

Sveučilište u Zagrebu

Filozofski fakultet

Anamaria Klasić

**DRUŠTVENI ASPEKTI KVALITETE
ŽIVOTA U ZAGREBAČKIM
STAMBENIM NASELJIMA IZ
SOCIJALISTIČKOG I
POSTSOCIJALISTIČKOG RAZDOBLJA**

DOKTORSKI RAD

Zagreb, 2025.

Sveučilište u Zagrebu

Filozofski fakultet

Anamaria Klasić

**DRUŠTVENI ASPEKTI KVALITETE
ŽIVOTA U ZAGREBAČKIM
STAMBENIM NASELJIMA IZ
SOCIJALISTIČKOG I
POSTSOCIJALISTIČKOG RAZDOBLJA**

DOKTORSKI RAD

Mentorica:

dr. sc. Anđelina Svirčić Gotovac

Zagreb, 2025.

University of Zagreb

Faculty of Humanities and Social Sciences

Anamaria Klasić

**SOCIAL ASPECTS OF QUALITY OF
LIFE IN ZAGREB'S HOUSING
ESTATES FROM THE SOCIALIST AND
POST-SOCIALIST PERIOD**

DOCTORAL DISSERTATION

Supervisor:

Anđelina Svirčić Gotovac, PhD

Zagreb, 2025

Informacije o mentorici

doc. dr. sc. Anđelina Svirčić Gotovac, znanstvena savjetnica

Anđelina Svirčić Gotovac (1976., Šibenik) diplomirala je 1999. godine sociologiju i filozofiju na Hrvatskim studijima Sveučilišta u Zagrebu. Od 2000. godine započela je raditi kao znanstvena novakinja u Institutu za društvena istraživanja u Zagrebu u grupi za urbano-ruralnu sociologiju. Od 2001. do 2003. godine pohađala je poslijediplomski studij iz opće sociologije na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu. Magistrirala je s temom iz sociologije prostora na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu 2006. godine, a doktorirala 2009. godine u području urbane sociologije na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu.

U 2010. godini izabrana je u zvanje znanstvene suradnice, a 2016. godine je zaposlena na radnom mjestu više znanstvene suradnice. Od 2022. zaposlena je radnom mjestu znanstvene savjetnice. U 2016. godini izabrana je u naslovno znanstveno-nastavno zvanje docentice na Šumarskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu. Od 2009.-2022. sudjeluje kao vanjska suradnica u izvođenju nastave na obaveznom kolegiju *Sociologija urbanih i zaštićenih prostora* na preddiplomskom studiju Urbano šumarstvo, zaštita prirode i okoliša na Šumarskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu.

Bila je voditeljica više nacionalnih i međunarodnih projekata, znanstvenih i stručnih, a istraživački joj interesi uključuju teme kvalitete života i stanovanja, urbane transformacije postsocijalističkih gradova, prvenstveno Zagreba, gentrifikacije i komercijalizacije urbanog prostora, post-potresne obnove (Zagreb, Petrinja i dr.), urbane i zelene obnove u Hrvatskoj i druge. Tijekom dugogodišnjeg rada na projektima vodila je i bila dio organizacijskih timova i znanstvenih skupova (konferencija, javnih tribina, okruglih stolova) o aktualnim socio-prostornim temama koje uključuju Hrvatsku i susjedne zemlje (Sloveniju, Crnu Goru i Srbiju) te nakon održanih skupova uređivala i pripremala zbornike (knjige) s većim brojem autora/izlagača. Bila je dijelom organizacijskih timova na regionalnim konferencijama o transformaciji postsocijalističkih (glavnih) gradova (Zagrebu, Beogradu, Ljubljani, Podgorici i Novom Sadu).

Od 2012.–2018. godine bila je glavna i odgovorna urednica znanstvenog časopisa *Sociologija i prostor* pri Institutu za društvena istraživanja u Zagrebu. Od 2006.–2009. godine bila je izvršna urednica znanstvenog časopisa *Sociologija i prostor*. Od 2015. godine članica je

Uredništva slovenskog časopisa *Urbani izziv* pri Urbanističkom institutu Republike Slovenije. Od 2018. članica je Uredništva slovenskog znanstvenog časopisa *Družboslovne razprave*, izdavača Slovenskog sociološkog društva i Fakulteta za društvene vede Univerze v Ljubljani. Objavila je velik broj znanstvenih i stručnih radova u hrvatskim i međunarodnim časopisima i knjigama (na hrvatskom i engleskom jeziku) te sudjelovala na konferencijama u zemlji i inozemstvu.

Članica je Hrvatskog sociološkog društva (HSD) i Sekcije za sociologiju prostora. Kroz kolektivno članstvo IDIZ-a članica je ISA-e (International Sociological Association) i ESA-e (European Sociological Association), u grupi RN37 za urbanu sociologiju. Članica je i predstavnica hrvatskog tima u ENHR-u – European Network for Housing Research – za razdoblje od 2021-2025. godine. Individualna je članica u The European Union Studies Association (EUSA) za 2024-2025. godine.

U 2023. godini imenovana je članicom *Radne skupine za izradu nacrt Nacionalnog plana stambene politike RH-a do 2030 i Akcijskog plana za provedbu Nacionalnog plana za razdoblje od 2023-2024*. U 2024. godini imenovana je članicom Matičnog odbora za društvene znanosti – polje sociologije, demografije, socijalne djelatnosti (2024.-2028.) od strane Agencije za znanost i visoko obrazovanje.

Od 2021.-2025. godine mentorica je asistentici Anamariji Klasić na bilateralnom HRZZ/ARIS projektu „Kvaliteta života u stambenim naseljima iz socijalističkog i postsocijalističkog razdoblja: komparativna analiza između Slovenije i Hrvatske“ na kojem je bila i voditeljica (2020. – 2023.), te mentorica i na doktorskom radu koji je nastao u sklopu projekta pod nazivom „Društveni aspekti kvalitete života u zagrebačkim stambenim naseljima iz socijalističkog i postsocijalističkog razdoblja“.

Recentna bibliografija:

1. Svirčić Gotovac, A., Đokić, R. i Kerbler, B. (2024). Differences in neighbourhood equipment between socialist and post-socialist housing estates in Croatia and Slovenia. *Revija za sociologiju*, 54 (2). pp. 129-153. DOI:10.5613/rzs.54.2.2
2. Klasić, A. i Svirčić Gotovac, A. (2024). Social mix in Zagreb's large housing estates. *Economics and Sociology*, 17(3), 119-134. doi:10.14254/2071-789X.2024/17-3/7

3. Svirčić Gotovac, A., Ursić, S. i Vukić, J. (2023). [Overall layout of socialist and post-socialist large housing estates in Croatia](#). In: REAL CORP 2023: let it grow, let us plan, let it grow: nature-based solutions for sustainable resilient smart green and blue cities: proceedings of 28th International Conference on Urban Planning, Regional Development and Information Society. CORP – Competence Center of Urban and Regional Planning, Wien, pp. 595-602. ISBN 978-3-9504945-2-5
4. Svirčić Gotovac, A. Đokić, R. i Adamović, M. (2023). [Management and maintenance of multi-family buildings in Croatia: perspective of co-owners' representatives](#). *Journal of housing and the built environment*. ISSN 1566-4910 (Print), 1573-7772 (Online)
5. Svirčić Gotovac, A. i Đokić, R. (2023). [Osnovni pregled rezultata o kvaliteti života u stambenim naseljima iz socijalističkog i postsocijalističkog razdoblja u Hrvatskoj i Sloveniji](#). Biblioteka Posebna izdanja. Institut za društvena istraživanja, Zagreb. ISBN 978-953-6218-96-7 (Print), 978-953-6218-97-4
6. Đokić, R., Svirčić Gotovac, A. i Adamović, M. (2022). Sažeti rezultati anketnog ispitivanja predstavnika suvlasnika u višestambenim zgradama u Zagrebu i drugim hrvatskim gradovima. Biblioteka Posebna izdanja. Institut za društvena istraživanja, Zagreb. https://wwwadmin.idi.hr/uploads/sraipsuvzuzidhg_d849b1f7cc.pdf, ISBN 978-953-6218-93-6 (tiskano izdanje) ISBN 978-953-6218-94-3 (PDF)
7. Svirčić Gotovac, A., Adamović, M. i Zlatar Gamberožić, J. (2022). Main challenges of post-earthquake renovation in the case of Zagreb city center. *Journal of Regional and City Planning*, 33 (2). pp. 115-132. ISSN 2502-6429 (Online) <https://doi.org/10.5614/jpwk.2022.32.2.7>
8. Svirčić Gotovac, A., Podgorelec, S. i Kordej-De Villa, Ž. (2021). [Kvaliteta života u stambenim naseljima u kontekstu zapadnoeuropskih i postsocijalističkih zemalja](#), *Geoadria*, Vol. 26, br. 2, 143-166.
9. Svirčić Gotovac, A., Zlatar Gamberožić, J. i Adamović, M. (2021). Obnova zagrebačkog Donjeg Grada nakon potresa iz perspektive stanara. *Sociologija i prostor*, Vol. 59, 2 (221), 135-159. (online first) <https://doi.org/10.5673/sip.59.2.1>
10. Svirčić Gotovac, A., Zlatar Gamberožić, J. i Nikšić, M. (2021). Public participation in post-communist cities between stagnation and progress: The examples of Zagreb and Ljubljana. *Urbani izziv*, volume 32, no. 1, 75-84. DOI: <https://doi.org/10.5379/urbani-izziv-en-2021-32-01-001>

Zahvale

S neizmjernom zahvalnošću želim izraziti svoje priznanje svima koji su me na ovom putu podržavali, usmjeravali i vjerovali u mene.

Prije svega, hvala mojoj mentorici i voditeljici projekta, dr. sc. Anđelini Svirčić Gotovac, što mi je poklonila svoje povjerenje i odabrala me kao svoju asistenticu. Hvala na nesebičnom dijeljenju znanja, strpljenju i podršci. Hvala Vam za svo vrijeme koje ste posvetili mom napretku na doktorskom studiju, razvoju u području urbane sociologije i sociologije stanovanja, kao i na svoj pomoći u razvoju moje akademske karijere. Vaša stručnost i posvećenost bili su mi oslonac kroz cijeli proces.

Hvala i mojoj mentorici savjetnici, izv. prof. dr. sc. Kseniji Klasnić, na dragocjenim savjetima i razumijevanju, na podršci i usmjeravanju tijekom cijelog dokorskog studija. Zahvaljujem i predsjednici stručnog povjerenstva, izv. prof. dr. sc. Jani Vukić, te članici stručnog povjerenstva, dr. sc. Jeleni Zlatař Gamberožić, na izdvojenom vremenu, korisnim sugestijama i konstruktivnim kritikama koje su doprinijele kvaliteti ovog rada.

Veliko hvala i svim kolegama s Instituta za društvena istraživanja u Zagrebu, a posebno asistentima i članovima HESC projektnog tima – vaša podrška, razgovori i razmjene ideja učinili su ovaj proces ne samo lakšim nego i ljepšim.

Najveću podršku, međutim, pronašla sam u onima koji su uvijek tu za mene, obitelji i prijateljima. Bruno, hvala ti što si bio moja utjeha, snaga, glas razuma i izvor neiscrpne motivacije. Bez tebe bi sve ovo bilo neusporedivo teže, a možda i nemoguće. Mama, hvala ti na ljubavi i beskrajnoj vjeri u mene od malih nogu. Hvala i svim ostalim prijateljima i obitelji koji su dijelili sa mnom ovaj put, bodrili me, pitali kako sam, nasmijavali me, skuhali mi ručak. Nadam se da ću vam kroz život svu podršku i ljubav moći uzvratiti.

Sažetak

Međunarodne i europske urbane strategije rješenja za izazove suvremenih gradova vide u poboljšanju kvalitete života na razini lokalne zajednice, pri čemu stanovanje igra ključnu ulogu. Društveno održivi gradovi budućnosti mogu se ostvariti kroz poboljšanje fizičkih i društvenih aspekata života na razini lokalne zajednice, prije svega u susjedstvu i stambenom naselju. Disertacija istražuje društvene aspekte kvalitete života u zagrebačkim stambenim naseljima iz socijalističkog i postsocijalističkog razdoblja, tzv. starim (1945. – 1990.) i novim naseljima (1991. – danas). Cilj je analizirati odabrane društvene aspekte (društvenu mješovitost, međususjedske odnose, povezanost s naseljem, participaciju te javne prostore) kako bi se utvrdile razlike između starih i novih naselja te istražio doprinos društvenih aspekata ukupnom zadovoljstvu naseljem. Istraživanje koristi mješoviti metodološki nacrt – anketne podatke (N=661) i kvalitativne podatke iz fokus-grupa, intervju a u obilasku i promatranja javnih prostora.

Socijalistička naselja imaju nešto viši udio starijeg stanovništva, ali struktura stanovništva je u oba tipa naselja stabilna jer su stanovnici uglavnom zadovoljni i ne planiraju se iseliti. Društvena kohezija (međususjedski odnosi i povezanost s naseljem) u zagrebačkim je naseljima na zadovoljavajućoj razini. Stara naselja karakterizira jača emocionalna povezanost s naseljem te jači grupni identitet, dok se u novim naseljima zajedništvo u većoj mjeri temelji na socio-demografskoj sličnosti između stanovnika i zajedničkim interesima. Unatoč promjenama koje donose digitalne tehnologije, u oba je tipa naselja i dalje važna solidarnost i pomaganje među susjedima, kao i boravak i druženje u javnim prostorima naselja. Najveći je izazov za međususjedske odnose zajedničko održavanje zgrade. Razina participacije je u oba tipa naselja niska te većina stanara ne sudjeluje u procesu odlučivanja o svom naselju. S javnim su prostorima bitno zadovoljniji stanovnici starih naselja od novih naselja, dok se sudionici iz oba tipa naselja u javnim prostorima osjećaju sigurno te žele očuvati javne i zelene površine. Najvažniji društveni aspekti za objašnjenje visokog zadovoljstva stanovanjem u zagrebačkim naseljima su solidarnost među susjedima, povezanost s naseljem i zadovoljstvo javnim prostorima te bi se stoga pri obnovi starih i planiranju novih naselja trebala obratiti pažnja na dostupnost i kvalitetu javne i društvene infrastrukture u njima.

Ključne riječi: kvaliteta života i stanovanja, zagrebačka socijalistička i postsocijalistička stambena naselja, društveni aspekti kvalitete života u naselju, društvena mješovitost, međususjedski odnosi, povezanost s naseljem, participacija, javni prostori

Extended Summary

Cities in the 21st century face various challenges. To address them, international and European urban strategies emphasise improving the quality of life at the city and local community level, with housing playing a key role. Documents like the *New Leipzig Charter* envision socially sustainable cities of the future, which can be achieved by improving the physical and social aspects of quality of life in neighbourhoods and housing estates. Quality of life is a complex, interdisciplinary concept that can be studied through multiple dimensions. In the context of Croatia and Zagreb, there is a long tradition of researching the quality of life and housing, which this dissertation builds upon and contributes to. This dissertation examines the social aspects of quality of life in Zagreb's housing estates from the socialist and post-socialist periods, the so-called old estates (built 1945 – 1990) and new estates (built 1991 – present). The first period is characterised by planned housing development of large, well-equipped housing estates with good public infrastructure, carried out by the state. The second period is marked by the transition to market capitalism and the privatisation of housing, resulting in the construction of apartments without urbanistically planned accompanying public spaces and institutions. Since these two types of estates were built under different political and economic systems, differences in quality of life between them are expected.

The aim is to analyse selected social aspects of the estates, including social mix, neighbourly relations, place attachment, participation, and public spaces. Additionally, the study seeks to identify differences between old and new estates and examine how these social aspects contribute to overall satisfaction with the estate. To address the three research questions, a mixed-methods approach is used, combining survey data from a sample of 661 residents of Zagreb's housing estates with qualitative data from focus groups, walking interviews, and observations of public spaces.

Regarding the socio-demographic structure (social mix) of the estates, although socialist-era housing estates have a slightly higher proportion of older residents, they are neither demographically nor socially homogeneous, and there is currently no risk of segregation. The population structure in both types of estates remains stable, as residents are generally satisfied and do not plan to move, reducing the risk of ghettoisation seen in some neighbourhoods of Western European cities. This study aligns with other research in post-socialist countries, which highlights social mix as a positive aspect of large housing estates built after World War II. This conclusion also applies to post-socialist estates.

The social cohesion (neighbourly relations and place attachment) in Zagreb's estates is also at a satisfactory level. Various forms and levels of neighbourly relationships were identified, ranging from casual acquaintances and occasional conversations to cooperation, socialising, and friendships. Most residents know their neighbours only superficially, and distant neighbourly relations are often perceived as the norm in urban environments. Social interactions are particularly strong among parents of young children, long-term residents, and dog owners, indicating that shared activities can foster closer relationships within the neighbourhood. However, disagreements among residents also exist, most commonly related to building maintenance. Despite the changes brought by digital technologies, solidarity and helping neighbours, as well as spending time and socialising in public spaces, remain important in both types of estates. Old estates are characterised by a stronger emotional attachment of residents to the estate and a stronger group identity (especially in the housing estates of New Zagreb), which was developed through the long-term, multi-generational residence of inhabitants in the estates. In new housing estates, community bonds are primarily based on socio-demographic similarities among residents (e.g., similar family situations, connections through children) and shared interests in preserving the quality of life in their local community and neighbourhood.

The level of participation is low in both types of estates, with most residents not participating in decision-making processes regarding their estates. Some of the reasons for the low level of participation identified in this study include disappointment and distrust in the system, as well as a feeling of powerlessness in influencing decisions regarding the estate. Another contributing factor could be a lack of knowledge and education about the participatory process, which, according to the literature, is common in post-socialist countries with a shorter democratic history. Qualitative research also revealed that participation can be encouraged through a strong place attachment and the community's social capital. However, a major obstacle to participation is that local councils, as the main actors at the local level, fail to engage with residents, while council representatives face numerous challenges.

Quantitative and qualitative research confirms that participants consider public spaces, especially green areas, essential to their quality of life and wish to preserve them in their neighbourhoods. Residents of older housing estates are significantly more satisfied with public spaces than those in newer estates, reaffirming that green areas are one of the key advantages of socialist-era housing estates. Post-socialist housing estates lack public spaces, but residents

of older estates also perceive public spaces in their neighbourhoods as threatened due to excessive construction. According to participants, public spaces in the estates could be improved by enhancing equipment, better maintenance and cleaning of existing areas, and creating enclosed publicly accessible gathering places, especially for the younger generation. Participants generally feel safe in public spaces, which is also a key criterion for their quality that should be continuously maintained and improved.

The most important social aspects explaining high satisfaction with the estate in Zagreb are solidarity amongst neighbours, place attachment, and satisfaction with public spaces. The multiple linear regression model confirmed that both the physical aspects of public infrastructure and social aspects are key to overall housing satisfaction in the neighbourhood. Throughout the study, we demonstrate that these aspects are inseparable – public infrastructure is essential for achieving a good quality of life and successful and fulfilling social interactions within the neighbourhood. Therefore, attention should be paid to the accessibility and quality of public and social infrastructure for renewal of old estates and planning new ones. In conclusion, improving public and green spaces, creating gathering places, and preserving good neighbourly relations, high place attachment, and a sense of community are essential for maintaining the existing quality of life in both old and new housing estates in Zagreb.

Keywords: quality of life and housing, Zagreb's socialist and post-socialist housing estates, social aspects of quality of life, social mix, neighbourly relations, place attachment, participation, public spaces

SADRŽAJ

1. UVOD	1
I. DIO: TEORIJSKI OKVIR I PREGLED ISTRAŽIVANJA	6
2. OSNOVNI PREGLED RELEVANTNIH TEORIJA IZ URBANE SOCIOLOGIJE	6
2.1. Osnovni pregled klasičnih teorija o pojmovima zajednice i društvenih odnosa.....	6
2.2. Osnovni pregled suvremenih teorija	9
2.3. Izazovi i javne urbane politike za gradove u 21. stoljeću	15
3. KONCEPTI KVALITETE ŽIVOTA I KVALITETE STANOVANJA	18
3.1. Kvaliteta života	18
3.2. Kvaliteta stanovanja.....	23
3.3. Zadovoljstvo stanovanjem	25
4. STAMBENO NASELJE U SOCIOLOŠKOM KONTEKSTU.....	28
4.1. Velika stambena naselja u Zapadnoj Europi i postsocijalističkim zemljama	31
4.2. Velika stambena naselja u socijalističkom periodu u Zagrebu – pregled istraživanja	33
4.3. Postsocijalistički kontekst stanovanja u Hrvatskoj	37
4.3.1. Promjene u stanovanju nakon osamostaljenja	37
4.3.2. Pregled novijih istraživanja o kvaliteti života u Zagrebu	42
5. DRUŠTVENI ASPEKTI KVALITETE STANOVANJA U STAMBENOM NASELJU	44
5.1. Društvena mješovitost.....	44
5.2. Društvena kohezija.....	50
5.2.1. Međususjedski odnosi u zgradi i naselju	53
5.2.2. Povezanost sa susjedstvom i naseljem.....	59
5.3. Participacija.....	64
5.4. Javni i polujavni prostori društvenosti u naselju.....	69
5.4.1. Javni prostori u naselju	69
5.4.2. Ostala mjesta okupljanja u naseljima: polujavni prostori.....	73
II. DIO: EMPIRIJSKO ISTRAŽIVANJE.....	76
6. METODOLOGIJA.....	76
6.1. Istraživačka pitanja i nacrt istraživanja.....	76
6.2. Kvantitativna dionica – anketno istraživanje	79
6.2.1. Provedba anketnog istraživanja.....	79
6.2.2. Uzorak naselja i stanara.....	79
6.2.3. Mjerni instrumenti.....	82

6.2.4. Analiza kvantitativnih podataka	84
6.3. Fokus-grupe	85
6.3.1. Provedba fokus-grupa	86
6.3.2. Uzorak sudionika u fokus-grupama	87
6.3.3. Analiza kvalitativnih podataka	88
6.4. Intervjui u obilasku	89
6.4.1. Provođenje intervju u obilasku i analiza podataka	90
6.4.2. Uzorak stambenih naselja i sudionika intervju u obilasku	92
6.5. Promatranje javnih prostora	100
6.6. Refleksivnost u istraživačkom procesu	101
7. REZULTATI I DISKUSIJA	104
7.1. Društvena mješovitost	104
7.2. Društvena kohezija	128
7.2.1. Međususjedski odnosi u zgradi i naselju	128
7.2.2. Povezanost sa susjedstvom i naseljem	154
7.3. Participacija	170
7.4. Javni i polujavni prostori društvenosti u naselju	183
7.5. Društveni aspekti naselja kao odrednice ukupnog zadovoljstva stanovanjem	202
8. ZAKLJUČAK	216
9. POPIS LITERATURE	228
10. PRILOZI	256
Životopis autorice	277

1. UVOD

Gradovi u 21. stoljeću suočeni su s brojnim izazovima poput stambene krize, urbanog siromaštva i nejednakosti, klimatskih i demografskih promjena, zagađenja, itd., a za rješavanje tih problema brojne urbane politike koje se donose na razini Europske unije i Ujedinjenih naroda preporučaju poboljšanja kvalitete života na razini gradova te susjedstva i lokalne zajednice. I Hrvatska kao članica Europske Unije usvojila je važne strateške dokumente, npr. *Agendu 2030*, *Novu lajpcišku povelju*¹, *Europsku urbanu inicijativu* i druge, u kojima je opisana vizija o gradovima u budućnosti kao održivima i pravednima, a jedan od glavnih ciljeva održivog razvoja zapravo je poboljšanje kvalitete života (Ghahramanpouri i dr., 2013.; Streimikiene, 2015.). Kvaliteta života kompleksan je i interdisciplinarni teorijski i istraživački koncept koji se može proučavati kroz više dimenzija te mjeriti na objektivnoj i subjektivnoj razini (Diener i Suh, 1997.). Jedna od dimenzija kvalitete života je i stanovanje. Stanovanje predstavlja jedan od ključnih aspekata života jer ljudima omogućuje ispunjenje osnovnih egzistencijalnih potreba, ali je preduvjet i za ostvarenje potreba višeg reda, poput osobnog razvoja i izgradnje međuljudskih odnosa. Upravo iz tog razloga stanovanje nije samo ljudska potreba, već i pravo. Jedan od pokazatelja kvalitete stanovanja je kvaliteta neposredne stambene okoline, odnosno kvaliteta života unutar stambenog naselja i susjedstva (Sirgy i Cornwell, 2002.). *Nova lajpciška povelja* urbana susjedstva zamišlja kao sigurnu okolinu s dobro razvijenom infrastrukturom i zdravim okolišem te javnim prostorima koji promiču interakciju i integraciju svih društvenih skupina i generacija. Poseban se naglasak stavlja na društveni aspekt održivosti, koji se ostvaruje kroz fizičke i nefizičke čimbenike (McKenzie, 2004.; Dempsey i dr., 2011; Grum i Grum, 2020.). Fizički čimbenici obuhvaćaju kvalitetno stanovanje te dobro planiranu i opremljenu urbanu infrastrukturu, prije svega javnu i društvenu, dok nefizički uključuju širok raspon elemenata poput obrazovanja stanovništva, društvene pravednosti, participacije u lokalnoj zajednici, društvenog kapitala, osjećaja zajedništva i pripadnosti, sigurnosti, društvene kohezije, stabilnosti zajednice te raznolikosti stanovništva u kulturnom i socioekonomskom smislu.

U kontekstu Hrvatske i Zagreba postoji duga tradicija istraživanja kvalitete života i stanovanja još od 1970-ih godina kad su se ovom temom u okviru tadašnjih tzv. 'novih stambenih naselja' bavili istraživači iz današnjeg Instituta za društvena istraživanja u Zagrebu,

¹ U nekim izvorima prevedena je i kao *Nova Leipziška povelja* te *Nova povelja iz Leipziga*.

Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu te drugih institucija (Seferagić i dr., 1981./1982.; Lončar-Butić i dr., 1983.; Lay, 1986.; Čaldarović, 1987.a; Seferagić, 1988. i druga), a interes za ovu uvijek aktualnu temu traje u pojedinim istraživačkim dionicama sve do danas. Jedan od znanstvenih projekata koji se ovom temom bavio u razdoblju 2020. – 2023., a u sklopu kojeg je nastala ova doktorska disertacija, nosi naziv „Kvaliteta života u stambenim naseljima iz socijalističkog i postsocijalističkog razdoblja: komparativna analiza između Slovenije i Hrvatske” (skraćeno: HESC).² Dok su se kroz projekt istraživala stambena naselja u Hrvatskoj i Sloveniji, odnosno u najvećim gradovima, Zagrebu, Splitu, Rijeci, Osijeku, te Ljubljani i Mariboru, u doktorskom je radu fokus na glavnom gradu Hrvatske, Zagrebu, i njegovim stambenim naseljima iz socijalističkog i postsocijalističkog razdoblja. Ta su naselja nazvana i stara i nova naselja – stara su ona koja su izgrađena od 1945. do 1990., a novima nazivamo ona naselja koja su izgrađena od 1991. godine do danas. Ova dva razdoblja stambene izgradnje prvenstveno se razlikuju zbog različitog društveno-političkog konteksta, odnosno sustava u kojem nastaju te se prema tome odlikuju i različitim modelima urbanističkog planiranja stambene izgradnje. Za prvi je period karakteristična planska i centralistička stambena izgradnja velikih stambenih naselja koja se provodila od strane države, a za drugi je period svojstven proces tranzicije na tržišni kapitalizam te privatizacija stanovanja (Svirčić Gotovac i Đokić, 2023.). U postsocijalističkom periodu većina je stanova u privatnom vlasništvu, a stanogradnjom se većinom bave privatne tvrtke i pojedinci, a u manjoj mjeri država (Bežovan, 1993.; Svirčić Gotovac, 2020.). Naselja građena u socijalističkom periodu planirana su i građena prema određenim urbanističkim načelima, a u postsocijalističkom kontekstu dolazi do postupnog gubitka i redukcije stambenog standarda na razini stana i naselja (Jukić i dr., 2011.; Svirčić Gotovac i dr., 2021.). Naglasak je na gradnji stanova bez urbanistički planiranih pratećih javnih prostora i institucija, zbog čega su stanovnici novih stambenih naselja i lokacija često 'osuđeni' na korištenje infrastrukture u susjednim starim naseljima koja su bolje opremljena (Svirčić Gotovac, 2015.). Budući da se ova dva tipa naselja razlikuju prema političkom i ekonomskom kontekstu te načinu izgradnje, očekuju se i razlike u kvaliteti života u njima, što se do spomenutog HESC projekta u Hrvatskoj istraživalo u manjoj mjeri.

Kroz projekt se istraživao široki spektar tema iz područja kvalitete stanovanja, a disertacija se fokusira na društvene aspekte kvalitete života u stambenom naselju, odnosno

² Ovaj bilateralni projekt financiran je sredstvima Hrvatske zaklade za znanost (HRZZ) i Slovenske raziskovalne agencije (ARIS). Voditeljica hrvatskog tima bila je dr. sc. Anđelina Svirčić Gotovac (znanstvena savjetnica u Institutu za društvena istraživanja u Zagrebu), a slovenskog tima dr. sc. Richard Sendi (nedavno umirovljeni znanstveni savjetnik iz Urbanističkog instituta Republike Slovenije). Poveznica na stranicu projekta: <http://hesc.uirs.si/hr-hr/>.

aspekte koji su u literaturi obuhvaćeni pod tzv. ljudskom i društvenom dimenzijom stanovanja (engl. *human and social features*) (Bonaiuto i Fornara, 2017.). Ta se dimenzija odnosi na društvene (međususjedske) odnose među stanovnicima, povezanost stanovnika sa susjedstvom (engl. *place attachment*), koji zajedno spadaju pod koncept društvene kohezije u naselju, zatim se odnosi na zadovoljstvo javnim prostorima, sigurnošću u naselju itd. Na temelju literature o subjektivnoj dimenziji kvalitete stanovanja koja se mjeri kroz zadovoljstvo stanovanjem, odabrano je pet društvenih aspekata koje ova disertacija istražuje:

- Društvena mješovitost (socio-demografska struktura stanara)
- Međususjedski odnosi u zgradi i naselju
- Povezanost s naseljem
- Participacija
- Javni i polujavni prostori društvenosti u naselju

I u međunarodnom kontekstu znanstveni interes za velika stambena naselja građena nakon Drugog svjetskog rata traje već više desetljeća. Zbog sve lošijeg fizičkog stanja u kojem se nalaze ova naselja, višegodišnja znanstvena istraživanja na razini EU-a istražuju mogućnost njihove regeneracije, npr. projekt *Restate* (Černič Mali i dr., 2003.; van Kempen i dr., 2005.; Dekker i dr., 2011; Hess i dr. 2018.) koji je uključio i zapadne i istočne (postsocijalističke) zemlje i gradove unutar EU-a. Kroz ovo i druga istraživanja, nastala godinama nakon *Restate* projekta, pokazalo se da su stanari u stambenim naseljima u postsocijalističkim zemljama zadovoljniji životom nego je to slučaj u naseljima Zapadne Europe (Kovács i Herfert, 2012.; Herfert i dr., 2013., Hess i dr., 2018.). U većini je stranih istraživanja naglasak bio na analizi fizičkog stanja navedenih naselja, dok su se društveni aspekti analizirali u manjoj mjeri, ali u radovima se ističe njihova važnost u procesu regeneracije naselja – kroz jačanje društvene kohezije u etnički mješovitim naseljima (Dekker i Rowlands, 2005.), participacije stanovnika (Dekker i van Kempen, 2008., 2009.) te društvene mješovitosti (Andersson i Musterd, 2005.; Musterd, 2008.).

U hrvatskom su se kontekstu istraživanja kvalitete života također više fokusirala na fizičke aspekte naselja, ali postoje nalazi i o stanju društvenih aspekata. Istraživanja u 1980-ima pokazuju da su međususjedski odnosi u naseljima površni i sporadični, a građani pasivni vezano uz svoje susjedstvo i naselje te zadovoljni njima unatoč svijesti o određenim infrastrukturnim nedostacima (Seferagić, 1985., 1988.). Niska participacija kontinuiran je nalaz

i u novijim istraživanjima (Zlataar, 2015., Karajić, 2024.), ali je zato utvrđena visoka povezanost s mjestom stanovanja (Mišetić i Miletić, 2004.) te i dalje prisutna solidarnost među susjedima (Miletić i dr., 2016.), unatoč u literaturi zastupljenoj hipotezi o opadanju važnosti susjedstva za stanovnike gradova (Forrest i Kearns, 2001.).

Stoga je, kako bi se nastavilo i povezalo s ranijim istraživanjima, postavljen cilj rada kojim se nastojalo istražiti navedene društvene aspekte u domeni kvalitete stanovanja i njihovu povezanost s ukupnim zadovoljstvom stanovanjem stanara u zagrebačkim stambenim naseljima iz socijalističkog i postsocijalističkog razdoblja. Kroz tri temeljna istraživačka pitanja (i dvadesetak detaljnijih analitičkih istraživačkih pitanja) cilj je bio opisati kvalitetu života i stanovanja u zagrebačkim stambenim naseljima prema odabranim društvenim aspektima, istražiti postoje li razlike u ovim aspektima između starih i novih naselja te istražiti kakva je povezanost navedenih društvenih aspekata s ukupnim zadovoljstvom stanara s naseljem u kojem stanuju.

Kako bi se odgovorilo na postavljena istraživačka pitanja, u disertaciji se obrađuju podaci iz više izvora. Kvantitativni podaci temelje se na anketnom istraživanju provedenom u sklopu HESC projekta, a za potrebe ovog rada analizira se uzorak stanara iz zagrebačkih stambenih naselja (N=661). Osim toga koriste se kvalitativni podaci iz fokus-grupa sa stanarima koji su većim dijelom sudjelovali i u anketnom dijelu istraživanja, zatim iz intervjua u obilasku sa stanovnicima iz odabranih starih i novih naselja te metode promatranja javnih prostora. Navedene metode zajedno čine mješoviti metodološki nacrt istraživanja, a pri interpretaciji rezultata na istraživačka pitanja odgovaralo se kombinirajući analize i nalaze iz sve četiri istraživačke metode.

Očekivani doprinos ove disertacije tako se ogleda primarno u prikazu trenutnog stanja, te također i u mogućnosti za daljnje praćenje kvalitete života i stanovanja u Zagrebu i zagrebačkim stambenim naseljima, s posebnim naglaskom na produbljivanje spoznaja o društvenim aspektima života u njima. Disertacija se među prvim sustavno bavi međuodnosom društvenih aspekata važnih za kvalitetu života i kvalitetu stanovanja, sagledavajući ih kao ključne indikatore ukupnog zadovoljstva životom u stambenom naselju. Jedan od značajnih doprinosa ovog istraživanja, te cjelokupnog projekta unutar kojeg je disertacija nastala, jest analiza razlika u kvaliteti života između dvaju tipova naselja – socijalističkih i postsocijalističkih – koji zajedno čine većinu stambenog fonda u istraživanim velikim gradovima u Hrvatskoj. Time se s ovim projektom po prvi put u hrvatskom sociološkom

kontekstu na sveobuhvatan način usporedilo dva tipa urbanog stanovanja i pristupa stambenoj gradnji koji su oblikovani sustavima unutar kojih su nastali, što je omogućilo dublje razumijevanje postojećih specifičnosti i kvalitete života u okviru pojedinog tipa naselja.

Metodološki doprinos doktorskog rada ogleda se u primjeni mješovitog metodološkog nacrtu koji kombinira kvantitativni i kvalitativni pristup kako bi se osigurala sveobuhvatna analiza istraživane fenomena. Ovakvim je pristupom omogućena ne samo identifikacija i ocjena ključnih aspekata koji doprinose kvaliteti stanovanja, već i dublji uvid u subjektivne doživljaje i iskustva stanovnika. Dobiveni rezultati mogu poslužiti kao temelj za oblikovanje preporuka u svrhu unapređenja i regeneracije postojećih, posebno starijih, stambenih naselja, ali i kreiranja smjernica za poboljšanja i planiranje novih naselja. U tom kontekstu posebno se ističe mogućnost za poboljšanje društvene kohezije u naseljima oba tipa. Osim toga, disertacija teži doprinijeti i području urbane sociologije u Hrvatskoj jer koristi već razrađen teorijski okvir vezan uz razumijevanje urbanog društva i kvalitete života u suvremenim gradovima. Disertacija tako postojećim i dosadašnjim spoznajama može pridonijeti i s ovdje prikazanim novim empirijskim podacima o društvenim aspektima stanovanja u kontekstu glavnog grada Zagreba.

I. DIO: TEORIJSKI OKVIR I PREGLED ISTRAŽIVANJA

2. OSNOVNI PREGLED RELEVANTNIH TEORIJA IZ URBANE SOCIOLOGIJE

2.1. Osnovni pregled klasičnih teorija o pojmovima zajednice i društvenih odnosa

Teme kojima se bavi ova disertacija, a odnose se na preklapanje prostorne dimenzije i društvenih odnosa te integracije u prostoru koji utječu na kvalitetu života ljudi, predmet su zanimanja sociologa još od začetka ove discipline. Pojam *zajednice* spominjat ćemo kroz naše istraživanje mnogo puta, ali odmah na početku valja istaknuti da se razumijevanje i korištenje tog pojma kroz gotovo 140 godina sociološkog bavljenja njime promijenilo i diversificiralo. S razvojem sociološke teorije sve je kompleksnije i razumijevanje društvenih odnosa u gradskom prostoru, a u ovom ćemo poglavlju ukratko ocrtati relevantne sociološke teorije za razumijevanje ovih fenomena i interpretaciju rezultata doktorskog istraživanja.

Mnogim je sociolozima prva asocijacija na pojam *zajednice* ideal-tipska podjela (konceptualni par) njemačkog sociologa i filozofa Ferdinanda Tönniesa koji ljudske grupe i tip društvenih odnosa unutar njih promatra kroz dva ključna pojma – jedan je pojam *Gemeinschaft* (njem. za zajednicu), a drugi *Gesellschaft* (njem. za društvo). Dok zajednice, čije stvarne manifestacije mogu biti obitelj, selo ili pak krug prijatelja, prema Tönniesu odlikuju bliski/intimni odnosi koji počivaju na krvnom srodstvu, susjedstvu ili prijateljstvu i popraćeni su osjećajem pripadnosti grupi, međusobnom solidarnošću te zajedničkim normama i običajima, u društvu su odnosi među pripadnicima racionalni – određeni interesom i voljom pojedinaca. Manifestacije takve vrste odnosa su gradovi ili države (Tönnies, 1887.). Pritom je za razinu integracije ključan stupanj organiziranosti neke sredine, o čemu piše i jedan od utemeljitelja sociologije, Emile Durkheim. On promjene koje su se u društvenim odnosima dogodile s prijelazom na industrijsko doba povezuje s prelaskom s mehaničke na organsku solidarnost koja ovisi o stupnju razvijenosti podjele rada (2003. [1883.]). Dok je u predindustrijsko doba prevladavala mehanička solidarnost zasnovana na sličnosti stanovnika uslijed manje razvijene podjele rada, u industrijsko doba prevladava organska solidarnost i integracija zasnovana na funkcionalnoj međuzavisnosti pojedinaca koji obavljaju visoko diversificirane poslove. Budući da su gradovi kompleksne, složene i vrlo organizirane cjeline,

iz Durkheimove i Tönniesove teorije može se pretpostaviti da će oni biti i vrlo integrirane sredine, no koje karakteriziraju funkcionalne veze nauštrb onih emocionalnih.

Tome možemo dodati i još jedno opće mjesto u sociologiji, a to je opis života u velegradu njemačkog sociologa Georga Simmela. Simmel (2016. [1903.]) život u gradu opisuje kao užurbaniji, s više podražaja i utisaka, gdje prevladava razum i novčana privreda te racionalni odnosi. Zbog nemogućnosti procesuiranja velike količine podražaja, stanovnici grada postaju blazirani i rezervirani te prema Simmelu često ni ne znaju kako im izgledaju susjedi. U gradu dobivaju više slobode, no postaju sve osamljeniji i otuđeniji. Ako osoba dolazi u dodir s ljudima, ali nije organski spojena s njima, Simmel takvu sintezu blizine i daljine smatra karakteristikom *stranca* (1992. [1908.]) te je tako moguće da osoba boravi u gradu dugo vremena, a u njemu ipak ostaje strancem.

Ova tri autora, a posebno Tönnies i Simmel, utjecali su na formiranje osnovnih usmjerenja čikaške škole urbane sociologije (Čaldarović, 2011.a). Poseban interes za proučavanje zajednice (engl. *community*) u svojim je radovima iskazao Robert E. Park, jedan od centralnih autora čikaške škole, koji je također postavio temelje pristupu *humane ekologije* (engl. *human ecology*) kroz koji su pripadnici ove škole proučavali odnose ljudi u prostoru grada (Čaldarović, 2011.a). Upravo je pojam zajednice u Parkovoj sociologiji prema Čaldaroviću (2011.a) nedovoljno jasno definiran, a tome možemo dodati i opsegom različite definicije zajednice kod drugih autora čikaške škole. No, kod svih se definicija zajednica odnosi na ključnu povezanost prostorne i društvene komponente. Prema Rodericku D. McKenzieju (1967. [1925.]; 1968.) zajednica je ekološka konstelacija u kojoj prostor, ljudi i institucije žive u simbiozi i funkcionalno utječu jedni na druge. Ta je definicija bitno drugačija od značenja zajednice kod Tönniesa jer McKenziejeva zajednica može obuhvaćati i široko geografsko područje kao što je npr. cijeli grad u kojem se pojedinci međusobno ne poznaju osobno, ali su funkcionalno povezani i u sklopu određenog geografskog prostora usmjereni na korištenje iste infrastrukture i usluga. Manje područje koje karakterizira fizička bliskost, a prema nekim definicijama također i kulturna odijeljenost od okoline, intimnost druženja i osobno poznavanje stanovnika je *susjedstvo*. Park (1967.a, 1967.b, 1967.c [1925.]) također piše o susjedstvu i govori da je ono socijalna jedinica, a ne samo geografsko područje, te da ga čine i osjećaji njegovih stanovnika, također ističući njegove jasne obrise i njegovu unutarnju organsku cjelovitost. Park smatra da susjedstvo gubi velik dio značaja koji je imalo u jednostavnijim i 'primitivnijim' oblicima društva. U velikom gradu ljudski odnosi su prema Parku (kao i Simmelu) impersonalni i racionalni, primarne odnose licem u lice i primarne institucije škole,

crkve i obitelji zamjenjuju sekundarne institucije i odnosi. Osim jasno definiranog područja, ljudi koji ga nastanjuju te njihovog osjećaja pripadnosti, za Parka, kao i Ernesta Burgessa (1967. [1925.]), u definiranju zajednice važan je i pojam institucija (tu Park ubraja npr. crkve, škole, igrališta, zajedničke prostorije, lokalno kazalište, industriju i sl.).

Pripadnik čikaške škole koji je također bio pod utjecajem Simmela je Louis Wirth. U svom poznatom tekstu „Urbanizam kao način života“ (engl. *Urbanism as a way of life*, 1964., [1938.]), oslanjajući se uvelike na Simmelove ideje, Wirth društvene odnose u gradu opisuje kao neosobne, površinske, prolazne i segmentirane, rezervirane, ravnodušne, anonimne i blazirane. Smatra da se ljudi u gradu druže da bi postigli vlastite ciljeve, emancipirali se i imali slobodu od emocionalne kontrole intimnih grupa, ali gube spontano samoizražavanje, moral i osjećaj sudjelovanja koji dolazi sa životom u integriranom društvu. U takvom anomičnom okruženju izražena je specijalizacija i podjela rada, razdvojenost radne sfere i stanovanja, a dolazi i do usamljenosti, unatoč tome što se pojedinci na temelju svojih interesa pridružuju određenim grupama koje korespondiraju samo s jednim segmentom njihove osobnosti. Wirth također smatra da susjedstvo u svom tradicionalnom smislu polako nestaje, podrivajući pritom tradicionalne osnove društvene solidarnosti. Za pojam *zajednice* Wirth kaže da se on često rabi u poetičnom tonu. Od pojma društva razlikuje se po tome što zajednica označava vrstu simbioze, organske međuovisnosti, dok društvo karakterizira konsenzus i ugovor. Wirth smatra da društvo i zajednica nisu međusobno isključivi pojmovi, nego dva međusobno komplementirajuća aspekta svakog oblika grupnog života. Nakon promjena koje su se u društvu dogodile, smatra da su potrebni novi oblici integracije jer ne postoji mogućnost povratka na stare oblike zajednice. Zajednicu je prema Wirthu moguće definirati u odnosu na istraživački problem s kojim se suočavamo, i u području stanovanja, kako bismo odgovorili na pitanje što je to dobro stanovanje, prvo trebamo znati što to znači dobra zajednica (1964.: 299).

Razlog navođenja spomenutih autora i teorija jest u njihovoj relevantnosti za ovaj doktorski rad te zato što pružaju temelj za raspravu o odnosu prostorne i socijalne integracije (Čaldarović, 1989.). Na ideje ovih autora nadovezuju se brojni suvremeni autori koji govore o smanjenju društvene kohezije (među najutjecajnijima su Forrest i Kearns, 2001.), o smanjenom značaju rodbinskih i obiteljskih veza, smanjenom povjerenju u druge pripadnike u društvu te institucije, zlatnom dobu susjedstva s kraja 19. i početka 20.st., ali i potrebi obnove ili ponovnog “postavljanja zajednice kao fluidnije u društvenom, vremenskom i prostornom smislu” (Watson, 1999.: 90, prema Kearns i Forrest, 2000.). Toj tezi o dezintegraciji (koja ima i poetičnu i negativnu konotaciju) u ovom radu želimo pristupiti oprezno te umjesto da naglasak stavljamo na smjer promjena, pokušat ćemo naglasiti potencijal zajednice i društvenih odnosa

u ostvarivanju bolje kvalitete života stanovnika gradova. Za razliku od Wirtha koji smatra kako je susjedstvo forma koja je tipična za selo ili mali grad, a koju prema tom autoru karakteriziraju bliski socijalni kontakti, suradnja i jaka društvena osviještenost o prisutnosti drugih stanovnika (susjeda), dok u modernom gradu ljudi žive blizu jedni drugima, a ne razvija se suradnja, bliski odnosi niti grupna svijest, kroz ovaj ćemo rad tražiti mogućnosti i za takve oblike društvenog života unutar zagrebačkih stambenih naselja kako bismo se približili odgovoru na Wirthovo pitanje što znači dobro stanovanje i dobra stambena zajednica.

2.2. Osnovni pregled suvremenih teorija

Krajem 1960-ih i 1970-ih javlja se kritika klasičnih teorija razvijenih u sklopu čikaške škole koju smo predstavili u prethodnom poglavlju te se uslijed pokušaja inoviranja njihovog teorijskog okvira javlja tzv. 'nova urbana sociologija' koja klasičnu urbanu sociologiju (koja se praktički poistovjećuje s radovima čikaške škole) kritizira iz marksističke perspektive. Unatoč zaslugama za utemeljenje urbane sociologije kao posebne grane sociologije, brojnim inovacijama na polju kvalitativnih metoda te brojnim drugim zaslugama ovog pravca, teorijski okvir klasične urbane sociologije (iz prve polovice 20. stoljeća) naišao je na brojne kritike te se prema Šarinić i Čaldaroviću (2015.) danas može smatrati prevladanim.

Predvodnicima kritičara klasične urbane sociologije te najznačajnijim predstavnicima 'nove urbane sociologije' možemo, između ostalih, smatrati Manuela Castellsa i Henrija Lefebvrea. Castells kritiku klasičnih autora detaljno razrađuje u svojoj knjizi 'Urbano pitanje: marksistički pristup' iz 1977. godine. Jedna od glavnih kritičkih točaka Castellsa i Lefebvrea je kritika 'fizičkog determinizma', odnosno propitivanje postojanja uzročno-posljedične veze između fizičke forme (grada) i ponašanja pojedinca. Pri tome Castells ne negira u potpunosti Wirthovu poveznicu između prostornog oblika grada i socijalnog sadržaja (urbane kulture, načina života), ali istu ne definira u suprotnosti sa ruralnom kulturom, već smatra da je kao oblik društvene organizacije 'urbana kultura' povezana s kapitalističkom industrijalizacijom i kolektivnom proizvodnjom (Castells, 1977.). Svoju tezu da je 'urbana kultura' *mit* taj autor argumentira na način da su klasični autori kroz izjednačavanje urbanizacije (i urbaniziranosti) s napretkom i modernosti zapravo pokušali nametnuti vrijednosti zapadnog društva drugim društvima te su ideološki izjednačili urbaniziranost sa civiliziranošću. Teoretičari čikaške škole su naime o razvoju grada pisali iz perspektive zapadnih (američkih) industrijskih gradova koji

su se intenzivno razvijali još u 19. stoljeću i prvoj polovici 20. stoljeća, a u svojim su posljedicama vrhunac dosegli u periodu druge polovice 20. stoljeća. Ti moderni industrijski gradovi u svojoj biti imaju koncentraciju i centralizaciju stanovništva, proizvodnje i kulture, te veličinu i gustoću (Seferagić, 1988.). Uz ekonomski razvoj industrijski su gradovi donijeli i brojne neželjene posljedice. Neke od pojava povezane s ubrzanim razvojem industrije i ekspanzijom gradova su i nekontrolirani rast gradskog stanovništva (i egzodus ruralnog stanovništva) te time uzrokovana stambena kriza, segregacija stanovništva, zagušenost prometom, ekološki problemi povezani s masovnošću i koncentracijom industrije i ljudi i sl. Ove posljedice vidljive su i kroz razvoj drugih gradova diljem Europe i svijeta ponajviše nakon Drugog svjetskog rata, npr. gradova u Jugoslaviji, što je između ostalog dovelo do gradnje velikih stambenih naselja o kojima pišemo u ovom radu.

Neke od posljedica razvoja modernog (industrijskog) grada kritizirao je i Lewis Mumford u svom djelu *Grad u historiji* (1961.). Analizirajući rane industrijske gradove 19. stoljeća zaključio je da su gradovi u ovom periodu imali degradiranu urbanu okolinu te da su čak i bogatije četvrti bile prljave i prenapučene. Stanje industrijskih gradova posebno se upečatljivo ogledalo u uvjetima stanovanja radničke klase:

„I u starim i u novim četvrtima dosegnuta je razina vonja i prljavštine kakvu je i koliba najnižih kmetova u srednjovjekovnoj Europi rijetko dostizala. Gotovo je nemoguće objektivno iznijeti detalje o ovim smještajima, a da vas se pritom ne osumnjiči za izopačeno pretjerivanje.“ (Mumford, 1961.: 462).

Mumford je stoga smatrao da bi cilj razvoja trebao biti poboljšanje urbanog života građana na razini svakodnevnog života te da bi se dobrobit građana trebala istaknuti u odnosu na puki tehnološki razvoj ili intenzivan urbani razvoj. U bivšem socijalističkom sustavu u SR Hrvatskoj, razvoj novih i industrijskih gradova, o kojima su najviše pisali Čaldarović, Seferagić i Rogić, bio je takav da je ekstenzivna industrijalizacija imala primat nad urbanizacijom, odnosno urbana je infrastruktura zaostajala u odnosu na brz industrijski razvoj i preseljenje velikog broja seljaka i seljaka-radnika u gradove. Čaldarović (1989.) ovakav razvoj naziva stanjem 'podurbaniziranosti' koje za posljedicu ima npr. manjak električne energije u gradovima, manjak stanova, manjak kvalitetnih urbanih servisa, nerazvijenu mrežu gradskog prijevoza itd. Iako su se u socijalističkim zemljama gradovi urbano razvijali, Seferagić smatra da to ne možemo ujedno smatrati i razvojem *socijalističkog grada*, zato što je socijalistički grad

„proces koji se ostvaruje onda ako su svi odnosi u društvu na putu ka socijalizmu“³ (1985.: 29). Tražeći 'lijeke' za neželjene posljedice masovne industrijalizacije i nepotpune urbanizacije, od 1960-ih godina nadalje tako je jedno od glavnih nastojanja urbane sociologije kako stvoriti *grad po mjeri čovjeka*. Razmišljajući kako to postići i kritizirajući razvoj industrijskih gradova u Jugoslaviji, Rudi Supek 1987. godine raspravlja o istim temama koje nas zanimaju i potiču i 35 godina kasnije u ovom doktorskom radu: govori o 'kroničnoj bolesti grada' – društvenoj segregaciji te o tome kako u gradu ostvariti društvenu integraciju jer je gradski prostor 'iznad svega društveni prostor' (106). Supek diskutira o integraciji različitih slojeva stanovništva kroz planiranje institucionaliziranih oblika interakcije, obraćanje pažnje na potrebe svih žitelja i ostvarivanje simboličke identifikacije s naseljem. Razmišlja o tome kako nadići manjkavosti funkcionalizma i stvoriti zajednicu u naseljima u kojima se nastoji pomiriti masovnost i anonimnost s težnjom za primarnim društvenim odnosima unutar susjedstva.

U 1970-ima urbana sociologija traži svoje utemeljenje te specifični predmet istraživanja koji bi je odvojio od opće sociologije. Ovo je vidljivo i kroz kritiku pojma urbanosti. Korištenje ideološki obojanog pojma 'urbanosti' jedan je od razloga zašto Castells, ali i Harvey, kritiziraju i samog Lefebvrea i njegovu ideju 'urbane revolucije' na europskoj, ali i svjetskoj razini. Lefebvre naime u svojoj ideji urbane revolucije (2003. [francuski original 1970.]) polazi od pretpostavke potpune urbanizacije društva, dok Castells i Harvey smatraju neopravdanim tretiranje urbanizacije kao sveprisutnog i nepovratnog svjetskog procesa (i pritom zanemarivanje alternativnih modela razvoja). Jedan od predmeta interesa urbane sociologije koji je predložio Pickvance, a koji je prisutan i danas, je 'sociologija zajednice', odnosno proučavanje društvenog sistema u određenom naselju, ali koja se mora promatrati kao proizvod modernog kapitalističkog društva (Pickvance, 1976. prema Šarinić i Čaldarović, 2015.). Iz ovog teorijskog razdoblja dalje kroz rad podupiremo ideju te stajemo uz ideološku poziciju Lefebvrea koji kroz koncept 'prava na grad' argumentira da se razvoj grada ne bi trebao prepustiti samo silnicama tržišta i kapitalističkog sistema, već da bi ga na lokalnoj razini trebali oblikovati i njime upravljati također i njegovi stanovnici. Ova će misao posebno voditi našu raspravu o participaciji u naselju i mogućnosti kontrole nad kvalitetom života u naselju.

³ Gradnja neke nove prostorne forme kao što je novo stambeno naselje prema Seferagić ne čini sam grad socijalističkim, a kroz svoja istraživanja (1981./1982., 1985., 1988. i dr.) autorica pokazuje da nova stambena naselja nisu nastala tako da su radnici kroz proces samoupravljanja preuzeli potpunu kontrolu nad procesom stanogradnje niti da su sama naselja pogodovala razvitku socijalističkih društvenih odnosa ili kolektivističkog duha.

Gradovi na kraju 20. st. i početku 21.st. prolaze kroz velike strukturne promjene te se bitno razlikuju od ranijih gradova industrijskog doba. Ekonomija brojnih gradova u sve se manjoj mjeri oslanja na industriju, a sve više djelatnosti pripada tercijarnom i kvartarnom sektoru (s fokusom na znanje, usluge i tehnologiju), čime dolazi do razvoja *postindustrijskog grada* (Touraine, 1969.). Promjene u ekonomskoj djelatnosti prate i društvene i druge promjene u gradovima. Teoretičari poput Castellsa, Harveya, Soje i Zukin o tim promjenama raspravljaju koristeći koncept *postmodernosti* (Soja kroz koncept *postmetropolisa*, losanđeleska škola urbanizma kroz koncept *postmodernog grada*), dok Giddensa promatramo primarno kao teoretičara modernosti, ali koncepte o kojima je pisao možemo primijeniti u razumijevanju društvenih procesa u suvremenim i postmodernim gradovima. Postmoderni gradovi su, kako naglašava Zukin (1988.), eklektični kolaži, prostori atrakcija i preuređenih ambijenata koji se mijenjaju u kulturno-spektakularni prostor, dok je prethodno prevladavao proizvodno-potrošački ambijent. O umreženosti gradova diljem svijeta raspravlja se i kroz pojam *globalizacije*⁴. Neki od gradova koji su nositelji globalne ekonomije i upravljački centri važniji od samih država Sassen (1991.) naziva globalnim gradovima i smatra da samo mali broj gradova može nositi tu titulu. Iako je Zagreb upravljački i kulturni centar Hrvatske, zbog nedovoljne umreženosti u svjetske tokove kapitala, ne može se klasificirati globalnim gradom. No, u njemu možemo promatrati brojne pojave koje opisuju teoretičari iz ovog razdoblja jer su kroz umreženost i digitalizaciju (Castells, 2000.) većina svjetskih gradova ušla u prostore tokova koji im omogućuju bolju povezanost i vidljivost.

Upravo je Castells sa svojim idejama informacijskog i umreženog društva, informacijskog grada (1989.) te konceptima 'prostora mjesta' i 'prostora tokova' (Castells, 2000.) utro put postmodernom proučavanju gradova. Dok se određeni procesi u gradu odvijaju u 'prostoru tokova' – umreženi u bezvremenski tok kapitala koji ukida važnost prostora te neke prostore ostavlja instrumentalnima i praznima od značenja, često su neodvojivi od svakodnevnih i stvarnih mjesta. Stoga se naglašava dualnost stvarnih mjesta kao 'prostora mjesta' umreženih u 'prostoru tokova'. Naselja koja proučavamo mjesta su svakodnevnog života stanara koja vrve značenjem i simbolikom i dio su te dualnosti, no istraživački je interes ovog rada prvenstveno usmjeren na njihovu svakodnevicu koja se zbiva u prostoru mjesta. Šarinić i Čaldarović (2015.) navode da se krajem 20. stoljeća javlja interes za 'bliska mjesta' u urbanoj antropologiji i sociologiji te se proučavaju prakse života u *mjestima* (pojednim dijelovima grada). Primjer takvih 'mjesta' su stambena naselja ili 'kvartovi' kao specifični prostorno-

⁴ O utjecaju na europske gradove više u: Giddens, 2007.

socijalni entiteti koji žive u sjećanju pojedinca, a čija je društvena komponenta daleko značajnija od fizičko-prostorne (Čaldarović, 2011.b; Šarinić i Čaldarović, 2015.). Takva su mjesta povezana s identitetom pojedinaca te imaju svoju povijest, a suprotnost su od onoga što Augé (2001.) naziva naziva 'nemjestima', koja su instrumentalna i bez simbolike, međusobno slična te u kojima osobe nemaju razloga boraviti nakon što ona ispune svoju svrhu (npr. hotelske sobe, aerodromi, benzinske stanice, trgovački centri i sl.).

No, ni prostori mjesta kao što su stambena naselja nisu 'imuni' na društvene promjene koje su povezane s promjenom odnosa varijabli vremena i prostora u informacijskom društvu. Ako u analizu uključimo varijable vremena i modernih komunikacijskih tehnologija, dolazimo do toga da se komunikacija sve manje odvija licem u lice, a sve više ima posredovanih interakcija, što prema Castellsu dovodi do krize identiteta mjesta kao prostora u kojem se odvija stvaran život (Šarinić i Čaldarović, 2015.). Autori koje smo naveli u ovom poglavlju bave se rekonceptualizacijom odnosa prostora i vremena kao osnovom društvenog života. Giddens npr. govori o iskorjenjivanju društvenih odnosa uslijed globalizacijskih procesa (1991.), a pod tim podrazumijeva da društveni odnosi u modernosti izlaze iz lokalnih okvira, što slabi tradicionalne veze utemeljene na mjestu te se pojedinci u globalnom i dinamičnom okruženju udaljavaju od normi zajednice i obitelji.

Strukturne promjene u suvremenim gradovima stvaraju i sve veću teritorijalnu fragmentaciju i društveno raslojavanje, što je prema Castellsu još jedno važno poimanje dualnosti grada (dvojnosti grada). U gradu žive teritorijalno segregirane populacije te se u pojedinim gradovima stvaraju geta. Čaldarović o rezidencijalnoj segregaciji (između ostalog i u Zagrebu) piše u svom djelu *Društvena dioba prostora* (1989.), o čemu ćemo pisati u jednom od idućih poglavlja. Daljnji element raslojavanja stanovništva nastaje i zbog sve veće mobilnosti nekih skupina stanovnika, čime se bavi Urry (2000., 2007.). U idućim ćemo poglavljima također vidjeti da razlika između statičnih i mobilnih stanovnika ima reperkusiju i po kvalitetu života, pri čemu su statični stanovnici u većoj mjeri 'osuđeni' na duži ili stalan boravak u trenutnoj neposrednoj okolini, odnosno naselju.

U urbanoj se sociologiji u 21. stoljeću teoretičari većinski nadovezuju na teorije prostora iz 20. stoljeća i primjenjuju ih na kontekst suvremenih gradova. U posljednjim se desetljećima uvelike preispituju epistemološki alati kojima se proučava urbani prostor. Kao što naglašavaju Brenner i Schmid (2015.), u urbanoj teoriji radi se odmak od proučavanja samo europskih i američkih procesa urbanizacije te se kapitalistička urbanizacija proučava u svoj svojoj raznolikosti i manifestacijama diljem svijeta. Također argumentiraju da se grad više ne može

smatrati specifičnim tipom naselja koji je omeđen i odvojen od svoje okoline, čime se zamagljuje i tradicionalna podjela na urbano i ruralno. U višedimenzionalnom pogledu na urbanizaciju osim prostornih praksi izgradnje urbane okoline i teritorijalnih regulacija na nekom području važne su i svakodnevne prakse i rutine ljudi koji nastanjuju gradsko područje. Ulogu u formiranju kvalitete života u pojedinom gradskom području čine sve dimenzije urbanizacije. Prakse organizacije i izgradnje prostora te politike vezane uz stambenu opskrbu opisati ćemo u poglavljima o stambenim naseljima, a kroz rezultate ćemo naglasak staviti na ovu posljednju dimenziju svakodnevnih praksi i iskustva stanovnika.

Prominentna njemačka sociologinja Martina Löw kombinirajući Giddensovu teoriju strukturacije, Bourdieuv koncept habitusa i društvenog kapitala, Sojin prostorni obrat, Lefebvreovu proizvodnju prostora te druge utjecaje, piše o prostoru kao o relacijskom razmještaju društvenih dobara i ljudi u mjestima (Löw, 2016.). Prema Löw, društveni odnosi te prakse i iskustva stanovnika ne mogu se promatrati bez uzimanja u obzir konteksta i prostora u koji su smješteni. Smještanje elemenata u prostoru (engl. *placement*) uvijek se događa u relativnom odnosu na druge elemente. Takvo smještanje dobara ili ljudi, građenje, ali i simboličko markiranje prostora Löw naziva uprostorenjem (engl. *spacing*), a ono se zatim percipira, proizvodi i reproducira kroz proces *sinteze* tih elemenata (engl. *synthesis*). Isto tako Löw (2016.) naglašava da je konstituiranje prostora performativni akt koji nastaje u pregovorima između različitih aktera, a ima materijalnu i simboličku dimenziju. Grad i urbano su i prema Brenneru i Schmidu (2015.) proces te kolektivni projekt koji nastaje kroz kolektivnu akciju, pregovore, imaginaciju, eksperimentiranje, ali i borbu. Upravo je sinteza materijalne i simboličke dimenzije života bitna i za stanovanje u gradskoj zajednici i stambenom naselju u kojima se također mogu vidjeti brojni izazovi s kojima su suočeni gradovi u 21. stoljeću. Studije zajednica (koje mnogo duguju istraživačima čikaške škole poput R. Parka) u sociologiji su ponovno oživjele u 1990-ima, što je povezano s rastućom globalizacijom koja je pogled ponovno usmjerila i na ono lokalno. Tako je kombinacijom pojmova 'globalizacija' i 'lokalno' nastao pojam *glokalizacije* (Robertson, 1994.; Roudometof, 2016.). Ritzer (2003.) pod tim pojmom podrazumijeva način na koji je globalni kapitalizam inkorporirao lokalne kulturne obrasce te se pritom dio njihove autentičnosti nepovratno izgubio. Robertson (1994.) s druge strane tvrdi da je globalizacija povezala naselja, susjedstva i gradove s nekim prostorno udaljenim mjestima u svijetu, ali su ona na neki način ostala 'odsječena' od svoje neposredne okoline (npr. cjeline grada ili nacionalne države), odnosno ističe da je globalizacija uz spajanje i umreženost donijela i fragmentaciju. Ipak, takvim umreženim i fragmentiranim gradovima 21.

stoljeća zajednička je težnja da se na lokalnoj razini ostvari čim bolja kvaliteta života za njihove stanovnike.

2.3. Izazovi i javne urbane politike za gradove u 21. stoljeću

Teme društvenosti, zajednice i društvene kohezije osim u sociologiji aktualne su i u drugim disciplinama kojima je predmet istraživanja grad i gradski način života. Općenito gledajući, niti u 21. stoljeću se u domeni svakodnevnog života kvaliteta života na globalnoj razini nije značajno poboljšala te se diljem svijeta susrećemo s istim urbanim problemima kao što su stambena kriza, urbano siromaštvo, automobilizacija, nepovoljni ekološki uvjeti, zagađenje, kriminal i dr. Stoga su ideje o poboljšanju kvalitete života u gradovima postale aktualne i u polju urbane politike. Javne urbane politike najznačajnije su definirane i implementirane na razini Europe i prije svega Europske Unije, čija je članica i Hrvatska.

U navedenim se politikama često polazi od jednog od ključnih koncepata u suvremenim urbanim, ali i drugim, politikama – koncepta održivosti (engl. *sustainability*). Definicija iz 1987. godine (objavljena u izvješću *Komisije Ujedinjenih naroda za okoliš i razvoj*) održivi razvoj konceptualizira kao onaj koji zadovoljava potrebe sadašnjih generacija, a da pritom ne kompromitira/ugrozi mogućnost budućih generacija da zadovolje svoje potrebe (Maida, 2007.). Ovaj je koncept nastao upravo kao kritika industrijskog društva (Pušić, 2001.) koje je kroz masovnu ekspanziju spoznalo i ograničenost prirodnih resursa te granice rasta. O održivosti se raspravlja kroz njene četiri dimenzije – ekološku, ekonomsku, društvenu i kulturnu dimenziju (Zlatac Gamberozić i dr., 2021.), a glavni cilj održivog razvoja zapravo je poboljšanje kvalitete života (Streimikiene, 2015.). Načela održivosti primjenjuju se u raznim sferama, a kad se primjenjuju na prostore gradova, govorimo o urbanoj održivosti. Jedan od 17 ciljeva održivog razvoja Ujedinjenih naroda (raspisanih u dokumentu engl. *The 2030 Agenda for Sustainable Development*, 2015.) jest i "učiniti gradove i ljudska naselja uključivima, sigurnima, otpornima i održivima" (Ujedinjeni narodi, Cilj 11). Od brojnih definicija urbane održivosti izdvojit ćemo onu Muniera iz 2007. godine: "Održivi grad je onaj u kojem se zajednica složila oko skupa održivih načela i dodatno se obvezala na njihovo postizanje. Ta načela trebaju osigurati

građanima dobru kvalitetu života u gradu ugodnom za život⁵, s priuštivim obrazovanjem, zdravstvenom skrbi, stanovanjem i prometom" (prema Huang i dr., 2015.: 1178).

Neke smjernice za ostvarenje tog cilja prisutne su i u dokumentima i inicijativama Ujedinjenih nacija (UN-a) i Europske unije poput *UN HABITAT-a*, *Europske urbane inicijative* (engl. *European Urban Initiative*), *Nove lajpciške povelje* (engl. *The New Leipzig Charter*), *URBACT-a*, *Novog Europskog Bauhauusa* (engl. *New European Bauhaus*) i sl. U skladu s načelima održivosti napisana je i Nova lajpciška povelja koja čini okosnicu zajedničke vizije europskog urbanog razvoja, a usvojena je 2020. godine na sastanku europskih ministara nadležnih za urbani razvoj (Božić, 2020.). Kao odgovor na globalne izazove s kojima se suočavaju gradovi poput klimatskih promjena, gubitka bioraznolikosti, nestašice resursa, migracijskih kretanja, demografskih promjena, ali i rasta nejednakosti među stanovništvom, ova povelja rješenja vidi u stvaranju pluralističkih, kreativnih i solidarnih gradova s visokom kvalitetom života, u kojima društveno uravnotežena, mješovita i sigurna urbana susjedstva promiču integraciju svih društvenih skupina i generacija. U takvim bi gradovima javni prostori trebali biti živahna mjesta koja omogućuju interakciju, razmjenu i integraciju u društvo. Kompaktni, društveno i ekonomski mješoviti gradovi s dobro razvijenom infrastrukturom i zdravim okolišem prema Povelji trebali bi nastati uz dobro urbano planiranje i dizajn koji bi rezultirali i većom identifikacijom, posebno na razini susjedstva na kojoj se promovira izgradnja zajednice i uključivost (Europska komisija, Nova lajpciška povelja, 2020.). Hrvatska kao članica nadnacionalnih organizacija Europske unije i Ujedinjenih naroda također teži ciljevima opisanim u njihovim dokumentima, a o mogućnosti ostvarivanja ovih deklarativnih ciljeva raspravlja i svojim rezultatima pridonosi i ova disertacija.

Mnogo se načela i indikatora za urbanu održivost, u svjetlu posljedica masovne industrijalizacije i urbanizacije koje smo spominjali te suvremenih izazova poput klimatskih promjena, odnosi na grad kao ekosustav⁶ koji ima visoku emisiju stakleničkih plinova te visoku potrošnju energije. Ipak, za ovaj je rad najvažnija društvena dimenzija održivog urbanog

⁵ engl. *livable city*

⁶ O gradu kao ekosustavu sve više razmišlja i urbana sociologija kao disciplina. Jedna od današnjih kritika čikaške škole odnosi na korištenje metafore iz prirodnih znanosti i termina *humane ekologije*. Kritičari smatraju da se ovim pristupom zapravo denaturaliziralo urbanu sociologiju te da su teoretičari čikaške škole odnos s prirodnim okolišem ostavili po strani kao nešto što je primarno vezano uz ruralna područja (Angelo i Greenberg, 2023.). Angelo i Greenberg (2023.) smatraju da je zbog tog nasljeđa odnos s prirodom dugo bio 'slijepa točka' urbane sociologije. No, u drugoj polovici 20. st. razvijaju se druge srodne discipline poput socijalne ekologije koja kroz svoju teoriju čini određeni kontrapunkt vrijednostima i ciljevima masovne industrijalizacije i usmjerenosti na tehnološki razvoj u periodu nakon Drugog svjetskog rata (Cifrić, 1988., 2003.). Zajedno s pripadnicima nove urbane sociologije i kritičke geografije ove su discipline utrle put interdisciplinarnom i urbano-ekološkom pristupu uvelike prisutnom u 21. stoljeću.

razvoja (Ghahramanpouri i dr., 2013.; Kandjani i dr., 2015.; Hagen i dr., 2017.; Grum i Grum, 2020., Zlatar Gamberožić i dr., 2021.) koja je često nejasno i nedovoljno definirana. McKenzie (2004.) smatra da do društvene održivosti može doći kada procesi, sistemi, strukture i odnosi u nekoj sredini aktivno podržavaju kapacitet sadašnjih i budućih generacija da stvaraju zdrave i ugodne zajednice koje su pravedne, raznolike, povezane i demokratske te pružaju dobru kvalitetu života. Dempsey i dr. (2011.) faktore koji dovode do društvene održivosti dijele na fizičke i nefizičke. Oni fizički uključuju kvalitetno stanovanje te dobro dizajniranu i opremljenu urbanu okolinu, dok nefizički uključuju cijeli niz faktora poput obrazovanja stanovništva, društvene pravednosti, participacije u lokalnoj sredini, društvenog kapitala, osjećaja zajednice i pripadnosti, sigurnosti, društvene kohezije, stabilnosti zajednice, mješovitosti stanovništva (kulture i stambenih statusa) itd.

Dok su opisani procesi usidreni u fizičkom prostoru grada, dio urbanog života u 21. stoljeću zbiva se i u virtualnoj sferi. Sveprisutna uporaba digitalne tehnologije promijenila je način na koji ljudi konceptualiziraju prostor (Löw i Knoblauch tako pišu o polikonteksturalizaciji i medijatzaciji naše stvarnosti, 2019.). Jasan primjer za važnost virtualne stvarnosti (ili stvarne virtualnosti) mogao se vidjeti primjerice u korona krizi. Zbog ograničene mogućnosti kretanja, digitalni mediji pružali su mogućnost održavanja socijalnih kontakata, ali i uživanja socijalnih, kulturnih i drugih sadržaja. Ipak, virtualni prostori nisu umanjili značaj fizičkih prostora, već je upravo suprotno korona ukazala na važnost neposredne životne okoline – susjedstva i naselja – za kvalitetu života ljudi na svakodnevnoj razini. Mnogi gradovi, među kojima je predvodnik Pariz, okrenuli su se staroj urbano-sociološkoj ideji 15-minutog grada nastaloj u 1960-ima prvenstveno s Jane Jacobs koja je istaknula tadašnju ugroženost života u velikim američkim gradovima (1961.), primarno od strane intenzivne automobilizacije koja je stanovnicima polako oduzimala ulice i kvartove. Od tada se ideja 15-minutnog grada promovira kao ona koja naglašava da bi svi važni životni sadržaji trebali biti dostupni u neposrednoj blizini mjesta stanovanja. Ono o čemu su u 20. stoljeću pisali mnogi, među njima i Perry i Jacobs, 2016. godine oživio je Carlos Moreno koji smatra da bi koncept 15-minutnog grada, između ostalog, trebao pružiti odgovor i na suvremene izazove poput klimatskih promjena smanjujući ekološki otisak u gradovima (Allam i dr., 2022.). Ovaj planerski koncept promiče tri osnovna principa planiranja: zgušnjavanje (engl. *density*), digitalizaciju (engl. *digitalisation*) i raznolikost (engl. *diversity*), čemu Moreno kasnije dodaje i blizinu (engl. *proximity*) (Moreno i dr., 2021.). Pritom zgušnjavanje mora ostati na optimalnoj razini kako bi svim građanima osnovne usluge (stanovanje, obrazovanje, zdravstvo, trgovine,

zabava, a po mogućnosti i radno mjesto) bile dostupne bez korištenja automobila, kroz 15-minutnu šetnju ili vožnju biciklom. Digitalizacija se nadovezuje na također popularan koncept pametnih gradova (engl. *Smart City*) koji podrazumijeva upotrebu tehnologije i velikih digitalnih baza podataka za unapređenje života u gradovima, dok raznolikost podrazumijeva mješovitu uporabu prostora, ali i multikulturalnost i mješovitost stanovništva. Unatoč kritikama⁷, popularnost ovog modela indikativna je za današnji interes politike i znanstvene zajednice u proučavanju i rješavanju problema na razini susjedstva i zajednice.

3. KONCEPTI KVALITETE ŽIVOTA I KVALITETE STANOVANJA

3.1. Kvaliteta života

Pojam kvalitete života širokog je značenja te interdisciplinarne naravi. Način na koji se promatra kvaliteta života uvelike ovisi o društvu u kojem živimo. Pitanje dobrog društva i dobrog života univerzalno je i postoji od davnina, no način na koji mu se pristupa i na njega odgovara ovisi o kulturnom kontekstu. Dok su antički filozofi predvođeni Aristotelom o tome progovarali kroz pojam *eudaimonia*⁸ – doslovno prevedeno kao sreća ili dobrobit, istočnjački su filozofi naglašavali obuzdavanje od individualnih želja i zagovarali jednaku distribuciju dobara među ljudima (Diener i Suh, 1997.). Jedni su dakle na kvalitetu života gledali kroz prizmu individue, drugi kroz prizmu dobrobiti šireg društva. Takva razlika u pristupima zadržala se i do danas. Prvi je pristup už i odnosi se na procjenjivanje individualne kvalitete života (koliko dobro pojedinac živi svoj život), a širi se pristup naziva i javnom kvalitetom života te obuhvaća pokazatelje životnih uvjeta u pojedinom društvu (Megone 1992., prema Svirčić Gotovac i dr., 2021.a). Uz spomenutu podjelu na privatnu (individualnu) i javnu

⁷ Nejasno je kroz koje mehanizme bi se trebali ostvariti ambiciozni ciljevi poput priuštivog stanovanja, etničke mješovitosti, jače društvene kohezije ili blizine radnog mjesta mjestu stanovanja (Khavarian-Garmsir i dr., 2023.). Ovaj koncept kritizira se i zbog uzdanja u fizički determinizam, odnosno ideju da se promjenama u fizičkoj okolini može utjecati na socijalnu i ekološku dimenziju razvoja. Isto tako, zbog različite morfologije gradova ovaj model nije primjenjiv za sve gradove te zanemaruje raznolike potrebe i mogućnosti različitih demografskih skupina (Khavarian-Garmsir i dr., 2023.).

⁸ Taj pojam odnosi se na najveće ljudsko dobro, stanje u kojem individua cvate (Duignan, Britannica, 2023.).

kvalitetu života u literaturi o kvaliteti života istaknuta je i podjela na sljedeća dva pristupa: američki (engl. *quality of life approach*) i skandinavski (engl. *level of living approach*).

Američki i skandinavski pristup

Zagovornici američkog pristupa smatraju da pojedinac preko „subjektivne dobrobiti može najbolje evaluirati svoju kvalitetu života. Kao najvažniji indikatori subjektivne dobrobiti [engl. *wellbeing*] upotrebljavaju se mjere zadovoljstva i sreće“ (Noll, 2004.: 157). Pritom se ocjenjuje zadovoljstvo životom u cjelini i/ili nekim njegovim dimenzijama i aspektima (stanovanje, ekonomski pokazatelji, obiteljski i društveni život, zdravlje i sl.). Skandinavski pak pristup nastoji „ocijeniti razinu življenja individue tako da njezina evaluacija osobne situacije ima što je manje moguće utjecaja“ (Noll, 2004.: 156). Ona procjenjuje i blagostanje (engl. *welfare*) nekog društva, a individualna dobrobit pritom ne služi samo osobnim ciljevima, već jača solidarnost te doprinosi ljudskoj zajednici (Esping-Andersen, 2000., prema Krištofić, 2015.). Skandinavski autori naglasak dakle stavljaju na koncept „dobrog društva“ i društvene dobrobiti kao glavnih pokazatelja kvalitete života (Svirčić Gotovac i dr., 2021.a). Takav je pristup prema Krištofiću (2015.) u oštroj suprotnosti prema liberalnom načelu američke škole. Oba su se pristupa razvila tijekom šezdesetih godina prošlog stoljeća kao odgovor na nedostatke mjera razvijenosti i bogatstva nacija⁹. Skandinavski se pristup fokusira na objektivne životne okolnosti i životne šanse pojedinaca te determinante koje se oslanjaju na objektivne indikatore koji su ujedno i pokazatelji stanja u širem društvu, dok se američki pristup više služi subjektivnim indikatorima. To nas dovodi do druge, možda najzastupljenije podjele u istraživanjima kvalitete života – objektivnog i subjektivnog pristupa kvaliteti života.

Objektivna i subjektivna kvaliteta života

Kao ključnu razliku između objektivnih i subjektivnih indikatora Cummins (2000.) navodi da se objektivni mogu verificirati kroz neku vanjsku instancu, dok se subjektivni ne mogu potvrditi niti opovrgnuti ni kroz koju instancu koja je izvanjska doživljaju pojedinca.

⁹ Standardna ekonomska teorija naime predviđa da su ljudi racionalni akteri i da bi se povećanjem bogatstva trebalo povećati i zadovoljstvo životom, što se prema istraživanjima u bogatim nacijama u zadnjih nekoliko desetljeća dogodilo tek manjim dijelom ili je ostalo isto, a što nazivamo *Easterlinovim paradoksom* (Nakazato i dr., 2011.). Zgodnu ilustraciju nedostatnosti mjera poput BDP-a daje i američki ekonomist Mancur Olson koji kaže da bogatstvo nacije raste i kad „kriminalac kupi pištolj i kad poštteni građanin kupi bravu“ (Olson, 1969.: 86, prema Krištofić, 2015.).

Tako bi npr. prihode mogao potvrditi poslodavac sudionika, no razinu osobnog zadovoljstva može procijeniti samo sam sudionik. Diener i Suh (1997.) pak definiraju da je objektivna strana objektivnih indikatora (engl. *social indicators*) ta da imaju malu pogrešku mjerenja (lako se definiraju i kvantificiraju te mogu precizno izmjeriti) i/ili da ne ovise o percepciji sudionika i/ili da postoji konsenzus o njihovoj vrijednosti. Iako skandinavska škola dobrobit društva mjeri kroz takve objektivne indikatore, i oni počivaju na normativnim idealima nekog sistema, u ovom slučaju na vrijednostima države blagostanja. Hoće li se stoga (i na koji način) kao objektivni indikator dobrobiti mjeriti npr. prihodi u kućanstvu ili pak količina slobodnog vremena, stvar je izbora i vrijednosti koji su ponovno subjektivne naravi. Iako i sami sudionici ovakve indikatore mogu procijeniti subjektivno, nepouzdana i sl., izvor subjektivnosti u ovom su slučaju primarno istraživači, naručitelji istraživanja, političari i sl. koji od brojnih varijabli biraju one koje smatraju objektivno najboljim pokazateljima stanja nekog društva. Diener i Suh (1997.) to ističu kao nedostatak, ali u tome vide i određenu prednost objektivnih indikatora jer procjenjuju kvalitetu života na temelju kriterija koji počivaju na zajedničkim vrijednostima u nekom društvu¹⁰. Stoga je kvalitetu života u različitim trenucima u vremenu te na različitim prostorima teško usporediti jer se predodžba o tome što je dobar životni standard i dobra kvaliteta života mijenja. Kod subjektivnih indikatora te kod američke škole primarni izvor subjektivnosti su sami sudionici istraživanja, njihove želje, utisci i preferencije. Diener i Suh (1997.) razlažu da se subjektivna dobrobit sastoji od tri komponente: zadovoljstva životom (kognitivne procjene ukupnog zadovoljstva ili zadovoljstva nekim domenama života), pozitivnog afekta i negativnog afekta, pri čemu potonja dva, ugodna i neugodna raspoloženja i emocije, mogu biti potpuno nezavisni jedni od drugih.

Iako je granica između subjektivnih i objektivnih indikatora ponekad tanka, Cummins (2000.) zaključuje da je heuristički ipak korisno zadržati tu podjelu. Sklonost jednim ili drugim mjerama često ovisi i o znanstvenom području. Dok su ekonomisti skloniji objektivnim indikatorima, ostali društveni znanstvenici češće posežu za subjektivnim indikatorima (Cummins, 2000.). Kako bi se nadišli nedostaci ta dva pristupa, oni se često kombiniraju te se kvaliteta života mjeri na objektivnoj i subjektivnoj razini (Diener i Suh, 1997.; Cummins, 2000.; Ferriss, 2004.). Objektivni pokazatelji mjere se indikatorima koji se temelje na učestalosti i kvantiteti. Kako bi se dobila što potpunija slika o kvaliteti života, isti se nadopunjuju subjektivnim pokazateljima – željama, očekivanjima i preferencijama pojedinaca (Svirčić

¹⁰ Iako ističu i da je u kompleksnim i heterogenim društvima ponekad teško doći do zajedničke interpretacije objektivnih indikatora, kao i odrediti koji od njih su uzroci, a koji posljedice (jer se najčešće mjere simultano).

Gotovac i dr., 2021.a). Objektivni indikatori međusobno koreliraju (npr. bogatstvo nacije korelira s nizom drugih objektivnih indikatora, na primjer postotkom ljudi koji pohađaju fakultete, Diener i Suh, 1997.), isto tako i subjektivni indikatori međusobno koreliraju. Ono što istraživačima kvalitete života predstavlja poteškoće, jest rezultat mnogih istraživanja koji ukazuje na to da ponekad ne postoji korelacija (ili je ona mala) između objektivnih i subjektivnih indikatora kvalitete života (Cummins, 2000.; Ferris, 2004.). Cummins (2000.) je to ilustrirao primjerom grada Lawrencea u Massachusettsu u SAD-u koji je prema nekim istraživanjima temeljenim na objektivnim mjerama ocijenjen najmanje poželjnim gradom za život u SAD-u. Kad su mediji krenuli intervjuirati stanovnike tog grada, shvatili su da se njihova slika vlastitog grada nimalo ne podudara s tom negativnom ocjenom. Građani su naglašavali pozitivne aspekte života u njemu: povezanost s gradom i zajednicom, prisutnost prijatelja i obitelji itd. Još jedan primjer koji je autor naveo je da su pojedinci u 1990-ima u SAD-u prosječno bili 4,5 puta bogatiji od svojih predaka na prijelazu iz 19. u 20. st., no nisu bili 4,5 puta sretniji. Objašnjenje zašto pojedinac može biti više ili manje zadovoljan svojom kvalitetom života nego što se pokazuje na temelju objektivnih indikatora leži s jedne strane u osobinama ličnosti (sretniji su ekstrovertniji, neurotičniji, optimističniji te ljudi s višim samopouzdanjem, Diener i Suh, 1997.), a s druge strane u kompleksnom procesu kognitivne adaptacije na postojeću situaciju. Neke ćemo od teorija koje to objašnjavaju razložiti u poglavlju o zadovoljstvu stanovanjem, a sad ćemo ukratko spomenuti najpoznatiju od tih teorija: tzv. homeostazu dobrobiti (engl. *well-being homeostasis*) koju su prvi predložili Headey and Wearing (1989., prema Cummins 2000.). To je kognitivni mehanizam koji razinu subjektivne dobrobiti održava stabilnom i pozitivnom. Takvu teoriju podupiru i istraživanja koja pokazuju da ukupno zadovoljstvo životom malo varira ne samo kod neke osobe kroz vrijeme ili među pojedincima iz istog društva, već i među društvima/nacijama, te da je ono iznad neutralne točke procjene (Diener i Suh, 1997.). Ovaj je mehanizam evolucijski bitan za održavanje motivacije, izbjegavanje depresije, anksioznosti, stresa i sl., a uzrokuje da se ljudi i nakon neke negativne životne situacije brzo psihološki mogu adaptirati i oporaviti¹¹. Iznimka je situacija u kojoj je objektivna životna situacija ljudi toliko teška da ide ispod praga podnošljivosti te se tad linearno smanjuje i subjektivna dobrobit, odnosno povećava se korelacija između objektivnih i subjektivnih indikatora. Za višu socijalnu dobrobit na nacionalnoj razini važno je stoga da

¹¹ Isto vrijedi i za pozitivne situacije pa se tako, možda iznenađujuće, ubrzo nakon dobitka na lotu subjektivna dobrobit vraća na uobičajenu razinu (Diener i Suh, 1997.).

društvo omogućiti građanima ispunjenje njihovih osnovnih životnih potreba i pruži im mogućnosti za ostvarenje njihovih ciljeva (Diener i Suh, 1997.).

Ako bi se dakle promatrala samo subjektivna dobrobit i zanemarila objektivna, potencijalno bi se mogli previdjeti neki ključni nedostaci životnog standarda na koje se pojedinac navikao i adaptirao. Ako bi se pak gledali samo objektivni indikatori, ne bismo samo na temelju njih mogli donijeti zaključke o doživljenoj kvaliteti života pojedinca i faktorima koje on sam procjenjuje važnima. Potencijal sociološkog doprinosa može biti upravo u povezivanju mikro razine osjećaja pojedinaca i makro razine društvenih procesa, a neki autori smatraju da bi se u istraživanje kvalitete života u većoj mjeri trebalo uključiti i istraživanje vrijednosti (Ferris, 2004.) te smisla/značenja koje nešto ima za ljude (engl. *meaning*) jer ih ono tjera na akcije koje rezultiraju socijalnom integracijom i boljim odnosima (Hughes, 2006.).

Domene kvalitete života

Koncept kvalitete života vrlo je širok, stoga se osim u svojoj cjelini procjenjuje i kroz brojne dimenzije ili domene, odnosno kvaliteta života obično se mjeri kao agregat individualnih domena. Cummins je 1996. napravio pregled istraživanja te je pokušao grupirati 173 (351) različite domene iz različitih članaka i pridružiti ih jednoj od sedam bazičnih domena koje čine osnovu za ljestvicu kvalitete života – *Comprehensive Quality of Life Scale* (ComQol) (Cummins, 1993., prema Cummins, 1996.). Njegov je zaključak bio da se zadovoljstvo životom ekonomično i validno može izmjeriti sa sedam domena: materijalnom domenom (engl. *material well-being*), domenom zdravlja (engl. *health*), domenom produktivnosti (engl. *productivity*), intimnosti (engl. *intimacy*), sigurnosti (engl. *safety*), zajednice (engl. *community*), i emocionalne dobrobiti (engl. *emotional well-being*). Svaka domena uključuje određena područja/aspekte. Područje stanovanja Cummins je primarno kategorizirao u materijalnu domenu, no za ovaj je rad važna i domena sigurnosti te domena zajednice koja uključuje koncepte poput susjedstva, ljudi u zajednici, veza s ostalima u zajednici, infrastrukture i usluga u susjedstvu (zajednici) i sl. Neovisno o Cumminsovoj podjeli, stanovanje se može smatrati jednim od ključnih aspekata i potreba ljudskog života pa se tako u sklopu kvalitete života mnoga istraživanja bave upravo procjenom kvalitete stanovanja.

3.2. Kvaliteta stanovanja

Stanovanje je aspekt života putem kojeg ljudi zadovoljavaju svoju egzistencijalnu potrebu za sigurnošću i reprodukcijom, ali i potrebe višeg reda – potrebu za samoostvarenjem, stvaralaštvom, razvojem, osobnim odnosima itd. (Seferagić, 1985.). Kvaliteta stanovanja jedan je od osnovnih elemenata kvalitete života i mjeri se kroz više objektivnih i subjektivnih pokazatelja. Kvaliteta urbane i stambene okoline ključan je pokazatelj koji utječe na kvalitetu stanovanja i sveukupnu kvalitetu života, iako ljudi pri ocjenjivanju važnosti pojedinih aspekata za ukupnu kvalitetu života imaju tendenciju taj aspekt niže rangirati od elemenata kao što je provođenje slobodnog vremena, ekonomskih uvjeta života, posla, prijateljstava i bračnog/obiteljskog života (Nakazato i dr., 2011.; Bonaiuto i Fornara, 2017.)¹².

U svom pregledu ključnih pokazatelja i alata za evaluaciju kvalitete stanovanja Sinha i dr. (2017.) navode kako ne postoji jasna i jednoznačna definicija ovog koncepta. Budući da ne postoji konsenzus o tome što je kvalitetno stanovanje, UN-HABITAT koristi pojam adekvatno stanovanje (engl. *adequate housing*), misleći pritom na zadovoljenost osnovnih uvjeta stanovanja poput trajnosti građevinskih materijala, čvrstoću konstrukcije, primjerenost prostora i dostupnost osnovnih usluga (vode, kanalizacije i struje), lokaciju dobro povezanu s ostalim dijelovima grada i infrastrukturu te siguran stambeni status (Sinha i dr., 2017.). Kako se u ovom istraživanju ne bavimo samo adekvatnošću osnovnih stambenih uvjeta, već težimo višoj razini stambene kvalitete, ipak nam treba definicija kvalitetnog stanovanja. Jedna koju navode Sinha i dr. predložilo je tijelo “The Housing Corporation England” koje kvalitetno stanovanje definira kao dostupnost “poželjnih, priuštivih i kvalitetnih domova i stambenih okruženja koja koriste inovativne pristupe za zadovoljavanje potreba i težnji stanara i šire društvene zajednice” (2017.: 338). Naglasak je dakle na kvaliteti kao objektivnom elementu, ali i potrebama i težnjama stanara kao subjektivnom elementu, kao i na interesu šire društvene zajednice koja je u fokusu i u ovom radu.

U suvremenim se istraživanjima kvaliteta stanovanja proučava kao multidimenzionalan koncept s više dimenzija i aspekata. Sinha i dr. (2017) u svom su pregledu literature izabrali studije koje uživaju visoku reputaciju u akademskim publikacijama te su jedinstvene u

¹² Ovdje je važno istaknuti da to ovisi o društvenom kontekstu istraživanja. Nakazato i dr. (2011.) su, primjerice, kroz rezultate Njemačkog socio-ekonomskog panela objasnili da na njemačkom uzorku zadovoljstvo stanovanjem nije bio jaki prediktor zadovoljstva životom, dok npr. u Južnoj Africi ono objašnjava puno veći postotak varijance zadovoljstva životom. Nakazato i suradnici to objašnjavaju time da u Njemačkoj postoje puno manje razlike u kvaliteti stanovanja između ljudi (kvaliteta je većinom svugdje dobra), dok u manje razvijenim državama s većim razlikama u stambenom standardu, stanovanje postaje puno važnijim faktorom za ukupno zadovoljstvo životom.

identificiranju ključnih indikatora. Većina navedenih studija uključuje i određene društvene aspekte, na koje ćemo se više fokusirati, no važno je navesti i ostale ključne dimenzije koje određuju kvalitetu stanovanja. Većina pokazatelja koji se koriste u studijama odnose se na osobne prediktore zadovoljstva (zadovoljstvo stanovanjem određeno je raznim faktorima pa tako i nekim socio-demografskim karakteristikama poput dobi, veličine kućanstva, obrazovanja, razine primanja, bračnog statusa i sl.), karakteristike dizajna i značajke stambene jedinice (stana ili kuće, npr. vrsta i veličina jedinice, broj i raspored soba, opremljenost stana i sl.), društvene i lokacijski specifične aspekte susjedstva (fizičke značajke npr. zadovoljstvo s izgledom susjedstva, rasvjeta u susjedstvu, blizina sadržaja, gužva i buka u susjedstvu, kvaliteta okoliša, centralna lokacija, prisutnost šetnica, biciklističkih staza i sl.), ekonomske aspekte (npr. vrijednost stambene jedinice, vlasništvo nad stambenom jedinicom, priuštivost stanovanja, troškove stanovanja i sl.) i institucionalne aspekte (npr. dostupnost usluga i urbane infrastrukture).

Dostupnost usluga i infrastrukture unutar nekog naselja možemo nazvati i opremljenošću naselja, a ovisno o tome zadovoljava li određena infrastruktura one najvažnije (primarne) potrebe stanovnika naselja ili potrebe drugog reda (sekundarne), možemo govoriti o primarnoj i sekundarnoj razini opremljenosti naselja. Pod primarnu opremljenost spada osnovna infrastruktura poput javnog prijevoza, parkova, zelenih površina, dječjih igrališta, javne rasvjete, pločnika, dućana s prehranom, domova zdravlja, pošte, ljekarne, dječjeg vrtića, osnovne škole i sl. (Svirčić Gotovac, 2015.b) – ukratko, oprema i usluge koje su nužne za kvalitetan svakodnevni život u naselju, dok pod sekundarnu opremljenost spadaju neke specijalizirane trgovine, stomatološka ambulanta, veterinarska ambulanta, kulturni centar, zelena tržnica, knjižnica i sl. (Svirčić Gotovac, 2015.b).

Društveni aspekti kvalitete stanovanja

Pod društvene aspekte kvalitete stanovanja Mustapha i dr. (1995.) te Westaway (2006.) navode zadovoljstvo susjedima u susjedstvu, dok i mnogi istraživači poput Mohita i dr. (2010.), Salleha (2008.), Galstera i Hessera (1981.) te Kellekcija i Berkoz (2006.) dokazuju da socijalne interakcije i uključenost (inkluzija) u susjedstvu poboljšavaju kvalitetu društvenog života u susjedstvu, ali i čine stanovanje na takvoj lokaciji ukupno poželjnijim. Hourihan (1984.) tome dodaje da pripadnost nekom društvenom sloju te lokalne društvene veze koje stanar ima u susjedstvu određuju preferencije prema određenom susjedstvu. Kellekci i Berkoz (2006.), kao

i Rent i Rent (1978.) te Adams (1992.) dokazuju da homogenost u naselju povećava zadovoljstvo stanovanjem. Pod društvenim obilježjima naselja koja utječu na ukupno zadovoljstvo stanovanjem u naselju i kvalitetu stanovanja u susjedstvu i Sirgy i Cornwell (2002.) navode zadovoljstvo društvenim odnosima sa susjedima, zatim zadovoljstvo vanjskim prostorom za igru i rekreaciju, zadovoljstvo vezama s ljudima u zajednici, zadovoljstvo sigurnošću u naselju (stupnjem kriminala), zadovoljstvo rasnim/etničkim odnosima u zajednici te zadovoljstvo osjećajem privatnosti u vlastitom stanu/kući. Bonaiuto i Fornara (2017.) proučavajući percipiranu kvalitetu stambene okoline te su aspekte obuhvatili pod tzv. *ljudskom i društvenom dimenzijom* (engl. *human and social features*) koja se odnosi na stanovnike i njihove društvene odnose, dok su preostale tri dimenzije kvalitete stanovanja koje se odnose na susjedstvo: *prostorna* (engl. *spatial features* – arhitektonsko i urbanističko planiranje), *funkcionalna* (engl. *functional features* – usluge i prateća infrastruktura) i *kontekstualna* (engl. *contextual features* – način života, stanje/zagađenje okoliša i održavanje/briga o naselju).

Društvene aspekte kvalitete stanovanja koje proučavamo u ovoj disertaciji detaljnije razložemo u petom poglavlju, a oni se često tematiziraju u literaturi kao mjere kojima se istražuje zadovoljstvo stanovanjem (engl. *residential satisfaction*) u susjedstvu ili naselju na subjektivnoj razini.

3.3. Zadovoljstvo stanovanjem

Na subjektivnoj se razini kvaliteta stanovanja najčešće mjeri kao zadovoljstvo stanovanjem (engl. *residential satisfaction*). Pod tim pojmom Bonaiuto i Fornara podrazumijevaju cjelokupnu procjenu stambene okoline iz perspektive stanovnika, odnosno “generalnu procjenu stanovnika o njihovom stanovanju, a koja se može promatrati na različitim razinama (npr. kuća, zgrada, susjedstvo)” (2017.: 1). Prema ovim autorima tri su komponente zadovoljstva stanovanjem: kognitivna, afektivna i bihevioralna. Emami i Sadeghlou (2020.) dodaju da je to kompleksan kognitivni konstrukt, a da se procjena stambene okoline stanara bazira na njihovim potrebama, očekivanjima i postignućima. Osim što je zadovoljstvo stanovanjem jedan od kriterija procjene kvalitete stanovanja, ovi autori navode da je ono ujedno i prediktor ponašanja, npr. u kontekstu stambene mobilnosti. Ono što navode kao važno jest da stambeno zadovoljstvo nije suprotno nezadovoljstvu, tj. da se do zadovoljstva ne može doći pukom eliminacijom faktora koji uzrokuju nezadovoljstvo. Međuodnos objektivnih aspekata stambenog svijeta individue i subjektivnog dojma o istom, odnosno pomirivanje/smanjivanje

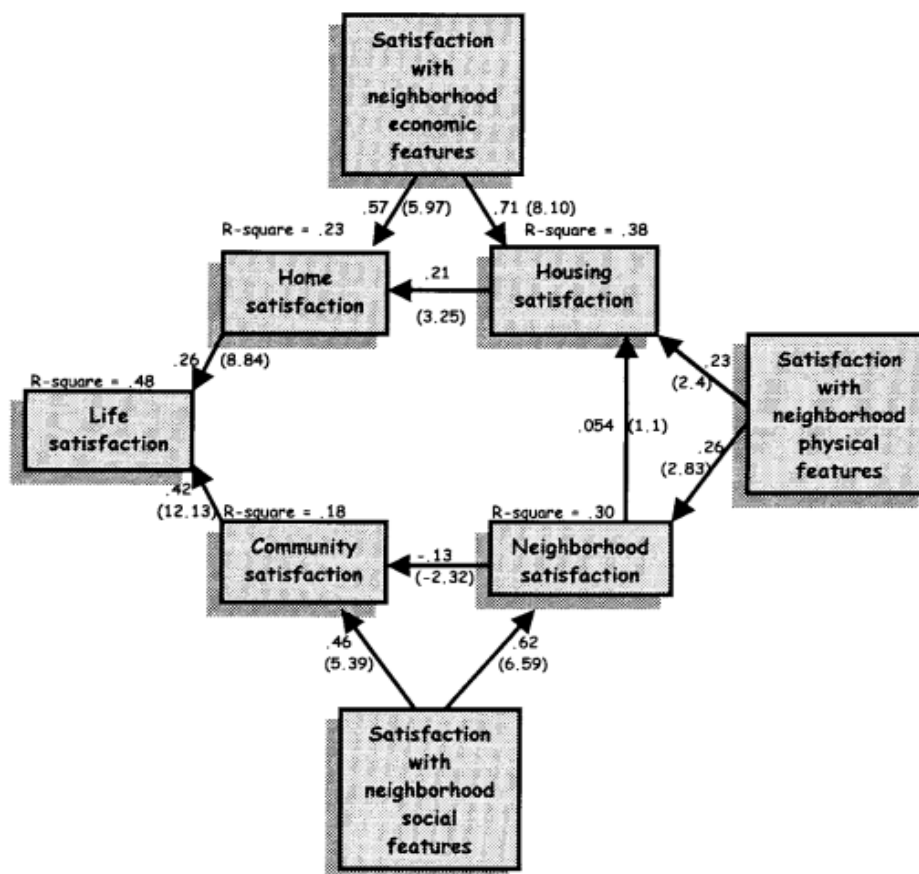
diskrepancije između stvarnog svijeta i očekivanja/želja čine zadovoljstvo stanovanjem procesom prije nego li gotovim konstruktom ili zbrojem faktora.

Upravo zbog svoje kompleksnosti i brojnih faktora koji ga određuju, zadovoljstvo stanovanjem pokušava objasniti nekoliko teorija. U svom pregledu recentne literature za temu zadovoljstva stanovanjem Šiljeg i dr. (2018.) objašnjavaju nekoliko najčešće korištenih teorija o stanovanju: teoriju stambenog zadovoljstva, teoriju stambene prilagodbe, teoriju stambene pokretljivosti, teoriju formiranja impresija, bihevioralnu teoriju, teoriju hedonističkog ergometra, teoriju aspiracijske spirale, teoriju troškova stanovanja, funkcionalističku, pozitivističku i marksističku teoriju.

Ako između trenutnih želja o stanovanju i stvarnosti ne postoji preklapanje, dolazi do stresa i nezadovoljstva koji se mogu riješiti bilo fizičkim adaptacijama (seljenjem, uređenjem doma i sl.) bilo mentalnim adaptacijama – redefiniranjem potreba, smanjivanjem aspiracija, drugačijom evaluacijom trenutne situacije i sl. Tako dolazi do očuvanja tzv. *homeostaze dobrobiti* koju smo već spominjali (Cummins, 2000.), prema kojoj istraživači tvrde da je razina zadovoljstva ljudi relativno stabilna te da se ljudi brzo adaptiraju na nove/stresne okolnosti nizom pozitivnih kognitivnih pristranosti. No, kako se ljudi adaptiraju na za njih nepovoljne situacije, tako se prilagode i onim pozitivnima. U području stanovanja tako može doći do kratkotrajnog porasta zadovoljstva nakon promjene kao što je preseljenje, no prema teorijama hedonističkog ergometra (engl. *hedonic treadmill*) takav je porast kratkotrajan. Prema ovoj teoriji naime nakon adaptacijskog razdoblja opet dolazi do ekvilibrijuma zadovoljstva. Objašnjenje za to jest da se kognitivni aparat brzo privikne na ponavljajuće događaje, ne obraća pozornost na konstantne poticaje te je na njih afektivno neosjetljiv (Nakazato i dr., 2011.). Tako bi nam se kupimo li novi stan, u početku boravak u njemu činio drugačijim/zanimljivim/novim, no ubrzo nakon toga priviknuli bismo se na takav prizor i on bi nam postao svakodnevnom rutinom te ne bi utjecao na naše afektivno stanje. Još jedna teorija koja predviđa da promjenom stambenih okolnosti na bolje neće doći do povećanja stambenog zadovoljstva je i teorija aspiracijske spirale. Njeno objašnjenje je jednostavno – kako se više penjemo na stambenoj ljestvici, povećavaju se i naša očekivanja (Nakazato i dr., 2011.), ako smo npr. prethodno živjeli u dvosobnom stanu, a sada živimo u trosobnom, idući će nam cilj biti živjeti u vlastitoj kući te će naše zadovoljstvo ostati istim. Također uz poboljšanja stambene okoline dolaze određeni troškovi koji prema teoriji troškova stanovanja zadovoljstvo opet vraćaju u ravnotežu (Stokols i Shumaker, 1982., prema Nakazato i dr., 2011.). Sve su ove teorije korisne za razumijevanje pojave koju su i u kontekstu socijalističkih stambenih naselja, primjerice u Novom Zagrebu,

istraživači primijetili već od početnih istraživanja kvalitete života tijekom 1970-ih. Naglašavali su da iako je postojala jasna svijest o nedostacima tih naselja, većina građana izražavala je zadovoljstvo životom u naselju. Seferagić (1985.) prema tome zaključuje da to zadovoljstvo ima veze s prošlim uvjetima života, s teškoćom dolaska do stana i adaptacijom (pomirenjem s postojećim), a ne isključivo s uporabnom vrijednošću stana i naselja.

Što se tiče povezanosti zadovoljstva stanovanjem i ukupnog zadovoljstva životom, postoje dvije vrste teorija: teorije odozdo prema gore (engl. *bottom-up*) pretpostavljaju da životne okolnosti (npr. uvjeti stanovanja) utječu na blagostanje i pokazatelje blagostanja kao što su prosudbe o zadovoljstvu životom. Teorije odozgo prema dolje (engl. *top-down*) ne pretpostavljaju uzročni učinak stanovanja na zadovoljstvo životom, već se pretpostavlja da dobrobit (na višoj razini) utječe na percepciju i procjene specifičnih životnih područja kao što je stanovanje. Pokušavajući spoznati koji su aspekti i procesi najvažniji za zadovoljstvo stanovanjem, ali i ukupno zadovoljstvo životom, istraživači posežu za formiranjem i testiranjem određenih modela zadovoljstva. Sirgy i Cornwell (2002.) pokušali su pomoću tri konceptualna modela istražiti i objasniti kako zadovoljstvo karakteristikama susjedstva utječe na zadovoljstvo životom stanovnika. Podaci im najviše podupiru model koji pretpostavlja da zadovoljstvo različitim značajkama susjedstva (društvenim, ekonomskim i fizičkim) utječe na različite domene zadovoljstva, koje zatim utječu na ukupno zadovoljstvo životom. Zadovoljstvo društvenim karakteristikama susjedstva igra ulogu u ukupnom zadovoljstvu susjedstvom, ali i zadovoljstvu zajednicom, što se prelijeva na ukupno zadovoljstvo životom (Slika 1). U ovom se radu nećemo baviti ukupnim zadovoljstvom životom, već upravo vezom društvenih karakteristika susjedstva i naselja i ukupnog zadovoljstva stanovanjem u određenom naselju. Iz ovih primjera istraživanja i različitih teorija možemo zaključiti da je zadovoljstvo stanovanjem koncept o kojem je teško donijeti kauzalne i cjelovite zaključke samo na temelju kvantitativnih podataka. Stoga se u ovom doktorskom istraživanju nećemo oslanjati samo na kvantitativne ocjene zadovoljstva stanara, već ćemo ih nadopuniti kvalitativnim uvidima kako bismo dobili jasniju viziju o prednostima i nedostacima života u stambenim naseljima.

Slika 1. Model prema kojem Sirgy i Cornwell (2002.: 89) objašnjavaju složenu povezanost zadovoljstva pojedinim aspektima stanovanja sa zadovoljstvom životom

4. STAMBENO NASELJE U SOCIOLOŠKOM KONTEKSTU

Jedan od ključnih pojmova u ovom radu je i stambeno naselje. Tom se pojmu može pristupiti kroz više perspektiva pa tako i definicija može varirati ovisno o tome polazi li se iz arhitektonske, urbanističke, sociološke, geografske ili neke druge perspektive. Za potrebe ovog rada primarno polazimo od sociološke definicije, ali ćemo za šire shvaćanje stambenog naselja ukratko definirati naselje kao urbanistički planiranu stambenu izgradnju koja funkcionira sa svim sadržajima kao stambena zajednica (Jukić i dr., 2011.). Riječ je o tipu kolektivne stambene izgradnje u kojem su stambene zgrade upotpunjene osnovnim elementima opreme te omeđene prometnicama (Seferagić, 1988.). Unutar stambenog naselja urbanizam je u prošlom sustavu imao za cilj da se stanogradnja opremi dodatnom javnom i društvenom opremom (npr. škola, vrtići i parkovi), a velike prometnice odmaknu od stambenih ulica u naseljima. Urbana oprema

i sigurnost stanovnika, naročito djece, te određeni urbanistički i prostorni standardi bili su osnovni principi urbanizma u socijalizmu (Svirčić Gotovac i dr., 2023.b) tijekom kojeg su nastajala stambena naselja nakon Drugog svjetskog rata u hrvatskim gradovima. Navedena urbanistička definicija koristila se u interdisciplinarnim istraživanjima o kvaliteti života o tzv. novim stambenim naseljima u 1980-ima, rađenima najčešće za tadašnje urbanističke zavode. U okviru ovako definirane prostorne jedinice urbani su sociolozi zatim detaljnije proučavali tzv. *upotrebnu vrijednost naselja*, odnosno pitali su se ispunjava li određeno naselje pretpostavke za cjelovit svakodnevni život na lokalnoj razini (Lončar-Butić i dr., 1983.; Seferagić, 1985., 1988.). Upotrebnu vrijednost naselja procjenjivali su u odnosu na zadovoljenost *potreba* stanovnika u njihovoj neposrednoj stambenoj okolini, a ovaj je kriterij bio ključan i u daljnjim istraživanjima o kvaliteti života u Hrvatskoj na koja ćemo se osvrnuti u ovom poglavlju (Svirčić Gotovac, 2006., Svirčić Gotovac, 2015.b). U novijim se istraživanjima procjenjivala zadovoljenost potreba stanovnika kroz koncept *opremljenosti* na primarnoj i sekundarnoj razini, a koji se ostvaruje unutar 15 minuta hoda od mjesta stanovanja do postojećih najbližih institucija (Svirčić Gotovac, 2006.: 113) po uzoru na ideju 15-minutog grada (Jacobs, 1961.). Stoga i u radu prvenstveno polazimo od navedene sociološke definicije naselja koja ističe da je naselje i neposredna životna okolina u kojoj stanovnici zadovoljavaju svoje svakodnevne potrebe, a u ovom slučaju promatramo potrebe koje se odnose na društvene aspekte kvalitete života.

Objektive navedene definicije o naselju, i urbanistička i sociološka, primjenjivije su za zagrebačka socijalistička stambena naselja nego za naselja nastala nakon osamostaljenja Hrvatske u tzv. postsocijalističkom razdoblju jer u postsocijalističkom kontekstu stanogradnje dolazi do postupnog gubitka i redukcije stambenog standarda (tzv. standarda stana i stambenog naselja) (Jukić i dr., 2011.; Svirčić Gotovac i dr., 2021.a). Većina novih stambenih lokacija građena je i gradi se bez urbanistički planiranih pratećih javnih prostora i institucija, što dovodi do smanjene upotrebne vrijednosti naselja. Većina novih stambenih lokacija stoga ne čini urbanistički planiranu cjelinu sa svim sadržajima, a upitno je i u kojoj je mjeri u postsocijalističkim stambenim naseljima i lokacijama ostvarena ideja stambene zajednice (koju ćemo detaljnije obrazložiti u idućim stranicama rada). Time u postsocijalističkom kontekstu pojam stambenog naselja više nije jednako primjenjiv za sva promatrana područja stambene gradnje pa koristimo prošireni pojam – nova stambena naselja i lokacije (Svirčić Gotovac, 2015.a).

Stambeno naselje razlikuje se od veće administrativne jedinice gradske četvrti ili jedinice mjesnog odbora, a dijelom se preklapa s kolokvijalnim pojmom *kvarta*, što je bilo vidljivo i u izmjeničnom korištenju pojmova 'kvart' i 'naselje' od strane stanara u našem istraživanju. Za pojam kvarta važnija je simbolička razina od prostorne. Kada govori o cijepanju gradskog prostora na planirano ili spontano razvijene cjeline, Čaldarović koristi pojam kvarta kako bi se referirao na teritorijalizirane više ili manje jasno odijeljene dijelove grada „koji se specijaliziraju kako po svom fizičkom tako i socijalnom profilu“, čineći pritom grad cjelinom simboličkog karaktera (2006.).

Pojam koji se u sociologiji najčešće upotrebljava za neposrednu životnu okolinu je *susjedstvo*, koje je prema Miletić, Krnić i Majetić (2016.) prvenstveno socio-psihološki i subjektivni fenomen, slično kao u postavkama čikaške škole. McKenzie susjedstvo definira kao manje područje koje karakterizira fizička bliskost i osobno poznavanje stanovnika (1967. [1925.]), a Park naglašava da je susjedstvo primarno društvena jedinica (1967. [1925.]) Prema Pušiću susjedstvo u sociološkom smislu “predstavlja grupu ljudi koji žive na određenom prostoru i koje povezuju određene društvene okolnosti” (Pušić, 1997.: 233). Upravo zbog društvene komponente u sociološkoj literaturi postoji mnogo definicija susjedstva. Neke od njih referiraju se i na određene fizičke granice (koje mogu biti u obliku npr. cesta, pruga, rijeka, parkova i sl.), dok pojedine definicije navode da susjedstvo može ili ne mora imati fizičke granice i ime (Heberle, 1960., prema Ruonavaara, 2022.). Dok je kod Clarencea Perryja (1929.) 'jedinica susjedstva' organizirana životna sredina s određenim neophodnim sadržajima i infrastrukturu te omeđena prometnicama, što je slično našoj definiciji naselja, većinu sociologa zanimaju društveni odnosi unutar susjedstva te mogućnost izgradnje zajednice. Zbog djelomičnog preklapanja ovih pojmova (naselje, susjedstvo i kvart) koji se odnose na neposrednu životnu okolinu te čije granice nisu uvijek definirane, u pojedinim se dijelovima rada ovi pojmovi koriste kao sinonimi. Seferagić ističe da „idealtipska definicija zajednice (jedinice) susjedstva nameće *određenu istovjetnost teritorijalne i socijalne zajednice s tim da prva određuje drugu*“ (1988.: 38), te također navodi da su se brojni urbanisti pitali kako potaknuti društvene odnose među stanovnicima takve teritorijalne jedinice. Kod Rudija Supeka susjedstvo zadržava svoje početno socijalno značenje primarne društvene zajednice. Supek susjedstvo definira kao “dinamički i potencijalni elemenat u svakoj stambenoj ili mjesnoj zajednici” (1987.: 211), u kojoj se javlja posebna vrsta komunikacije koja se ne sastoji nužno od osobnih poznanstava ili bliskih odnosa, već od osjećaja familijarnosti s ljudima i prostorom kroz koji se čovjek povremeno ili često kreće. Također je važno naglasiti da je iz subjektivne

perspektive stanovnika susjedstvo *zamišljeno područje*, a koje granice ima i koje stanovnike obuhvaća (koga smatramo susjedima), ovisi o mjestima koje stanovnici učestalo posjećuju u svojoj neposrednoj stambenoj okolini te koje ljude pritom susreću (Ruonavaara, 2022.).

U radu dakle koristimo pojam *susjedstva* prvenstveno misleći na neposrednu životnu okolinu kao zamišljenu prostorno-društvenu jedinicu koju karakterizira fizička bliskost te više ili manje osobno poznavanje stanovnika (susjeda), dok je naselje prostorno širi pojam koji je neodvojivo povezan i s razinom urbanističkog i društvenog planiranja prostora na razini odozgo prema dolje (engl. *top-down*), ali i obrnuto (engl. *bottom up*). U ovom poglavlju prikazat ćemo šire društvene procese s uvidom u planiranje i izgradnju stambenih naselja u Hrvatskoj od kraja Drugog svjetskog rata do danas. Upravo velika stambena naselja koja su obilježila drugu polovicu 20. stoljeća prema Pušiću su dobri uzorci „za ispitivanje potreba, aspiracija, ali i mogućnosti da se unutar 'urbanistički proizvedenog' grada govori o jedinicama susjedstva“ (1997.: 140). No, također ističe i da se socijalni prostori grada preklapaju i prožimaju pa je istraživanje društvene dimenzije gradskog života stalan istraživački izazov.

4.1. Velika stambena naselja u Zapadnoj Europi i postsocijalističkim zemljama

Socijalistička stambena naselja koja promatramo u Zagrebu pripadaju tipu tzv. velikih stambenih naselja (engl. *large housing estates*) koja se mogu pronaći diljem Europe i mogu se opisati kao skup višestambenih zgrada različitih po svojoj morfologiji i planski izgrađenih za prihvrat većeg broja stanovnika unutar određenog lokalnog konteksta. Ta područja predviđena su za nekoliko tisuća stanovnika i često imaju ukupno više od 1000 stanova u visokim zgradama. Većina ih je izgrađena između 1950-ih i 1980-ih kao koherentne i kompaktne stambene cjeline (Dekker i dr., 2005; Hess i dr., 2018.) nastale prema funkcionalističkom modelu obnove razrušenih gradova Europe nakon Drugog svjetskog rata, tzv. CIAM-ovim¹³ principima gradnje. Oslanjajući se na ideje Clarencea Perryja i njegovu ideju jedinice susjedstva, arhitekti su razvili modernističke principe gradnje kompaktnih susjedstava sa svim potrebnim sadržajima, dok su se u pozadini nalazili ideali o egalitarnom društvu s boljim stambenim uvjetima za radničku klasu (Wassenberg, 2018.). U razdoblju nakon Drugog svjetskog rata takva su se stambena naselja u Europi gradila kao državni projekti za javno i

¹³ Akronim od franc. *Congrès internationaux d'architecture moderne*, Međunarodni kongresi moderne arhitekture, internacionalni su arhitektonski kongresi koji su imali najveći utjecaj na razvoj modernističkih ideja gradnje velikih stambenih naselja u Europi (Wassenberg, 2018.).

najamno stanovanje, a brzu izgradnju masovnih stambenih naselja omogućila je tehnologija gradnje montažnim/predzgotovljenim (engl. *prefabricated*) građevinskim komponentama. Kontekst izgradnje tih naselja varira od države do države, ali u njihovim razvojnim putanjama i izazovima s kojima se suočavaju postoji mnogo sličnosti. Danas su ta stambena naselja stara i do 70 godina, a njihova izgrađena okolina i infrastruktura, kao i same stambene zgrade često su zapuštene te postoji problem s njihovim održavanjem (Hess i dr., 2018.; Svirčić Gotovac i dr., 2021.a, 2023.a). To je uzrok određenih negativnih obilježja velikih stambenih naselja, posebno u Zapadnoj Europi, koja dijele fizičke, ekološke i ekonomske probleme, ali i probleme vezane uz atraktivnost i imidž neodržavanih naselja. Zbog često prisutne fizičke i socijalne degradacije ovih naselja u Zapadnoj Europi, u literaturi se razvio pojam 'sindrom velikog stambenog naselja' (engl. *large housing estate syndrome*) (Szafránska, 2014.), no koji je u postsocijalističkim zemljama prisutan u puno manjoj mjeri.

U postsocijalističkim zemljama takva naselja i danas čine natpolovičnu većinu stambenog fonda u velikim gradovima. Bukurešt je rekorder s čak 83% socijalističkih stambenih zgrada u 2011. godini (Marin i Chelcea, 2018.), dok je u Zapadnoj Europi tih naselja u stambenom fondu manje od 10% (Hess i dr., 2018.). Prema podacima iz 2021. u Hrvatskoj je 62% stambenog fonda višestambenih zgrada izgrađeno u socijalističkom periodu, a 26% izgrađeno je u postsocijalističkom periodu (Ministarstvo prostornog uređenja, graditeljstva i državne imovine, 2021.). Unatoč tome što je regeneracija ovih naselja u Zapadnoj Europi nastupila puno ranije nego u postsocijalističkim zemljama (u Zapadnoj Europi velika stambena naselja već od 1970-ih i 1980-ih godina sve više nailaze na kritike te se pojavljuju znanstvene i političke inicijative za njihovu obnovu i regeneraciju (Lelévrier i Melic, 2018.; Murie, 2018.)), velika su poratna stambena naselja u tom dijelu Europe postala domovima stanarima nižeg socio-ekonomskog statusa i stanarima s migrantskim porijeklom, čime su zadobila negativan imidž i postala segregirana. U tom su kontekstu u Zapadnoj Europi ta naselja dobila i puno veći znanstveni interes. Tu možemo istaknuti višegodišnja znanstvena istraživanja na razini Europske unije kao što je pan-europski projekt Restate¹⁴ u sklopu kojeg se između 2003. i 2005. godine istražilo 29 stambenih naselja u 10 europskih zemalja. U projektu je sudjelovala i

¹⁴ Glavni su nalazi ovog istraživanja sažeti u zborniku radova *Restructuring large housing estates in Europe* (ur. van Kempen, Dekker, Hall i Tosics, 2005.), te ćemo se na njih često nadovezivati u idućim poglavljima rada. Godine 2018. objavljena je i knjiga (zbornik radova) kao svojevrsni longitudinalni nastavak Restate projekta te praćenja kvalitete stanovanja u tim zemljama i stambenih naseljima – *Housing Estates in Europe: Poverty, Ethnic Segregation and Policy Challenges* (ur. Hess, Tammaru i van Ham; vidi prikaz Klasić, 2022.). Knjiga je posebno značajna zbog primjera i iskustava iz postsocijalističkih zemalja: Rumunjske, Mađarske, Rusije, Češke i Estonije, na koja ćemo se također referirati u nastavku teksta.

Slovenija, politički i stambeno nama najbližija zemlja, s dva grada u uzorku, Ljubljanom i Koprom (Černič Mali i dr., 2003.).

Godinama su izlazili relevantni članci oslonjeni na rezultate iz Restate projekta i drugih sličnih istraživanja, koji su dijelom komparativni s hrvatskim iskustvom, pa su tako važni primjeri istraživanja zadovoljstva stanovanjem u velikim stambenim naseljima u pet postsocijalističkih gradova: Leipzigu, Budimpešti, Vilniusu, Sofiji i Sankt-Peterburgu (Herfert i dr., 2013.) te njihova usporedba s velikim stambenim naseljima u Zapadnoj Europi (Kovács i Herfert, 2012.). Analizom stanja u velikim stambenim naseljima u postsocijalističkim zemljama, Istočnoj i Jugoistočnoj Europi, pokazalo se da su stanari zadovoljniji životom u njima nego je to slučaj u naseljima Zapadne Europe. Istraživači su utvrdili da su stanovnici prilično zadovoljni svojim naseljima jer u njima postoje dobri uvjeti za život (Herfert i dr., 2013.; Sendi i dr., 2023.), da su privlačni za građane niže i srednje klase (Kovács i dr., 2018.; Spevec i Klempić Bogadi, 2009.) te da velika stambena naselja još uvijek imaju stabilan stambeni status (Nedučin i dr., 2019.; Svirčić Gotovac i dr., 2023.a; Svirčić Gotovac i Đokić, 2023.) i nezamjenjivu ulogu u stambenoj opskrbi u Srednjoj i Istočnoj Europi (Kandjani i dr., 2015.).

4.2. Velika stambena naselja u socijalističkom periodu u Zagrebu – pregled istraživanja

U bivšoj Jugoslaviji opisana velika stambena naselja u tadašnje su se vrijeme nazivala *novim stambenim naseljima*, a primjeri u Zagrebu su npr. Sopot, Studentski grad u Dubravi, Dugave, Knežija, Prečko i dr. Kao u drugim socijalističkim državama, do pojave kolektivnih stambenih naselja u Zagrebu došlo je zbog centralizacije, ubrzane urbanizacije i industrijalizacije nakon Drugog svjetskog rata te je država kroz centralno planiranje od 1950-ih pa kroz različite modele do kraja 1980-ih gradila stambena naselja te građanima od radničke pa do srednje i više srednje klase dodijelila stanarska prava u društvenim stanovima (Svirčić Gotovac i dr., 2021.a, Svirčić Gotovac i Đokić, 2023.). Interes za dodjelu stanarskih prava bio je vrlo velik jer su stanarine bile niske, dok je kupovina vlastite nekretnine bila znatno skuplja. Stanovi i stanarsko pravo distribuirali su se kroz različite mehanizme, od centralnog državnog distribuiranja, preko određenih posrednika pa do nekih samoupravnih oblika distribucije (Seferagić, 1988.). Unatoč tome što su ova naselja riješila stambeno pitanje za mnoge pridošle radnike, proizvodnja stanova zaostajala je za stvarnom potražnjom za stanovima, pa su liste čekanja bile duge. Usprkos egalitarnoj ideologiji, stanovi su najprije dodjeljivani osobama

višima u hijerarhiji, npr. ključnim osobama za reprodukciju sustava (političarima, stručnjacima itd.) (Seferagić, 1985.; Lay, 1986.; Petrović, 2004.). Pogotovo na elitnijim lokacijama bliže gradskom centru stanove su naseljavali pripadnici nomenklature – političke, intelektualne i kulturne elite (Bežovan, 1987.; Rogić, 1990.; Svirčić Gotovac i Đokić, 2023.). Kako je postalo očito da ovaj tip stambene opskrbe ne može pokriti potražnju, država je prešutno tolerirala ilegalnu izgradnju pojedinačnih obiteljskih kuća za one koji bi inače bili na kraju lista čekanja, što je rezultiralo tzv. divljom gradnjom na periferiji grada (Čaldarović, 1987.a; Rogić, 1990.; Svirčić Gotovac, 2020.).

Najprepoznatljivija socijalistička stambena naselja u Zagrebu građena su južno od rijeke Save, u današnjem Novom Zagrebu (tada nazvanom Južni Zagreb, koji je početkom 1960-ih zamišljen kao novi dio grada za 250 000 stanovnika (Jukić i dr., 2011.)). Prva planirana naselja u tom dijelu grada, poput Savskog gaja, Trnskog i Zapruda, smatraju se vrlo uspješnim primjerima urbanističkog planiranja i poslužila su kao model za mnoga nova naselja u tadašnjoj Jugoslaviji. Ta naselja možemo smatrati prototipovima za to razdoblje jer su okružena obodnim cestama te odražavaju urbanističke i arhitektonske karakteristike tog perioda (Jukić i dr., 2011.). Jedno od obilježja ovih i ostalih planiranih naselja iz socijalističkog razdoblja, a koje je i danas njihova prednost, su veliki otvoreni prostori unutar blokova koji ispunjavaju različite funkcije. Autori kao prednost ovih naselja ističu i velike zelene površine koje su odvojene i sigurne od prometa te također dobro planirani urbani krajolik (Dekker i dr., 2005.; Sendi i Kerbler, 2021.; Svirčić Gotovac i dr., 2021.a).

Slika 2. Stambene zgrade u socijalističkom naselju Trnsko – jednom od prvih planiranih naselja u Novom Zagrebu i prototipu za naselja diljem Jugoslavije, izvor: autorica

Ova stambena naselja planirana su kao cjeline u smislu dostupnosti svih osnovnih urbanih sadržaja potrebnih za svakodnevni život. Standardizacija pripadajućih urbanih standarda i parametara uvedena je 1976. godine kada je na snagu stupio program DUSI (Društveno usmjerena stambena izgradnja), i to kroz dokument *Standard stana, zgrade i naselja u društveno usmjerenoj stambenoj izgradnji*. Koncept Društveno usmjerene stambene izgradnje (DUSI) zamišljen je kao kvalitativni preokret u stanogradnji u kojem bi društvo preko samoupravnih interesnih zajednica (SIZ-ova) trebalo preuzeti kontrolu nad procesom proizvodnje stanova i naselja (Seferagić, 1985.). Naselja izgrađena u tom periodu (u Zagrebu npr. Gajnice, Savica, Dugave, Vrbani, Špansko itd.) postigla su i danas teško dostižnu visoku razinu kvalitete života (Jukić i dr., 2011.). Osnovna urbanistička jedinica planiranja ovih naselja nazivala se 'stambenom zajednicom' (čiji je koncept usvojen još 1958.), dok je pripadajuća administrativna/upravljačka jedinica bila 'mjesna zajednica' (Petrović i Milojević, 2014.).

Pri planiranju ovih stambenih naselja željela se postići i određena razina kvalitete života na društvenoj razini. Prema Petrović i Milojević (2014.) koncept stambene zajednice implicirao je da stanovnici većinu svojih potreba za socijalizacijom ostvaruju unutar stambenog naselja.

Osim što su trebala riješiti stambeno pitanje većine stanovnika pridošlih u velike industrijske gradove, također su planirana kao tzv. mješovita naselja, građena za potrebe različitih socijalnih slojeva, odnosno s mješovitom društvenom strukturom stanovnika (engl. *social mix*). Prema Turkingtonu (1996.), takva nova stambena naselja nisu bila samo planski pokušaj da se stvore nove stambene okoline u kojima se mogu zadovoljiti svakodnevne potrebe stanovnika, već su trebala postati mjestima u kojima će se razvijati novi obrasci društvenog života, u socijalističkim, ali i u zapadnim stambenim naseljima. U socijalističkim je društvima to značilo da su naselja trebala pogodovati razvitku socijalističkih društvenih odnosa. Čaldarović navodi kako su ova naselja građena s visokim ambicijama – trebala su biti ogledna naselja, s izraženom socijalnom integracijom, socijabilitetom i sl.: “trebala su postati ogledni primjerci drugim društvima o tome kako se kolektivnim naporom i dobrim planiranjem može stvoriti takva fizička struktura koja će dovesti i do pojave drugačijih oblika socijalnih odnosa, karakterističnih za socijalizam” (1989.: 30). Prema Čaldaroviću urbanističko i prostorno planiranje nije samo postupak raspoređivanja i lociranja različitih institucija i aktivnosti ('uprstorivanje' sadržaja), već se ono ujedno radi s ciljem „'izazivanja' socijalne integracije i društvenosti u suvremenim visokourbaniziranim sredinama“ (1987.: 69-70). Župančić je istaknuo (1971.) da u gradskoj sredini zajednica ne počiva na tradicionalnom susjedstvu, već da se upravo kroz planiranje stambene jedinice s dobrim razmještajem institucija i ugodnom okolinom stvara prijateljstvo i lojalnost među stanovnicima. U kojoj se mjeri planerskim intervencijama može postići željeni 'društveni standard' te je li on ostvaren u zagrebačkim stambenim naseljima iz socijalističkog perioda, pitanje je kojemu ćemo se kroz nastavak teksta vraćati te na koje su se dijelom referirali istraživači već u ranim istraživanjima kvalitete života u tim naseljima.

Velika stambena naselja iz socijalističkog perioda i kvaliteta života u njima ubrzo nakon njihove izgradnje postala su predmet kritike znanstvenika koji su standard života u njima ocijenili neadekvatnim i nehumanim, pogotovo na razini stana (premali stanovi, loše strukturirani, jednofunkcionalni itd.) i naselja (Seferagić, 1985., 1988.; Bežovan, 1987.; Rogić, 1990.; Klempić, 2004.; Svirčić Gotovac, 2020.). Kako je izgradnja popratne infrastrukture kasnila za izgradnjom stambenih zgrada, te su one bile odvojene od industrije i radnih mjesta stanara, u fazi nakon izgradnje na ova se stambena naselja referiralo kao na „spavaonice“ jer su vršila samo najosnovniju funkciju stanovanja, no s vremenom ova naselja dobivaju sve više sadržaja. Daljnje kritike bile su usmjerene na monotoniju fizičke strukture (izgled naselja), nezadovoljavajuću tehničku izvedbu (loši materijali, izolacija, održavanje itd.), nedostatne prostore za djecu, omladinu i starce, nedostatak parkirnih mjesta (automobile koji zakrčuju

slobodne površine) itd. (Seferagić i dr., 1981./1982.; Lončar-Butić i dr., 1983.; Seferagić, 1985.; 1988.; Čaldarović, 1989.). Kao prednosti ovih naselja navodili su se slobodni prostori za igru djece, dovoljno zelenila, čisti zrak i relativni mir te za ono vrijeme visoki standard opremljenosti stana (s toplom vodom i centralnim grijanjem). Kroz razgovor sa stanarima istraživači su zaključili da je unatoč određenim nedostacima tadašnjih novih naselja većina građana zadovoljna životom u njima, ali i nezainteresirana, neinformirana i pasivna. Nalaze iz ranijih istraživanja o društvenim aspektima kvalitete života u ovim naseljima detaljnije ćemo izložiti prilikom opisivanja svakog od aspekata u idućim poglavljima rada.

4.3. Postsocijalistički kontekst stanovanja u Hrvatskoj

4.3.1. Promjene u stanovanju nakon osamostaljenja

U razdoblju tranzicije od 1990-ih, nakon osamostaljenja Republike Hrvatske, opisani fond društvenih stanova prolazi kroz proces privatizacije (Mandić i Clapham, 1996.; Hegedus i Tosics, 1998.; Spevec i Klempić Bogadi, 2009.; Marčetić, 2020.; Svirčić Gotovac, 2020.). Dok je 1991. godine u Zagrebu 45,4 % nekretnina spadalo u javni stambeni fond (Državni zavod za statistiku, 1995., prema Svirčić Gotovac, 2020.), danas je Hrvatska jedna od članica Europske unije s najvećim postotkom privatnog vlasništva nad stanovima, 91,2 % u 2023. godini (Eurostat, 2023.a), te vrlo malim postotkom javnih/državnih stanova. Uloga države u stambenoj opskrbi u samostalnoj Hrvatskoj slabi (i gotovo nestaje) te se stanovanje prepušta tržištu. Takav tržišni model koji potiče kućevlasništvo rezultirao je pojavom koja je zajednička svim postsocijalističkim zemljama, a naziva se i 'superkućevlasništvo' (Lux i Sunega, 2013.). Promjene koje su se u postsocijalističkom kontekstu dogodile u području stanovanja svoje uzroke imaju u širim političkim procesima. Država je kontrolu nad stambenim fondom formalno prepustila građanima, a zapravo ju je prepustila toku kapitala. Slabi uloga države i središnje vlasti u urbanom planiranju (Svirčić Gotovac, 2020.), a raste dominacija financijskih aktera i tržišta, što se naziva procesom *financijalizacije* stanovanja (Aalbers, 2016.; Rodik i dr., 2019.; Marčetić, 2020.). Iz svega navedenog možemo zaključiti da se Hrvatska približava neoliberalnom tipu stambenog sustava (Svirčić Gotovac, 2020.; Svirčić Gotovac i Đokić, 2023.), što je omogućeno i kroz određene zakonske promjene, a ima implikacije po kvalitetu života građana. Ukratko ćemo objasniti kako su se ove promjene odrazile na stanogradnju u Hrvatskoj i Zagrebu.

S ciljem povećanja djelotvornosti stambene opskrbe 1990. godine iz Ustava RH izbacio se institut društvenog vlasništva (Bežovan, 1993.), a stanove u velikim stambenim naseljima iz socijalističkog razdoblja imali su pravo otkupiti stanari koji su prethodno u njima ostvarivali stanarsko pravo. Zbog kupovine po vrlo niskim cijenama koje nisu odgovarale tržišnoj vrijednosti tih stanova taj proces dobio je naziv "privatizacijska podjela stambenog fonda", a njegovu srž još bolje obuhvaća engleski naziv *give-away privatization* (Lux i Sunega, 2014.; Stephens i dr., 2015.; Svirčić Gotovac, 2020.). Za nove je vlasnike stanova privatizacija donijela i nove obveze upravljanja i održavanja kolektivnih dijelova stambenih zgrada, što je do tog trenutka bilo u nadležnosti javnih komunalnih službi. Postojeća legislativa o višestambenim zgradama naglašava prava privatnih vlasnika, a u manjoj mjeri definira obveze vezane uz zajedničke dijelove zgrade (Mandić i Filipović Hrast, 2019.), što dovodi do problema u održavanju (Svirčić Gotovac i dr., 2021.a, 2023.a) i posljedično do lošeg fizičkog stanja zgrade. Neke od ovih problema pokušava adresirati novi „Zakon o upravljanju i održavanju zgrada“. Jedan od bitnih iskoraka ovog zakona je osnivanje zajednica suvlasnika i definiranje te zajednice kao pravne osobe s ciljem olakšavanja postupaka poput energetske obnove i ugradnje dizala (Ministarstvo prostornog uređenja, graditeljstva i državne imovine, 2024.), što su jedni od istaknutih problema upravo u socijalističkom stambenom fondu¹⁵. Uбудуće će za aktivnosti poput ugradnje dizala ili uređenja pročelja zgrade biti dovoljna suglasnost natpolovične većine suvlasnika, što će olakšati zajedničko donošenje odluka. Važno je da je naglasak novog zakona na tome da je održavanje zajedničkih dijelova zgrade skup aktivnosti od javnog interesa koji bitno može utjecati na kvalitetu stanovanja i međuljudske odnose u zgradi (Klasić i Đokić, 2023.).

Što se tiče izgradnje novih stambenih zgrada i naselja u postsocijalističkom razdoblju, možemo razlikovati komercijalnu (privatnu) stanogradnju od one državne i gradske. Zakonskom regulativom da se vlasništvo nad građevinskim zemljištem vraća u privatne ruke ugasili su se organizirani postupci stanogradnje koji su se planirali u socijalističkom sustavu, a država se u prvim godinama nakon Domovinskog rata prvenstveno fokusirala na obnovu ratom razorenog stambenog fonda te na izgradnju stanova za ratne stradalnike (Jukić i dr., 2011.). Možda najvažniji program koji je država pokrenula u području stanovanja u postsocijalističkom razdoblju je *Program društveno poticane stanogradnje* (POS) iz 2000. godine. Kroz POS program jedinice lokalne samouprave ustupile bi građevinsko zemljište i obvezale se snositi

¹⁵ U državama koje su prije pristupile Europskoj uniji energetska obnova socijalističkih stambenih zgrada puno je ranije 'došla na dnevni red'. Primjerice u Mađarskoj se već od 1997. opsežno renovira ovaj dio stambenog fonda, a uz uporabu europskih fondova taj se proces dodatno intenzivirao (Kovács i dr., 2018.).

troškove komunalne infrastrukture, a stanove izgrađene u sklopu tih naselja građani su mogli kupiti po subvencioniranim cijenama. Pozitivna je karakteristika ovog programa da su izgrađena cjelovita naselja za koja su provedeni arhitektonsko-urbanistički natječaji¹⁶ (u Zagrebu su to naselja Špansko-Oranice te Sopnica-Jelkovec¹⁷), no kao nedostaci mogu se istaknuti njegova sporadična i nedovoljno sustavna provedba (koja nije pokrila postojeću potražnju) te činjenica da program većinom ne omogućava najam POS stanova¹⁸, već uglavnom subvencioniranu kupnju, čime je onemogućeno rješavanje stambenog pitanja ugroženim skupinama najsiromašnijih građana, mladima s prekarnim ugovorima o radu na određeno, nezaposlenima itd. Takav i slični principi subvencioniranja kupnje stana (kao što su državno kreditiranje, stambene štednje i subvencije na kredite, što je prisutno u aktualnim stambenim programima Agencije APN-a¹⁹) osnažuju proces financijalizacije stanovanja, a uska suradnja države s privatnim sektorom, građevinskim tvrtkama i bankama ne pomaže u ostvarivanju priuštivog stanovanja (engl. *affordable housing*) za građane koji nisu kreditno sposobni (Svirčić Gotovac, 2020.; Bežovan i Pandžić, 2020.)²⁰. Takva je situacija karakteristična i za druge postsocijalističke zemlje (Hegedüs i dr., 2013.).

¹⁶ Unatoč tome, arhitekt Jukić naglašava da se minimalni tehnički uvjeti za gradnju POS stanova odnose samo na stambene jedinice i ne dotiču se urbanističkih standarda, sadržajne strukture naselja i njegovih prostorno-planerskih obilježja, što je bila praksa kod programa DUSI (Jukić i dr., 2011.).

¹⁷ Početno zamišljena kao lokacija POS-a, a kasnije je postala naselje 'Zagrebačkog modela stanogradnje' (Jukić i dr., 2011.).

¹⁸ Na određenim je lokacijama i u manjoj mjeri u zadnjih nekoliko godina moguć najam POS stanova, uz mogućnost otkupa nekretnine koju se unajmljuje (vidi više na: <https://apn.hr/najam-stanova-i-garaza/put-do-najma>).

¹⁹ Akronim za Agenciju za pravni promet i posredovanje nekretninama.

²⁰ Za pregled ostalih državnih inicijativa u području stanovanja do 2011. godine vidjeti Jukić i dr., 2011.: 32-34.

Slika 3. Postsocijalističko stambeno naselje Sopnica-Jelkovec (Zagrebački model stanogradnje), izvor: autorica

U posljednjih je 30-ak godina izrađeno malo cjelovitih stambenih naselja kao što su opisana POS naselja, a koja su često na rubovima grada te slabije povezana s gradskim centrom. Većina novih stambenih projekata izgrađena je od strane privatnih investitora na otkupljenim pojedinačnim zemljištima i bez izgradnje pripadajuće komunalne infrastrukture. Jedan od razloga za to je rascjepkanost i podijeljeno vlasništvo nad građevinskim parcelama koje onemogućava njihovo okrupnjavanje pa se najprije grade pojedini stambeni objekti bez pratećih sadržaja i opreme (Jukić i dr., 2011.; Svirčić Gotovac i Đokić, 2023.). Tako u manje otkupljene parcele u već postojećim naseljima investitori „guraju“ nove stambene zgrade, što dovodi do preizgrađenosti i pugušćivanja prostora (Svirčić Gotovac, 2015.a), što je posebno vidljivo u gradskim prostorima poput Trešnjevke sjever u Zagrebu (gdje se grade primarno pojedinačne zgrade, ali i veći sklopovi zgrada poput naselja Pongračevo uz Selsku/Baštijanovu ulicu). Stanari takvih zgrada tad vrše pritisak na staru infrastrukturu u naselju, što smanjuje kvalitetu života i novih i starih stanara. Slični su procesi prisutni i u nekim drugim postsocijalističkim zemljama, primjerice u Srbiji (Vasilevska i dr., 2014.). Novi stambeni projekti u Zagrebu nastaju i na rubovima grada (poput naselja Lanište, Blato ili Jarušćica uz zagrebačku Arenu) gdje su manjak komunalne infrastrukture i izoliranost od grada posebno izraženi. Nova stambena naselja i stambene lokacije grade se dakle u postsocijalističkom periodu bez detaljnih urbanističkih planova, vođeni logikom profita, a ne urbanog planiranja i kontrole nad stanovanjem, što se odražava na kvalitetu života u tim prostorima.

Slika 4. Postsocijalistička stambena lokacija Jarušica, izvor: autorica

Uspoređujući opći izgled (engl. *overall layout*) socijalističkih i postsocijalističkih stambenih naselja u Hrvatskoj, Svirčić Gotovac i suradnice (2023.b). su na temelju rezultata HESC projekta reduciranost i neadekvatnost osnovne infrastrukture postsocijalističkih naselja zorno prikazale u tablici koju ovdje prenosimo (Tablica 1).

Tablica 1. Usporedba dostupnosti osnovne infrastrukture u socijalističkim i postsocijalističkim naseljima u Hrvatskoj; izvor: Svirčić Gotovac i dr., 2023.b

<i>Osnovni indikatori</i>	<i>Socijalistička naselja</i>	<i>Postsocijalistička naselja</i>
<i>Škola</i>	često izgrađeno	rijetko izgrađeno
<i>Dječji vrtić</i>	često izgrađeno	rijetko izgrađeno
<i>Zelene površine/parkovi</i>	često izgrađeno	reducirano na manji prostor
<i>Dječje igralište</i>	često izgrađeno	reducirano na manji prostor
<i>Dom zdravlja</i>	većinom postoji	ne postoji
<i>Tržnica</i>	većinom postoji	ne postoji
<i>Parking mjesta</i>	neadekvatno (za današnji broj automobila)	neadekvatno (no, u nekim slučajevima postoje podzemne garaže, što je prednost)

4.3.2. Pregled novijih istraživanja o kvaliteti života u Zagrebu

U 21. stoljeću provedeno je nekoliko relevantnih istraživanja o kvaliteti života i stanovanja u Zagrebu. Na Institutu društvenih znanosti Ivo Pilar 2000. godine provedeno je istraživanje urbanih aspiracija građana Zagreba. U anketnom istraživanju koje je obuhvatilo 1700 sudionika istraživala su se mišljenja Zagrepčana o njihovom gradu. Rezultati pokazuju da se Zagreb u tom periodu može opisati kao metropola ili velegrad koji svojim građanima pruža brojne mogućnosti koje nisu dostupne u drugim hrvatskim gradovima, no još uvijek nije bio velegrad na razini nekih razvijenijih europskih gradova. Unatoč svojoj veličini i masovnosti, za gotovo 90% građana on je bio i zavičajni grad s kojim su povezani i gdje su ukorijenjeni. Zagreb je kulturno i intelektualno središte Hrvatske, ali i ugodno i sigurno mjesto za život. Kao nedostaci Zagreba bili su navedeni nedostatak perspektive za mlade s nedovoljno razvijenim planom razvoja grada te odnosa grada prema velikim industrijskim zagađivačima. Za budućnost građani su željeli grad u kojem mogu osigurati zaposlenje te u kojem je očuvana vrijednost prirodnog okoliša (radna sigurnost i sigurnost u okolišu). Na razini četvrti građani su isticali nezagađenu prirodu/ugodan ambijent, ali i nedostatke poput slabe komunalne i društvene infrastrukture, zapuštenih prometnica i parkirališta itd. Većina stanovnika izrazila je da želi ostati živjeti u postojećem dijelu grada te da u naselju zadovoljavaju religijske potrebe (odlazak u crkvu), zdravstvene (ambulantu, ljekarna), dnevne potrebe (opće trgovine, pošta), i potrebe za dnevnim odmorom i rekreacijom (Rogić i dr., 2004.).

U Institutu za društvena istraživanja u Zagrebu 2004. godine provedeno je istraživanje u sklopu projekta *Sociološki aspekti mreže naselja u kontekstu tranzicije*. Na uzorku od 154 naselja kvaliteta života i stanovanja istraživala se na razini opremljenosti kućanstava, te razini primarne i sekundarne opremljenosti neposredne okoline ili susjedstva. Najveći su se gradovi (naročito Zagreb) pokazali kao mjesta s najboljom kvalitetom života (prema promatranim parametrima), dok su seoska naselja imala lošije rezultate (osim što je stambena površina očekivano najveća u seoskim sredinama). Zagreb je ostvario najbolje rezultate na općoj razini (i na primarnoj i na sekundarnoj razini opremljenosti), ali kvaliteta života mu se razlikuju u pojedinim dijelovima. Prisutna je *periferizacija grada*, tj. gradsko se središte uljepšava i gentrificira, dok se neki drugi dijelovi grada zapuštaju (Svirčić Gotovac, 2006.). Iz drugog desetljeća možemo istaknuti istraživanje o kvaliteti života u novostambenim naseljima i lokacijama u zagrebačkoj mreži naselja iz 2014. (Svirčić Gotovac i Zlatar, 2015.a). Navedeno je istraživanje obuhvatilo Grad Zagreb i zagrebačku mrežu naselja (tri grada satelita iz

Zagrebačke županije) te pokazalo da kvaliteta stanovanja u novostambenim naseljima nije doživjela poboljšanja već stagnaciju uspoređujući dobivene rezultate s onima iz 2005. i 2006. godine (Svirčić Gotovac, 2015.a). Posebno je zanimljivo da za razliku od 2004. kad se kvaliteta života u Zagrebu u većini elemenata pokazala boljom nego u manjim mjestima, u ovom su istraživanju mnogi indikatori bili bolji za Zagrebačku županiju nego za Grad Zagreb. Samobor, Velika Gorica i Zaprešić, manji gradovi iz uzorka, prema mnogim su se indikatorima istaknuli kao bolje opremljeni te ugodniji za stanovanje i svakodnevni život. U odnosu na društvene aspekte stanovanja može se istaknuti nalaz da je građanska participacija ocijenjena poprilično niskom i gotovo nepostojećom te Zlatar (2015.) ističe važnost većeg uključivanja građana u proces planiranja vlastitog susjedstva.

O stanju socijalističkih i postsocijalističkih stambenih naselja danas (u najvećim hrvatskim gradovima, a poglavito u Zagrebu) na temelju anketnog istraživanja HESC projekta iz 2022. možemo zaključiti da stanovnici i dalje izražavaju visoku razinu zadovoljstva životom u ovim naseljima. Prosječne ocjene zadovoljstva općim obilježjima naselja (općom uređenosti, gustoćom izgrađenosti, izgledom naselja, sigurnošću, čistoćom, zelenim površinama, dječjim igralištima te ostalim vanjskim javnim površinama), dostupnošću primarnih i sekundarnih usluga kao i ukupno zadovoljstvo stambenim naseljem kretalo se oko ocjene 4 na skali od 1 do 5 (Svirčić Gotovac i Đokić, 2023.). Neki temeljni nedostaci i najistaknutiji problemi koje su stanovnici izražavali odnose se na odvožnju otpada, nedostatak parkirnih mjesta, starost (zapuštenost naselja), nerazvijenu kulturu stanovanja itd. Mnoge probleme stara naselja dijele s novim naseljima izgrađenima u postsocijalističkom razdoblju, ali za postsocijalistička je naselja posebno izražen problem manjka zelenih površina (što je jedan od bolje ocijenjenih aspekata u starim naseljima), te problem s nedostatnom javnom infrastrukturom (vrtići, škole, igrališta, domovi zdravlja, parkovi i dr.). Rezultat da su u Zagrebu nešto lošije ocijenjena nova naselja odraz su opisanih socio-ekonomskih trendova i političkog konteksta koji utječu na segment stanovanja te bi se trebali uzeti u obzir prilikom kreiranja novih stambenih politika.

5. DRUŠTVENI ASPEKTI KVALITETE STANOVANJA U STAMBENOM NASELJU

Kao što smo naveli u poglavlju *Društveni aspekti kvalitete stanovanja*, mnogo je aspekata naselja koji se pod ovim konceptom mogu proučavati, a povezani su s kvalitetom života i zadovoljstvom stanovanjem stanovnika. Za potrebe ovog rada izdvojili smo pet aspekata koji se često pojavljuju u literaturi o kvaliteti stanovanja, a dijelom su se proučavali i u prošlim istraživanjima o stanovanju u Zagrebu te u međunarodnim istraživanjima o velikim stambenim naseljima izgrađenima nakon Drugog svjetskog rata. Prvi smo aspekt nazvali 'društvena mješovitost', a podrazumijeva socio-demografski sastav stanovništva te njegovu raznolikost u okviru stambenih naselja koja proučavamo. Dva možda najvažnija aspekta su međususjedski odnosi u zgradi i naselju te povezanost stanovnika s naseljem te ćemo ta dva aspekta objediniti pod pojmom društvene kohezije. Osim toga bavit ćemo se participacijom u naselju te naposljetku fizičkim okvirom unutar kojeg se najčešće zbivaju društveni procesi u naselju – javnim i zajedničkim prostorima.

5.1. Društvena mješovitost

Prvi društveni aspekt kojim se bavimo odnosi se na sastav stanovništva i socio-demografsku sliku stambenog naselja te kako je ona povezana sa samom kvalitetom života u naselju. Da bi zajednica bila društveno održiva, odnosno da bi jednaki ili bolji uvjeti života u zajednici bili očuvani u budućnosti, poželjno je da se ostvari nekoliko uvjeta vezanih uz sastav stanovništva te zajednice. Prvo, važno je da je stanovništvo u tom naselju stabilno u socio-demografskom smislu (Demsey i dr., 2011., Hagen i dr., 2017.) – s manjim postotkom stanovništva koje se izmjenjuje i više onih koji dulje borave na nekom području – jer, kao što ćemo vidjeti u idućim poglavljima, dulji boravak u nekom području znači i veće šanse za razvijanje privrženosti toj okolini, produbljivanju društvenih odnosa, većem angažmanu u zajednici itd. Drugo, poželjno je da je stanovništvo u naselju raznoliko prema dobi, klasi, obrazovanju, statusu, itd., te da različite skupine ljudi budu integrirane u zajednicu i ostvaruju jednake uvjete života (McKenzie, 2004.).

Već su pripadnici čikaške škole primijetili da dulji boravak u nekom području potiče osjećaje i interes za susjedstvo (McKenzie, 1968.). Stabilnost stanovništva veća je u onim naseljima u kojima je veći postotak vlasništva nad stanovima (Filipović Hrast i Dolničar, 2012.)

jer je podstanarstvo privremeniji i nesigurniji status te je povezan s bržom fluktuacijom stanovništva. Stabilnost je veća i u onim naseljima u kojima su ljudi zadovoljni životom te ih to motivira da ostanu (Dekker i dr., 2011.). Međutim, visoka stabilnost stanovništva u postsocijalističkim državama (Kovács i Herfert, 2012.) nije nužno znak isključivo zadovoljstva stanovništva s njihovim stambenim okruženjem. Struktura stambenog tržišta u njima je takva da otežava stambenu mobilnost (Musterd i van Kempen, 2007.; Szafránska, 2017.), kako u socijalističkom, tako i u postsocijalističkom razdoblju. Nakon što su dugo vremena čekali na dobivanje stanarskih prava, u socijalističkom su razdoblju stanari u dobivenim stanovima u pravilu dugo ostajali te ih u privatizacijskoj podjeli otkupili. U postsocijalističkom su razdoblju stanovi teško priuštivi. Mnogi mladi ostaju u stanu svojih roditelja i po tri desetljeća, a kada neka obitelj kupuje stan, za isti se često zaduži kroz stambeni kredit koji ih na dulji period veže za tu nekretninu i naselje. Zbog toga Musterd i van Kempen (2007.) tvrde da se među četiri tipa zadovoljstva stanovanjem i potencijalne stambene mobilnosti ('nezadovoljni zarobljeni', engl. *'unsatisfied trapped'*; 'nezadovoljni koji odlaze', engl. *'unsatisfied springboarder'*; 'zadovoljni koji odlaze', engl. *'satisfied springboarder'*; i 'zadovoljni koji ostaju', engl. *'satisfied stayer'*) najveći se udio 'nezadovoljnih zarobljenih' stanovnika, tj. onih koji izražavaju nezadovoljstvo, ali se ne mogu (ili ne žele) preseliti, nalazi upravo u bivšim socijalističkim zemljama istočne Europe (14,4%). Herfert i suradnici (2013.) također govore o niskom stupnju mobilnosti uspoređujući pet socijalističkih stambenih naselja, ali su identificirali manji postotak nezadovoljnih zarobljenih stanovnika (3-6%). Stabilnost dakle ima svoju pozitivnu stranu, ali može imati i negativno naličje. Cilj kojem se treba težiti je da stanovnici u naselju ostaju jer su zadovoljni, a to se može ostvariti poboljšavanjem uvjeta života u naselju.

Kao problematičan aspekt strukture stanovništva socijalističkih stambenih naselja navodi se starenje stanovništva (Herkert i dr., 2013., Gorczyca i Grabinski, 2018.; Marin i Chelcea, 2018.; Petaccia i Angrilli, 2020.; Sendi i Kerbler, 2021.; Klasić i Svirčić Gotovac, 2024.). Stanovništvo koje je u socijalistička naselja uselilo u svojoj ranoj odrasloj dobi, danas je ostarilo te ima manje ekonomske mogućnosti za održavanje svoje imovine (plaćanje režija, zajedničke pričuve, održavanja zgrade itd.), što dovodi do problema u kontinuiranom održavanju stambenih zgrada (Bežovan, 2005.) koje stoga često kasni li se događa samo u hitnim slučajevima. Ako se tome doda ono što su neki autori predviđali, da će se imućnije stanovništvo iseliti iz socijalističkih stambenih naselja koja kreću fizički propadati (Sendi i Kerbler, 2021.), a neće se useliti novo mlado stanovništvo, moglo bi doći do razvijanja problema u demografskom i ekonomskom smislu te do segregacije ovih naselja (Herkert i dr., 2013.). Iako

neki radovi govore o porastu segregacije u postsocijalističkom periodu (Kovács, 2020.; Kovács i dr., 2022.), stopa segregacije u postsocijalističkim je gradovima i dalje na niskoj razini (Marcinčzak i dr., 2015.).

Osim varijable dobi koja je relevantna za naše istraživanje, u literaturi se raspravlja i o utjecaju klasne i etničke strukture u naselju na kvalitetu života, što možemo podvesti pod koncept društvene mješovitosti (engl. *social mix*). Mnogi znanstvenici i donositelji odluka priklonjeni su ideji da je miješana struktura stanovništva pozitivno obilježje neke sredine. Pritom se posebno misli na socioekonomsku heterogenost unutar zajednica te se ona u zapadnom urbanističkom planiranju pokušava postići još od kasnog 19. stoljeća (Sarkissian, 1976., u Galster i Friedrichs, 2015.). Jedan od razloga za to je argument da je mješovitost stanovništva protuteža segregaciji i prostorno koncentriranim nejednakostima, te se smatra da će mješovito okruženje imati pozitivne učinke za socijalno deprivirane stanovnike. Mehanizam za to je teza da bogatiji i umreženiji susjedi mogu drugima omogućiti pristup svojim poznanstvima, informacijama o mogućnostima zapošljavanja itd. (Arthurson, 2010.). Donositelji politika u mnogim zapadnim zemljama pokušali su tu ideju provesti u djelo (Andersson i Musterd, 2005.). Posebno su takve politike bile usmjerene na velika stambena naselja izgrađena nakon Drugog svjetskog rata u kojima u Zapadnoj Europi stanuje velik broj nezaposlenih ili stanovnika migrantskog porijekla. U zemljama poput Francuske, UK-a, Švedske i Nizozemske mnogo se sredstava uložilo u rekonstrukciju/revitalizaciju tih naselja, a jedan od ciljeva bio je povećati raznolikost tipova stanovanja i vlasništva (stambenih statusa) (engl. *tenure mix*) (Galster, 2007.). Iako je ideja o društvenoj mješovitosti uvelike prisutna u stambenim politikama, mnogi su je znanstvenici propitivali i kritizirali na konceptualnoj i empirijskoj osnovi od početka 21. stoljeća (Galster i Friedrichs, 2015.). Jedna od kritika usmjerena je na same politike koje su se implementirale, a koje imaju nejasan diskurs (Costarelli i dr., 2019.), dok se definicija poželjne raznolikosti razlikuje od države do države (Kleinhans, 2004.). Druga je kritika da je metodološki teško pratiti učinke takvih politika te da je općenito teško mjeriti tzv. *efekt susjedstva* (engl. *neighborhood effect*), odnosno učinke društvenog konteksta susjedstva na ponašanje ili ishode pojedinaca (Galster, 2007.).

Značajna kritika nalazi se u tvrdnji kojom se zagovara upravo suprotno – da je za dobru društvenu klimu u nekom području bolje homogeno od heterogenog okruženja. U radovima Forresta i Kearnsa (2001.) može se naći argument da homogena susjedstva mogu biti ključna za osjećaj identiteta i ontologijske sigurnosti, a Sinha i suradnici (2017.), kao što smo već naveli u prethodnom dijelu teksta, u svom pregledu literature o kvaliteti stanovanja otkrivaju da

homogenost stanovništva povećava zadovoljstvo samih stanovnika. Putnam u svom utjecajnom istraživanju iz 2007. godine (u van Kempen i Bolt, 2009.) tvrdi da etnička mješovitost negativno utječe na veličinu društvenih mreža i razinu povjerenja u zajednici, te da ona smanjuje razinu sudjelovanja i izaziva anomiju ili društvenu izolaciju. Također, čak i ako je mješovitost prisutna, neki znanstvenici tvrde da ona samo stvara lokalna društva "u kojima različiti ljudi ne komuniciraju jedni s drugima, a kamoli da pomažu jedni drugima u poboljšanju životnih šansi" (Blokland, 2003., u Musterd, 2008.: 898). Nadalje, van Doorn je prije više od pola stoljeća argumentirao da je fokus na susjedstvo kao društvenu jedinicu beskoristan zbog toga što su ljudi postali mobilniji i manje su angažirani/manje borave u svojoj neposrednoj okolini (van Doorn, 1955., u van Kempen i Bolt, 2009.).

Ne postoji dakle konsenzus o tome kakvi su učinci društvene mješovitosti na kvalitetu života u susjedstvu. Na mikro razini neka istraživanja stoga pokazuju da su stanari zadovoljniji u homogenom okruženju, dok druge teorije predviđaju prednosti za pojedince u socio-demografski mješovitom okruženju u vidu snažnijeg društvenog kapitala (slabih veza i premošćujućeg kapitala, engl. *bridging capital*), što je pak empirijski teško izmjeriti. Na mezo razini možemo reći da mješovita susjedstva slove kao održivija i poželjnija, barem u europskim urbanim i stambenim politikama, dok na makro razini grada možemo reći da društvena mješovitost pojedinih naselja može spriječiti ili barem ublažiti segregaciju i getoizaciju pojedinih dijelova grada²¹. S obzirom na popularnost politika koje ju promiču te ukorijenjenost te ideje u stare i nove urbane teorije, vrijedno je istražiti ovu temu i u kontekstu našeg istraživanja. Van Gent je u svom istraživanju mehanizama koji utječu na zadovoljstvo susjedstvom u velikim stambenim naseljima dobio rezultat da *percipirana* društvena mješovitost nije značajna za objašnjenje zadovoljstva. Ipak, dodaje da "učinak društvene mješovitosti na zadovoljstvo susjedstvom zaslužuje više pažnje" (2009.: 97). Ovu raspravu možemo zaključiti mislima Dušice Seferagić, hrvatske urbane sociologinje i jedne od začetnica istraživanja novih stambenih naselja u 1970-im i 1980-im u Zagrebu, koja smatra da iako većina autora zastupa ideju heterogenih naselja, pozitivnim socijalnim odnosima ne pogoduju ni previše homogena ni previše heterogena naselja, homogena iz razloga što mogu stvoriti isključive obrasce ponašanja, dok heterogena mogu spriječiti mogućnost dublje komunikacije među stanovništvom (1985.).

²¹ Treba ipak naglasiti da u europskim državama ne postoje naselja segregirana do te mjere da bi se mogla kategorizirati kao geta kao u američkom kontekstu (Musterd, 2023.).

Društvena mješovitost u postsocijalističkim zemljama i zagrebačkim socijalističkim stambenim naseljima

Rasprava o društvenoj mješovitosti značajno se razlikuje u zapadnoeuropskom (te južno- i sjevernoeuropskom) kontekstu od srednje i istočnoeuropskog konteksta. Zbog postupnog propadanja velikih poratnih stambenih naselja na sjeveru i zapadu Europe ona predstavljaju najpovoljniji segment na tržištu nekretnina pa u njima žive najugroženije skupine u društvu – stanovnici s niskim prihodima i etničke manjine²². Kako bi prestala biti područja s negativnom reputacijom, pokušalo se intervenirati planiranjem društveno mješovitih zajednica kroz povećanje mješovitosti vlasničkih struktura. Analizirajući učinke tih politika u Francuskoj, Korsu (2016.) zaključuje da je njihov utjecaj vrlo mali i da je nerealno da takve politike značajno smanje segregaciju. U postsocijalističkim je zemljama s druge strane početna raznolika (mješovita) struktura stanovništva ovih naselja prema stranim istraživanjima opstala do danas te se smatra jednim od pozitivnih svojstava socijalističkih stambenih naselja (Kährlik i Tammaru, 2010.; Kovács i Herfert, 2012.; Marin i Chelcea, 2018.; Ouředníček i dr., 2018.).

U socijalističkim je zemljama raznolika društvena struktura naime bila planirano obilježje tadašnjih velikih stambenih naselja. U skladu sa socijalističkom ideologijom, tijekom njihove izgradnje pod socijalističkim režimom, u njima su trebali živjeti pripadnici raznih društvenih slojeva, od radničke klase do više klase ili nomenklature. Međutim, u domaćim su se istraživanjima iz 1980-ih istraživači kritički odnosili prema realiziranosti ideje mješovitosti u zagrebačkim (i ostalim jugoslavenskim) naseljima. Kao što smo napisali u jednom od prethodnih poglavlja, stvarna proizvodnja društvenih stanova nije mogla zadovoljiti cjelokupnu potrebu pa su se stanovi prvo dodjeljivali osobama višima u hijerarhiji, dok se onima na dnu liste tolerirala divlja gradnja obiteljskih kuća na rubovima grada. Postignuta društvena struktura bila je stoga u nekim naseljima homogenija, u drugim heterogenija, s prevladavanjem radničke i (više) srednje klase, te relativnim izostankom najsiromašnijih građana (nekvalificiranih radnika) i elite (Seferagić, 1985.; Čaldarović, 1989.; Petrović, 2004.). Čaldarović je proučavajući društvenu diobu prostora u Zagrebu (1989.) zaključio da su nova naselja međusobno slična te da se u njima masovno naseljavala homogenizirana populacija (srednja

²² Ključan faktor prema kojem su se razlikovala zapadna velika stambena naselja od onih u (post)socijalističkim zemljama je prisutnost velikog postotka migranta u prvim. Donedavno se Hrvatska mogla klasificirati kao iseljenička zemlja, no upravo su se u vrijeme provođenja ovog istraživanja stvari po tom pitanju počele mijenjati. U periodu od 2022. godine u Zagreb i ostale dijelove Hrvatske doselio se velik broj stranih radnika, primarno iz zemalja jugoistočne Azije (npr. Nepala, Filipina itd.). Iako o njihovoj kvaliteti života ne postoji još puno znanstvenih istraživanja, iz medijskih napisa (npr. Čelebija, 2024.; Index Vijesti, 2024.) može se zaključiti da stanuju u substandardnim uvjetima te da hrvatsko društvo ne poduzima dovoljne mjere za njihovu integraciju.

klasa). Sličan socijalni profil ljudi u tim naseljima bio je takav jer su se naseljavali ljudi koji su radili u istom poduzeću te je to većinom bilo mlado oženjeno stanovništvo s djecom. Seferagić i drugi istraživači također zaključuju da su nova naselja više homogena nego heterogena (Seferagić i dr., 1981./1982.; Seferagić 1985.; 1988.). No, za naše istraživanje nije važno hoćemo li im pripisati oznaku homogenosti ili heterogenosti, nego kakva je struktura stanovništva u dva promatrana tipa naselja danas te kako ona utječe na zadovoljstvo stanovanjem stanara. Važno je ima li među samim stanovnicima (različitim ili sličnim) doticaja i interakcije jer su oni preduvjet ispunjavanja pozitivnih društvenih učinaka koje obećavaju zagovornici društvene mješovitosti u naselju.

Iako hrvatska naselja iz socijalističkog perioda imaju mnogo sličnosti s onima iz ostalih postsocijalističkih zemalja, pa tako i po pitanju sastava stanovništva (prevlast stanovnika srednje klase i mješovitost stanovništva kao ostavština socijalističkog sistema, starenje stanovništva, stabilnost i zadovoljstvo stanovništva, mala stambena mobilnost i sl.), jedna je zanimljiva različitost koja se može primijetiti u odnosu na, primjerice, ovakva naselja u Poljskoj ili Estoniji. Szafránska (2017.) naime opisuje da uslijed gradnje novih stambenih lokacija unutar postojećih starijih naselja koje nastanjuje stanovništvo višeg socioekonomskog statusa, dolazi do pojave tzv. ograđenih naselja (engl. *gated communities*) jer se nove stambene zgrade ogradama odvajaju od ostatka prostora, što dovodi do porasta segregacije unutar samih naselja, ali i do narušavanja javnih prostora. Slične procese Leetmaa i suradnici opisuju i u Estoniji (2018.). Ovakvi procesi i dalje nisu izraženi u zagrebačkim stambenim naseljima te je iz rezultata istraživanja provedenog u sklopu HESC projekta vidljivo da ograđenost naselja nije bitna stavka za zadovoljstvo stanovnika ni u socijalističkim niti u postsocijalističkim naseljima u Hrvatskoj i Sloveniji (Svirčić Gotovac i Đokić, 2023; Kerbler i dr., 2023.).

5.2. Društvena kohezija

Daljnja dva aspekta kojima se bavimo u disertaciji mogu se podvesti pod pojam društvene kohezije. Društvena kohezija važan je sociološki pojam koji ima mnogo različitih definicija i konceptualizacija. Jedna od najpopularnijih je ona Forresta i Kearnsa (2000., 2001.) koji razinu susjedstva i zajednice ponovo stavljaju u fokus kao mjesto koje oblikuje društveni identitet i životne prilike. Unatoč globalizaciji i ulasku u informacijsko doba u kojem informacijska tehnologija, virtualnost društvenih mreža te veća fluidnost i površnost društvenih kontakata prema nekim autorima dodatno narušavaju preostale veze temeljene na prostornoj blizini i srodstvu, Forrest i Kearns smatraju da susjedstvo ne gubi na važnosti, već se transformiralo, ali je i dalje značajno za socijalizaciju i svakodnevni život ljudi. Ističu potrebu za osjećajem zajedničkog morala i ciljeva, za aspektima društvene kontrole i društvenog reda, za društvenom solidarnosti i smanjenjem nejednakosti među ljudima, skupinama i mjestima. Također se ističe društvena interakcija unutar zajednica ili obitelji te osjećaj pripadnosti mjestu – jednom riječju, potreba za društvenom kohezijom. Kohezivne su zajednice one u kojima je malo konflikata i nereda (Forrest i Kearns, 2001.), u kojima stanari dijele određene vrijednosti i norme, grade društvene mreže (u obliku prijateljstva ili participacije u udrugama i aktivnostima u susjedstvu), u kojima postoji povjerenje među susjedima i spremnost da se pronađu zajednička rješenja za probleme (De Hart i dr., 2002., prema Dekker i Rowlands, 2005.). No, ako su određene zajednice prekohezivne, mogu nastati antagonizmi i konflikti s drugim zajednicama u gradu, što dovodi do podijeljenosti/fragmentacije u gradu, npr. u obliku 'ograđenih naselja'. Méndez i suradnici čak argumentiraju da je kohezija resurs koji se akumulira i nije jednako dostupan svim članovima društva te pokazuju da su upravo susjedstva u kojima stanuju bogatiji stanovnici češće kohezivnija. Snažna kohezija u susjedstvu tako je poželjno svojstvo, ali i privilegija određenih susjedstava (Méndez i dr., 2021.).

U literaturi o društvenoj koheziji često se koristi pojam *zajednice* kako bi se naglasila povezanost i međuovisnost stanovnika u nekoj lokalnoj sredini, npr. u okviru neposredne stambene okoline ili susjedstva. Kroz društvenu se koheziju proučava zajedničko funkcioniranje i integracija ljudi na nekom području i njihova ukorijenjenost u prostor u kojem stanuju. Upravo su simbiozu ljudi, prostora i institucija pripadnici čikaške škole definirali kao zajednicu, a ona je u fokusu istraživača društvene kohezije.

Forrest i Kearns identificiraju pet domena društvene kohezije te ovu podjelu kasnije preuzimaju i autori koji proučavaju koheziju u velikim stambenim naseljima tijekom

spomenutog *Restate* projekta (Dekker i Bolt, 2005.; Dekker i Rowlands, 2005.; Dekker i van Kempen, 2009.). One su sljedeće: zajedničke vrijednosti i civilna kultura, društveni red i društvena kontrola, društvena solidarnost i smanjenje nejednakosti, društvene mreže i društveni kapital te povezanost s mjestom i identitet. Ove dimenzije društvene kohezije međusobno su povezane te ćemo se kroz rezultate istraživanja u ovom radu pomalo dotaći svih dimenzija kojima se bave Forrest i Kearns. Posebno ćemo se baviti s posljednje tri dimenzije, stoga ćemo prisutnost društvene solidarnosti i društvenih mreža u naselju, koje čine društveni kapital na razini susjedstva, tematizirati kroz iduće poglavlje o međususjedskim odnosima u naselju, a povezanost s mjestom i identitet kroz poglavlje koje slijedi nakon toga. Kao što argumentira Karajić (2024.), društvenu koheziju teško je definirati dijelom i zbog pojmovnog preklapanja s drugim često korištenim konstruktima poput društvenog kapitala. No, u ovom radu nije nam cilj u potpunosti konceptualno definirati niti operacionalizirati konstrukt društvene kohezije, već se osvrćemo na neke njegove dimenzije i njihovu vezu s kvalitetom stanovanja u stambenom naselju.

Društvena kohezija je naime jedan od elemenata obnove i regeneracije velikih stambenih naselja u Zapadnoj Europi izgrađenih nakon Drugog svjetskog rata. Ključna točka u ostvarivanju veće razine kohezije u etnički mješovitim naseljima u ovim državama je prepoznavanje različitosti stanovništva i njihova participacija u samoj obnovi (Dekker i Rowlands, 2005.) te povratak narušene kontrole i povjerenja u ovim naseljima.

U kontekstu kvalitete života i stanovanja ovi su se aspekti u Hrvatskoj proučavali već u ranijim istraživanjima u 1980-ima (Lončar-Butić i dr., 1983.; Seferagić, 1985., 1988.; Supek, 1987., Čaldarović, 1989. i dr.), no većinski koristeći pojam *društvene integracije*. U naslovu rada iz 2016. godine Miletića i suradnika također se može pronaći pojam integracije, no isto tako i pojam *socijalne kohezije*. Autori ovog istraživanja su kako bi izmjerili percepciju kohezije u Hrvatskoj na razini susjedstva prilagodili 'skalu socijalne kohezije i povjerenja' Sampsona, Radenbusha i Earlsa iz 1997. (slično kao i istraživački tim u HESC projektu čije podatke koristimo u ovom radu) koja sadrži sljedeće čestice: „a) »ljudi u okruženju spremni su pomoći svojim susjedima«, b) »ovo je usko povezano susjedstvo«, c) »ljudima u ovom susjedstvu može se vjerovati«, d) »ljudi u ovom susjedstvu općenito se ne slažu jedni s drugima«, e) »ljudi u ovom susjedstvu ne dijele iste vrijednosti«“ (Sampson i dr., 1997.: 920, prema Miletić i dr., 2016.: 222). Hrvatski su znanstvenici željeli dobiti uvid u predodžbu o razini socijalne kohezije u susjedstvu u hrvatskom društvu te „utvrditi u kojoj mjeri u hrvatskom društvu na doživljaj lokalnih društvenih odnosa, konkretno, na percepciju socijalne kohezije u

susjedstvu utječe osobno iskustvo socijalne interakcije s osobama s kojima se dijeli širi životni prostor“ (Miletić i dr., 2016: 223). Uzimajući u obzir tri obuhvaćene dimenzije društvene kohezije u susjedstvu – solidarnost, povezanost i povjerenje – rezultati su pokazali da je solidarnost najbolje ocijenjena; gotovo tri četvrtine sudionika složilo se da su ljudi u njihovom susjedstvu spremni pomoći jedni drugima. Povjerenje je na drugom mjestu s nešto više od polovice sudionika koji smatraju da se može vjerovati ljudima u susjedstvu. Od tri analizirane dimenzije, međusobna povezanost je najlošije ocijenjena, sa 46% sudionika koji opisuju svoje susjedstvo kao čvrsto povezano. Pouzdanost navedene skale kohezije je $\alpha=0,832$. Interpretirajući ove nalaze autori zaključuju da iako je zabilježen veći broj ispitanika koji primjećuju solidarnost, povezanost i povjerenje među ljudima u svom susjedstvu nego onih koji ne primjećuju nijedan od tih elemenata, nije zanemarivo da jedna trećina sudionika ne primjećuje ove elemente u svom susjedstvu. Malo je sudionika koji su u potpunosti zadovoljni društvenim odnosima u svom susjedstvu, što sugerira da mnogim lokalnim zajednicama u Hrvatskoj manjka društvene kohezije kao ključnog preduvjeta za kolektivno djelovanje. Analize iz ovog istraživanja pokazale su da demografske i socioekonomske varijable ne pridonose znatnije objašnjenju percepcije socijalne kohezije u susjedstvu, već da gotovo 30% varijance objašnjavaju varijable koje se odnose na uključenost ispitanika u susjedske društvene odnose. To znači da „osobe koje se češće druže i(ili) druže s većim brojem susjeda doživljavaju vlastito susjedstvo kao snažnije povezanu društvenu skupinu“ (Miletić i dr., 2016.: 232).

Društvena se kohezija 2019. godine mjerila i na uzorku građana Grada Rijeke i Primorsko-goranske županije kroz tri velike domene (društveni odnosi, društvena povezanost i opće dobro) te devet dimenzija (društvene odnose činile su dimenzije 'društveno umrežavanje', 'povjerenje u ljude' i 'prihvatanje različitosti'; društvena povezanost mjerila se kroz 'poistovjećivanje/pripadnost', 'povjerenje u institucije' i 'percepciju pravednosti'; dok se opće dobro mjerilo kroz 'solidarnost i spremnost na pomoć', 'poštivanje društvenih pravila' i 'građansku i političku participaciju') (Karajić, 2024.). Rezultate o učestalosti druženja sa susjedima, participaciji te o pripadnosti kvartu/susjedstvu spominjat ćemo u nastavku teksta, a za sad valja spomenuti da su rezultati o solidarnosti među susjedima, međususjedskoj povezanosti i povjerenju u susjedstvu usporedivi i kompatibilni s onima Miletića i suradnika (2016.). Ovo je istraživanje također pokazalo da je solidarnost među susjedima izraženija od povjerenja među susjedima – 59% sudionika iz Rijeke i 67% iz PGŽ složilo se da su ljudi koji žive u njihovom susjedstvu spremni pomoći svojim susjedima, dok se nešto manje sudionika, 49% iz Rijeke i 59% iz PGŽ, složilo da se ljudima u njihovom susjedstvu može vjerovati.

Najmanje se sudionika složilo s tvrdnjom da su ljudi u njihovu susjedstvu čvrsto povezani (40% sudionika iz PGŽ i 33% iz Rijeke), čime je poredak ovih dimenzija jednak onom u istraživanju Miletića i suradnika, a rezultati na ovim dimenzijama društvene kohezije konzistentno su viši u uzorku sudionika iz PGŽ nego u uzorku iz njenog najurbanijeg dijela, grada Rijeke. Slične rezultate očekujemo i u našem istraživanju na uzorku Grada Zagreba.

5.2.1. Međususjedski odnosi u zgradi i naselju

Međususjedski odnosi temelj su društvene kohezije na razini zgrade, susjedstva i lokalne zajednice te jedan od temeljnih elemenata kvalitete života i stanovanja na individualnoj razini. Odnosi među susjedima neizostavan su prediktor zadovoljstva stanovanjem (Bonaiuto i Fornara, 2017., Dekker i dr., 2011., Emami i Sadeghlou, 2020.; Park, 2020. i dr.), ali i čest izvor nezadovoljstva. U istraživanju o zadovoljstvu stanovanjem, primjerice u visokim zgradama u Zagrebu iz 2005. godine, kao treću najčešću smetnju u postojećim uvjetima stanovanja, iza buke i loše kvalitete zgrade, sudionici su navodili upravo loše susjede (13.2% sudionika) (Čaldarović, 2011.b). Isto tako u ovom su istraživanju dobri susjedi bili jedan od najvažnijih elemenata poželjnog i dobrog stanovanja. Osim toga susjedi su za mnoge stanare važan dio njihovih društvenih mreža te dobri odnosi s njima pridonose mentalnom zdravlju i zadovoljstvu životom. Dobri odnosi sa susjedima također pridonose osjećaju sigurnosti te mogu biti izvor pomoći i podrške (Hirvonen i Lilius, 2019.), što je pogotovo došlo u fokus za vrijeme pandemije korona virusa (Zangger, 2021.; Mandić i Hlebec, 2021.; Stoiljković, 2022.). Na razini zajednice vidjeli smo da su odnosi sa susjedima u naselju jedan od ključnih elemenata za pozitivnu percepciju i ostvarivanje društvene kohezije, ali i ostvarivanje društvene održivosti (Dempsey i dr., 2011.) te je jačanje društvenih veza u susjedstvu jedan od prioriteta mnogih održivih stambenih politika (Hirvonen i Lilius, 2019., Stoiljković, 2022.).

Pojam susjeda podrazumijeva i određenu društvenu ulogu. U pozitivnom se smislu ona može ispunjavati kroz nekoliko razina bliskosti i interakcije, od pukog boravka u istom području i mogućnosti za kontakt, preko stvarnog kontakta i kooperacije, pa do najviše razine – dijeljenja zajedničkih normi i vrijednosti. Isto je tako dio očekivanja stanara od društvene uloge susjeda da izostanu nepoželjna ponašanja poput buke, neurednosti i sl. (Ruonavaara, 2022.). Kada se govori o društvenih vezama u nekoj zajednici, često se rabe pojmovi jakih i slabih veza (Granovetter, 1973.) te društvenog kapitala. Jake su veze one koje stvaramo s bliskim ljudima – članovima obitelji, rodbinom, bliskim prijateljima te ponekad i susjedima.

Ipak, odnosi sa susjedima najčešće predstavljaju tzv. slabe veze – koje se očituju u poznanstvu, prepoznavanju u zajedničkim prostorima zgrade, pozdravljanju u prolazu, kratkim i površnim razgovorima i sl. No, i takva poznanstva koja nisu odlikovana prevelikom blizinom mogu imati pozitivne učinke za pojedince. Osobe koje su povezane slabom vezom najčešće se kreću u različitim krugovima ljudi te tako njihova slaba veza postaje poveznicom između tih krugova i njima dostupnih informacija. Kao što smo opisali u prethodnom poglavlju o društvenoj mješovitosti, upravo je razmjena informacija u susjedstvu jedan od glavnih pozitivnih učinaka koji mogu proizaći iz kontakta među ljudima iz različitih društvenih skupina. Jake i slabe veze među pripadnicima neke zajednice čine osnovu društvenog kapitala u toj zajednici. Koncept društvenog kapitala odnosi se prema Putnamu na 'značajke društvene organizacije, kao što su mreže, norme i povjerenje, koje olakšavaju koordinaciju i suradnju za zajedničku korist' (Putnam 1993: 167). Dobri međususjedski odnosi trebali bi dakle prema teorijama društvenog kapitala olakšati suradnju stanara i time doprinijeti lakšem ostvarivanju ciljeva neke zajednice.

Unatoč očitim prednostima dobrih odnosa u zgradi i naselju, pitanje je u kojoj se mjeri i obliku takvi odnosi ostvaruju u današnjem društvu, a posebno u kontekstu višestambenih zgrada i stambenih naselja koje proučavamo. Iako se u društvenim znanostima često smatra da se važnost odnosa među susjedima smanjila u suvremenim društvima, malo je empirijskih dokaza o dugoročnim promjenama u tim odnosima i te je vrlo malo sustavnih longitudinalnih studija koji bi potvrdili ovu hipotezu. Promotrit ćemo stoga nalaze iz Hrvatske i Zagreba te ih usporediti s nalazima i trendovima iz nekih drugih postsocijalističkih zemalja.

Vezano uz društvene odnose u 'novim stambenim naseljima' (koje danas nazivamo starim naseljima) Seferagić sažima provedena istraživanja iz 1970-ih i 1980-ih te zaključuje da socijalni odnosi 'ne ostvaruju konceptijske zamisli jedinica susjedstva i kolektivistički duh' (1985.: 191) te da nisu razvijeniji u odnosu na ostale stambene forme. Također navodi da heterogenost stanovništva ne izaziva bogatije društvene odnose koje je teorija pretpostavila. Smatra da struktura novih naselja ne potiče integrativne procese među ljudima – postoji velik broj međusobno nepoznatih ljudi zgusnutih u malom prostoru te nedostaje prostorija za druženje. Spontani odnosi u naselju su slabi, sporadični i vezani uz „pučke svečanosti”. Analizirajući uporabnu vrijednost sedam zagrebačkih novih naselja Lončar-Butić i dr. (1983.) dolaze do sličnih zaključaka. Susjedi se ponekad neformalno okupljaju oko zgrade i zabavljaju društvenim igrama. Omladina koristi otvorene prostore i park, no za njih, za djecu i za starije nema dovoljno prostora za okupljanje te je premalo zabavnih, kulturnih i sportskih sadržaja. Navode i da su ljudi često zatvoreni u stanove, da se međusobno ne poznaju i nemaju kontakt.

Čaldarović (1989.) navodi da je s takvim nerazvijenim susjedskim odnosima u modernom gradu gotovo podjednak broj ljudi zadovoljan i nezadovoljan. Rogić u jednom drugom istraživanju iz ovog perioda (1988., prema Štulhofer, 1990.) na primjeru Donjeg grada pokazuje da samo 10% donjogradske populacije izražava želju za prisnijim susjedskim odnosima. Važno je za naglasiti da je većina socijalističkih naselja u trenutku provođenja ovih istraživanja bila tek izgrađena te da nisu imala svu potrebnu i planiranu infrastrukturu. Za razvitak društvenih odnosa u susjedstvu potrebno je i vrijeme, a kao što vidimo iz ovih nalaza, potrebni su i određeni prostorni preduvjeti – zajedničke prostorije u zgradi, prostori za okupljanje mladih, opremljeni javni prostori i sl.

Na razini stambene zgrade u starijim se istraživanjima često kritizirala prevelika gustoća izgrađenosti u socijalističkim naseljima te je život u masivnim i previsokim zgradama okarakteriziran kao nešto što ne odgovara preferencijama stanara (koji bi radije živjeli u nižim zgradama ili obiteljskim kućama) (Seferagić i dr., 1981./1982.). Jedno od objašnjenja za to je i stereotipna predodžba o otuđenosti i anonimnosti u visokim zgradama. Odnos stanara prema životu u visokim zgradama u Zagrebu istražili su 2005. godine Gašparović i Božić. Ovo je istraživanje pokazalo da unatoč tome što se stanari međusobno ne poznaju dobro (preko polovice sudionika tvrdilo je da stanare u zgradi poznaje površno, a preko trećine da ih uopće ne poznaje), značajan dio njih ne osjeća anonimnost i otuđenost od svojih neposrednih susjeda (gotovo 50%). Neki anketirani čak su izrazili zadovoljstvo takvim osjećajem (14,5%), dok manji broj ljudi smatra da im to izrazito smeta (8,7%). Preostali dio anketiranih primjećuje otuđenost, ali im ona ne predstavlja problem (29,5%). Upravo su mlađi stanari ovaj osjećaj isticali kao prednost života u visokoj zgradi. Iako neki stanari preferiraju život u visokim zgradama, istraživanje o razlici u povezanosti s naseljem i zadovoljstvu stanovanjem u stambenim naseljima s visokom i nižom gradnjom u Budimpešti pokazuje da stanari u niskogradnji češće razgovaraju sa susjedima od stanovnika visokih zgrada i pokazuju više zadovoljstvo svojom društvenom okolinom (Nzimande i Morris-Kolawole, 2024.).

U istom se istraživanju istraživači osvrću i na temu zajedničkih prostorija u zgradi. Zaključuju da postojanje atraktivnih zajedničkih prostora nije bilo garancija niti je pospješilo participaciju te da je sudjelovanje na sastancima, događajima i aktivnostima zajednice nisko u oba tipa naselja. Ipak, autori su zaključili da veličina i raspored prostorija u zgradi mogu utjecati na učestalost interakcija među susjedima, naglašavajući važnost različitih prostora u zgradi u kojima se mogu dogoditi interakcije među susjedima. Već su spomenuti autori u 1980-ima naglašavali važnost društvenih prostorija u zgradi, no osim toga mogu se proučavati i prostori

poput dizala, hodnika, stubišta, ulaza i sl. Upravo je takve prostore i njihov utjecaj na socijalnu koheziju te interakcije u zgradi za vrijeme pandemije COVID-19 u Nišu proučavala Branislava Stoilković (2022.). Dok se u prostorima poput stubišta, hodnika i dizala ljudi mogu spontano susresti, u društvenim prostorijama u zgradi stanari se mogu ciljano družiti, no za to moraju iskazati afinitet i inicijativu. U višestambenim zgradama izgrađenim u Jugoslaviji gradnja takvih prostorija bila je pravilo, a služile su okupljanju stanara i smanjenju otuđenosti u velikim zgradama. Ipak, često se te prostorije nisu koristile ni održavale na adekvatan način, niti imale adekvatnu opremu, što Stoilković naziva 'tragedijom komunalnog' (2022.). Također je čest slučaj da su stanari komunalne dijelove stambenih zgrada na ilegalan način prisvojili i 'privatizirali', što je zabilježeno u istraživanju iz Mađarske (Molnár, 2024.), a nenamjenska uporaba skupnih prostorija kritizirala se i u socijalističkim stambenim naseljima u Sloveniji (Brezar, 1995.). Čak četvrtina sudionika u istraživanju u Nišu (Stoilković, 2022.) koja živi u socijalističkim zgradama ne koristi zajedničke prostorije u zgradi, no autorica navodi da je u vrijeme pandemije porasla potreba i korištenje takvih prostora te da su stanari izrazili veću želju za kontaktom sa susjedima koji nadilazi površne interakcije (pozdravljanje, čavrljanje na hodniku itd.). Postojanje zajedničkih prostorija u socijalističkim zgradama predstavlja jednu od prednosti ovog tipa stanovanja jer ima ispunjen jedan preduvjet više za uspješnu socijalizaciju, ali i suradnju stanara.

Upravo je potreba za suradnjom među stanarima na održavanju zajedničkih dijelova zgrade jedna od temeljnih odlika života u višestambenoj zgradi koja taj tip stanovanja razlikuje od života u obiteljskoj kući. Već smo spominjali koliko je navedena problematika važna upravo za socijalistički stambeni fond koji je u lošijem fizičkom stanju, ali ova je tema nezaobilazna i za stanare postsocijalističkih zgrada. Iz istraživanja s predstavnicima suvlasnika (dio HESC projekta) saznajemo da većina predstavnika suradnju sa suvlasnicima ocjenjuje osrednjom (56%). Čak 58% predstavnika prenosi da je na povremenim ili redovnim sastancima prisutan tek manji dio suvlasnika (u 38% slučajeva prisutna je većina). Većina predstavnika smatra da suvlasnici manjim dijelom razumiju koncept zajedničkog vlasništva u zgradi te da se primarno brinu za svoje privatno vlasništvo, a za zajedničko tek onoliko koliko moraju (Đokić i dr., 2022.). Iz rezultata istog istraživanja s predstavnicima suvlasnika može se također zaključiti da upravo dobri međususjedski odnosi mogu potaknuti višu razinu svijesti o zajedničkom vlasništvu nad zgradom, a time i potaknuti ulaganje u održavanje i obnovu zajedničkih dijelova zgrade (Klasić i Đokić, 2023.).

Što se tiče odnosa sa susjedima van konteksta višestambene zgrade, u velikim stambenim naseljima u Novom Zagrebu istraživanje je provela urbana antropologinja Valentina Gulin Zrnić (2009.). Kroz razgovor s njom stanovnici su se prisjećali kako su im u trenutku useljavanja poveznice s drugim stanarima bila poznanstva iz radne organizacije, djeca kao čest povod za druženje i kontakt te međusobno pomaganje pri useljavanju. U vrijeme Domovinskog rata, primjerice, stanovnici su se zbližili kroz zajedničko boravljenje u skloništima gdje su vrijeme kratili s različitim aktivnostima (poput kartanja). Osim toga poznanstva su stjecali kroz ostale interesne mreže – npr. šetanje pasa, zajednicu vjernika i sl. Te mreže društvenosti stvorene kroz različite interese kasnije postaju društvenim resursom, odnosno izvorom solidarnosti, pomoći, podrške i sl., ističe Gulin Zrnić. Još jedno relevantno istraživanje susjedskih odnosa u Hrvatskoj proveli su znanstvenici iz Instituta društvenih znanosti Ivo Pilar 2014. godine. Kroz anketni upitnik na slučajnom uzorku hrvatskih građana (N=1000) znanstvenici su ispitali učestalost različitih vrsta interakcija među susjedima (u različitim stambenim okruženjima). Rezultati su pokazali da je usputni razgovor najčešći oblik socijalne interakcije sa susjedima (Miletić, 2015.; Miletić i dr., 2016.). Gotovo 60% sudionika navelo je da to čini često ili svakodnevno. Ostali oblici interakcije sa susjedima znatno su rjeđi. Samo između četvrtine i petine ispitanika izjavilo je da se često ili svakodnevno međusobno posjećuju, razmjenjuju usluge ili zajedno obavljaju neke poslove. Sudionici su nešto češće primali susjede u goste nego što su sudjelovali u zajedničkim poslovima ili razmjenjivali usluge sa susjedima. Oko 40% sudionika navelo je odgovore koji ukazuju da postoji veći broj susjeda koje smatraju prijateljima (zaokruživši odgovore: više njih, dosta, većinu, sve, puno ili broj od 3 naviše), dok je oko 26% sudionika reklo da nemaju prijatelje u susjedstvu. Oko 57% sudionika odgovorilo je da mogu posuditi neku malu stvar od većeg broja susjeda, dok je 13% ispitanika navelo da takvih osoba nema u njihovom susjedstvu. Kroz rezultate istraživanja društvene kohezije u Rijeci i Primorsko-goranskoj županiji iz 2019. možemo usporediti učestalost druženja sa susjedima i s ostalim skupinama bliskih i manje bliskih ljudi. I u Rijeci i u ostatku županije sudionici su se na tjednoj i svakodnevnoj bazi najviše družili sa svojim prijateljima, zatim sa susjedima (oko 30% sudionika iz Rijeke i 40% iz PGŽ), u nešto manjoj mjeri s rodbinom s kojom ne žive, te u još manjoj mjeri s kolegama s posla i iz organizacija čiji su članovi (Karajić, 2024.). Ako se tom podatku doda onaj o snažnoj međusobnoj solidarnosti među susjedima, možemo zaključiti da su susjedi i dalje važan dio društvenih odnosa hrvatskih stanovnika.

Kroz ovakva je transverzalna istraživanja nemoguće provjeriti hipotezu o kojoj pišu Forrest i Kearns (2001.) o opadanju važnosti susjedstva u suvremenim društvima, no može se promotriti kontekst nama sličnih i usporedivih postsocijalističkih zemalja. Primjerice, u nama susjednoj Sloveniji istraživači naglašavaju ozbiljan pad uloge susjedstva između 1987. i 2005. godine, a jačanje uloge obitelji i bliskih prijatelja (Filipović Hrast i Dekker, 2009.; Hlebec i dr., 2010.). Ovu je pojavu teško jednoznačno objasniti. Osim utjecaja poput globalizacije, sve češćeg korištenja interneta ili generalnog trenda ka individualizaciji u europskim društvima, Hlebec i suradnice (2010.) navode i određene faktore koji su povezani s procesom tranzicije u slovenskom postsocijalističkom društvu, a koji bi mogli biti povezani sa sve manjim prisustvom susjeda u društvenom životu pojedinaca²³. Ove autorice smatraju da je reorganizacijom lokalne samouprave početkom 1990-ih (spajanjem mjesnih zajednica u veće gradske četvrti i uspostavljanjem manjih lokalnih jedinica) u nekim slučajevima došlo i do gubitka mjesta koje su zajednice koristile za socijalizaciju i druženje, a da se integracija i participacija u lokalnoj zajednici nije poticala kroz političke inicijative. Mjesna je zajednica u socijalističkom periodu naime bila ustrojena na teritorijalnom principu te je imala određene (samo)upravne ingerencije i financijsku samostalnost s kojom je mogla izvršavati svoje funkcije održavanja funkcionalnosti naselja (uređivanje naselja i opremanje potrebnim sadržajima predviđenim urbanističkim planom) te organiziranje različitih aktivnosti za stanovnike naselja (društvene aktivnosti za susjede, pomoć starijima i nemoćnima, aktivnosti za djecu itd.). Kroz svoje je aktivnosti mjesna zajednica stvarala jedan od temelja za formiranje osjećaja zajedništva i pripadnosti, a time i ostvarivanja ideje stambene zajednice (Gulin Zrnić, 2009.).

Osim promjena u tranziciji slovenski su istraživači proučavali i utjecaj ekonomske krize koja je započela 2008. na društveni kapital pojedinaca. U ovom periodu ponovno je bilo prisutno jačanje povjerenja u obitelj (odnosno jake veze, povezujući društveni kapital, engl. *bonding capital*), a slabljenje premošćujućeg društvenog kapitala (engl. *bridging capital*) i generalnog povjerenja, što je još jednom potvrdilo važnu ulogu obitelji u slovenskom društvu u usporedbi s zapadnoeuropskim i sjevernoeuropskim društvima (Iglič, 2014.). Jako oslanjanje na obiteljsku podršku i jak povezujući društveni kapital prisutni su i u mediteranskim zemljama te nekim drugim postsocijalističkim zemljama (Kääriäinen i Lehtonen, 2006., prema Iglič, 2014.) pa tako i u Hrvatskoj (Karajić, 2024.).

²³ Zanimljivo je da autorice kao primjer promjena navode i promjenu praksi u stambenoj opskrbi. U vrijeme socijalizma, pogotovo izvan gradova, bilo je ustaljeno da stanovnici sami grade kuće, a pri tome su pomoć tražili od obitelji i susjeda, što je učvrstilo njihove veze sa susjedima. Nakon tranzicije udio ovakvih praksi u stambenoj opskrbi opada, što bi moglo biti povezano i sa slabijim vezama sa susjedima (Hlebec i dr., 2010.).

Na kraju još možemo reći da intenzitet susjedskih odnosa u naselju ovisi i o socio-demografskom profilu stanovnika. Osim duljeg boravka u naselju (što se je u skladu i s rezultatima iz Slovenije, vidi Filipović Hrast i Dolničar, 2012.), u hrvatskom se kontekstu važnim pokazala i razina obrazovanja (visokoobrazovani manje se druže sa susjedima), veličina mjesta i zgrade (u većim mjestima i zgradama ljudi se manje druže) te dobna skupina (mlađa dobna skupina, 18-34, druži se više u odnosu na starije dobne skupine) (Miletić, 2015.). Potonji rezultat pomalo je iznenađujuć jer je najstarija dobna skupina (65+) ona koja je najmanje mobilna i najviše vremena provodi u susjedstvu (Cramm i Nieboer, 2015.) pa bi bilo za očekivati da oni imaju više snažnih i slabih veza u susjedstvu (Hirvonen i Lilius, 2019.). Isto tako stariji stanovnici manje se služe novih informacijskim tehnologijama koje omogućava održavanje društvenih veza i van fizičke blizine susjedstva. Osim ovih varijabli treba još istaknuti i da stanari u vlasničkom statusu imaju više kontakata u susjedstvu od podstanara (čiji je status najčešće kraći i privremen) (Filipović, 2008.).

Odnosi sa susjedima stalno su prisutna istraživačka tema u urbanoj sociologiji i srodnim disciplinama. Kroz razgovor sa stanovnicima Novog Zagreba o prirodi susjedskih odnosa u gradu Gulin Zrnić (2009.) prikupila je različita mišljenja o gradskom iskustvu susjedstva i očekivanom susjedskom ponašanju. Zaključila je da je pri stjecanju kontakata važna i osobna sklonost stanara, no da većina naglašava međuovisnost i povjerenje među susjedima te mogućnost izbora kao važne značajke gradskih susjedskih odnosa. Smatra (kao i Petrović i Milojević, 2014.) da je postojanje određene distance među susjedima cijenjena kvaliteta urbanog života te da stanari većinom teže "nenametljivom susjedstvu" – uz postojanje (više ili manje prisnih) odnosa žele zadržati i distancu u obliku pristojnosti i privatnosti. Većinu gradskih susjedskih odnosa stoga možemo okarakterizirati kao primarno transakcijske, a ne emotivne odnose (Gulin Zrnić, 2009.), no oni svejedno imaju velik utjecaj na kvalitetu života u gradskoj sredini.

5.2.2. Povezanost sa susjedstvom i naseljem

Forrest i Kearns (2001.) kao jednu od pet domena društvene kohezije navode i *povezanost s mjestom i identitet* (engl. *place attachment and identity*) te ju ukratko opisuju kao „jaku vezanost za mjesto; ispreplitanje osobnog i identiteta mjesta“ (2001.: 2129). Kada je to mjesto susjedstvo, govorimo o povezanosti sa susjedstvom (engl. *neighborhood attachment*), a

i povezanost s naseljem u širem smislu obuhvaća osjećaje, veze, misli i namjere ponašanja koje ljudi razvijaju tijekom vremena u odnosu na socio-fizičko (stambeno) okruženje (Fornara i dr., 2010.) te društvenu i simboličku konstrukciju prostora (Low, 2006.). Taj fenomen vezanosti za svoje socio-fizičko (stambeno) okruženje istražuje se uz male razlike u značenju pod raznim terminima, od već navedene povezanosti sa susjedstvom i povezanosti s mjestom, do stambene povezanosti (engl. *residential attachment*, Fornara i dr., 2010.), identifikacije s mjestom (engl. *place identification*, Fleury-Bahi i dr., 2008.), povezanosti sa zajednicom (engl. *community attachment*, Hummon, 1992.), osjećaja pripadnosti (engl. *sense of belonging*, Cramm i Nieboer, 2015.) i sl.

Osim kao dimenzija društvene kohezije ponekad se istražuje kao samostalan koncept ili kao jedna od dimenzija širih koncepata osjećaja zajednice (engl. *sense of community*, Filipović Hrast i Dolničar, 2012.). U svojoj poznatoj knjizi *Privrženost mjestu* (engl. *Place attachment*) iz 1992. Altman i Low tu terminološku šarolikost pripisuju kompleksnosti i višedimenzionalnosti ovog fenomena, a kao zajedničku crtu svih istraživanja vide naglasak na afektu, osjećajima i emocijama koje pojedinci povezuju s mjestima, a prate ih i kognitivni elementi (misli, znanja, vjerovanja) te ponašanja i akcije vezane uz mjesto. Ono što povezanost s naseljem odvaja od koncepta zadovoljstva naseljem je upravo to što je kod potonjeg važna kognitivna procjena i percepcija stambene okoline, dok je kod prvog ključna emocionalna involviranost (Hummon, 1992.). No, ovi koncepti međusobno su povezani (Fleury-Bahi i dr., 2008.). I u hrvatskom (Slavuj, 2011.) i u srpskom (Milić i Zhou, 2018.) su kontekstu rezultati istraživanja kvalitete života pokazali da su stanovnici koji su izrazili veću povezanost s naseljem i zajednicom u naselju ujedno bili i zadovoljniji stanovanjem u svom naselju u cjelini.

U psihološkom je smislu povezanost s mjestom važna kao dio osobnog identiteta pojedinca te mu pruža osjećaj sigurnosti, predvidljivosti, stvara simboličke veze s njegovim precima i ranijim fazama života, a na sociološkoj razini možemo reći da ona doprinosi formiranju, održavanju i očuvanju identiteta društvenih skupina i kultura. Brojna istraživanja pokazuju da je povezanost s naseljem jača kod starijih osoba, djece, osoba s niskim primanjima, onih s ograničenom pokretljivošću i onih koji dugo žive u naselju (Fornara i dr., 2010.; Bonaiuto i Fornara, 2017.; Emami i Sadeghlou, 2020.), ukratko onih koji u naselju provode ili su provodili više vremena. Dugotrajni boravak značajno povećava sentimentalne veze s lokalitetom na način da u okolinu upisuje sjećanja na značajna životna iskustva/događaje, ali prvenstveno povećava šanse za stvaranje lokalnih društvenih veza (Hummon, 1992.).

To nas dovodi do veze ovog aspekta s ostalim društvenim aspektima koje proučavamo. Hummon navodi kako je lokalni društveni angažman, druženje s prijateljima, rodbinom, članstvo u organizacijama i lokalna kupovina (isto se može reći i za korištenje ostale infrastrukture u naselju) najdosljedniji i najznačajniji izvor sentimentalnih veza s lokalnim mjestima. Objašnjavanju povezanosti s naseljem doprinose i dobri susjedski odnosi (čak više nego objašnjavanju zadovoljstva naseljem) (Bonaiuto i Fornara, 2017.), kao i percipirana kvaliteta stambene okoline (Bonaiuto i dr., 2015.). Dok Bailey i dr., 2012. tvrde da društvena mješovitost ima vrlo ograničen utjecaj na povezanost s naseljem, Dekker i Rowlands (2005.) proučavajući društvenu koheziju u velikim stambenim naseljima u Nizozemskoj zaključuju da su stanovnici koji percipiraju etničku mješovitost u svom susjedstvu kao problematičnu, manje povezani sa susjedstvom. I u ranijim studijama iz čikaške škole autora McKenzieja (1968.) zaključuje se da osjećaj povezanosti sa susjedstvom (engl. *neighborhood sentiment*) najbolje uspijeva tamo gdje postoji homogenost i stabilnost stanovništva popraćena visokim postotkom vlasništva nad kućama i stanovima te da se najlakše rađa tamo gdje fizička osnova života jasno razlikuje susjedstvo od šire zajednice, što se preklapa i s današnjim nalazima.

Posebno je značajna veza povezanosti s naseljem i participacije u naselju. Fornara i dr. (2010.) navode da se povezanost s naseljem pokazala snažnim prediktorom uključenosti/sudjelovanja u zajednici, kao i odbijanja velikih promjena u stambenoj okolini. Isto tako na razini zgrade povezanost s naseljem pozitivno doprinosi mogućnosti postizanja dogovora sa susjedima oko obnove zgrade (Cirman i dr., 2013.). Vidimo stoga da jača povezanost sa stambenim naseljem može biti povezana s većom inicijativom za promjenama te poboljšanjem kvalitete života u zgradi i naselju ili pak biti poticaj na zaštitu svoje stambene okoline od nametnutih promjena.

Jedna od posljedica niske stambene mobilnosti koja je karakteristična za postsocijalističke zemlje je ujedno i visoka povezanost s naseljem (Szafránska, 2017.). Proučavajući povezanost s mjestom stanovanja u Beogradu, Tournois i Rollero (2020.) navode da je ova tema nedovoljno istražena u postsocijalističkim gradovima. Kao još jedno od objašnjenja zašto je povezanost s gradom i naseljem visoka u Beogradu navode da je ona neovisna o drastičnim političkim i ekonomskim promjenama koje su se dogodile na nacionalnoj razini tijekom raspada Jugoslavije, pa je tako u Srbiji povezanost s mjestom stanovanja viša nego povezanost s regijom, nacijom ili Europom. U Rijeci i Primorsko-goranskoj županiji sudionici su izrazili najveću pripadnost mjestu ili gradu u kojem žive, a zatim su na sličnoj

razini bile pripadnost kvartu/susjedstvu te pripadnost regiji i Hrvatskoj u cijelosti. U najmanjoj su mjeri sudionici izrazili pripadnost Europi u cijelosti (Karajić, 2024.).

Što se tiče tipa stanovanja koji proučavamo u ovom radu, rezultati iz, primjerice, poljskih socijalističkih stambenih naselja pokazuju da je povezanost sa zgradom i naseljem u tom tipu naselja nešto niža nego u drugim tipovima stambenih prostora (nižim zgradama i obiteljskim kućama) (Nowak i Siatkowski, 2021.), a u susjednoj Sloveniji Filipovič (2008.) upozorava da loša kvaliteta nekih socijalističkih stambenih naselja u većim gradovima može dovesti do niže povezanosti s naseljem. Uspoređujući u Sloveniji osjećaj zajednice u velikom stambenom naselju Fužine i naselju s pojedinačnim kućama Murgle u Ljubljani, istraživači navode da je povezanost s naseljem jača u slučaju naselja s pojedinačnim kućama (Filipovič Hrast i Dolničar, 2012.). Ipak, kroz kvalitativnu je analizu antropologinja Gulin Zrnić uspjela dočarati kako je u velikim stambenim naseljima Novog Zagreba povezanost s naseljem ipak uvelike prisutna (2009.). U razgovoru sa stanovnicima tih naselja i nadovezujući se na teoriju Altman i Low (1992.) zaključila je da se povezanost s naseljem i osjećaj zajednice stvaraju kroz nekoliko mehanizama, npr. „genealoško vezivanje” (boravak više generacija iz iste obitelji u istom naselju), „ekonomsko vezivanje” (stabilna populacijska baza više desetljeća živi u istom naselju jer su tamo dobili stan) i „narativno vezivanje” (povezivanje kroz pripovijedanje, govorenje o naselju). Stanovnici Novog Zagreba u intervjuima opisuju prostor lijepo, toplo, i idealizirano te ga smatraju svojim domom. Njihove autobiografske priče usidrene su u urbani lokalitet Novog Zagreba te oni svoje naselje preferiraju u odnosu na ostala zagrebačka naselja. U prostor su upisana njihova sjećanja – osobna i kolektivna (dijeljena). Vrlo smo slične rezultate dobili i u ovom doktorskom istraživanju te ćemo se na ovo istraživanje još vratiti tijekom interpretacije rezultata.

O povezanosti sa Zagrebom kao gradom u cjelini puno se može iščitati i iz istraživanja koje su početkom stoljeća proveli znanstvenici s Instituta društvenih znanosti Ivo Pilar te ih objavili u zborniku radova *Živjeti u Zagrebu. Prinosi sociologijskoj analizi* (Mišetić i dr. (ur.), 2004.). U tom zborniku istraživači posebnu pozornost pridaju konceptu ukorijenjenosti u mjestu te opisuju Zagreb kao grad koji ima značajke i velegrada/metropole, ali i zavičajnog grada. Povezanost promatraju kroz više dimenzija prema konceptualizaciji Crossa iz 2003. godine. Dimenzije povezanosti koje uzimaju u obzir su: „(a) želja da se tu živi; (b) osjećaj pripadnosti; (c) identifikacija s mjestom; (d) ovisnost o mjestu te (e) očekivanja za budućnost.” (Mišetić i Miletić, 2004.: 126). Iz anketnog istraživanja o urbanim aspiracijama Zagrepčana saznajemo da gotovo 90% anketiranih namjerava trajno živjeti u Zagrebu, oko 70% ispitanih vjeruje da će i

njihova djeca ostati živjeti u Zagrebu te da se gotovo 90% sudionika u Zagrebu smatra 'domaćim'. Autori takve podatke interpretiraju kao vrlo visok stupanj povezanosti s gradom koji nadilazi samo biografska iskustva i dugotrajnost boravka jer je postotak onih koji se u Zagrebu smatraju domaćima znatno viši od postotka ljudi rođenih u Zagrebu. Zagreb kao glavni grad svojim mogućnostima privlači i stanovništvo iz drugih dijelova Hrvatske, te za njih postaje 'izabranim zavičajem'. Istraživači također zaključuju da su sudionici većinom zadovoljni stanovanjem u svojim naseljima te da to može osnažiti i povezanost s gradom u cjelini (Mišetić i Miletić, 2004.).

Od novijih socioloških istraživanja povezanosti s naseljem u Hrvatskoj možemo istaknuti ona Žanića, Miletića i Živića (2022.) koji su na uzorku mladih u Vukovarsko-srijemskoj županiji pokazali da na privrženost mjestu značajno utječu spol (mladići su bili povezaniji od djevojaka), migracijsko iskustvo (oni koji se nisu selili su povezaniji), zadovoljstvo fizičkim okolišem (stanovanjem, infrastrukturom i prometnom povezanošću), sklonost tradicionalnim vrijednostima, osjećaj sigurnosti u naselju te pozitivna percepcija lokalne društvene kohezije. U drugom su članku Žanić, Miletić i Milak (2023.) istraživali utjecaj digitalne tehnologije na osjećaj zajednice kod mladih te time otvorili vrlo važnu temu u suvremenim istraživanjima o društvenoj koheziji. O tome utječu li digitalne tehnologije pozitivno na lokalne zajednice (povećavajući broj slabih i jakih veza u zajednici i povećavajući participaciju i interes za lokalnu zajednicu, tzv. pozicija *digitalnog optimizma*) ili negativno (tzv. *digitalna opreznost* koja zastupa obrnute pretpostavke), autori svojim istraživanjem pokazuju da sama tehnologija ne mijenja nužno lokalne odnose, ali ti se odnosi mogu mijenjati kako mladi ljudi počinju preferirati tehnološki posredovana druženja nauštrb susreta licem u lice.

5.3. Participacija

Kada pojedinci sudjeluju u aktivnostima kojima nastoje poboljšati kvalitetu života i stanje u susjedstvu, to nazivamo participacijom (Filipović Hrast i Dekker, 2009.). Različite studije naglašavaju da je upravo participacija, npr. kroz sudjelovanje u društvenim organizacijama, ključan element kvalitete stanovanja te ga nazivaju *kontrolom nad stanovanjem* (Cooper i Rodman, 1994.). Iako pojedini autori sudjelovanje u lokalnim udrugama, organizacijama i pokretima tretiraju kao element društvene kohezije (npr. Méndez, 2021., Karajić, 2024.), u ovom ćemo ga radu tretirati kao zaseban društveni aspekt kvalitete života, unatoč isprepletenosti ovih koncepata. Participacija je također jedan od elemenata društvene održivosti i stabilnosti zajednice (Spangenberg, 2004., prema Zlatar, 2015.) te je važna za ukupno zadovoljstvo stanovanjem u nekom naselju (Slavuj, 2011.; Bonaiuto i Fornara, 2017.). Mjera u kojoj sami stanovnici sudjeluju u odlukama vezanima uz svoje naselje može se smatrati i pokazateljem stupnja demokracije u nekoj zemlji te se u literaturi polazi od toga da su ti procesi razvijeniji u Sjevernoj i Zapadnoj Europi nego u postsocijalističkim zemljama s kraćom demokratskom povijesti (Dekker i van Kempen, 2008.).

Jedan od načina na koji možemo kategorizirati stupanj participacije, a kojim se može okarakterizirati hrvatski kontekst (Bežovan i Zrinščak, 2007.; Zlatar, 2015.; Svirčić Gotovac i Zlatar Gamberožić, 2020.; Svirčić Gotovac i dr., 2021.b), je Ljestvica građanske participacije prema Arnstein (1969.). Njena tipologija temelji se na metaforičkoj "ljestvici", pri čemu svaka stepenica predstavlja sve veću razinu građanske kontrole i moći nad procesom odlučivanja²⁴. Ukupno postoji osam 'stepenica' sudjelovanja koje predstavljaju kontinuum participativne moći koji se kreće od nesudjelovanja (bez moći građana), preko stupnjeva tokenizma (lažna moć građana) do stupnjeva građanskog sudjelovanja (stvarna moć). U ovoj je podjeli ujedno važno kakav je odnos između različitih aktera u procesima odlučivanja te kakva je raspodjela moći između njih. Koncepti 'prava na grad' i 'prava na stanovanje' zagovaraju da bi veća moć trebala

²⁴ Donje stepenice ljestvice su (1) 'manipulacija' i (2) 'terapija', te opisuju razine "nesudjelovanja". Objašnjavaju i procese u kojima nositelji moći pokušavaju "educirati" ili "izlječiti" ostale sudionike. Na stepenicama (3) 'informiranje', (4) 'savjetovanje' i (5) 'uključenost prema položaju' (engl. *placation*), koje spadaju pod „tokenizam“, građanima je omogućeno da se čuje i njihov glas, ali još uvijek nemaju garanciju da će se njihova mišljenja u konačnici uzeti u obzir jer pravo odlučivanja zadržavaju nositelji moći. Više na ljestvici nalaze se razine građanske moći s rastućim stupnjevima odlučivanja. Ako građani uđu u (6) partnerstvo, ono im omogućuje pregovaranje i sklapanje sporazuma s tradicionalnim nositeljima moći. Najviše stepenice ljestvice su (7) delegirana moć i (8) građanska kontrola. Ako ih dosegnu, građani dobivaju prevlast u odlučivanju ili punu upravljačku moć, odnosno sami građani imaju pravo pokretati urbane projekte i oblikovati svoj životni prostor bez posrednika između njih i sredstava financiranja (Arnstein, 1969.).

biti u rukama građana, dok je iz prethodnih poglavlja vidljivo da je u Hrvatskoj (i brojnim drugim postsocijalističkim zemljama) moć odlučivanja bliža akterima države i tržišta. Teorija participacije zagovara pomak u urbanom planiranju od vladanja države (engl. *government*) (i velikog utjecaja tržišta) prema širem i demokratičnijem poimanju upravljanja (engl. *governance*) i kolaborativnom planiranju (engl. *collaborative planning*) (van Beckhoven i dr., 2005.). Brojni gradovi u Zapadnoj Europi uviđaju važnost građanske participacije te je ona ključan element aktualnog koncepta 15-minutnog grada (Moreno i dr., 2021.), gdje bi građani u promjene u svojoj urbanoj okolini trebali biti uključeni od samog začetka (koncipiranja, planiranja) kako bi bili bliže ostvarenju koncepta 'prava na grad'.

Unatoč tome što je planerima danas na raspolaganju pregršt novih medija za komuniciranje s građanima (npr. društvene mreže, portali i sl.), često uključenost građana svejedno izostaje. Razina (ne)sudjelovanja građana u procesima odlučivanja u susjedstvu kompleksan je fenomen i može se objasniti faktorima na individualnoj razini, razini susjedstva ili najvišoj razini cijelog društva/države. Na mikro razini sudjelovanje ovisi i o karakteristikama samih pojedinaca pa se tako u literaturi mogu pronaći argumenti da visokoobrazovani više sudjeluju u participativnim procesima (Staeheli i Clarke, 2003.), kao i oni s više vremena u susjedstvu (više vremena na raspolaganju, npr. nezaposleni, ili dosad provedenog vremena mjereno u duljini boravka u naselju). Važan je i vlasnički status pa se tako pretpostavlja da vlasnici stanova više sudjeluju jer imaju motivaciju očuvanja vrijednosti svoje nekretnine te namjeru duljeg ostajanja u naselju (Dekker i van Kempen, 2008.). Spominju se i varijable dobi, roda, sastava kućanstva (npr. kućanstva s djecom imaju veći 'ulog' u susjedstvu pa su češće aktivni) te etnička pripadnost. Također je važno istaknuti razinu znanja građana o participativnim procesima te razinu povjerenja između građana i lokalne vlasti (van Beckhoven, 2005.). Hrvatska je zemlja u kojoj je povjerenje građana prema predstavničkim institucijama na niskoj razini (Bovan i Baketa, 2022.; Karajić, 2024.) te se ono u posljednjih 20 godina dodatno smanjilo, što bi mogao biti jedan od uzroka niske participacije (na lokalnoj i drugim razinama).

Za ovo je istraživanje posebno značajna razina susjedstva, odnosno društveno okruženje koje može potaknuti (ili sputati) participaciju. Autori poput Dekker i van Kempena (2008.) tvrde da će pojedinci više sudjelovati ako su okruženi sebi sličnim susjedima – prema primanjima, etnicitetu, obrazovanju, načinu života i sl. – jer se s takvim susjedima mogu lakše povezati, a cijelo okruženje čini kohezivniju cjelinu spremniju za participaciju. Ovdje dolazimo do važnog koncepta koji Filipović Hrast i Dekker (2009.) povezuju s participacijom, a to je

društveni kapital. Kao što smo već opisali, društveni kapital možemo definirati kao obilježja društvene strukture – poput povjerenja, normi i mreža – koja olakšavaju kolektivno djelovanje za uzajamnu korist (Coleman, 1990.; Putnam, 1993.). Društveni kapital važan je čimbenik koji utječe na mobilizaciju (Bolland i McCallum, 2002.) te je time preduvjet participaciji. Participacija se može dogoditi tek ako su ljudi u susjedstvu umreženi – imaju određene veze, jake ili slabe (Granovetter, 1973.), što je povezano s dvije vrste društvenog kapitala – povezujućim (engl. *bonding*) i premošćujućim (engl. *bridging*) (Putnam, 1995.). Štulhofer, pokušavajući definirati lokalnu urbanu zajednicu u postmodernom kontekstu, navodi da ona označava „evokativni prostorni okvir egzistencijalnih aktivnosti lokalnog stanovništva, unutar kojeg mreža individualnih, grupnih i institucionaliziranih interakcija omogućava i potiče formiranje kolektivnih emocija zajedništva putem interesnog okupljanja i zajedničke akcije“ (1990.: 739). Ovdje je vidljiva poveznica s ostalim istraživanim društvenim aspektima – međususjedski odnosi i veze resurs su (kapital) za kojim stanari mogu posegnuti ovisno o svojim potrebama i interesima te u slučaju nužde oni tvore bazu za zajedničku akciju. Takva zajednička akcija, ali i ostala (interesna) okupljanja dovode do kolektivnih emocija zajedništva (povezanosti s naseljem i stanovnicima) koji su također resurs za daljnju zajedničku akciju.

Za participaciju je važno i generalno povjerenje među susjedima, kao i prilike za povezivanje u susjedstvu u vidu aktivnosti u socijalnim organizacijama (npr. udrugama, klubovima u susjedstvu). De Tocqueville (1967. [1835.]) je već u 19. st. smatrao da djelovanje u društvenim organizacijama može poslužiti kao 'škola demokracije' gdje ljudi uče kako raditi zajedno uz međusobno poštovanje i povjerenje, što su jedni od temeljnih principa demokracije. Ta uloga društvenih organizacija može se nazvati mobilizacijskom, a one također mogu imati i posredujuću ulogu u participativnim procesima (npr. ako neka udruga direktno sudjeluje u procesu). Unatoč tome što se participirati može i da bi se unaprijedilo već dobro stanje kvalitete života, najčešće do participacije dolazi ako u susjedstvu postoje neki problemi pa i to možemo istaknuti kao jedan od faktora društvene okoline koji mogu potaknuti participaciju (Dekker i van Kempen, 2008.).

Na makro razini participaciju uvjetuju razina demokracije u nekom društvu te legislativni okvir države, odnosno postojanje ili nepostojanje pravnih mehanizama i politika usmjerenih na poticanje participacije na lokalnoj razini. Upravo se razlika u stupnju demokracije tumači kao jedan od glavnih faktora kad se uspoređuju participativni procesi u tzv. razvijenim demokracijama na zapadu i sjeveru Europe te zemljama koje su nakon polustoljetnog iskustva socijalističkog režima počele razvijati demokratske procese tek krajem

20. stoljeća. No, među postsocijalističkim zemljama postoje i određene razlike u stupnju participacije na lokalnoj razini. Kao primjer zemlje u Srednjoj i Istočnoj Europi koja ima osnažujuću lokalnu politiku²⁵ Dekker i van Kempen (2008.) navode primjer Slovenije koja je u ovom području po tom pitanju pozitivna iznimka sa svojim brojnim oblicima sudjelovanja za građane poput inicijativa građana, obveznih i konzultativnih odbora, referendum, javnih prezentacija, javnih izložbi, diskusija itd. Ipak, o implementaciji odluka većinski i dalje odlučuju državne institucije, čime Slovenija ostaje na razini 'tokenizma' na Arnsteininoj ljestvici participacije (Filipović Hrast i Dekker, 2009.). Iako Hrvatska sa Slovenijom dijeli socijalističko nasljeđe, razina participacije je u našoj zemlji niža (Svirčić Gotovac i Kerbler, 2019.; Svirčić Gotovac i dr., 2021.b). Ako se uspoređuje participacija u glavnim gradovima ovih država, u Ljubljani pri donošenju odluka o stambenom okruženju i svakodnevnom životu građana lokalne zajednice uspostavljaju mnogo ravnopravnija partnerstva s lokalnim vlastima nego je to slučaj u Zagrebu, pa tako u Ljubljani lokalne civilne udruge i inicijative stanara surađuju s lokalnim vlastima u organizaciji različitih proaktivnih aktivnosti koje poboljšavaju kvalitetu života stanovnika (Svirčić Gotovac i dr., 2021.b).

Razina participacije u Hrvatskoj bliža je onoj u susjednoj Srbiji, gdje je javno sudjelovanje u procesu urbanog planiranja općenito na vrlo niskoj razini (Đukanović i dr., 2004.) i gdje je pojam javnog interesa prema nekim istraživačima gotovo pa izgubljen (Maričić i dr., 2018.). Odluke o izradi planova, kao i konceptualna rješenja, u Srbiji se donose bez većih istraživanja i analiza te „iza pritravnih vrata“ (Institut za urbane politike / Ministarstvo prostora, 2022.). Mnoge od ovih problema dijeli i Hrvatska. Prema istraživanjima razina sudjelovanja u hrvatskim gradovima je niska na Arnsteininoj ljestvici participacije (Bežovan i Zrinščak, 2007.; Zlatar, 2015.; Svirčić Gotovac i Zlatar Gamberozić, 2020.; Svirčić Gotovac i dr., 2021.b). Građani kao društvena skupina s malom ekonomskom moći malo ili nimalo ne sudjeluju u donošenju odluka. Na uzorku građana iz Rijeke i Primorsko-goranske županije više od 85% sudionika smatra da uglavnom ili uopće nemaju utjecaja na donošenje političkih odluka na lokalnoj razini (Karajić, 2024.), dok se na razini Hrvatske u HESC istraživanju iz 2022. 62% sudionika nije slagalo ili uopće nije slagalo s tvrdnjom da osobno mogu utjecati na odluke u vezi sa svojim naseljem. Iako građani imaju pravo komentirati i davati prijedloge o prostornim

²⁵ Osnaživanje (engl. *empowerment*) možemo definirati kao set mehanizama kroz koje građani dobivaju veću kontrolu nad svojim životom, razvijajući pritom kritičku svijest o svom socio-političkom okruženju (Perkins i Zimmerman, 1995., prema Dekker i Van Kempen, 2008.). Takve mehanizme može omogućiti lokalna ili nacionalna vlast te kroz politike 'odozgo prema dolje' (engl. *top-down*) može potaknuti mobilizaciju 'odozdo prema gore' (engl. *bottom-up*).

planovima, vlasti ih ne moraju prihvatiti. Na lokalnoj bi razini građani mogli djelovati kroz mjesne odbore. Komunikacija s članovima vijeća mjesnih odbora odvija se kroz prijedloge ili upozorenja građana o nepravilnostima vezanim uz stanje komunalne infrastrukture. Istraživanja o funkcioniranju mjesnih odbora su rijetka (Manojlović Toman i dr., 2019.), no iz medija saznajemo da članovi mjesnih odbora često imaju osjećaj da ih gradska vijeća ignoriraju i zanemaruju prijedloge građana (Ivković, 2020.). Osim toga, sastanci mjesnih odbora su rijetki i ne potiču građane na sudjelovanje, a mjesni odbori također se bore i s manjkom vlastitih sredstava (Manojlović Toman i dr., 2019.). Građani su demotivirani u sudjelovanju i davanju prijedloga, što s druge strane članovima mjesnih odbora daje opravdanje za nisku učinkovitost. Zbog ovih razloga neki autori mjesne odbore nazivaju "demokratskom kulisom bez sredstava i uloge" (Manojlović Toman i dr., 2019.: 188). Uzrok nedovoljne suradnje aktera Svirčić Gotovac i Zlatar Gamberožić (2020.) vide i u nedovoljnom kapitalu zajednice (engl. *community capital*) koji je prema ovim autoricama u postsocijalističkim gradovima i društvima na nižoj razini zbog pasivnosti građana i pretjerane institucionalne formalizacije participativnog procesa. Karajić (2024.) stoga zaključuje da društvena kohezija u Hrvatskoj primarno počiva na mehanizmima solidarnosti, povjerenja i podrške koji proizlaze iz tradicionalnih primarnih (obiteljskih) i sekundarnih (prijateljskih, susjedskih i rodbinskih) neformalnih odnosa i veza, dok je tercijarna sfera – koja obuhvaća formalne institucije, udruženja i organizirane aktivnosti koje bi trebale dovesti do participacije građana – manje prisutna kao faktor društvene kohezije i integracije. Možemo pretpostaviti da ovakvo stanje u Hrvatskoj ima utjecaja i na zadovoljstvo stanovanjem u naselju. Istraživanje kvalitete života u Rijeci (Slavuj, 2011.) pokazalo je da su stanovnici koji su se češće nalazili sa susjedima i raspravljali o zajedničkim problemima u naselju ujedno i zadovoljniji stanovanjem u svom naselju.

Postoje situacije u kojima su se i građani Zagreba borili se za bolju kvalitetu života na lokalnoj razini te pružali otpor neželjenim intervencijama u javne prostore (za sličan primjer u Srbiji, vidi: Petrović i Milojević, 2014.). Primjer toga su inicijative „Čuvamo naš park“ i „Vratite magnoliju“ (Svirčić Gotovac i Zlatar Gamberožić, 2020.). Prva inicijativa odvila se upravo u socijalističkom stambenom naselju Savica gdje je spriječena planirana izgradnja crkve i pastoralnog centra u parku u naselju. Ovaj slučaj dobio je veliku medijsku i stručnu pažnju te predstavlja važan primjer značaja građanske reakcije i sudjelovanja građana u slučaju nepoželjnih gradskih planova (vidi više u: Svirčić Gotovac i Zlatar Gamberožić, 2020., Svirčić Gotovac i dr., 2021b). Ovakvo organiziranje *ad hoc* akcija protiv neželjenih promjena može se nazvati *reakcijskom participacijom* (Svirčić Gotovac i dr., 2021b), no unatoč mogućoj

efikasnosti ovakvog tipa akcija, njih ipak možemo okarakterizirati kao 'gašenje vatre' te je mišljenje građana važno uključiti u sve faze participativnog procesa na lokalnoj razini kako bi se osigurala bolja kvaliteta života i veće zadovoljstvo stanovanjem u naselju.

5.4. Javni i polujavni prostori društvenosti u naselju

5.4.1. Javni prostori u naselju

Dok smo o društvenosti na razini zgrade već iscrpno pisali, na razini naselja najviše je literature koja obrađuje utjecaj javnih prostora na kvalitetu života i društveni život u naselju. Ne postoji jedinstvena definicija javnih prostora, i dok arhitekti ili urbanisti stavljaju naglasak na njihovu fizičku formu i dizajn, društvene znanstvenike više zanimaju društvene veze ili političke prakse koje se u njima zbivaju (Low, 2023.). Jedna od najpopularnijih definicija je da su to zajednički prostori dostupni svima u bilo koje doba dana ili noći, prostori u kojima ljudi mogu zadovoljiti svoje različite potrebe (Vukić i dr., 2019.), npr. potrebu za rekreacijom, transportom, prodajom i kupnjom, građanskom participacijom, kulturom i zabavom, učenjem itd. (Low, 2023.). Javni prostori su oni prostori koji su namijenjeni za sve i otvoreni svim građanima, za razliku od poluprivatnih/polujavnih i privatnih gradskih prostora (Čaldarović i Šarinić, 2017.). Pritom Low ističe da distinkcija između javnog i privatnog katkad nije skroz jasna te da su svi javni prostori javni u određenoj mjeri (npr. može im biti ograničen pristup u određeno doba dana, zabranjeno političko protestiranje, mogu biti pod nadzorom, za njihovo održavanje se može brinuti privatna tvrtka i sl.). Neki od značajnih javnih prostora u naseljima su npr. trgovi, ulice, igrališta, livade ili parkovi, no to su i neki napušteni prostori, prostori ispred ili između zgrada, javni spomenici i sl.

Upravo javni prostori kao gradski prostori otvoreni svima imaju najveći potencijal za ostvarivanje 'prava na grad' i ujednačene kvalitete života građana u svim dijelovima gradske cjeline. U tim prostorima građani provode velik dio svakodnevice te su u njih upisana brojna simbolička značenja 'nataložena' kroz protok vremena u memoriji tih mjesta. Time javni prostori imaju značajnu ulogu u očuvanju urbanih identiteta i ostvarivanju simboličke identifikacije s kvartom, naseljem i gradom. Oni su također mjesta organiziranih i spontanijih događanja, politički prostor u kojem se mogu odvijati skupovi, manifestacije ili protesti (Čaldarović i Šarinić, 2017.) te za ovaj rad najvažnije – prostori susreta i urbane društvenosti u

kojima se iskazuje grad kao zajednica ljudi: „To su urbani susreti, s jedne strane, s nama nepoznatim ljudima, a s druge strane, to su susreti s različitosti. I jedno i drugo – susret s nepoznatim i s različitim – u srži je onoga što definira grad kao specifičnu ljudsku zajednicu.“ (Gulin Zrnić i Škrbić Alempijević, 2019.: 17). Javni su prostori ključni elementi tzv. društvene infrastrukture u naselju kroz koju se ostvaruje demokratičnost, jednakost, društvena interakcija i kohezija (Low, 2023.) te ih proučavamo kao društveni aspekt kvalitete života. Upravo boravak u javnim prostorima omogućava stvaranje tzv. “javne familijarnosti”, pojave da se kroz kontinuirane susrete anonimni pojedinci počinju osjećati kao zajednica (Blokland, 2003., prema Gulin Zrnić, 2009.).

U vrijednosnom bi smislu javni prostori trebali biti otvoreni, dostupni svima, inkluzivni, sigurni i demokratični (o njima bi trebali odlučivati građani kroz participativne procese) (Čaldarović i Šarinić, 2017.; Gulin Zrnić i Škrbić Alempijević, 2019.). No, u suvremenim gradovima često dolazi do ugroze javnih prostora, pogotovo u središtima gradova. Ti su prostori privlačni privatnim investitorima (Svirčić Gotovac, 2011.) koji na njima grade terase kafića ili slične objekte namijenjene generiranju profita, a koji narušavaju načelo dostupnosti svim građanima i dijele građane na one koji si mogu i one koji si ne mogu priuštiti boravak u takvim prostorima (prisjetimo se pojma *dvojnog grada*). Osim intenzivne komercijalizacije i privatizacije javnih prostora u Zagrebu daljnji problemi su njihovo neodržavanje, fragmentiranost te ograničeno sudjelovanje građana u odlučivanju o svrsi i namjeni postojećih i potencijalnih javnih prostora (Svirčić Gotovac, 2011.; Vukić i dr., 2019.). Vukić i suradnici (2019.) također ističu da javni prostori u suvremenom svijetu mogu biti i mjesta nesigurnosti te straha od kriminala ili terorizma, što može dovesti do povlačenja određenog dijela građana iz nekih javnih prostora.

Javni prostori u naselju kao mjesta susreta i interakcije pridonose povezanosti s naseljem i dobrobiti stanara (Yang i dr., 2023.) te stvaranju društvene kohezije i društvene održivosti u naselju, na što uvelike utječe njihov dizajn (Moulay i dr., 2017.). O tome kako bi javni prostori trebali izgledati u smislu dizajna, piše Jan Gehl u svojim djelima *Život među zgradama – korištenje javnih prostora* (engl. *Life Between Buildings – Using Public Space*, 1971.) i *Gradovi za ljude* (engl. *Cities for People*, 2010.), a njegov institut sa sjedištem u Kopenhagenu već godinama radi na implementaciji tih ideja u gradovima diljem svijeta. Gehl i njegovi suradnici pritom uvijek polaze od toga da bi javni prostori trebali biti dizajnirani 'po mjeri čovjeka', a smatraju da je osnova zdravih, životnih, sigurnih i održivih gradova mogućnost da se u njima pješači. Ako se u gradu može sigurno pješačiti, to otvara mogućnosti i za druge aktivnosti poput

plesanja, stajanja, igre, zabave i omogućava ostvarivanje potencijala javnih prostora kao mjesta susreta. Kroz praktične savjete za kvalitetno oblikovanje javnih prostora sažete u 12 kriterija Gehl daje smjernice kako javne prostore prilagoditi najrazličitijim aktivnostima od stajanja, sjedenja, slušanja i gledanja do igre i rekreacije (2010.). Od tri važne skupine kriterija, jedna se odnosi na zaštićenost stanovnika u javnim prostorima (npr. od raznih vremenskih uvjeta i od prometa), druga na udobnost javnih prostora i prilagođenost različitim aktivnostima, dok se treća odnosi na povećanje uživanja u javnim prostorima, npr. kroz povećanje estetike prostora i prilagođenosti 'mjeri čovjeka'. Ovi se kriteriji mogu koristiti za evaluaciju kvalitete javnih prostora te primijeniti u njihovoj revitalizaciji.

O odnosu fizičkog prostora i društvenih odnosa često se govori kroz metafore – tako neki autori navode da su javni prostori 'posuda' ili 'ljuštura' koja omogućuje okupljanje ljudi, koja je simbol potencijala javnog života u gradu te u kojoj se javni život ostvaruje i reproducira u vremenu (Čaldarović, 2011.b). Ova je rasprava posebno značajna iz urbanističke i planerske perspektive (Čaldarović, 1987.b), što možemo prikazati na primjeru socijalističkih stambenih naselja. Kao što smo već naveli, nova stambena naselja u Jugoslaviji trebala su omogućiti razvitak novog socijalističkog načina života, kolektivističkog duha i socijalne kohezije u stambenoj zajednici. Ideja, a naročito njena realizacija, ubrzo je naišla na kritike društvenih znanstvenika. Seferagić (1985.) tvrdi da se ljudski odnosi ne mogu planirati pa su jedinice susjedstva promašene planerske ideje. Ipak, većina se autora iz tog razdoblja slaže da se planerskim intervencijama mogu omogućiti ili onemogućiti određeni društveni odnosi te kroz svoja istraživanja kvalitete života u novim naseljima konzistentno ističu manjak prostora za druženje djece, omladine, starijih i ostalih društvenih skupina u naselju (Seferagić i dr., 1981./1982.; Lončar Butić i dr., 1983.; Seferagić, 1985., 1988.; Čaldarović, 1989.; i sl.). Smatraju da se socijalna adaptacija i integracija mogu pospješiti dobrim opremanjem naselja i protokom vremena (Seferagić i dr., 1981./1982.) te naglašavaju planiranje prostora ovisno o potrebama samih korisnika, a potreba za druženjem jedna je od ključnih potreba koja se ostvaruje u stambenim i javnim prostorima.

Kao što smo već napominjali, u velikim socijalističkim stambenim naseljima javni prostori, posebice velike zelene površine među zgradama s pratećom infrastrukturom (park, dječje igralište i sl.), jedan su od temeljnih prednosti ovih naselja, kako u Hrvatskoj, tako i u ostalim postsocijalističkim zemljama. Smatra se da u usporedbi s drugim urbanim arhitektonskim formama ona nude dobar balans između izgrađenosti i zelenih površina (Köberl i dr., 2024.) te su zelene površine njihovim stanovnicima dostupne na pješačkoj udaljenosti (Farkas i dr.,

2022.). Kako bi se to očuvalo, revitalizacija javnih površina jedan je od ključnih koraka u revitalizaciji socijalističkih (i postsocijalističkih) naselja (Sendi, 2006.; Svirčić Gotovac i dr., 2021.a; Sendi i Kerbler, 2021.). Prema Sendiju potrebno je očuvati njihove velike travnate površine kao mjesta za neformalne aktivnosti i igre, kao i manja igrališta raspršena po naselju. Društveni i rekreacijski sadržaji trebali bi odražavati preferencije stanovnika, a zajednički prostori u naselju trebali bi imati višestruku namjenu i biti prikladni za sve skupine stanovnika. Tu je važno istaknuti da je korištenje javnih prostora donekle različito ovisno o rodu stanovnika. Tako Gulin Zrnić (2009.) navodi da u Novom Zagrebu muškarci više borave u javnim prostorima i bave se aktivnostima poput boćanja, kartanja ili igranja šaha, dok su za žene fokalne točke zbližavanja djeca. Važna aktivnost u javnim prostorima je također i šetanje pasa, čime i ovi kućni ljubimci zajedno sa svojim vlasnicima postaju korisnici prostora sa specifičnim potrebama i preferencijama. Budući da je u socijalističkim naseljima prisutan velik postotak starije populacije, javni prostori moraju biti prilagođeni i njihovim potrebama i mogućnostima (Farkas i dr., 2022.), ali i potrebama djece, mladih i migranata koji javne prostore koriste češće od ostalih skupina (Sendi, 2006.). Upravo je za djecu razina susjedstva iznimno bitna kao mjesto „gdje djeca formiraju društvene odnose, razvijaju svjesnost prema okolini i usvajaju društvene vrijednosti“ (Proshansky i Fabian, 1987., prema Šikić-Mićanović, 2004.: 74) te su oni skupina koja taj prostor najintenzivnije koristi.

Bilo da su javni prostori uređeni, opremljeni adekvatnom opremom i imaju definirane sadržaje i funkcije ili su u svom dizajnu nedefinirani, nedovršeni, fleksibilni i dopuštaju kreativan odnos stanovnika prema okolini, postojanje javnih prostora i javnih institucija kao što su škola i vrtić, važna je pretpostavka ostvarivanja adekvatne kvalitete života u naselju – u odnosu na društvene aspekte, ali i druge dimenzije kvalitetnog stanovanja. Kao što smo već spominjali, u zagrebačkim postsocijalističkim stambenim naseljima ovaj je aspekt bitno reduciran u odnosu na socijalistička stambena naselja. Isto su tako u slučaju Srbije Vasilevska i suradnici (2014.) zaključili da tržišno orijentirani okvir planiranja prostora prisutan u postsocijalističkom periodu dovodi do degradacije, fragmentacije te nestajanja javnih i otvorenih prostora, bilo da je riječ o novim stambenim lokacijama unutar ili izvan postojećih starih naselja. U Hrvatskoj se tako već u istraživanju novostambenih naselja i lokacija u zagrebačkoj mreži naselja iz 2014. pokazalo da je opremljenost osnovnom opremom (uključujući i javne prostore) u novim stambenim lokacijama manjkava (Svirčić Gotovac, 2015.). Iznimka su cjelovita naselja poput POS-ovih naselja ili npr. Sopnica-Jelkovec iz Zagrebačkog modela stanogradnje (Svirčić Gotovac i Zlatar, 2015.b). S održavanjem i čistoćom

u naselju više je od 80% sudionika iz novih naselja 2014. bilo 'većinom zadovoljno' ili 'vrlo zadovoljno' (Zlataar, 2015.), dok su 2022. održavanje i čistoća bili najlošije ocijenjeni aspekti zadovoljstva naseljem u starim i novim naseljima (Svirčić Gotovac i Đokić, 2023.). Ovaj bi negativni trend mogao imati negativne posljedice na atmosferu i učestalost korištenja javnih prostora u zagrebačkim naseljima, te ćemo se na ovu temu dalje osvrnuti kroz rezultate.

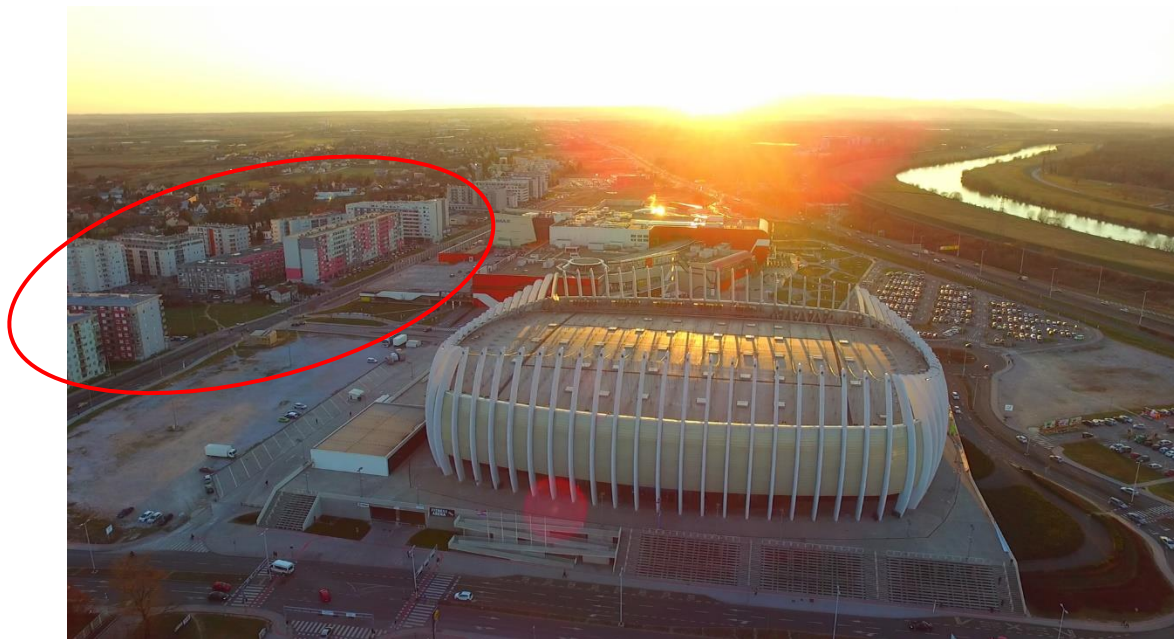
5.4.2. Ostala mjesta okupljanja u naseljima: polujavni prostori

Mjesta susreta u naseljima mogu biti i javni i polujavni prostori poput prostora mjesnog odbora (nekadašnje mjesne zajednice), kulturnih centara, društvenih domova, knjižnice, mjesta za bogoslužje, ali i prostori u privatnom vlasništvu s komercijalnom namjenom poput kafića²⁶, kina ili teretana. Sva takva mjesta sa svojim raznolikim sadržajima pridonose kvaliteti života stanovnika naselja, ali i otvaraju mogućnosti za druženje i ostvarivanje povezanosti s naseljem na razini javnih ili polujavnih (komercijalnih) mjesta.

Ipak, premještanje velikog dijela javnog života u komercijalne prostore u tranziciji kao dio transformacije urbanog prostora u kontekstu tržišne ekonomije moramo razmotriti kritički i ponovno naglasiti njihov nedovoljno javan karakter. Također se treba istaknuti da dok su neka komercijalna mjesta svojom postojanošću u prostoru naselja već postala 'kulturna' te ih Augéovom terminologijom (2001.) možemo kategorizirati kao 'mjesta' (za razliku od 'nemjesta'), Svirčić Gotovac (2011.) upozorava na širenje različitih tzv. polujavnih prostora (kao primjere navodi multifunkcionalne centre, trgovačke centre, prometna odredišta i sl.) kao vrstu ugroze javnih prostora. Trgovački centri i slični prostori koji se nameću kao nova mjesta okupljanja u naseljima (Horvat, 2007.), a u koja stanovnici zalaze i povrh potrebe za kupovinom (da bi šetali, bili viđeni, susreli se s nekim i sl.), imaju postmoderan i konzumeristički karakter te njihovo širenje „označava značajnu promjenu prema snažnoj privatizaciji u urbanom okruženju“ (Svirčić Gotovac, 2011.: 11). U Zagrebu se bujanje trgovačkih centara i crkvenih objekata kao novih žarišta kulture i društvenosti dogodilo od devedesetih godina prošlog stoljeća nadalje. Kardov i suradnici (2023.) na ekspanziju trgovačkih centara gledaju kao na kulminaciju tržišnih procesa te ističu da su ti prostori utjecali na promjenu prijašnjih odnosa

²⁶ U već spomenutom zborniku „Živjeti u Zagrebu. Prinosi sociologijskoj analizi“ (Mišetić i dr., 2004.) posebno je poglavlje posvećeno upravo tradiciji okupljanja u ugostiteljskim objektima. U tom poglavlju pod nazivom „Od stola do šanka: kratka povijest društvenosti u kavani i kafiću“ Ines Sabotić opisuje kako se kroz različite forme (od kavane do kafića) razvijala zagrebačka tradicija ispijanja pića koja je usko vezana uz građansku (u kavani) i urbanu društvenost (u kafiću). Sabotić smatra da kafić kao forma odražava život u gradu obilježen brzinom i mobilnošću te da se zbog otvorenosti prostora kafića ulica (odnosno grad) gotovo u cijelosti pretvorila u kafić.

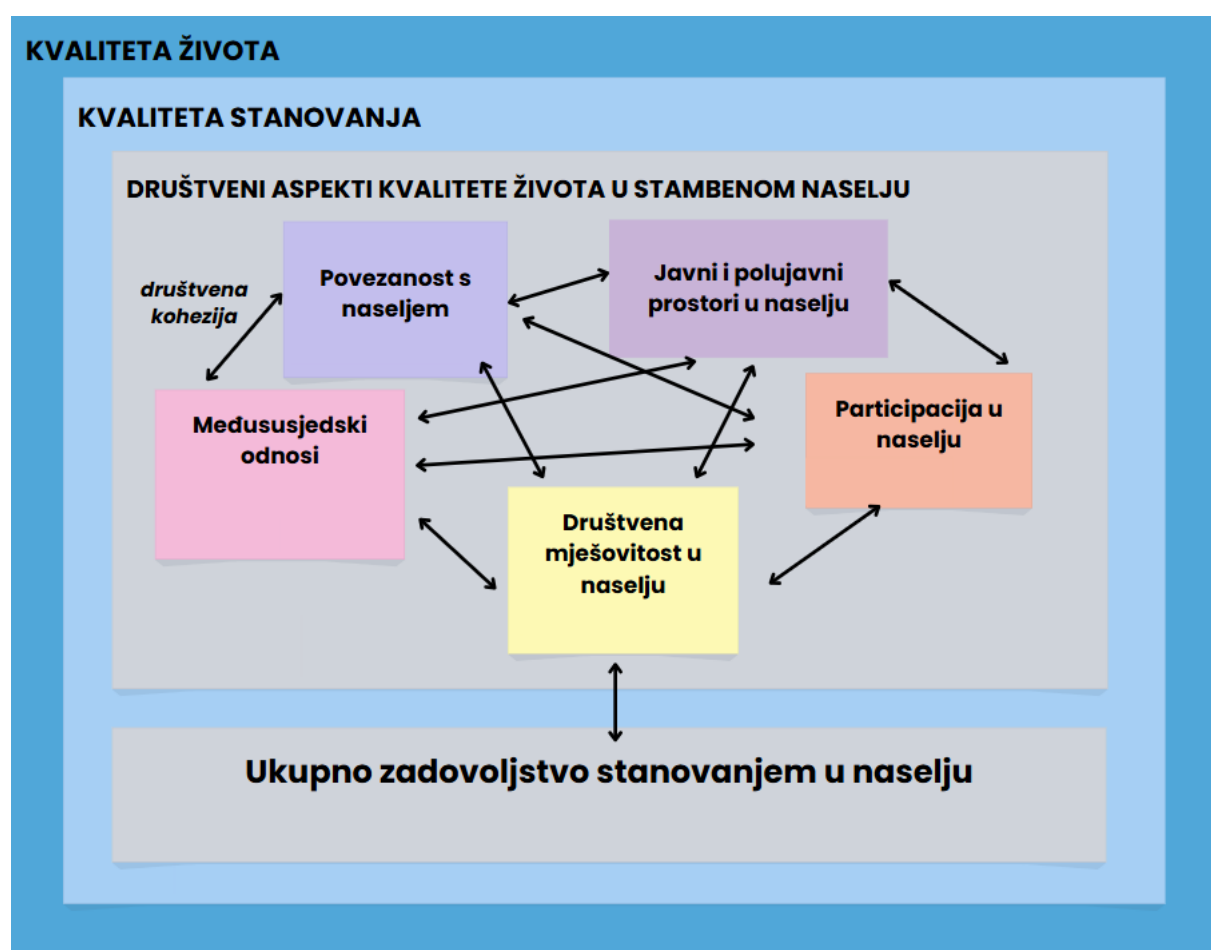
centra i periferije simulirajući nova gradska središta i asimilirajući razne ostale sadržaje koji su prethodno bili odvojeni (npr. dječje igraonice, kafiće, restorane, knjižare, kina i sl.). Primjer toga je i izgradnja trgovačkog centra Arena Centar na zagrebačkom perifernom i jugozapadnom dijelu grada te stambenih naselja i lokacija nastalih u njegovom neposrednom okruženju (Lanište, Jaruščica, Blato). Zbog toga smo stambenu lokaciju Jaruščica odabrali kao jedno od naselja kojem ćemo u ovom radu posvetiti posebnu pažnju te ćemo se opisanom fenomenu još vratiti kroz rezultate istraživanja.

Slika 5. Nova stambena lokacija Jaruščica smještena u neposrednoj blizini Arene Zagreb i Arena Centra, zaokružena je nova stanogradnja uz Arena Centar; izvor fotografije: Slaven Petrić, Večernji list, 2017., URL: <https://www.vecernji.hr/zagreb/od-kvarta-na-kraju-grada-donajatraktivnijeg-zagrebackog-naselja-1157613/galerija-245024?page=10>

Zaključno se može reći da bi u naselju trebali postojati raznoliki prostori i sadržaji koji uz zadovoljavanje osnovnih potreba za svakodnevan život omogućuju i socijalizaciju stanara te pospješuju njihovu identifikaciju s naseljem na način da ih stanari učestalo koriste i provode vrijeme u naselju ili susjedstvu. Osim komercijalnih prostora to bi trebali biti i javni prostori namijenjeni svim skupinama građana. Opremljenost naselja temeljan je element kvalitete života koji omogućuje ostvarivanje i svih ostalih, viših, društvenih elemenata kvalitete života o kojima govorimo kroz ovaj rad, a analiza cjelovitog prostora naselja, i osnovnih i viših elemenata koji ga čine, temeljni je preduvjet za kontekstualizaciju društvenih procesa i međuljudskih odnosa koji se u naselju zbivaju.

Time su javni i polujavni prostori posljednji element u slagalici društvenih aspekata kvalitete života u stambenom naselju kojima se bavimo u ovom doktorskom radu. Kao što je sumarno prikazano na Slici 5, polazimo od najšireg konstrukta kvalitete života, čija je jedna domena kvaliteta stanovanja. Kvaliteta stanovanja (kao i kvaliteta života) može se mjeriti kroz razne objektivne i subjektivne pokazatelje. Kako u ovom radu primarno promatramo kvalitetu stanovanja u kontekstu stambenog naselja, za procjenu kvalitete stanovanja na ovoj razini važan nam je subjektivni pokazatelj ukupnog zadovoljstva stanovanjem u naselju. Središnji je cilj rada oslikati značaj odabranih društvenih aspekata kao pokazatelja kvalitete stanovanja i kvalitete života u stambenom naselju. Kao što je opisano u teorijskim poglavljima, odabrani društveni aspekti međusobno su povezani i isprepleteni, stoga je prikazivanje njihovih odnosa i njihovog utjecaja na ukupno zadovoljstvo stanovanjem stanara izazov s kojim ćemo se suočiti kroz nastavak rada.

Slika 6. Pojednostavljena shema odnosa korištenih teorijskih koncepata; izvor: autorica

II. DIO: EMPIRIJSKO ISTRAŽIVANJE

6. METODOLOGIJA

6.1. Istraživačka pitanja i nacrt istraživanja

Cilj ove doktorske disertacije je istražiti društvene aspekte kvalitete života kroz dimenziju stanovanja i njihovu povezanost s ukupnim zadovoljstvom stanovanjem stanara u zagrebačkim stambenim naseljima iz socijalističkog i postsocijalističkog razdoblja (tzv. starim i novim naseljima).

Cilj disertacije ostvarit ćemo kroz odgovaranje na tri temeljna istraživačka pitanja:

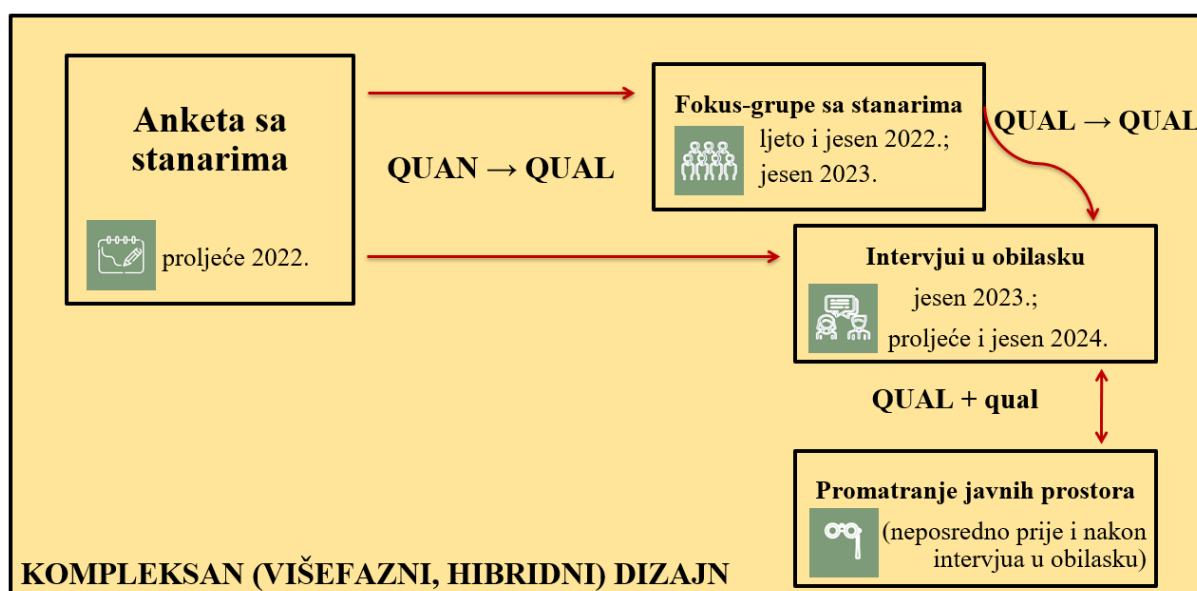
1. Kakva je kvaliteta života u zagrebačkim starim i novim stambenim naseljima prema odabranim društvenim aspektima: društvenoj mješovitosti (socio-demografskoj strukturi stanara), društvenoj koheziji (prvenstveno međususjedskim odnosima i povezanosti s naseljem), participaciji u naselju te socio-prostornim pokazateljima (javnim i polujavnim prostorima društvenosti u naselju)?
2. Koje su razlike između starih i novih naselja prema odabranim društvenim aspektima kvalitete života?
3. Kakva je povezanost navedenih društvenih aspekata s ukupnim zadovoljstvom stanovanjem?

Kako bi se odgovorilo na postavljena istraživačka pitanja, koriste se podaci iz više izvora: kvantitativni podaci iz anketnog istraživanja sa stanarima zagrebačkih stambenih naselja, kvalitativni podaci iz fokus-grupa sa stanarima, intervju u obilasku sa stanovnicima iz odabranih starih i novih naselja (dva stara i dva nova naselja) te podaci prikupljeni metodom promatranja javnih prostora. Tijekom provođenja metoda intervju i promatranja također su nastale i fotografije koje se koriste u disertaciji.

Svaku od ovih metoda zasebno ćemo detaljno obrazložiti, a zajedno one čine kompleksan (višefazni i hibridni) mješoviti metodološki nacrt istraživanja. Unutar njega anketa i fokus-grupe (kao i anketa i intervju) sekvencijalno su i eksplanatorno povezane (QUAN → QUAL²⁷) (Schoonenboom i Johnson, 2017.), što znači da je provođenje fokus-grupa slijedilo nakon

²⁷ QUAN = kvantitativna metodologija, QUAL = kvalitativna metodologija (kratice se koriste u terminologiji mješovite metodologije).

ankete te je protokol za fokus-grupe dijelom konstruiran tako da komplementira (Greene i dr., 1989.) i oslanja se na rezultate i tematske cjeline anketnog upitnika. Točke integracije su konstrukcija protokola za fokus-grupe, uzorkovanje sudionika za fokus-grupe (iz istih stambenih naselja iz uzorka te regrutiranje onih sudionika koji su već sudjelovali u anketnom istraživanju) te na kraju interpretacija dobivenih rezultata, gdje će rezultati kvalitativnih metoda poslužiti za davanje konteksta i ilustraciju (Bryman, 2006.) te dublje razumijevanje kvantitativnih nalaza. Protokol za intervju u obilasku također je tematski vezan uz anketu i fokus-grupe te dobivene rezultate, dok su rezultati intervjuja utjecali na finalan odabir lokacija u kojima je provedeno promatranje javnih prostora. Pri interpretaciji rezultata, na istraživačka pitanja odgovarat će se kombinirajući nalaze i analize iz svih četiriju istraživačkih metoda.

Slika 7. Mješoviti metodološki nacrt doktorskog istraživanja, izvor: autorica

Kako se istraživanje provodi mješovitim metodološkim pristupom, nismo postavili istraživačke hipoteze, već temeljna istraživačka pitanja dalje razlažemo na više analitičkih istraživačkih pitanja. Ona su vezana za pojedine društvene aspekte koje istražujemo, a formulirali smo ih prvenstveno deduktivno, na temelju teorije koju smo izložili u prethodnom dijelu rada. Ipak, bili smo otvoreni i da se tijekom istraživanja i analize podataka induktivno formiraju i neka nova analitička pitanja, što znači da prvotna i navedena lista pitanja ne iscrpljuje u potpunosti sva pitanja i teme koje ćemo prikazati u rezultatima. Kako bismo odgovorili na prvo istraživačko pitanje (koje je primarno deskriptivne prirode), vodili smo se dakle sljedećim skupom analitičkih pitanja:

a) *Društvena mješovitost* (obrađeno u poglavlju 7.1.):

Kakva je struktura stanara prema spolu, dobi, obrazovanju, prihodima, stambenom statusu, radnom statusu i tipu kućanstva (stvarna i percipirana)? Kakve su tendencije za preseljenjem (odlaskom) stanara iz istraživanih naselja?

Percipiraju li stanovnici međusobne (socio-demografske) razlike? Koje? Preferiraju li stambenu okolinu koja je homogena ili heterogena (prema kojim karakteristikama)? Dolaze li u kontakt stanovnici koji su međusobno različiti prema socio-ekonomskom statusu (kada, kako, koliko učestalo)?

b) *Društvena kohezija: međususjedski odnosi i povezanost s naseljem* (obrađeno u poglavlju 7.2.):

Međususjedski odnosi: Kakvi su međususjedski odnosi u zgradi i naselju? Na koji način susjedi najčešće komuniciraju (kada, kako, koliko učestalo)? Što za stanare znači 'dobar susjed'? Ako dolazi do problema u odnosima, kako se oni rješavaju? Što stanare povezuje, a što razdvaja u istom stambenom naselju? U kojoj mjeri stanovnici istog naselja dijele slične/zajedničke vrijednosti? Koje?

Povezanost s naseljem: U kojoj su mjeri sudionici povezani sa svojim naseljem i susjedstvom? Na koji se način ta povezanost razvila i kako se manifestira?

Možemo li unutar zgrade, susjedstva i stambenog naselja govoriti o zajednici? Kakva je ta zajednica?

c) *Participacija* (obrađeno u poglavlju 7.3.):

U kojoj mjeri stanovnici u svom naselju participiraju u društvenim i drugim aktivnostima (civilnim, sportskim, kulturnim, političkim i sl.)? Koje su prepreke jačoj participaciji? Što bi potaknulo stanovnike da više participiraju?

d) *Socio-prostorni pokazatelji (javni i polujavni prostori)* (obrađeno u poglavlju 7.4.):

U kojim se javnim i polujavnim prostorima u naselju ljudi spontano ili organizirano okupljaju? Na koji se način mogu poboljšati javni prostori kako bi stanovnici bili zadovoljniji i češće boravili u njima?

Raspravljajući o svakom od navedenih analitičkih pitanja, također ćemo sustavno komparirati stara i nova naselja te time odgovoriti na drugo temeljno istraživačko pitanje. Treće istraživačko pitanje obradit ćemo u poglavlju 7.5 koristeći primarno kvantitativne podatke.

6.2. Kvantitativna dionica – anketno istraživanje

6.2.1. Provedba anketnog istraživanja

Kvantitativni podaci koje koristimo u doktorskoj disertaciji rezultati su anketnog istraživanja provedenog u sklopu HESC projekta u proljeće 2022. godine. Istraživanje je provedeno u četiri najveća hrvatska grada, Zagrebu, Splitu, Rijeci i Osijeku, te dva slovenska grada – Ljubljani i Mariboru, na ukupnom uzorku od 2236 stanara socijalističkih i postsocijalističkih stambenih naselja. U disertaciji koristi se poduzorak za zagrebačka stambena naselja (N=661). Sudionici istraživanja bili su punoljetni stanari višestambenih zgrada koji stanuju u odabranim starim i novim naseljima, a samo terensko istraživanje provela je profesionalna agencija za istraživanje tržišta. Upitnik koji su zajedno kreirali slovenski i hrvatski istraživački tim sastojao se od različitih pitanja o temama kao što su zadovoljstvo određenim elementima stanovanja u stanu i višestambenoj zgradi, zadovoljstvo okolišnim, infrastrukturnim i ekološkim aspektima života u stambenom naselju, zatim pitanja o društvenim odnosima i koheziji, sudjelovanju u različitim aktivnostima u naselju/susjedstvu i dr. Nakon provedenog pilot-istraživanja, anketiranje je većinski provedeno metodom licem-u-licem uz korištenje tablet uređaja (engl. *CAPI* metoda) (više o metodologiji anketnog istraživanja u: Svirčić Gotovac i Đokić, 2023.).

Istraživanje nije sadržavalo sporne elemente koji ugrožavaju etička načela i pravila ponašanja u društvenim znanostima, stoga je Etičko povjerenstva IDIZ-a dalo pozitivno mišljenje o etičnosti prijedloga istraživanja (Prilog 1) na osnovi kojeg je istraživanje dalje i provedeno od strane agencije.

6.2.2. Uzorak naselja i stanara

U Zagrebu je anketa provedena na uzorku od 661 stanovnika (400 u starim naseljima i 261 u novim naseljima). Uzorak naselja sačinjen je od 11 starih i 9 novih naselja, odnosno ukupno je istraženo 20 zagrebačkih naselja. Istraživački uzorak formiran je višestapno. Na

razini grada Zagreba prvo su ciljano odabrana stara i nova naselja (Tablica 2), a potom su slučajnim odabirom izabrana kućanstva te pojedinačni sudionici unutar kućanstva. Osim razdoblja njihove izgradnje (socijalističko i postsocijalističko), veličine i geografskog smještaja u okviru grada, kriterij za uzorkovanje socijalističkih naselja bio je i da kolektivno stambeno naselje čini urbanističku stambenu cjelinu. Uz to se pri uzorkovanju naselja uzelo u obzir i „specifično razdoblje stanogradnje iz kojeg naselje datira kako bi u oba istraživana razdoblja bila zastupljena različita urbanistička i arhitektonska obilježja i prepoznatljiva razdoblja stanogradnje po određenim desetljećima“ (Svirčić Gotovac i Đokić, 2023.: 18), npr. Trnsko iz 1960-ih (iz razdoblja tzv. prve stambene reforme), Travno iz 1970-ih, Dugave iz 1980-ih itd. Za postsocijalistička naselja razdioba je bila na komercijalnu (privatnu) stanogradnju (tzv. novostambena naselja i lokacije) te državnu i gradsku stanogradnju (POS naselja i Zagrebačka stanogradnja) te razdoblja gradnje (1990-e, 2000-e, 2010-e do danas).

Tablica 2. Uzorak stambenih naselja u Zagrebu u anketnom istraživanju

Socijalistička naselja (1945. – 1990.)		Postsocijalistička naselja i lokacije (nakon 1990.)	
Naselje	N	Naselje	N
Knežija	55	Vrbani III	36
Studentski grad (Dubrava)	52	Sopnica-Jelkovec (Zagrebačka stanogradnja)	36
Prečko	52	Poljanice	35
Dugave	50	Špansko-Oranice (POS naselje)	34
Remiza/Ljubljana	34	Vrbik	30
Vrbani II	34	Selska-Bašijanova (Pongračevo)	27
Travno	31	Jarušćica	22
Sopot	30	Vukovarska - Radnička	21
Savica	30	Ravnice	20
Trnsko	28		
Borongaj	4		
Ukupno	400	Ukupno	261
Ukupno Zagreb: 661 stanar (60% stara naselja, 40% nova naselja)			

U ukupnom stambenom fondu udio socijalističkih stanova veći je od udjela postsocijalističke gradnje, pa su i u uzorku socijalistička naselja zastupljena s otprilike 60% sudionika naspram 40% u novim naseljima i lokacijama. U svakom je naselju, ovisno o odazivu i tipu naselja, sudjelovalo 20-55 sudionika²⁸.

Druga i treća etapa uzorkovanja bile su probabilističke kako bi se postigla određena reprezentativnost uzorka prema socio-demografskim karakteristikama. Kućanstva su odabrana sljedećom probabilističkom metodom: tzv. metodom slučajnog hoda/dolaska (engl. *random walk* metodom) odabrane su početne točke uzorkovanja, adrese unutar naselja, zatim katovi te kućanstava na pojedinom katu (svaki treći ulaz i svaki treći stan na katu u višim/većim višestambenim zgradama ili svaki drugi u nižima/manjima). Sudionik unutar kućanstva odabran je metodom „posljednjeg rođendana“, odnosno anketirana je osoba koja je u kućanstvu posljednja imala rođendan.

Osnovne socio-demografske karakteristike stanara u postignutom uzorku starih i novih naselja usporedit ćemo u rezultatima jer su one temelj analize aspekta *društvene mješovitosti*. No, u ovom metodološkom dijelu valja napomenuti kako je teško procijeniti u kojoj je mjeri postignuti uzorak reprezentativan za pojedini tip naselja jer je vrlo teško doći do referentnih podataka o populaciji. Ono što možemo reći da odstupa od opće populacije Grada Zagreba za 2022. godinu (a najvjerojatnije i od populacije starih i novih zagrebačkih naselja) je razdioba sudionika prema spolu. U uzorku je naime 38% sudionika i 62% sudionica, dok je u Gradu Zagrebu 2022. godine živjelo 47% muškaraca i 53% žena (Grad Zagreb, Zagreb u brojkama 2023.). Ova je pristranost rezultat veće stope odbijanja kod muškaraca (engl. *non-response/participation bias*), no budući da je ona podjednako prisutna u starim i novim naseljima i budući da se muškarci i žene ne razlikuju po rezultatima na zavisnoj varijabli (*zadovoljstvo naseljem*), smatramo kako ovo odstupanje od populacije nije problematično po interpretaciju ili generalizaciju rezultata. Slično vrijedi i za udio populacije kojima je najviša završena razina obrazovanja viša od srednjoškolske. U Gradu Zagrebu je prema popisu stanovništva iz 2021. to 39% stanovnika starijih od 15 godina (Državni zavod za statistiku, 2023.), dok je u našem uzorku to 53% sudionika anketnog istraživanja (koji su 18+).

²⁸ Stambeno naselje Borongaj tijekom istraživanja zamijenjeno je drugim stambenim naseljem, no podatke o četiri stanovnika iz ovog naselja svejedno ćemo uzeti u obzir pri interpretaciji rezultata na razini cijelog uzorka te starih i novih naselja.

6.2.3. Mjerni instrumenti

Osim spola i najviše završene razine obrazovanja, ostale socio-demografske varijable koje su značajne za ovaj rad i koje ćemo prikazati u rezultatima odnose se na dob sudionika, mjesečne prihode u kućanstvu (mjereno u razredima)²⁹, radni status, broj članova kućanstva, strukturu kućanstva (s djecom ili bez), duljinu boravka u trenutnom naselju te stambeni status.

U čestici koja mjeri radni status ponuđene su bile kategorije: „zaposlen na neodređeno“, „zaposlen na određeno“, „nezaposlen/povremeno radim“, „samozaposlen, vlasnik ili suvlasnik poduzeća, obrta“, „u mirovini“, „školoвање“ i „nešto drugo“. Stambeni status mjerio se kroz česticu: *Stan u kojem stanujete je:*, a ponuđeni su odgovori bili: „privatni (otkupljen ili kupljen)“, „privatni (naslijeđen)“, „kupljen kao POS (poticana stanogradnja)“, „kupljen uz državnu subvenciju (APN)“, „javni najam/zaštićeni najmoпримac“, „najmoпримac/podstanar“. Za potrebe ovog rada spojili smo prve četiri kategorije u kategoriju „u vlasništvu“, a posljednje dvije u kategoriju „podstanar“.

Za aspekt društvene mješovitosti važne su također čestice koje mjere planove za preseljenje u iduće dvije godine (s mogućim odgovorima: „da, planiramo se preseliti“, „željeli bismo se preseliti, ali nemamo mogućnosti“, „ne, ne planiramo se preseliti“), percipiranu homogenost naselja (mjereno na skali od 1 do 5, od „uopće se ne slažem“ do „u potpunosti se slažem“, sudionici su procjenjivali slaganje s tvrdnjom *Stanovnici u naselju sličnog su socioekonomskog statusa*) te percepciju učinka društvene mješovitosti (kroz stupanj slaganja s tvrdnjom *Društvena različitost (mješovitost) potiče kontakte među stanovnicima*).

Za mjerenje aspekta međususjedskih odnosa skratila se i prilagodila 'skala društvene kohezije i povjerenja' Sampsona, Radenbusha i Earlsa iz 1997.³⁰ koju su u skraćenom obliku koristili i Miletić i suradnici (2016.) te Karajić (2024.). Za naše smo potrebe zadržali i preformulirali tri od pet čestica te su sudionici izražavali slaganje s njima na skali od 1 do 5:

Stanovnici u stambenom naselju su dobri susjedi (voljni su pomoći, ljubazni su i sl.).

Stanovnici u stambenom naselju su međusobno povezani.

²⁹ U analizi se svakom razredu pridružila ponderirana srednja vrijednost (ponderirana na temelju frekvencija susjednih razreda) te su se na temelju broja članova i strukture kućanstva izračunala prosječna mjesečna primanja po članu kućanstva prema formuli tzv. *OECD modified equivalence scale* (vidi: https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Glossary:Equivalent_income (3.1.2025.))

³⁰ Originalna skala sadrži sljedeće čestice: *Ljudi u okruženju spremni su pomoći svojim susjedima; Ovo je usko povezano susjedstvo; Ljudima u ovom susjedstvu može se vjerovati; Ljudi u ovom susjedstvu općenito se ne slažu jedni s drugima; Ljudi u ovom susjedstvu ne dijele iste vrijednosti.* (Sampson i dr., 1997.: 920).

Stanovnici ovog naselja dijele iste vrijednosti.

S obzirom na to da mjeri različite dimenzije (ili različite razine) kohezije, mjera pouzdanosti ove skale je zadovoljavajuća te *Cronbachov α* iznosi $\alpha = 0,718$, no kroz kvalitativne ćemo se rezultate referirati na svaku od čestica/dimenzija pojedinačno. Za ovaj promatrani društveni aspekt također su važne čestice *Ja osobno imam dobar odnos sa susjedima i stanovnicima naselja* te *Moji bliski prijatelji i rođaci žive u ovom naselju* (kojom se mjeri prisutnost 'jakih veza' u naselju).

Aspekt *povezanosti s naseljem* mjerili smo kroz česticu *Recite nam (zaokružite) koliko ste povezani sa... stambenim naseljem* na skali od 1 do 5, od „uopće nisam povezan“ do „jako sam povezan“.

Za aspekt *participacije* bitne su sljedeće čestice: *Mogu osobno utjecati na odluke koje se donose u vezi s mojim naseljem (izgradnja, infrastrukturne promjene); Lokalna zajednica (gradska četvrt, mjesni odbor, inicijative građana/stanara i sl.) u mom naselju je aktivna* (sudionici su ponovno ocijenili slaganje na skali od 1 do 5, od „uopće se ne slažem“ do „u potpunosti se slažem“); *Jeste li vi u zadnjih 5 godina bili aktivni u nekoj udruzi/inicijativi koja je imala za cilj poboljšati susjedstvo/naselje?* („Ne“, „Da“); *Ako da, o kakvom se sudjelovanju/aktivnostima radi* (otvoreni odgovor); *Sudjelujete li vi u nekoj društvenoj aktivnosti u vašem naselju (kulturnoj, sportskoj, ekološkoj, religijskoj i sl.)?* („Ne“, „Da“); *Ako da, u kojoj?* (otvoreni odgovor); te *Tko je glavni akteri u lokalnim politikama ili aktivnostima koje se događaju u naselju?* (samo jedan odgovor) („gradska vlast“, „gradska četvrt/mjesni odbor“, „civilne udruge/NVO“, „inicijative stanara/stanari“, „netko drugi“, „ne znam“).

Sudionici su procjenjivali koliko su zadovoljni određenim općim i pojedinačnim obilježjima naselja (na skali od 1 „vrlo nezadovoljan“ do 5 „vrlo zadovoljan“), koliko su im određene odrednice prostora važne u odnosu na život u naselju te koliko im je važno da su im u naselju dostupni određeni sadržaji i usluge (na skali od 1 „uopće nije važno“ do 5 „jako važno“). Za analizu aspekta *javnih prostora* posebno su pritom važne čestice koje se odnose na zadovoljstvo gustoćom izgrađenosti, sigurnošću u naselju, zelenim površinama, dječjim igralištima, ostalim vanjskim javnim površinama te uređenošću pješačkih staza. Također smo pitali sudionike što misle kako se postojeći javni prostori/površine u njihovom naselju/susjedstvu mogu poboljšati, a oni su odabrali tri njima najvažnija odgovora. Ponuđeni odgovori bili su: „poboljšanjem opreme za javne prostore (klupe, sprave za vježbanje i sl.)“, „ozelenjivanjem (gradnja novih parkova, sadnja novih stabala, drvoreda i sl.)“, „većim

prostorom za rekreaciju i sport“, „većim prostorom za okupljanje/druženje“, „većim brojem igrališta za djecu“, „boljim održavanjem i čišćenjem postojećih javnih površina“, „reorganizacijom i smanjenjem automobilskeg prometa i parkinga“, „većim brojem biciklističkih staza“ te „nešto drugo“.

No, kao što smo naveli u teorijskom dijelu, za analizu zadovoljstva stanovanjem važno je gledati i ostale aspekte fizičke opremljenosti naselja, tako da ćemo se kroz rezultate zbog formiranja višestrukog linearnog regresijskog modela osvrnuti i na zadovoljstvo pojedinim općim obilježjima i aspektima opremljenosti naselja te provjeriti kako su povezani s ostalim aspektima koje proučavamo. Također, važne su i čestice kojima se ocjenjivalo ukupno zadovoljstvo stanom, zgradom i naseljem (na skali od 1 do 5, od „vrlo nezadovoljan“ do „vrlo zadovoljan“).

Posebno je značajno i otvoreno pitanje *Postoje li neki problemi u vašem naselju/susjedstvu koji vas posebno smetaju?* kroz koje se može zahvatiti nezadovoljstvo sudionika i to aspektima koje možda nismo izmjerili pitanjima zatvorenog tipa.

6.2.4. Analiza kvantitativnih podataka

Budući da je prvo istraživačko pitanje deskriptivnog tipa (*kakva je kvaliteta života prema odabranim aspektima*), plan analize podataka uključivao je deskriptivni prikaz rezultata na navedenim česticama (u obliku postotka i/ili frekvencija), uz paralelnu usporedbu rezultata za sudionike iz starih i novih naselja (kao odgovor na drugo istraživačko pitanje koje je komparativnog karaktera). Također smo provjerili razlikuju li se rezultati za pojedinu socio-demografsku skupinu. Ovisno o tipu varijable i distribuciji, za usporedbe koristile su se metode hi-kvadrata, ANOVE, Kruskal-Wallis test, t-test ili Mann-Whitney U-test. Po potrebi ćemo u poglavlju Rezultati i diskusija prikazati i razinu asocijacije utvrđenih razlika. Ove će analize dopuniti pripadajući kvalitativni rezultati ili obratno, određene nalaze iz kvalitativnih metoda ilustrirat ćemo podacima iz ankete. Prikaz je strukturiran kroz analitička pitanja koja smo predstavili te pripadajuće teme iz kvalitativne analize.

Treće istraživačko pitanje analitičkog je tipa te ćemo odgovarajući na njega prikazati statističke odnose među proučavanim konceptima i pri tome ćemo se primarno oslanjati na kvantitativne podatke. Na istraživačko pitanje o povezanosti između društvenih aspekata i zadovoljstva naseljem odgovorili bismo već jednostavnom korelacijskom analizom, no budući

da su aspekti međusobno povezani, logičnije je koristiti višestruku linearnu regresijsku analizu. Cilj ovog dijela analize bio je generirati regresijski model koji parsimonično prikazuje koji su društveni (i ostali) aspekti kvalitete života u stambenom naselju najznačajniji za objašnjenje zadovoljstva naseljem u zagrebačkim starim i novim naseljima. Kao kriterijsku varijablu tretirali smo ukupno zadovoljstvo stambenim naseljem (ocijenjeno na skali od 1 do 5, od 'vrlo nezadovoljan' do 'vrlo zadovoljan') zbrojeno sa slaganjem s usporedivom česticom *Stambeno naselje ispunjava sve moje kriterije za ugodan boravak* (na skali od 1 do 5; od 'uopće se ne slažem' do 'u potpunosti se slažem') ($r=,512, p<,01$). Kao što ćemo detaljnije objasniti u prikazu rezultata, navedene smo čestice objedinili kako bismo se dometnuli niskoj varijabilnosti i odstupanju od normalne distribucije na prvoj čestici (a slično vrijedi i za drugu) u kojoj je čak 55% sudionika reklo da je 'zadovoljno' (4/5) sa svojim stambenim naseljem. U konačan su model kao prediktori osim društvenih aspekata kojima se bavimo uključeni i individualni faktori (određene socio-demografske varijable, zadovoljstvo stanom i zgradom) te zadovoljstvo pojedinim fizičkim aspektima naselja. Odabir prediktora, kao i testiranje preduvjeta za analizu (Lewis-Beck, 1980.), detaljnije su opisani u poglavlju Rezultati i diskusija. Analize smo proveli u programskom paketu IBM SPSS Statistics 26.

6.3. Fokus-grupe

Kvalitativni dio doktorskog istraživanja uključuje metode fokus-grupa, intervju a u obilasku te promatranja javnih prostora u odabranim naseljima. Svaka od ovih metoda zasebno je opisana u nastavku teksta³¹.

Fokus-grupe kvalitativna su metoda istraživanja koja uključuje raspravu o određenoj temi unutar grupe sudionika uz prisustvo moderatora. Za razliku od grupnog intervju a, fokus-grupa pruža mogućnost sudionicima da uđu u razgovor i diskusiju jedni s drugima te su zaključci doneseni u fokus-grupi ishod grupnog procesa (Aurini i dr., 2016.). Fokus-grupa pogodna je za istraživanje raznih istraživačkih pitanja, npr. onih koja istražuju razumijevanje grupnih procesa (kako se raspravlja o nekoj temi, kako sudionici utječu jedni na druge, kako dolazi do konsenzusa u grupi i sl.), te se pritom može čuti širok raspon gledišta o odabranoj temi. Liamputtong (2011.) obrazlaže da fokus-grupa počiva na pretpostavkama simboličkog

³¹ Ocjenu etičnosti kvalitativnog dijela koji je provela autorica pozitivno je ocijenilo Povjerenstvo Odsjeka za sociologiju za prosudbu etičnosti istraživanja (Prilog 2).

interakcionizma jer se značenje kreira kroz interakciju u društvenoj situaciji te da se pritom odnos moći pomiče od istraživača prema sudionicima.

Kvaliteta stanovanja tema je o kojoj se često raspravlja u interakcijskom i grupnom kontekstu. Zadovoljstvo stanovanjem formira se upravo kroz razgovor i usporedbu s kvalitetom stanovanja drugih ljudi. Također se o pitanju kvalitete života na razini naselja često mora raspravljati u grupnom kontekstu lokalnih participacijskih procesa u kojima grupa susjeda mora postići konsenzus o pravcu djelovanja u svom naselju. Sve to govori u prilog tome da je fokus-grupa, uz prikladan protokol, dobra metoda za istraživanje kvalitete stanovanja.

6.3.1. Provedba fokus-grupa

U ovom se radu obrađuju rezultati šest fokus-grupa. Četiri su provedene u razdoblju srpnja i rujna 2022. godine u sklopu HESC projekta te je autorica ovog rada sudjelovala u njihovoj organizaciji i prisustvovala im. Autorica je u 2023. godini samostalno provela dvije fokus-grupe sa stanarima starih i novih naselja čiji je sadržaj bio usko vezan uz teme koje obrađuje doktorski rad, dok se u prve četiri fokus-grupe općenitije raspravljalo o temi kvalitete života u zagrebačkim socijalističkim i postsocijalističkim naseljima (Prilog 3). Fokus-grupe koje je provela doktorandica obuhvaćale su teme međuljudskih odnosa u naselju: odnosa sa susjedima, društvenih veza u naselju, društvene mješovitosti, društvene kohezije te identiteta i povezanosti s naseljem. Protokol (Prilog 4) je napisala doktorandica uz pomoć i odobrenje mentorice, a prema preporukama za sastavljanje protokola za fokus-grupe autora Kruegera (1998.). Fokus-grupe provedene su u prostorima Instituta za društvena istraživanja u Zagrebu, a trajale su, uključujući uvodni govor, između sat i pol do dva sata. Sudionici su pritom potpisali informativno pismo (Prilog 5) s podacima o projektu i o samoj provedbi fokus-grupe, uključujući i zamolbu o povjerljivosti podataka. Naime, zbog prirode ove metode, istraživači mogu sudionicima garantirati samo povjerljivost podataka u svoje ime te deidentifikaciju podataka u transkriptima i radu, dok se povjerljivost od strane ostalih sudionika fokus-grupe ne može garantirati, već ih se na nju samo može uputiti. Fokus-grupe su snimane te su na temelju audio-zapisa izrađeni transkripti iz kojih su izbrisani podatci prema kojima bi se sudionici mogli identificirati.

6.3.2. Uzorak sudionika u fokus-grupama

Sudionici fokus-grupa (N=44) bili su stanari uzorkovani iz istih stambenih naselja koja su bila uključena i u kvantitativnu istraživačku dionicu, no u konačnici nisu sudjelovali stanari iz svih 20 naselja, već njih 17 – nije bilo sudionika iz Dubrave, Poljanica te Remize/Ljubljance. Nakon ispunjavanja anketnog upitnika, sudionici su imali mogućnost ostaviti svoj kontakt ako su željeli sudjelovati u drugoj, kvalitativnoj, fazi istraživanja te je nastala baza zainteresiranih sudionika poslužila kao osnova za uzorkovanje sudionika za fokus-grupe. Kroz sudjelovanje u anketnom dijelu istraživanja sudionici su bili upoznati s temom istraživanja te motivirani za daljnji razgovor o kvaliteti stanovanja. Manji je dio sudionika regrutiran metodom snježne grude, a u svakoj se fokus-grupi nastojao osigurati heterogen sastav sudionika prema tipu naselja, dobi i spolu³² (Tablica 3). Najviše su se odazvale, te je stoga najzastupljenija njihova perspektiva, žene srednjih godina koje stanuju u starim naseljima, dok su podzastupljeni bili muškarci i sudionici u mlađoj dobnoj skupini, stoga smo nastojali mlađu dobnu skupinu u većoj mjeri uključiti u sljedeću fazu istraživanja, intervju u obilasku. Veličina grupe bila je između šest i osam sudionika, što je u skladu s preporučenom veličinom za fokus-grupe (Liamputtong, 2011.; Silverman, 2013.; Aurini i dr., 2016.).

Tablica 3. Sastav fokus-grupa prema spolu i tipu naselja

Spol / Tip naselja	N (stara naselja)	N (nova naselja)	N (ukupno)
Ženski	23	9	32
Muški	6	6	12
Ukupno	29	15	44

³² Relevantno je pitanje zašto smo odlučili pratiti i prikazati heterogenost uzorka upravo prema ovim kriterijima. Prvi kriterij tipa naselja i uključenosti različitih zagrebačkih naselja je samorazumljiv i u skladu s temeljnim istraživačkim ciljem ove disertacije i šireg projekta unutar kojeg ista nastaje. Dob i spol temeljne su socio-demografske varijable koje se u sociološkim istraživanjima često kontroliraju. U teorijskom dijelu rada više smo puta opisivali različite potrebe i različito korištenje naselja ovisno o dobnoj skupini stanovnika. U manjoj smo mjeri spominjali razlike u korištenju naselja prema spolu, iako smo mogućnost postojanja i takvih razlika spomenuli u poglavlju o javnim prostorima. Upravo zato što je razlika u spolu manje naglašena u prethodnim istraživanjima o zadovoljstvu stanovanjem u naselju, smatramo da razlika u broju muškaraca i žena u ostvarenom uzorku fokus-grupa nije utjecala na kvalitetu prikupljenih podataka. Budući da smo iz anketnog dijela istraživanja vidjeli da je varijabla prihoda bila varijabla s najviše nedostajućih vrijednosti, te se može pretpostaviti da ju dio sudionika percipira kao osjetljivu informaciju, sudionike fokus-grupa i intervju nismo uzorkovali prema toj varijabli niti smo posljedično pratili heterogenost ove varijable u uzorku, iako postoje klasne razlike u korištenju naselja kojih smo se dijelom dotakli u teorijskom dijelu rada. Ipak, za mnoge smo od sudionika spontano kroz razgovor saznali kojim se zanimanjem bave, što također pruža vrijednu informaciju o njihovom socio-ekonomskom statusu te okvirno možemo reći da većina sudionika kvalitativnog istraživanja dolazi iz srednje klase, što je u skladu s nalazima kvantitativnog istraživanja o populaciji starih i novih zagrebačkih naselja koja istražujemo.

6.3.3. Analiza kvalitativnih podataka

Strategija analize rezultata fokus-grupa bila je provođenje zajedničke tematske analize (zajedno s rezultatima intervjua u obilasku), primarno u skladu s metodologijom autorica Braun i Clarke (2022.). Tematska analiza jedna je od najčešće korištenih analiza za predstavljanje kvalitativnih podataka, a može se provoditi na različite načine i kroz procedure koje se razlikuju ovisno o različitim autorima kvalitativnih udžbenika. Zajedničko im je da kroz određene postupke razvijaju teme kao obrasce značenja kroz koje se organiziraju i interpretiraju kvalitativni podaci. Ono što autorice Braun i Clarke naglašavaju je refleksivnost postupka razvijanja tema pa svoj pristup nazivaju *refleksivnom tematskom analizom*. To znači da teme kao takve nisu upisane u samim podacima, već da je važna uloga istraživača koji ih svjesno i aktivno konstruira. One su ishod iterativnog procesa tematske analize, a počivaju na manjim jedinicama značenja – kodovima. Prema Braun i Clarke (2006., 2022.) teme se mogu shvatiti kao obrasci značenja (u obliku nekog koncepta, iskustva, ideje i sl.) koji su povezani zajedničkom središnjom idejom. Ovisno o razini apstraktnosti središnje ideje, ove autorice razlikuju dvije vrste tema: ako je središnja ideja, koja povezuje i drži temu na okupu, eksplicitno izražena i vidljiva u podacima, to se naziva "semantičkom" temom. Ako je suptilnije prisutna pa se mora prikazati kroz implicitne ili konceptualne poveznice, to se naziva "latentnom" temom. Ove dvije vrste tema Braun i Clarke razlikuju od tzv. 'teme-spremnik' (engl. *bucket theme*) koja je samo sažetak onoga što je u podacima rečeno o nekom predmetu razgovora.

Tijekom provođenja ove istraživačke dionice autorica je vodila istraživački dnevnik / bilješke s terena te su ti zapisi zajedno s transkribiranjem i ponovnim čitanjem transkripata bili prvi korak u analizi koji se zove *upoznavanje/familijarizacija s podacima*. Drugi je korak stvaranje inicijalnih kodova (inicijalnih jer se oni u daljnjim koracima ovog refleksivnog procesa mogu i revidirati). Kodovi generirani u ovom koraku bili su raznolikog tipa. Poslužit ćemo se rječnikom Johnnija Saldañe iz njegovog poznatog priručnika za kodiranje *The Coding Manual for Qualitative Researchers* (2016.). Koristili smo tzv. 'in vivo' kodove (kodove koji odgovaraju točnim riječima sudionika, npr. nekim upečatljivim izrazom), 'kodove procesa' (glagolskim imenicama, glagolima), 'kodove vrijednosti', 'kodove stavova', 'kodove evaluacije', 'kodove magnitude/intenziteta' (u kojima se označuje je li nešto rečeno u pozitivnom ili negativnom tonu ili koliko je jako izraženo), 'konceptualne kodove', 'kodove motiva' itd. Neki su kodovi bili bliži onome što eksplicitno piše u tekstu, što King i Horrocks (2010.) nazivaju deskriptivnim kodiranjem, dok se dio kodova može nazvati interpretativnim jer nadilaze ono što je rečeno u iskazima sudionika. Kodiranje je djelomično provedeno u programima Microsoft

Word i Excel te MAXQDA v. 22, a također i tzv. klasičnim načinom na fizičkim transkriptima obilježavajući kodove s markerima i olovkom. Pristup kodiranju ne može se klasificirati ni kao strogo induktivan ni kao strogo deduktivan. Neki su od kodova deduktivno izvedeni, npr. ako se određeni iskaz odmah kodirao pomoću već opisanog teorijskog koncepta (npr. ako je kod pojam 'nenametljivog susjeda' koji je opisan već kod Gulin Zrnić, 2009.), dok je velik dio kodova formuliran induktivno, čime se dopustila fleksibilnost u formiranju tema i interpretaciji te određeno odstupanje od teorije i prošlih istraživanja opisanih u prethodnom dijelu rada (razmišljanje unutar okvira, ali i izvan njih). U daljnjim su se koracima kodovi revidirali i razvijale teme. Teme se prema Braun i Clark (2022.) zatim raspisuju i imenuju, a zadnji je korak pisanje izvještaja, odnosno prezentacija rezultata. U ovom radu zadnji je korak u poglavlju Rezultati i diskusija integriran s prezentacijom rezultata ostalih istraživačkih metoda. Važno je naglasiti da ćemo osim prezentacije nekih većih tema koje smo imenovali i detaljnije opisali, određenim kvantitativnim rezultatima pridružiti i samo citate ili manje teme iz fokus-grupa i intervjua koje ih dopunjuju. Razlog tome je da određena pitanja iz anketnog upitnika u kvalitativnim metodama nisu tematizirana ekstenzivno ili je zbog konciznosti doktorskog rada dio tema izostavljen i obradit će se u nekim budućim radovima.

Posebnost metode fokus-grupe je taj da se prikupljeni materijali osim na individualnoj razini mogu analizirati i na grupnoj razini i razini interakcije (Cyr, 2019.). Budući da smo u ovom istraživanju formirali i neke zajedničke teme na temelju kodova iz fokus-grupa i intervjua u obilasku, najviše smo pritom uzeli u obzir individualnu razinu analize fokus-grupa (iskaze pojedinih sudionika), no i kodovi koji se odnose na grupnu i interakcijsku razinu (koji se odnose na opisivanje toga kakav je ton rasprave, u kojim se trenucima rasprava razvila, je li netko i pod kojim utjecajem promijenio mišljenje, je li grupa postigla konsenzus i sl.) pomogli su u konačnoj interpretaciji rezultata te ćemo i na njih dijelom skrenuti pažnju u prikazu rezultata.

6.4. Intervjui u obilasku

Naziv *intervju u obilasku* koristili smo za potrebe ovog rada kako bismo opisali korištenu metodu polu-strukturiranog intervjua koji se zbiva u hodu, u našem slučaju kroz obilazak stambenog naselja sa sudionicima. Ova metoda kombinacija je metoda koje se u engleskom jeziku nazivaju *walking interview* (Jones i dr., 2008.; Clark i Emmel, 2010.; Evans i Jones, 2011.; Kinney, 2017.; itd.), *walk-along interview* (Veitch i dr., 2022.) ili *go-along interview* (Carpiano, 2008.), a koriste se u slične istraživačke svrhe kao u našem istraživanju, npr. za

istraživanje kvalitete života i zdravlja u kontekstu susjedstva (Carpiano, 2008.), istraživanje potreba i mišljenja o javnim prostorima u naseljima (Veitch i dr., 2022.), istraživanje povezanosti s naseljem ili znanja o naselju (Kinney, 2017.), društvenih mreža sudionika u naselju (Clark i Emmel, 2010.) i slično. Kao što argumentiraju Clark i Emmel (2010.), ovakav tip intervjua ima brojne prednosti nad običnim 'sjedalačkim' intervjuima jer omogućuje sudionicima veću kontrolu nad istraživačkim procesom, pružajući im priliku da sami odluče kuda će ići i koje će lokacije posjetiti zajedno s istraživačem (moć se pomiče od istraživača prema sudionicima, slično kao u fokus-grupama). Na taj način sudionici ne moraju samo opisivati važna mjesta, već mogu fizički pokazati istraživaču mjesta u susjedstvu koja su im najvažnija ili su relevantna za istraživanje, te provođenje intervjua unutar stvarnog prostornog konteksta pomaže sudionicima da jasnije izraze svoje misli. Priče ispričane u njihovom svakodnevnom okruženju pružaju bogatiji i dublji uvid za istraživača, čime se omogućuje bolje razumijevanje tema koje su predmet istraživanja. Fizičko okruženje i mjesta posjećena tijekom šetnje mogu dodatno potaknuti razgovor te otvoriti nova pitanja i perspektive koje možda ne bi bile izražene u tradicionalnom intervjuu u zatvorenom prostoru. Intervjui u obilasku također omogućuju pojavu neočekivanih ili spontanih otkrića, a može se dobiti i važan uvid u svakodnevne rutine i aktivnosti sudionika. Uspoređujući intervjue u obilasku i tradicionalne intervjue na jednom mjestu, Evans i Jones (2011.) zaključili su da intervjui u obilasku obično traju dulje i više su usmjereni na prostor koji se istražuje te da su se pokazali kao iznimno učinkovit način za razumijevanje povezanosti lokalne zajednice s njezinim (stambenim) okruženjem. Iz svega navedenog smatramo da je ova metoda bila dobar odabir za odgovor na naša istraživačka pitanja.

6.4.1. Provođenje intervjua u obilasku i analiza podataka

Zbog ograničenih vremenskih i financijskih resursa, tijekom provođenja intervjua u obilasku i promatranja javnih prostora usmjerili smo se na nekoliko naselja, dva stara i dva nova naselja – Prečko i Dugave te Vrbane III i Jarušćicu, kako bismo detaljnije promatrali njihovu urbanu okolinu i razumjeli (mikro)sociološke fenomene koji se u njima zbivaju. Tijekom jeseni 2023. te proljeća i jeseni 2024. provedeno je devet intervjua u obilasku, po dva ili tri u svakom od odabranih naselja. Provedba je tekla tako da su sudionici sami odabrali početnu točku intervjua u njihovom naselju, a zatim ih je istraživačica na početnoj točki uputila u informacije u informiranom pristanku (Prilog 6) koje se odnose na temu projekta, temu doktorskog rada, način provođenja intervjua, način osiguravanja povjerljivosti podataka i slično. Vezano uz

etički aspekt provedbe ove metode, Kinney (2017.) naglašava važnost informiranog pristanka jer se intervju održava u javnom prostoru te se time ne može garantirati povjerljivost o sudjelovanju jer istraživač i sudionik u bilo kojem trenutku intervjuu mogu susresti poznanike u susjedstvu³³. Na temelju istraživačkog dnevnika iz ovog doktorskog istraživanja može se zaključiti kako sudionici nisu izražavali nelagodu vezanu uz ovu mogućnost, već su entuzijastično pristupili intervjuu i imali pozitivne dojmove nakon intervjuu.

Nakon početnog razgovora koji se održao na klupi ili u kafiću, razgovor se od početne točke obilaska nastavio u hodu. Hodalo se rutom koju su odredili sudionici kojima se dao naputak da istraživačici pokažu njima važna mjesta u naselju te mjesta na kojima se obično zbiva društveni život u naselju. Također su mogli pokazati i mjesta za koja misle da bi ih trebalo obnoviti te ostala mjesta koja smatraju relevantnima za intervju. Na nekima od tih mjesta se zastalo ili ponovno sjelo da bi se komentirao javni prostor u kojem smo se našli i dale ideje kako se on može unaprijediti. Protokol za intervju u obilasku prilagodio se za svako pojedino naselje (primjer za naselje Dugave je Prilog 7), no često se od protokola i odstupalo te raspravljalo i o temama koje su bile istaknutije u fokus-grupama ili anketi, pa su provedeni intervjui u obilasku bili bliži otvorenom intervjuu nego polu-strukturiranom intervjuu. Intervju u obilasku tako je metoda koja ima veću razinu spontanosti i otvorenosti jer intervjuer u hodu ne može čitati iz tiskanog protokola te se kroz direktan doživljaj prostora javljaju nove teme za razgovor koje potiču i sudionik i istraživač. Kroz intervju su sudionici ukazali na mjesta koja su pogodna za promatranje javnih prostora u njihovom naselju i interakcija u njima, što je koristilo za uzorkovanje mjesta za promatranje (engl. *observation sites*). Intervjui su trajali između sat vremena i dva sata, ovisno o motivaciji i raspoloživosti sudionika prema kojima se prilagodio i tempo hodanja te prijedena udaljenost. U dva se intervjuu na inicijativu sudionika u obilasku koristio i automobil kojim su upravljali sudionici. Riječ je o intervjuima u Prečkom i Dugavama, starim naseljima koja su površinom veća, te su sudionici željeli u vremenu trajanja intervjuu pokazati istraživačici čim više lokacija u svojim naseljima, što je pokazalo visoku motiviranost sudionika za sudjelovanje u istraživanju. Provedba intervjuu također se prilagodila tehničkim izazovima ove metode – koristila su se dva diktafona, jedan za istraživačicu, a jedan za sudionika, kako bi se minimizirao rizik da se zbog pozadinske buke na snimci dio intervjuu ne čuje ili ne razumije dobro. Isto tako obratila se pažnja da se intervjuu održi u dobrim vremenskim uvjetima (bez padalina i sl.).

³³ U nekima od intervjuu došlo je do susreta sudionika i njihovih poznanika te su sudionici s njima ušli i u kratke razgovore, što je zabilježeno na snimci, ali zbog povjerljivosti nije ušlo u transkripte intervjuu.

Strategija analize podataka za ovu metodu jednaka je kao za fokus-grupe jer se radila zajednička tematska analiza podataka. Iz tog razloga slučajevi četiri odabrana naselja nisu prikazani na konvencionalan način prikaza studije slučaja kao zasebno poglavlje (pri čemu bi naglasak većinski bio na analizi unutar slučaja, engl. *within-case analysis*, Creswell, 2007.), već smo primjere iz slučajeva inkorporirali u zajedničku analizu te se više fokusirali na tzv. analizu između slučajeva (engl. *cross-case analysis*, Creswell, 2007.).

6.4.2. Uzorak stambenih naselja i sudionika intervju u obilasku

U nastavku ćemo opisati uzorkovanje naselja i sudionika intervju u obilasku. Iako je svako zagrebačko naselje specifično i na svoj način zanimljivo za proučavanje, te bi se u slučaju revitalizacije pojedinih naselja svako naselje trebalo gledati kao zasebna cjelina, za potrebe doktorskog istraživanja odabrali smo naselja na temelju kojih ćemo na primjeren način oslikati socijalistička i postsocijalistička naselja kao dihotoman tip stanogradnje u Hrvatskoj od Drugog svjetskog rata do danas (njihove osnovne razlike obrazložili smo u teorijskom dijelu rada). Takav je pristup najbliži pristupu studije slučaja, ali s više odabranih slučajeva koji pokazuju različite perspektive na fenomen koji se istražuje (engl. *collective/multiple case study*, Creswell, 2007.). Vodili smo se i time da odaberemo primjere naselja koji u praktičnom i historijskom smislu reprezentiraju fenomen na cjelovit način (Brajdić Vuković i dr., 2021.). Na temelju teorije i uvida u anketne podatke (što je u duhu mješovitog metodološkog nacrtu), za svaki smo tip naselja strateški i ciljano odabrali dva naselja koja zajedno mogu pojedinačno razdoblje (socijalističko ili postsocijalističko) prikazati na adekvatan način, nadajući se da će nam odabrana naselja pružiti podatke bogate informacijama (engl. *information-rich cases*, Patton, 2002.). Tako smo za socijalističko razdoblje izabrali Prečko u kojem je ubrzani urbani razvoj krenuo u 1960-im godinama, nakon poplave 1964., a naselje se dalje intenzivno gradilo krajem 1970-ih tijekom provedbe DUSI-ja (Društveno usmjerene stambene izgradnje), te Dugave, također iz istog razdoblja, ali čiji je početak gradnje započeo krajem 1970-ih i intenzivno se nastavio u periodu 1980-ih godina. Za socijalističko je razdoblje također važno da smo odabrali naselja u različitim dijelovima grada, jedno iz Novog Zagreba, jedno izvan Novog Zagreba, zbog čestog izdvajanja Novog Zagreba kao prototipnog dijela grada za socijalistički period. Od postsocijalističkih naselja izabrali smo Jarušćicu kao primjer velike, ali necjelovite stambene lokacije (prisutna samo stanogradnja, bez planiranih urbanih sadržaja, što posljedično izaziva oslanjanje na urbanu infrastrukturu susjednih starih naselja, posebno Remetinečkog Gaja) te Vrbane III koji predstavljaju rijedak primjer cjelovitog novog stambenog naselja i mogu se

smatrati stambenim naseljem sličnim naseljima koja su urbanistički planirana u periodu socijalizma. Nakon početne urbanistički planirane izgradnje kao POS naselja, od čega se odustalo, naselje Vrbani III dodatno je preizgrađeno novim višestambenim zgradama privatnog tipa (izgrađenih od strane privatnih investitora i tvrtki). Svaki od tih primjera ima i svoje specifičnosti koje dodatno bude istraživački interes, što je objašnjeno u idućim odlomcima. Također, jedna od točaka integracije kvalitativnog i kvantitativnog istraživanja bila je i korištenje rezultata anketnog istraživanja u daljnjem odabiru stambenih naselja za provedbu intervjua. Za pojedina su naselja tako prikazani i neki rezultati iz ankete koji se odnose na to naselje, a koji su bili značajni pri uzorkovanju.

Dugave

Dugave su socijalističko stambeno naselje smješteno na jugoistoku Novog Zagreba u gradskoj četvrti Novi Zagreb – istok. Nastale su unutar projekta Društveno usmjerene stambene izgradnje (DUSI) u periodu 1975.-1981. „U povijesti zagrebačke društvene stanogradnje i planiranja stambenih zajednica naselje Dugave ima poziciju međaša, prototipa naselja građenih od sredine 70-ih do 90-ih godina 20. stoljeća” (Bjažić Klarin i Korlaet, 2020.: 2). Kao naselje iz posljednjeg perioda socijalističke stambene izgradnje velikih stambenih naselja, Dugave predstavljaju urbanistički prototip tog perioda izgradnje te su kao dio Novog Zagreba izabrane kao slučaj za analizu socijalističkih ili starih naselja.

Dugave su također dobar primjer za proučavanje društvenih aspekata kvalitete života, poglavito odnosa društvenog života i javnih prostora. Bjažić Klarin i Korlaet navode da autori naselja projektirajući ga nisu željeli nametati nov način života, već upravo suprotno: „Poštivanjem geografskih datosti prostora, navika i potreba stanovnika stvaraju prostor kontakata, mjesta spontanijih događanja, suživota javnoga i privatnoga” (2020.: 102). Kao mjesta spontanijih susreta stanovnika, Bjažić Klarin i Korlaet ističu sustav ozelenjenih stambenih dvorišta u unutrašnjosti blokova, javnih i polujavnih prostora premreženih pješačkom komunikacijom, te centar u središtu glavne stambene zone u kojoj se nalaze „trgovi i prolazi s društvenim i uslužnim sadržajima, te tri podcentra stambenih susjedstava s dječjim vrtićima i igralištima, sastajalištima stanara i trgovinama za dnevnu opskrbu” (2020.: 102). Kako bi se maksimizirao pješački potencijal naselja, unutar naselja maksimalno je reduciran kolni promet. Kao produženje pješačkih staza te mjesta susreta i dječje igre zamišljeni su i dijelovi samih zgrada – galerije i krovovi.

Slika 8. Stambena zgrada u naselju Dugave, izvor: autorica

To je naselje zanimljivo i zbog toga što je u njemu smješteno Prihvatilište za tražitelje azila u prostorima hotela Porin, pa se može proučavati i odnos lokalnog stanovništva prema novopridošlim migrantima, odnosno društvena (etnička/nacionalna) mješovitost u naselju. Izravan kontakt s migrantima možda je razlog zašto je čak 50% ispitanika iz Dugava (25 od 50 sudionika) u našem anketnom istraživanju procijenilo da se 'uopće ne slažu s tvrdnjom': „Društvena različitost (mješovitost) potiče kontakte među stanovnicima (misli se na različitost u obrazovanju, prihodima i etničkom podrijetlu)”, dok je dodatnih 22% izjavilo da se 'ne slažu s tom tvrdnjom', što ukupno čini 72% sudionika iz Dugava ($N = 32$) koji su skeptični prema ovom tipu društvene mješovitosti i razvoju drugačijih društvenih odnosa u naselju. Ipak, u otvorenim su odgovorima kao najveći problem u naselju naveli blizinu odlagališta otpada Jakuševca i smrad koji uzrokuje, dok je samo jedan sudionik kao problem naveo blizinu pridošlih azilanata. Samo na temelju rezultata ankete ne može se dakle procijeniti odnos stanara Dugava prema migrantima/azilantima te je taj fenomen bilo zanimljivo dalje istraživati i kroz kvalitativno istraživanje, pogotovo u kontekstu sve češćeg priljeva (radnih) migranta u Zagreb.

Slika 9. Stambene zgrade u naselju Prečko, izvor: autorica

Prečko je naselje koje obuhvaća jugozapad gradske četvrti Trešnjevka-jug, a njegova intenzivna urbanizacija kreće u 60-im godinama 20. stoljeća kad su izgrađene prve stambene zgrade uz Lhotkinu i Dobronićevu ulicu. Nedugo nakon toga gradi se i Osnovna škola Prečko (1966. godine), brojni drugi stambeni objekti i tvrtka CAOP (Centar za automatsku obradu podataka) (Mapiranje Trešnjevke, *Prečko*). Time je Prečko primjer socijalističkog naselja čija je izgradnja počela ranije, u tzv. periodu prve i druge stambene reforme (Jukić i dr., 2011.; Vezilić Strmo i dr., 2013.), ali se nastavila i u vrijeme Društveno usmjerene stambene izgradnje (DUSI). S vremenom je Prečko dobivalo i ostale urbane sadržaje: Dječji vrtić Prečko (s novom zgradom otvorenom 1976.), Osnovnu školu Nikole Tesle (1976. godine), knjižnicu Prečko (1978. godine), tržnicu (otvorena 1980-ih), dom kulture i Shopping centar Prečko (jedan od prvih trgovačkih centara u gradu, otvoren 1995. godine) (Mapiranje Trešnjevke, *Prečko*). Jedna od prednosti Prečkog je i povezanost s tramvajem s centrom grada te blizina jezera Jarun.

Primjer Prečkog dobro nadopunjuje primjer naselja Dugave jer se radi o naselju na zapadu grada, čija je urbanizacija započela u ranijem periodu i razvijala se u fazama pa u njemu možemo pronaći mješavinu različite katnosti socijalističkih zgrada i različitih stilova gradnje, kao i dijelove s obiteljskim kućama. Kao i u Dugavama, u anketnom istraživanju stanovnici

Prečkog najviše su se žalili na problem odvajanja i odvoženja otpada/smeća, a neki otvoreni odgovori o problemima u naselju glasili su: „Kultura ljudi i edukacija o svjesnosti suživota”, „Sigurnost u naselju” ili „Uznemirenost po noći, park”, što ukazuje na neke daljnje probleme s društvenim aspektima kvalitete života koji se mogu istražiti kroz kvalitativno istraživanje, a pogotovo aspekt sigurnosti javnih prostora koji smo tematizirali i kroz intervju u obilasku i promatranje.

Vrbani III

Slika 10. Stambene zgrade u naselju Vrbani III, izvor: autorica

Stambeno naselje Vrbani III naselje je na zapadu Grada Zagreba između Horvaćanske ceste i RŠC Jarun, omeđeno sa zapada naseljem Prečko, a s istoka naseljem Jarun (Ulicom Hrvatskog sokola). Izgrađeno je u periodu 2003.-2012. kao projekt privatne tvrtke Zagrebgradnja temeljem Urbanističkog plana arhitekta dr. sc. Tihomira Jukića, čija je ideja pobijedila na arhitektonsko-urbanističkom natječaju za to područje grada (Šmit i dr., 2011.). Zagrebgradnja ponosno ističe da su uz stambene zgrade gradili i prateću infrastrukturu: prometnice, parkirališta, javnu rasvjetu i hortikulturno uredili zelene površine oko zgrada. Na svojoj web stranici ističu da je naselje “urbanizirano i opremljeno svom infrastrukturom: nova osnovna škola, novi dječji vrtić, trgovački centar „Point“, ostali uslužni sadržaji sa uređenim javnim površinama: pješački trg, šetnica, zelene površine i dječja igrališta”, a zbog blizine

Jaruna i dobre prometne povezanosti, naselje je iznimno atraktivno i traženo (web stranica Zagrebgradnje).

Ovo smo naselje izabrali kao primjer jednog od rijetkih cjelovitih postsocijalističkih naselja³⁴, no koje svejedno „nije imuno“ na probleme postsocijalističke stambene gradnje. Profesor Jukić kao autor urbanističkog plana iz stvarne je izvedbe naselja bio isključen pa navodi da se obilazeći naselje ponekad pita: „[...] a tko je to sve projektirao?“ (Društvo arhitekata Zagreb (DAZ), 2014.). Za uređenje javnih površina bila je zadužena projektantska tvrtka mimo rezultata natječaja. Od natječajnog se plana odstupilo na još nekoliko razina pa je tako ubrzo nakon usvajanja 2006. godine Urbanistički plan za naselje Vrbani III. izmijenjen u odnosu na projekt koji je pobijedio na natječaju: „Naravno, izmjene nisu naručene od autora plana i od Zavoda za urbanizam Arhitektonskog fakulteta koji je izradio urbanistički plan, bez obzira na nagrađeni natječajni rad, nego od tada "pogodne" projektantske kuće koja se nije libila povećavati zone izgradnje, kapacitete i izgrađenost prostora na lokaciji malog podcentra naselja koji je pretvoren u veliki višetažni trgovački centar koji nije namijenjen samo stanovnicima naselja. Dio toga je vidljiv i danas u prostoru“ (DAZ, 2014.). Arhitekt Jukić isto tako navodi da je na mjestu planiranom za javne društvene sadržaje uz Horvaćansku ulicu umjesto planiranih prostora mjesne samouprave i policijske postaje izgrađena mormonska crkva koja prema autoru natječaja „nema puno zajedničkih veza sa životom i potrebama naselja“ (DAZ, 2014.).

Prema rezultatima anketnog istraživanja (N (Vrbani III) = 36) vidljivo je da je zadovoljstvo stanara ovim naseljem u prosjeku vrlo visoko (više u odnosu na prosjek za nova zagrebačka naselja, M (Vrbani III) = 4,31 > M (nova naselja) = 4,1). Također, na svim varijablama u skali društvene kohezije te na varijabli percipirane društvene homogenosti Vrbani III imaju u prosjeku više vrijednosti od prosjeka starih i novih naselja u Zagrebu³⁵, zbog čega je zanimljivo komparirati te podatke s onima iz drugog primjera novog naselja (Jarušćica), čiji su stanovnici ovim varijablama u prosjeku pridružili znatno niže ocjene.

³⁴ Za razliku od naselja Špansko-Oranice i Sopnica-Jelkovec, gdje su se prateći sadržaji gradili istovremeno sa stambenim zgradama, u Vrbanima III gradilo se u etapama te je etapa izgradnje javnih prostora i ostale infrastrukture (škole, vrtića itd.) uslijedila tek nakon gradnje zgrada i useljenja prvih stanara (Šmit i dr., 2011.). Naselje možemo promatrati kao cjelovito iako je i ono s vremenom preizgrađeno i nadopunjavano novom stanogradnjom neplaniranom početnim projektom.

³⁵ Stanovnici u stambenom naselju su dobri susjedi M (Vrbani III) = 4,06 > M (nova ZG naselja) = 3,8

Stanovnici u stambenom naselju su međusobno povezani M (Vrbani III) = 3,78 > M (nova ZG naselja) = 3,4

Stanovnici ovog naselja dijele iste vrijednosti M (Vrbani III) = 3,47 > M (nova ZG naselja) = 3,2

Stanovnici u naselju sličnog su socioekonomskog statusa M (Vrbani III) = 3,97 > M (nova ZG naselja) = 3,3

Slika 11. Stambene zgrade u naselju (novoj stambenoj lokaciji) Jaruščica, izvor: autorica

Jaruščica je postsocijalističko naselje (i nova stambena lokacija) u gradskoj četvrti Novi Zagreb – zapad koje se prostire u uskom pojasu južno od Arena Centra te se na istoku naslanja na dio socijalističkog naselja Remetinec (Remetinečki Gaj). Za razliku od Vrbana III, Jaruščica je primjer stambene lokacije koja nije građena kao cjelovito stambeno naselje te joj stoga nedostaju elementi osnovne ili primarne javne infrastrukture (npr. osnovna škola, javni prostori, ambulanta i sl.). Kao takva, primjer je koji oslikava situaciju u brojnim drugim novim stambenim lokacijama u Zagrebu, čiji su stanovnici osuđeni na korištenje javnih sadržaja u susjednim, uglavnom starim naseljima. Zadovoljstvo ovim naseljem u HESC anketi (N (Jaruščica) = 22) svejedno je u prosjeku ocijenjeno vrlo dobrom ocjenom ($M = 4,05$), no na česticama koje opisuju društvenu koheziju u naselju, stanovnici Jaruščice svoje su naselje ocijenili nižim ocjenama od prosjeka novozagrebačkih naselja.

Odabir ova dva nova naselja kombinacija je podvrste namjernog kvalitativnog uzorkovanja koje se naziva engl. *intensity sampling*, čiji je cilj pronaći slučajeve u kojima se fenomen manifestira intenzivno, no ne ekstremno, te uzorkovanja po principu maksimalne varijacije (Patton, 2002.). Tako Jaruščica i Vrbani III predstavljaju dva tipa postsocijalističke stambene gradnje opisane u teorijskom dijelu rada – kao cjelovito naselje i necjelovita stambena

lokacija, te će usporedba društvenih odnosa u njima dati širu sliku o društvenim posljedicama ovakve gradnje u Zagrebu i Hrvatskoj od 1990-ih.

Uzorkovanje sudionika za intervju u obilasku u odabranim naseljima

Sudionici intervju u obilasku uzorkovani su dijelom iz iste baze zainteresiranih sudionika koji su nakon anketnog istraživanja ustupili svoj kontakt, a dijelom metodom snježne grude i iz osobnih kontakata istraživačice. Kriterij za odabir sudionika bila je duljina stanovanja u naselju kako bi mogli dati informacije o istraživanoj temi (društvenom životu u naselju, povijesti naselja i sl.) te ukazati na mjesta susreta i druženja. Također se nastojalo uzorkovati sudionike heterogene prema spolu i dobi. Podaci o ostvarenom uzorku, odnosno o sudionicima intervju u obilasku prema spolu i naselju nalaze se u Tablici 4. Također možemo reći da smo ostvarili heterogenost uzorka i prema dobnim skupinama jer smo intervjuirali dvoje sudionika iz najmlađe dobne skupine mlađih punoljetnika (skupine koja je nedostajala u uzorku fokus-grupa), dvoje sudionika u drugoj polovici dvadesetih godina (također podzastupljenu u fokus-grupama), dvoje sudionika u tridesetima, jednu sudionicu u četrdesetima te jednog umirovljenika.

Tablica 4. Sastav sudionika intervju u obilasku prema spolu i naselju

Naselje	N (ukupno)	N (žene)	N (muškarci)
Dugave	3	1	2 ³⁶
Prečko	2	1	1
Vrbani III	2	1	1
Jaruščica	2	1	1
Ukupno	9	4	5

³⁶ U Dugavama su dvojica muških sudionika koja su se od prije poznavala na svoju inicijativu zajedno sudjelovala u intervjuu, što je bilo zanimljivo i korisno istraživačko iskustvo jer je podcrtalo njihovu dijelom različitu, a dijelom sličnu percepciju istih mjesta i zajedničkih mladenačkih uspomena na naselje.

6.5. Promatranje javnih prostora

Promatranje javnih prostora je sekundarna ili pomoćna metoda u ovom doktorskom istraživanju, zbog čega je u prikazu dizajna istraživanja na Slici 7 označena malim slovima (qual). Prije provođenja intervjua u obilasku, autorica je u 2022. i 2023. godini s drugim članovima projektnog tima obišla odabrana (i ostala zagrebačka naselja iz uzorka) kako bi dobila uvid u teren i doživljaj prostora koji istražuje. Prije provođenja intervjua u obilasku u odabrana četiri naselja istraživačica je ponovno obišla naselje i fotografirala ga te će neke od fotografija biti prikazane u ovom radu. Zbog aspekta etičnosti prema sudionicima i ostalim korisnicima javnih prostora, mjesta su se fotografirala na način da se nitko od njih ne može raspoznati na fotografijama.

Prije i nakon intervjua u obilasku, istraživačica je zauzela ulogu korisnika istraživanog prostora (sjela ili prošetala javnim prostorom poput parka, šetnice, igrališta i sl. ili polujavnim prostorom poput kafića, zelene površine u vlasništvu stambene zgrade i sl., te bilježila opažanja o fizičkim prostorima u kojima se našla (prostornim aspektima poput dostupnih sadržaja, izgleda/kvalitete dizajna, ocjene prilagođenosti prostora potrebama stanovnika i sl.), ljudima koji se nalaze u prostoru (korisnicima prostora) te njihovim aktivnostima i interakcijama. Instrument za promatranje javnih prostora (Prilog 9) nastao je prilagodbom već postojećih instrumenata *Gehl instituta* (koji smo spomenuli u teorijskom dijelu rada) pomoću kojih se proučavaju javni prostori i društveni život u javnim prostorima. *Gehl institut* specijalizirao se za razvijanje sveobuhvatnog skupa metoda i digitalnih alata osmišljenih za prikupljanje, analizu i interpretaciju podataka o javnim prostorima, javnom životu i doživljaju/iskustvu boravka u javnim prostorima (stranica gehlpeople.com). Kao inspiracija za kreiranje instrumenta poslužio je priručnik pod nazivom engl. *Public Life Diversity Toolkit* (v.2. iz 2016., dostupna na sljedećoj [poveznici](#) na stranici *issuu*). Za opisivanje i evaluaciju fizičkih aspekata prostora koristilo se tzv. „12 kriterija kvalitete urbanog prostora“ (engl. *Twelve Urban Quality Criteria*, u priručniku opisanih na stranicama 26-27., i detaljnije razrađenih u Gehl, 2010.) koje smo ukratko opisali u poglavlju o javnim i polujavnim prostorima u naselju. Kvaliteta urbanog prostora pritom se procjenjivala kroz tri više kategorije: zaštićenost (engl. *protection*), udobnost (engl. *comfort*) te uživanje (engl. *enjoyment*). Zatim su se u protokolu navodile bilješke o korisnicima prostora: procijenjena dob i spol korisnika (inspiracija je alat Gehl Instituta engl. *Age and Gender Tally*) te aktivnosti korisnika u prostoru (tzv. engl. *Activity Mapping*³⁷) – zabilježena je vrsta aktivnosti

³⁷ Alati Gehl Instituta *Age and Gender Tally* i *Activity Mapping* u međuvremenu više nisu dostupni na stranici *issuu*-a, ali su poslužili za kreiranje protokola za promatranje (Prilog 9).

(npr. konzumiranje hrane, igra, druženje i sl.) te stanje za vrijeme aktivnosti (stajanje, sjedenje, ležanje ili kretanje). Zatim se bilježilo/procjenjivalo u kakvoj su međusobnoj interakciji sudionici (pasivni kontakt, slučajni kontakt, poznanstvo ili prijateljstvo), koliko se dugo zadržavaju u prostoru te druga opažanja vezana za temu istraživanja za koja je istraživačica procijenila da ih je vrijedno zabilježiti.

Prije intervjua mjesta za promatranje izabrala je istraživačica, a nakon intervjua promatrala je lokacije za koje su sudionici procijenili da su važna u naselju ili mjesto čestog okupljanja stanovnika. Vrijeme promatranja na pojedinoj lokaciji bilo je između pola sata i sat vremena, a u pojedinom se naselju prema opisanom protokolu promatralo između tri i pet lokacija, no fotografije i uvidi nastali su i kroz obilazak/šetnju kroz cjelokupno naselje. Već sama činjenica da je ovo promatranje bilo relativno kratkog trajanja te da primarni cilj metode nije bio ulazak u interakciju s korisnicima prostora (iako se i to događalo na pojedinim mjestima za promatranje), pokazatelj je razlike između ove metode i metode sudioničkog promatranja (Corbetta, 2022.) koja se često koristi u antropologiji i etnografiji. Iako je cilj obje metode uranjanje istraživača u prostor koji proučava, 'klasično' sudioničko promatranje može trajati po nekoliko mjeseci i godina u kojima istraživači sudjeluju u aktivnostima s članovima zajednice kako bi razumjeli njihovu motivaciju i identificirali se s njima (Corbetta, 2022.), dok je svrha naše metode, koju smo stoga nazvali *promatranje javnih prostora*, komplementiranje i trijangulacija podataka prikupljenih ostalim metodama, stjecanje dojma o prostoru naselja te priprema za intervju u obilasku. Analiza prikupljenih podataka stoga ni za ovu metodu neće biti prikazana zasebno, već će se integrirati s rezultatima ostalih metoda, a poglavito će koristiti za odgovaranje na prvo i drugo istraživačko pitanje, odnosno opisivanje društvenog aspekta kvalitete života koji smo nazvali *javni i polujavni prostori društvenosti u naselju*. Tijekom provođenja ove metode nastale su i fotografije naselja koje ćemo u Rezultatima prikazati kao dopunu i vizualizaciju argumenata iznesenih u tekstu rada (Banks i Zeitlyn, 2015.).

6.6. Refleksivnost u istraživačkom procesu

Pojam refleksivnosti nagovijestili smo s opisom korištene refleksivne tematske analize prema autoricama Braun i Clark, a u ovom ćemo poglavlju nastojati naglasiti važnost refleksivnosti kroz cijeli istraživački proces. Refleksivnost podrazumijeva preispitivanje vlastitih uvjerenja, pretpostavki i načina prosuđivanja te kritičko razmišljanje o njihovom utjecaju na istraživački proces (Jamieson i dr., 2023.). Osim toga ona podrazumijeva aktivno

razmišljanje o istraživačkim odlukama koje donosimo (od odabira teme, istraživačkih pitanja i metoda, do odluka pri analizi, interpretaciji i prikazu podataka) te po potrebi njihovo transparentno obrazlaganje u znanstvenom radu. Praksa refleksivnosti svoje korijene vuče iz etnografije i antropologije, fenomenologije te epistemološke paradigme socijalnog konstruktivizma (Finlay, 2002.a), a u međuvremenu njenu važnost naglašava velik dio kvalitativnih autora (inspiraciju smo pronašli kod npr.: King i Horrocks, 2010.; Dodgson, 2019.; Small i Calarco, 2022. te drugih autora). No, sve više autora naglašava važnost refleksivnosti i u kvantitativnim istraživanjima (Jamieson i dr., 2022.), istraživanjima mješovitog dizajna (Walker i Priest, 2013.), te u principu u svakoj vrsti istraživanja (Finlay, 1998.; Finlay 2002.a; Finlay, 2002.b; Kingdon, 2005.) jer ona pridonosi svijesti o tome kako konstruiramo znanje, pretvara moguće pristranosti u prednosti te pridonosi većoj transparentnosti istraživačkog postupka, a time i većoj valjanosti podataka (engl. *validity*, ako koristimo kvantitativni izraz), odnosno većoj vjerodostojnosti podataka (engl. *trustworthiness*, ako koristimo kvalitativni izraz).

Refleksivnost spominjemo u sekciji za metodologiju jer smatramo da je ona u doktorskom istraživanju imala jednako važnu ulogu kao i ostali aspekti provedbe istraživanja koje smo opisali. Refleksivnosti pri prikupljanju podataka značajno je pridonijelo vođenje istraživačkih bilješki (Prilog 9; prema obrascu Tanje Vučković Juroš koja je isti prilagodila prema Armstrong, 2006.). Kroz njih smo osvijestili određene mogućnosti za poboljšanja u metodi, te smo nakon provođenja prve fokus-grupe u manjoj mjeri prilagodili protokol za provođenje druge fokus-grupe. Osvijestili smo i utjecaj odnosa istraživačice sa sudionicima na istraživački proces, npr. kroz razlike u tijeku i jeziku intervjuu u obilasku s osobama koje je istraživačica poznavala od prije, što je dovelo do još otvorenije i opuštenije atmosfere tijekom razgovora i omogućilo otvaranje tema poput konzumiranja ilegalnih opojnih sredstava u naselju. Takvi su uvidi bili dodatna potvrda o važnosti sudionika i istraživača u ko-kreiranju znanja, te podsjetnik na to da intervjui, te istraživači kroz izvještavanje o njima, više naglašavaju određena iskustva nego što reflektiraju njihovu stvarnost (Finlay, 2002.a). Istraživačke bilješke također su trag o tome da je ovo istraživanje imalo pozitivan učinak na dio sudionika, koji su prije ili nakon fokus-grupa/intervjuu imali izrazito pozitivne reakcije:

Sudionik je bio uzbuđen i radovao se provođenju istraživanja. Rekao mi je: „Znači ovo je najkul stvar ikad / Nisi ni svjesna koliko je taj kvart utjecao na mene kao osobu“ (izvadak iz istraživačkih bilješki)

Zahvalila sam se sudionici iz Sopota što je ipak došla unatoč prometnoj gužvi, a ona je odgovorila da smo se lijepo podružili i pričali. I sudionik iz Vrbana je na odlasku kad se pozdravljao rekao da je bilo baš dobro na fokusici. (izvadak iz istraživačkih bilješki)

Ovakvi su zapisi i istraživačici služili kao poticaj te podsjetnik na to da sudionici ne izdvajaju svoje vrijeme samo zato da istraživači objave znanstveni rad, već da bi ih istraživački proces trebao osnažiti i dati im glas, a u ovom slučaju i osvijestiti njihovu vezu sa susjedstvom, potrebama po pitanju kvalitete života i mogućnosti poboljšanja iste. Jedan od sudionika intervjua u obilasku tijekom provođenja intervjua izrazio je želju da i on fotografira svoje naselje, Dugave, te da fotografije uključimo u disertaciju kao izraz njegove privrženosti tom naselju.

Osim korištenja istraživačkih bilješki o samom procesu provođenja istraživanja, istraživačica je tijekom cijelog procesa doktorskog istraživanja pokušala osvijestiti svoje vrijednosti i predrasude vezane uz temu istraživanja te kako njena osobna pozadina utječe na promišljanje teme³⁸, odnosno ostvariti otklon od ustaljenih, interioriziranih mišljenja koja je stekla kroz život u određenom društvu i kulturi te kroz autobiografsko iskustvo (Gulin Zrnić, 2006.). Zbog svakodnevnog karaktera istraživačke teme ova je autorica na neki način u istraživanju bila i istraživačica i sudionica jer je preispitala i svoje mišljenje i iskustvo.

Naposljetku ćemo sve navedene spoznaje pokušati uključiti i u refleksivnu interpretaciju i prikaz rezultata. Cilj nam je opsežne, bogate i raznovrsno prikupljene podatke prikazati čitatelju na uvjerljiv te vjerodostojan način, i to ne kroz oči objektivnog istraživača koji kroz svoj autoritet prikazuje sliku društvene stvarnosti, već kroz oči promišljenog subjekta u istraživačkom procesu koji sudionicima svog istraživanja želi opravdati povjerenje i dati im glas, a zainteresiranoj javnosti pružiti živu sliku o važnosti društvenih aspekata života u stambenom naselju za svakodnevnu kvalitetu života.

³⁸ Istraživačica naime nikad nije živjela u promatranom tipu naselja, ali od srednje škole živi u Gradu Zagrebu, a preferencije o tipu susjedskih odnosa stekla je kroz rani život u selu u Hrvatskom zagorju, pohađanje osnovne škole u centru srednje velike općine u Hrvatskom zagorju te kroz provođenje velikog dijela adolescencije u malom gradu Krapini. Stoga joj je bila potrebna prilagodba na život u sredini u kojoj ljudi u pravilu ne poznaju svoje susjede i ne pozdravljaju se na ulici, a u istraživanju joj je bio potreban otklon od ishitrene evaluacije takvih praksi kao negativnih.

7. REZULTATI I DISKUSIJA

Ovo je poglavlje organizirano na način da se prvo prikazuju rezultati i diskusija prema svakom od odabranih društvenih aspekata (potpoglavlja 7.1 – 7.4), odgovarajući pritom na prvo istraživačko pitanje kakva je kvaliteta života u zagrebačkim naseljima u odnosu na pojedini aspekt. Također, analiziraju se i razlike između starih i novih naselja odgovarajući pritom na drugo istraživačko pitanje. Na kraju se u potpoglavlju 7.5 odgovara na treće istraživačko pitanje te ono ujedno objedinjuje sve društvene aspekte povezujući ih s ukupnim zadovoljstvom stanovanjem u naselju.

7.1. Društvena mješovitost³⁹

Pregled rezultata započet ćemo s prikazom socio-demografske strukture uzorka kao početne točke u istraživanju društvene mješovitosti u nekom prostoru. Spolna i obrazovna struktura uzorka pritom će nam manje biti u fokusu, a više ćemo se usmjeriti na mješovitost prema dobi i prihodima, varijablama čiji smo utjecaj na društvenu dinamiku u naselju detaljno opisali u teorijskom dijelu rada. Prvo dakle odgovaramo na analitičko pitanje „Kakva je struktura stanara prema spolu, dobi, obrazovanju, prihodima, stambenom statusu, radnom statusu i tipu kućanstva (stvarna i percipirana)?“

7.1.1. Spolna i obrazovna struktura uzorka

U starim je naseljima u našem uzorku bilo 61,0% žena i 39,0% muškaraca, dok je u novim naseljima bilo 63,6% žena i 36,4% muškaraca (nema značajne razlike u naseljima prema ovoj varijabli; $X^2(1, N = 661) = ,454, p > ,05$). Također nema značajne razlike među socijalističkim i postsocijalističkim naseljima u uzorku prema obrazovnoj strukturi (Tablica 5).

³⁹ Kvantitativni rezultati prikazani u ovom poglavlju u skraćenom su obliku objavljeni u članku *Social mix in Zagreb's large housing estates* autorica Klasić i Svirčić Gotovac iz 2024. godine (objavljenom u časopisu *Economics & Sociology*). Sami postotci i prosjeci ponešto se razlikuju jer smo u članku zagrebački uzorak analizirali bez četiri sudionika iz Borongaja, no zaključci su slični. U doktorskom radu rezultate smo nadopunili kvalitativnim uvidima i dodatnim analizama, dok smo pojedine analize iz članka izostavili.

Tablica 5. Obrazovna struktura sudionika iz starih i novih naselja

Najviša završena razina obrazovanja	Stara naselja (1945. – 1990.)	Nova naselja (nakon 1990.)
Nezavršena osnovna škola + završena osnovna škola	2,3%	2,3%
Srednja škola	47,9%	40,2%
Viša škola ili preddiplomski studij	21,8%	21,2%
Diplomski studij	20,6%	27,0%
Poslijediplomski studij (specijalistički, magisterij znanosti, doktorat)	7,5%	9,3%

$$X^2(4, N = 658) = 5,547, p > ,05$$

7.1.2. Dobna struktura, radna struktura i struktura kućanstva

U teorijskom smo dijelu naveli da se dobna struktura stanovništva u literaturi smatra problematičnim aspektom socijalističkih stambenih naselja zbog velikog udjela starijeg stanovništva (Herfert i dr., 2013., Gorczyca i Grabinski, 2018.; Marin i Chelcea, 2018.; Petaccia i Angrilli, 2020.; Sendi i Kerbler, 2021.; Klasić i Svirčić Gotovac, 2024.). I u zagrebačkom je uzorku naselja prosječna dob sudionika bila viša u starim naseljima, gdje je prosječan sudionik imao 48,7 godina naspram prosječnog sudionika iz novih naselja starog 42,1 godinu ($t(656) = 5,337, p < ,01$). Za usporedbu, u Gradu Zagrebu u 2022. godini prosječna dob muškarca bila je 40,9 godina, a žena 44,8 godina (Grad Zagreb, Zagreb u brojkama 2023.). Ako stanovnike podijelimo u dobne kategorije mladih (18-33⁴⁰), sudionika srednje dobi (34-64) i starijih (65+), također vidimo značajnu razliku u distribuciji dobnih skupina (Tablica 6). U 2022. godini udio stanovnika Grada Zagreba starijih od 64 godine bila je 20,7% (Grad Zagreb, Zagreb u brojkama 2023.). Taj je udio sličan onome u starim naseljima, dok je u novim naseljima vidljivo manji udio starijih stanovnika, dok je veći udio mladih.

⁴⁰ Prosječna dob odlaska iz roditeljskog doma je za Hrvatsku u 2023. iznosila 33,4 godine pa smo 33 godine uzeli kao granicu 'mladosti' jer u toj dobi prosječna mlada osoba još živi s roditeljima, dok je s 34 godine osoba u prosjeku samostalna (Eurostat, 2023.b). URL: <https://ec.europa.eu/eurostat/web/products-eurostat-news/w/ddn-20230904-1>

Tablica 6. Dobna struktura uzorka prema dobnim skupinama

Dobna skupina	Stara naselja (1945. – 1990.)	Nova naselja (nakon 1990.)
Mladi (18-33)	19,6%	27,7%
Srednja dob (34-64)	61,3%	62,7%
Stariji (65+)	19,1%	9,6%

$$X^2(2, N = 658) = 13,777, p < ,01$$

Takva struktura usporediva je i s većim udjelom djece u kućanstvima u novim naseljima te posljedično s većim prosječnim brojem članova u kućanstvu u novima naseljima. U novim je naseljima u našem uzorku prosječan broj članova kućanstva 3,0 i prevladavaju četveročlana (26,8%) i tročlana kućanstva (23,4%), dok je u starim naseljima prosječan broj članova značajno manji, $M = 2,4$ ($t(659) = -7,087, p < ,01$), a prevladavaju dvočlana (34,5%) i samačka kućanstva (28,2%). U starim naseljima u oko petini kućanstava (22%) stanuje maloljetno dijete, dok u novim naseljima u čak 46% kućanstava u uzorku stanuje maloljetno dijete (što je značajno više, $X^2(1, N = 661) = 42,105, p < ,01$). Dobna struktura stanovništva se preslikava i na radnu strukturu stanovništva naselja koja se značajno razlikuje ($X^2(6, N = 660) = 27,690, p < ,01$), poglavito prema tome što je u starim naseljima više sudionika u mirovini (24,3% naspram 12,7% u novim naseljima), a u novim naseljima se više sudionika iz uzorka školuje (12,3% naspram 6,5% u starim naseljima) i zaposleno je na neodređeno vrijeme (58,5% naspram 52,0% u starim naseljima).

Veći udio starijeg (i radno neaktivnog) stanovništva u starim naseljima, koji je u skladu s rezultatima iz drugih postsocijalističkih zemalja, ima određene posljedice po kvalitetu života starije populacije, vitalnost zajednice u socijalističkim naseljima te općenito oblikuje drugačiju društvenu dinamiku u starim i novim naseljima. U starim je naseljima veći postotak starije populacije, a ujedno ta starija populacija u prosjeku živi i u starijim zgradama⁴¹ koje su s protokom vremena u sve lošijem stanju i treba ih održavati, što znači izdvajati i više sredstava za pričuvu. Starija populacija pritom ima manje prosječne mjesečne prihode po članu kućanstva⁴² te im je plaćanje mjesečne pričuve veći teret nego mlađem kućanstvu, što dovodi do problema u kontinuiranom održavanju stambene zgrade (Bežovan, 2005.; Đokić i dr., 2022.).

⁴¹ U starijoj je dobnoj skupini prosječna godina izgradnje zgrade u kojoj sudionici stanuju 1980., dok je u srednjoj dobi 1987. godina, a u najmlađoj dobnoj skupini 1992. (ANOVA: $F(2, 582) = 11,683, p < ,01$).

⁴² Dok su (modificirana) prosječna mjesečna primanja po članu kućanstva kod sudionika mlađe dobi bila 7135 kn, a srednje dobi 7503 kn, za stariju su dobnu skupinu iznosila tek 4657 kn, što ukazuje na slabije financijske mogućnosti starije populacije.

O problemu izdvajanja viših iznosa za pričuvu od strane starijih stanovnika govorilo je nekoliko sudionika fokus-grupa, npr. sudionica iz Trnskog i sudionica iz Sopota:

„Mi koji smo stariji više 'ne plivamo' u novcima i bilo bi teško odvojiti nekoliko tisuća eura po stanu kako bi se napravili takvi liftovi za dvije osobe.” (druga fokus-grupa (FG2), Ž, Trnsko)

„Probali smo, ali kod nas je problem što većina stanara su penzioneri... [...] Em preferiraju poznatu [predstavnicu suvlasnika], em neće dić' [mjesečnu pričuvu], to je jedva prošlo s 3 kune na 4... [...] Imamo [sredstava] i nije nam dovoljno. Stalno je nešto...“ [*nešto = puno problema u zgradi*] (FG4, Ž, Sopot)

Na temu održavanja stambene zgrade vratit ćemo se u idućem poglavlju, no za sad možemo reći kako ovakvi problemi potencijalno otvaraju začarani krug u kojem se zgrada ne može obnoviti ako njeni stanari za to ne mogu odvojiti potrebna sredstva, a takva je neobnovljena zgrada zatim manje privlačna za potencijalne nove i mlađe stanare. Iz ovog i sličnih su razloga strani autori upozoravali na rizik da će mlađe i stanovništvo s nešto većim prihodima iseliti iz starih naselja (Sendi i Kerbler, 2021.), a u njima ostati živjeti starije i manje imućno stanovništvo, odnosno upozoravali su na rizik od određene segregacije u socijalističkim naseljima. U nastavku teksta ćemo kod rezultata o *potencijalnoj mobilnosti* argumentirati da stanje u zagrebačkim socijalističkim naseljima još ne upućuje na ovakve negativne scenarije jer su socijalistička stambena naselja u Zagrebu i dalje poželjna mjesta za život. Dok je u kvalitativnom istraživanju prevladala percepcija demografske strukture novih naselja kao naselja u kojima pretežno žive mlade obitelji s djecom (Tablica 7), u starijim je naseljima osim ukazivanja na velik postotak starije populacije dio sudionika naveo i da se u naselja doseljavaju mlađi ljudi, što stvara optimističniju sliku o budućnosti ovih naselja nego je ona prikazana u pojedinim znanstvenim člancima o drugim post-socijalističkim zemljama (npr. u Herfert i dr., 2013.). I prema kvalitativnim podacima iz fokus-grupa, prikazanim u Tablici 7, vidi se kako dolazi do 'smjene generacija' u starim naseljima i kako situacija još nije izrazito loša i dobno homogena.

Tablica 7. Percepcija dobne strukture starih i novih naselja u kvalitativnom istraživanju

Stara naselja (1945. – 1990.)	Nova naselja (nakon 1990.)
Moderatorica, FG3: „<i>Primjećujete li vi tu ostarjelo stanovništvo?</i>“ Sudionica, Travno: „<i>Naravno, naravno. Toga ima. Znači oni doslovno koji su uselili prvi u Mamuticu su još uvijek tu. Ono, čak mi je malo ružno bilo baš prošla godina su nas prozvali ulaz smrti, jer malo-malo je ne'ko od starijeg stanovništva otišao [...]</i>“ Moderatorica: „<i>Ali dolaze i mlađi, ljudi s djecom...?</i>“ Sudionica, Travno: „<i>Dolaze mlađi. Naravno, naravno. Da. Sad je baš neka smjena generacija rekla bi'. Da, baš kao stari odlaze, a mladi nastupaju tako da...</i>“	Sudionik, intervju u obilasku (IuO), Vrbani III: „<i>[...] ali je interesantno u ovaj kvart u koji sam ja došao, da je, kad bi to bio svugdje u Hrvatskoj takav natalitet, to bi bila pjesma. Pa tu ima 200 djece, koliko hoćete, stalno ih možete vidjeti [...]</i>“ Sudionik, FG3, Vrbani III: „<i>I ovaj ne mogu reć', nema ništa ovako nešto slično, jer to su svi poslovni ljudi većinom koji imaju djecu, tamo ima malo starijeg stanovništva.</i>“

Veći postotak starijeg stanovništva u socijalističkim naseljima trebala bi pratiti i povećana briga za njihove potrebe i njihovu kvalitetu života. U anketnom su se istraživanju sudionici iz oba tipa naselja većinski slagali s tvrdnjom *Stambeno naselje je prikladno za sve dobne skupine* (prosjeak na ovoj varijabli u oba tipa naselja bio je 4,2), no kvalitativno je istraživanje nadopunilo ovaj rezultat i dalo ponešto drugačiju sliku. Kroz intervju u obilasku u oba tipa naselja te kroz fokus-grupe isticala su se mjesta za dječju igru, igrališta, parkovi, vrtići, škole i brojne aktivnosti u kojima djeca sudjeluju u slobodno vrijeme, ali u manjoj se mjeri, sporadično ili potaknuto, javila tema kvalitete života starije generacije. Postoje pozitivni primjeri, npr. u Prečkom postoji udruga za umirovljenike koja organizira razne aktivnosti i izlete, u Travnom umirovljenici boćaju, kartaju ili igraju šah u javnim prostorima, u Trnskom imaju plesnjake, u Borongaju izrađuju ručne radove, dok se na Vrbiku organiziraju aktivnosti za treću dob u prostorijama mjesnog odbora. No, u mnogim naseljima nedostaje kvalitetnih javnih i zajedničkih prostora za stariju populaciju i organiziranih aktivnosti primjerenih trećoj dobi. Kao ilustraciju prenosimo kratku raspravu iz šeste fokus-grupe:

Sudionica, Travno (srednje dobi⁴³): „Znači tamo kod Mamutice, to je ono centar svijeta tamo naš, ima svakakvih sadržaja i puno koje kakvih događanja i tamo se ljudi stalno okupljaju i to su stvarno jako lijepi sadržaji [...] mislim da penzioneri, to jest ljudi koji se druže tamo, ovoga, da oni baš imaju taj neki identitet jer oni svaki božji dan sjede u parku [...] Baš se vidi da ljudi uživaju evo ovoga, zajedno se druže, boćaju i provode vrijeme i to je meni baš jedno jako jako lijepo i kvalitetno provedeno vrijeme za ljude koji su u mirovini. A ima tamo i dom umirovljenika u blizini [...]“.

Moderatorica: „Jel' bi i vama to dobro došlo u vašem kvartu? Jer znam da ste rekli da biste se htjeli više povezati. Kakve aktivnosti bi onda trebalo organizirati? U kojem prostoru?“

Sudionica, Vrbik (starije dobi): „Pa nema tamo nikakvih aktivnosti, znači što se tiče jedino to za djecu. Za djecu ima fantastično, što je, je. Ima puno igrališta, a vjerujem da roditelji koji dođu sa djecom da se oni druže, to ne mogu reći da ne. Ja mislim da je jedino druženje u kafićima.“

Sudionica, Travno (srednje dobi): „Ja bih se samo nadovezala. Nemaju ni ovi penzioneri tamo kod nas nikakav sadržaj, oni su si sami osmislili, oni se sami skupe i onda neki igraju šah i tako. Oni baš sami su to osmislili, znači ne znam ja da li možda ima neki njihov dom ili nešto, ali oni su sami, samodostatni su.“

Na sličan je problem ukazao i umirovljenik iz novog naselja Vrbani III, čiji su sadržaji i infrastruktura također fokusirani prvenstveno na djecu, te je istaknuo da njemu osobno nije dovoljan samo komercijalni prostor kafića za provođenje slobodnog vremena:

„Imaju kafići, ali to nije baš za stare ljude. Ja nemam šta raditi u kafiću duže od sat vremena. To mi je... Nije mi to potrošeno vrijeme onako kako ja želim. [...] A bilo bi dobro da ima nekakav sadržaj da ima, ajde ne moraju to biti umirovljenici, za ljude u nekoj dobi u kojoj sam ja ili malo mlađi ili malo stariji.“ (IuO, M, starije dobi, Vrbani III)

Također, u jednoj od fokus-grupa istaknulo se da je spomenuti dom za umirovljenike jedini gradski dom za starije na području Novog Zagreba koji broji preko 100 000 stanovnika te su liste čekanja duge. Potreba za razvijanjem ovakve infrastrukture postoji i u drugim starim naseljima:

⁴³ Dob ili dobna skupina sudionika navodi se uz citat samo ako je relevantna za interpretaciju, kao u ovom slučaju gdje je važno govori li o potrebama osoba treće dobi sudionik koji pripada toj ili nekoj drugoj dobnoj skupini.

„Da, ono što je bilo u planu u momentu kad su se gradile zgrade, tipa 80-ih, bio je u planu i starački dom. Tako da i mjesta ima, ali to se ne događa jer Grad Zagreb to nije prepoznao kao potrebu.“ (FG3, Ž, srednje dobi, Savica)

Zaključno stoga na ovu temu možemo reći da bi se ovisno o specifičnoj dobnoj strukturi naselja trebalo voditi računa i o potrebama različitih skupina stanovnika. Jedan od elemenata društvene održivosti naselja je da različite skupine ljudi budu integrirane u zajednicu i imaju zadovoljene preduvjete za dobru kvalitetu života (McKenzie, 2004.). Naročito bi se u socijalističkim naseljima čije je stanovništvo starije trebalo obratiti pažnju na potrebe starije populacije, ali isto tako i u novim naseljima gdje ova skupina također čini značajan postotak stanovništva. Nema naznaka da bi socijalistička naselja mogla postati segregirana prema dobi jer je prisutan i određeni postotak mlađih obitelji s djecom koja se doseljavaju (dok se, kao što ćemo vidjeti u nastavku, malo ljudi želi iseliti iz ovih naselja), ali treba paziti da stariji stanovnici u naseljima ne postanu segregirana i zanemarena društvena skupina. Nekoliko je sudionika kvalitativnog istraživanja istaknulo da u svojoj zgradi pomažu starijim stanovnicima koji stanuju sami s njihovim svakodnevnim potrebama (odlazak u trgovinu, iznošenje smeća, nabavljanje lijekova i sl.), ali kvaliteta života starije populacije ne bi trebala ovisiti samo o međusobnoj solidarnosti, već bi se o njoj trebalo brinuti i na organiziranoj i institucionalnoj razini kroz pružanje adekvatne infrastrukture, institucija i aktivnosti primjerenih ovoj dobnoj skupini.

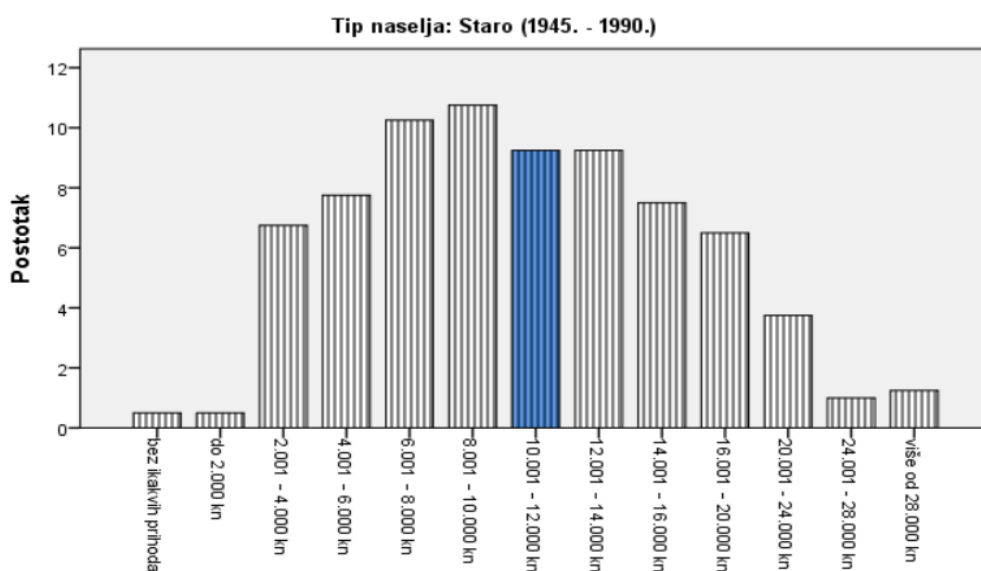
7.1.3. Struktura prihoda i stambeni status sudionika

Varijabla prihoda bila je varijabla s uvjerljivo najviše nedostajućih vrijednosti – 23,6% sudionika ukupnog uzorka nije željelo odgovoriti na navedeno pitanje (21,5% u novim te 25% u starim naseljima). Budući da se prihodi u kućanstvu u anketnim istraživanjima često smatraju osjetljivom informacijom, pretpostavili smo da ove vrijednosti ne nedostaju nasumično (nisu engl. *missing completely at random*)⁴⁴, ali da je obrazac prema kojem nedostaju sličan u oba

⁴⁴ Ovu nam je pretpostavku potvrdila već usporedba sudionika koji su odgovorili i onih koji nisu odgovorili na ovo pitanje prema stupnju završenog obrazovanja jer su sudionici koji nisu odgovorili imali veći postotak u kategoriji s završenom osnovnom ili srednjom školom, a manje postotke u kategorijama s završenim diplomskim i poslijediplomskim studijem ($X^2(4, N = 658) = 11,651, p < ,05$). Ako je suditi prema tome, odnosno ako pretpostavimo da je više obrazovanje prediktor viših primanja, možemo pretpostaviti i da bi prosječne vrijednosti za primanja bile niže ako bi na navedeno pitanje odgovorili svi sudionici. Sve smo ovo i provjerili kroz imputiranje vrijednosti na temelju regresijske analize s prediktorima dobi, obrazovanja i zaposlenosti (opcija multiple imputacije nedostajućih vrijednosti u SPSS-u), no budući da nam ovdje nije važna generalizacija točnih iznosa na

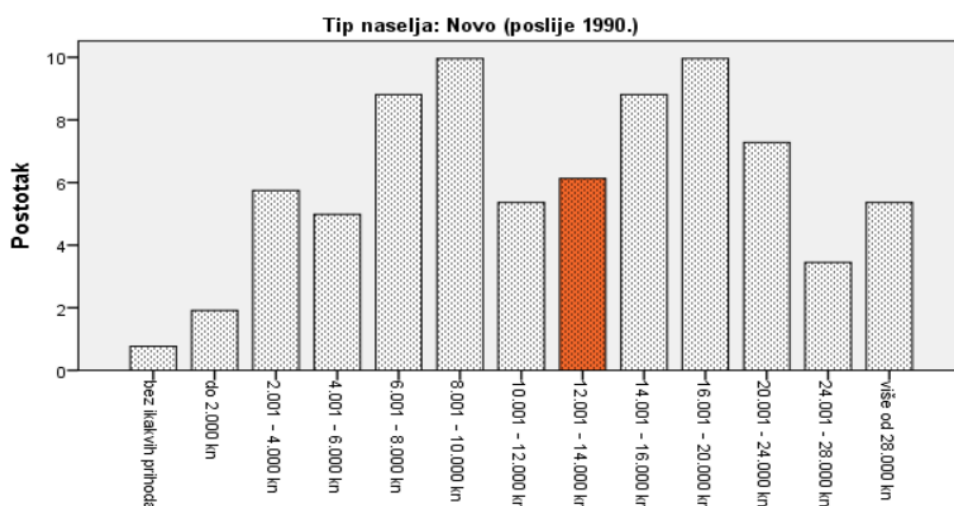
tipa naselja, stoga se podaci koje prikazujemo u nastavku (npr. medijalan razred prihoda) ne mogu koristiti za direktnu generalizaciju na populaciju starih i novih naselja, već će poslužiti za usporedbu određenih obrazaca prisutnih u ova dva tipa naselja, za koje s druge strane smatramo da se mogu poopćiti.

Slike 12 i 13 prikazuju raspodjelu mjesečnih prihoda u kućanstvu u istraženom uzorku starih i novih naselja prema razredima s obojanim medijalnim razredima. Ono što se iz grafova može primijetiti, je da su u oba tipa naselja vrijednosti na varijabli prihoda relativno heterogeno raspoređene prema razredima, no distribucije izgledaju različito u starim i novim naseljima. U starim je naseljima vidljiva unimodalna distribucija (s modalnim razredom 8001 – 10 000 kn, a medijalnim razredom 10 001 – 12 000 kn) te je vrlo malo sudionika navelo da imaju najniže kategorije primanja i najviše kategorije primanja. U novim je naseljima nešto viši medijalni razred (12 001 – 14 000 kn), no distribucija je bimodalna (s modalnim razredima 8001 – 10 000 kn i 16 001 – 20 000 kn) te je nešto veći postotak ljudi naveo da su im primanja u najvišim navedenim razredima. U oba tipa naselja tako većinski stanuje srednja klasa, no ako nas zanima tip stanovnika zbog kojih je distribucija u novim naseljima bimodalna, moramo promotriti i varijablu stambenih statusa.

Slika 12. Mjesečni prihodi kućanstva u starim naseljima ($N = 300$)

populaciju, već samo promatramo obrasce u starim i novim naseljima kako bismo ih usporedili, analizu smo nastavili s originalnim vrijednostima bez uključivanja imputiranih nedostajućih vrijednosti. Zaključci koje donosimo jednaki su u oba slučaja.

Slika 13. Mjesečni prihodi kućanstva u novim naseljima ($N = 205$)

Vlasnička struktura, odnosno stambeni status, u anketnom se istraživanju mjerio kroz varijablu čije smo kategorije spojili u sljedeće tri: 'u vlasništvu', 'zaštićeni/javni najmoprimac' te 'najmoprimac/podstanar'. Većina je zaštićenih/javnih najmoprimaca koje smo zahvatili anketom stanovala u naselju Sopnica-Jelkovec (20 od ukupno 28 zaštićenih/javnih najmoprimaca dolazi iz tog naselja) koje je završeno kroz model Zagrebačke stanogradnje te u kojem Grad Zagreb ima u vlasništvu velik broj stanova koje dodjeljuje raznim socijalnim kategorijama građana. Kako javni i zaštićeni najmoprimci imaju niža mjesečna primanja od ostatka sudionika (te većinski stanuju u ovom novom naselju), dio njih na grafu na Slici 13 spada u ove razrede prihoda lijevo od označene medijalne kategorije. Ako kombiniramo drugu i treću kategoriju, odnosno pojednostavljeno gledamo samo stanuje li netko u nekretnini koja je u vlasništvu ili kao podstanar (Tablica 7), možemo zaključiti da stara i nova naselja u našem uzorku imaju sličnu strukturu stambenih statusa, s preko 70% vlasnika te između petine i četvrtine stanovnika koji su najmoprimci, odnosno podstanari.

Tablica 7. Stambeni status sudionika u starim i novim naseljima

Stambeni status	Stara naselja (1945. – 1990.)	Nova naselja (nakon 1990.)
U vlasništvu	78,4%	74,2%
Podstanar (javni/zaštićeni najmoprimac + komercijalan)	21,6%	25,8%

$$X^2(1, N = 658) = 1,526 \quad p > ,05$$

U teorijskom smo dijelu obrazložili da su se stanovi u socijalističkim naseljima u vrijeme socijalizma dodjeljivali kroz stanarsko pravo te otkupljivali po ispod-tržišnim cijenama u 1990-ima. Neki od sudionika našeg istraživanja su tadašnji vlasnici koji su stanove otkupili te i dalje stanuju u ovim naseljima, dok su neki sudionici iz starih naselja te stanove kasnije naslijedili ili kupili na tržištu. U novim naseljima vlasnikom stana sudionici su mogli postati samo kupovinom po tržišnoj cijeni (s ili bez pomoći stambenog kredita). Nije stoga iznenađujuće da se u starim naseljima prema prihodima kućanstva sudionici manje razlikuju (i vlasnici i podstanari okupljeni su oko medijana i moda), dok u novim naseljima imamo dio ljudi s višim primanjima, koji su vjerojatno vlasnici i koji su si mogli priuštiti nešto skuplje nekretnine u novim naseljima, te dio ljudi koji su podstanari, imaju niža primanja i stanuju u stanovima koji su u novim naseljima kupljeni kao investicija⁴⁵.

Ovakva je slika socijalne strukture stanovništva bila prisutna i u kvalitativnom istraživanju. Kroz intervju u obilasku u naseljima Prečko i Dugave isticala se početna slika ovih naselja kao radničkih kvartova u vrijeme Jugoslavije (Tablica 8). Riječima sudionika, Dugave su bile, a dijelom su i danas, 'šljakerski kvart'. Pogotovo je za Prečko sudionik istaknuo nižu početnu klasnu strukturu koja se u novije vrijeme mijenja – rastu cijene nekretnina i doseljavaju se novi stanovnici, između ostalog, kao što smo već spomenuli, i mlade obitelji s djecom. Jedna od pozitivnih prekretnica za naselje Prečko bila je izgradnja tramvajske pruge, odnosno poboljšanje u prometnoj infrastrukturi naselja. U starim naseljima danas većinom stanuje srednja klasa, a iz rezultata intervjua može se zaključiti da se ova naselja pozitivno i heterogeno mijenjaju, za razliku od velikih stambenih naselja izgrađenih nakon Drugog svjetskog rata u Zapadnoj ili Sjevernoj Europi.

⁴⁵ U našem je uzorku novih naselja više od 70% podstanara imalo mjesečna primanja u kućanstvu niža od medijalnog razreda u novim naseljima.

Tablica 8. Percepcija klasne strukture socijalističkih naselja, usporedba nekad i danas (intervjui u obilasku)

	Prečko	Dugave
Nekad	S1, M: „Tamo pred kraj Juge su najčešće u Prečkom dobivali, ne ekskluzivno, ali najčešće socijalni slučajevi. I zato je Prečko imalo dosta, ajmo reći, lošu reputaciju. [...] E tako da, originalni, kako da kažem, klasni ustroj Prečkog je bio nešto niži. Ali nakon tramvaja i svega se to počelo miješati. Odnosno sve više ljudi su dolazili. U devedesetima kad bi došla socijala, to bi bio happening. Znači doslovno to su se roštilji radili ispred zgrade. Ono, tog' više nema.“	S2, M: „Mi smo došli tu, odnosno moji su došli tu 1981. jer su dobili stan jer je djed radio u Naftaplinu. I onda su dobili stan u zgradi koja je na suprotnom dijelu Dugava. [...] I tamo u toj zgradi su većinom bili ljudi koji su radili u Naftaplinu. [...]“ S1, M: „Ali cijeli kvart je u principu takav. To su radnički stanovi. Moja baka je isto dobila preko Borova [...] Tako da smo isto, čim se izgradilo naselje, prvo su baka i djed bili tu. I onda kad su se oni prebacili, smo sad mi u tom stanu.“
Danas	S2, Ž: „U mojoj zgradi jako puno ljudi se odselilo i doselili su se mlađi s djecom. Znači mlađe obitelji dolaze, da. A i sad ja kad sam već starija, dosta ljudi je i preminulo u mom ulazu ovi stariji. Tak' da mijenjaju se ljudi [...]. To je najžalosnije kak' su digli cijene i Špansko i Prečko. To je otišlo u nebesa. Ti si prije u Prečkom kupio ne znam stan za 90 tisuća da ti pamet stane. Ti sad ispod 150, ajmo reć', nemreš dobit ono 50 kvadrata.“	S3, Ž: „Pa mislim da, što se tiče kao to, ekonomski, mislim da su ok prosječni. Da sigurno ima nekih koji su ono bolje, ali mislim da stvarno nema ono beskućnika. Ne znam dal' sam ikad to vidjela i neko da je baš onak' jako siromašan.“

Kroz intervjuje u obilasku u novim naseljima Jaruščici i Vrbanima III također se potvrdila slika naselja koju smo opisali kroz kvantitativne podatke i teorijska očekivanja. Prema

sudionicima, u njihovim naseljima stanuju mlade obitelji koje pripadaju višoj srednjoj klasi koja si je mogla priuštiti visoku cijenu nekretnina u ovim naseljima, u kojima su stanovi, prema procjeni sudionika, iznimno traženi:

„Mlade obitelji, da. Užasna je velika potražnja za stanovima tu, koliko ja znam. Mi smo stan, kad smo ga prodavali prije tri, četiri godine, znači, oglasili smo ga u tipa, srijedu, u tri popodne, u osam navečer smo imali, ono, šest dogovorenih razgledavanja stana. [...] Ovaj, uvijek imaš nekih, ono, iznimaka, ali ajmo reći da je onak neki viši srednji sloj tu. Tako bih rekla. Nije da ljudi nemaju novaca. Imaju... onak viši srednji sloj. Nije ono neki elitni kvart, ali nije sad ni ono.“ (IuO, Ž, Vrbani III)

Isto tako sudionici smatraju da su u ova dva naselja traženi i stanovi za najam te da su cijene najma relativno visoke. Sudionica intervju iz Jarušćice također je napomenula da velik postotak podstanara koji stanuje u njenom naselju iznajmljuje stanove kupljene kao investicija, odnosno druga nekretnina za vlasnike koji taj stan zatim mogu iznajmljivati. Velik broj podstanara ima određene efekte na društvenu dinamiku unutar susjedstva koje ćemo obrazložiti u nastavku teksta.

7.1.4. Stambena mobilnost i zadovoljstvo stanovanjem

Kroz ovaj rad analiziramo stanje zagrebačkih naselja u razdoblju od 2022. do 2024. godine, pa tako i demografski sastav prikazan u ovom poglavlju. No, kroz prikupljene podatke možemo ne samo dokumentirati trenutačno stanje, već i pružiti perspektivu o budućem razvoju ovih naselja, uzimajući u obzir ključne koncepte poput kvalitete stanovanja na suvremen i održiv način. Jedan od aspekata društvene održivosti naselja je i stabilna baza stanovništva (Dempsey i dr., 2011.), zato što se kroz kontinuirani boravak u naselju stvaraju veze s naseljem, iz čega proizlaze brojni pozitivni efekti. Kao što smo naveli u teorijskom dijelu, zabilježeno je da je u post-socijalističkim zemljama stambena mobilnost niska, no poželjno je da je to tako uslijed visokog zadovoljstva životom u naselju, što motivira stanovnike da ostanu živjeti na nekom području (Dekker i dr., 2011.).

Kako bismo dobili uvid u budućnost naselja koja istražujemo, iduće analitičko pitanje na koje odgovaramo je stoga: Kakve su tendencije za preseljenjem (odlaskom) stanara iz istraživanih naselja? Također ćemo navesti jedan od osnovnih rezultata HESC projekta i ovog rada – zadovoljstvo sudionika iz starih i novih naselja s njihovom zgradom i naseljem.

Sudionike anketnog istraživanja pitali smo „Ima li vaše kućanstvo planove za preseljenje u sljedeće 2 godine?“ Kao što je vidljivo u rezultatima prikazanim u Tablici 9, više od tri četvrtine sudionika iz starih i novih naselja ne planira se preseliti u razdoblju bliske budućnosti niti bi to željelo. U novim je naseljima veći postotak onih koji bi se željeli preseliti i ujedno to mogu ostvariti (16,5%), dok je u starim naseljima u odnosu na nova veći postotak onih koji bi se željeli preseliti, ali za to nemaju mogućnosti (11,5%). Za buduće radove i istraživanja ostavljamo detaljnije analize o tome tko su stanovnici koji se žele preseliti i kako bi se oni mogli zadržati, no za sad možemo reći da oni koji se žele i planiraju preseliti u većem postotku pripadaju skupini mlađih sudionika (u odnosu na srednju dob i starije, $X^2(4, N = 644) = 27,263, p < ,01$) i podstanara (tek 55% podstanara navelo je da se ne planira preseliti u iduće dvije godine u odnosu na 84% vlasnika, $X^2(2, N = 644) = 57,028, p < ,01$). Ovakvi rezultati nisu iznenađujući s obzirom na privremenost statusa podstanarstva u hrvatskom kontekstu (odnosno težnje ka posjedovanju nekretnine i ulasku u vlasnički stambeni status) te s obzirom na to da ljudi u mlađoj dobi češće mijenjaju stambenu situaciju ovisno o promjenjivim poslovnim i obiteljskim prilikama (osamostaljenje od roditelja, proširenje obitelji i sl.).

Tablica 9. Potencijalna stambena mobilnost u starim i novim naseljima

Planovi za preseljenje	Stara naselja (1945. – 1990.)	Nova naselja (nakon 1990.)
Da, planiramo se preseliti	10,2%	16,5%
Željeli bismo se preseliti, ali nemamo mogućnosti	11,5%	7,5%
Ne, ne planiramo se preseliti	78,4%	76,0%

$X^2(2, N = 647) = 7,492, p < ,05$

I kroz kvalitativno istraživanje sudionici su nerijetko iskazivali da imaju osjećaj da se u njihovim naseljima doseljava puno novih ljudi i da se stanovništvo izmjenjuje te su nerijetko i sami sudionici imali iskustvo preseljenja u drugo zagrebačko naselje. Također su navodili određene posljedice koje fluktuacija stanovništva ima na društvene aspekte života u naseljima, npr. izazov uspostavljanja međususjedskih odnosa sa susjedima koji se stalno mijenjaju, što za posljedicu ima otežanu komunikaciju i zajedničko održavanje višestambene zgrade. Za ilustraciju prenosimo interakciju na ovu temu iz fokus-grupe iz koje se može iščitati i strah i nepovjerenje sudionice sa Savice prema novim stanovnicima u zgradi:

Sudionica, FG4, Savica: „*Ja konkretno živim dugo u kvartu i mogu reći da sam imala zaista jako dobar odnos sa susjedima. Postajala je jedna komunikacija, čak štoviše kad bi' otišla negdje na godišnji ili bilo gdje nekoliko dana, mogla bi' ostavit' ključ kod susjede i imala sam povjerenja, dizala mi je poštu. Dakle to su ne'akve interakcije koje su bile vrlo kvalitetne. Međutim s obzirom da su već susjedi umrli – to je starija populacija, dobar dio njih se odselio – sad dolaze ljudi koje ja ne znam 'ko su, šta su. To su mahom podstanari. Zapravo imam osjećaj da se ljudi otuđuju. [...] okrenuti su sebi i čini mi se da živimo u haustoru gdje pola ljudi više ni ne znamo 'ko je, šta je.*

Moderator: „*Što će opet imati svoj utjecaj na kvalitetu održavanja zgrade... rješavanje problema međuljudskih...?*“

Sudionica, Savica: „*Čini mi se da je tako... Il' recimo postoje ljudi kojima ja, s obzirom da ne znam 'ko su, šta su, ne usudim se reć' da bi trebali možda počistit', recimo za svojim psom, da ne mogu četkati psa ispred ulaza u stan. Živimo na istom katu, pozdravim itd. – ne usudim se naprosto ulazit' u bilo kakve konflikte.*“

Isto tako pojačana fluktuacija stanovništva otežava stvaranje zajednice stanovnika na nekom području, odnosno prema hipotezi sudionika iz Prečkog pridonosi eroziji postojeće zajednice:

„*Zaista je bila neka društvena dinamika male zajednice. Jako brzo, kako da kažem, u Prečkom se jako brzo sve sazna. [...] A sad vjerojatno je i zbog cirkulacije ljudi. Jer ono što sam ti rekao, ovdje su se većinom dobijali stanovi za vrijeme Juge. I ljudi su imali ta stanarska prava i nije baš tako jednostavno ni bilo prodati stan. Nije bilo toliko odlazaka, dolazaka. Sad tog ima. Meni ne znam, u mom ulazu imaš ne znam koliko stanova gdje su podstanari. Prije su svi bili domaći. Pod navodnicima.*“ (IuO, M, Prečko)

Proces fluktuacije stanovništva u gradu do određene je mjere i prirodan i neizbježan, no on je sporiji ako su stanovnici zadovoljni svojom stambenom situacijom. Stanovnici koji bi se željeli preseliti, ali za to nemaju mogućnosti u stranoj se literaturi nazivaju i 'zarobljenim stanovnicima' naselja (engl. *trapped residents*, npr. kod Musterd i van Kempen, 2007. te Herfert i dr., 2013.). Ovaj negativan izraz implicira nezadovoljstvo ovog dijela stanovništva. No, kao što smo istaknuli u teoriji, stanovnici socijalističkih naselja u postsocijalističkim zemljama su relativno zadovoljni svojim naseljima, što se potvrdilo i u ovom istraživanju, i to za oba tipa naselja. Kao što je vidljivo u Tablici 10, medijan zadovoljstva zgradom i naseljem je u oba tipa naselja bio 4 na skali od 1 do 5. Pritom su sudionici starih naselja bili ponešto zadovoljniji

svojim naseljem od sudionika iz novih naselja (*Mann-Whitney* $U = 47615,0$, $p < ,05$), dok su sudionici iz novih naselja bili zadovoljniji zgradom u odnosu na stanovnike iz starih naselja (*Mann-Whitney* $U = 45932,0$, $p < ,01$). Nijedan sudionik iz starih naselja nije naveo da je vrlo nezadovoljan svojim naseljem, tek ih je osmero naveo da su nezadovoljni, a više od 90% sudionika ovih naselja naveo je da su zadovoljni ili vrlo zadovoljni svojim naseljem. Zadovoljstvo naseljem visoko je i u novim naseljima, u kojima je tek petero sudionika nezadovoljno ili vrlo nezadovoljno naseljem, a 85% ih je zadovoljno ili vrlo zadovoljno naseljem. Nijedan sudionik iz novih naselja nije naveo da je vrlo nezadovoljan svojom zgradom, a to je naveo tek dvoje sudionika iz starih naselja, dok je više od tri četvrtine sudionika u oba tipa naselja zadovoljno ili vrlo zadovoljno svojom zgradom (Tablica 10).

Tablica 10. Ukupno zadovoljstvo sudionika iz starih i novih naselja stambenom zgradom i naseljem (u %)

	Stara naselja (1945. – 1990.)		Nova naselja (nakon 1990.)	
	zad. zgradom	zad. naseljem	zad. zgradom	zad. naseljem
Vrlo nezadovoljan	0,5	0,0	0,0	0,4
Nezadovoljan	4,5	2,0	3,4	1,5
Niti zadovoljan, niti nezadovoljan	19,5	6,3	16,9	13,0
Zadovoljan	60,8	55,9	54,0	54,0
Vrlo zadovoljan	14,8	35,8	25,7	31,0
<i>N</i>	400	399	261	261
<i>M</i>	3,8	4,3	4,0	4,1
<i>Md</i>	4	4	4	4
<i>IKR</i>	4 – 4	4 – 5	4 – 5	4 – 5

Iako razlike u zadovoljstvu nisu toliko velike, njihov smjer nije iznenađujuć jer su zgrade u postsocijalističkim naseljima novije, dok su one u socijalističkim naseljima starije i često loše održavane. Na razini samih naselja također nije iznenađujuće da rezultati idu u prilog starijim naseljima jer su socijalistička naselja urbanistički dobro planirana i opremljena potrebnom infrastrukturom, dok postsocijalistička naselja još uvijek nisu adekvatno opremljena. No, budući da stanovnici novih naselja ipak zadovoljavaju svoje dnevne potrebe kroz oslanjanje na infrastrukturu susjednih starijih naselja, a koja u njihovoj mentalnoj slici o

naselju često ni nisu odvojena od novih stambenih lokacija na kojima stanuju, ukupna im je ocjena zadovoljstva naseljem i dalje visoka. Stanovnici koji izražavaju želju za preseljenjem u starim naseljima u prosjeku su manje zadovoljni svojom zgradom, odnosno u novim naseljima manje zadovoljni naseljem od sudionika koji se ne planiraju seliti u iduće dvije godine (vidjeti detaljnije u Klasić i Svirčić Gotovac, 2024.). Stoga bi za zadržavanje ili ostanak ovih stanovnika trebalo unaprijediti infrastrukturu novih naselja te unaprijediti stanje zgrada u starim naseljima. Osim zadovoljstva fizičkim aspektima naselja, u kvalitativnom istraživanju sudionici su od društvenih aspekata koje proučavamo ponajviše isticali emotivnu i psihološku povezanost s naseljem zbog koje se mnogi stanovnici ne žele iseliti iz trenutnog naselja⁴⁶, što ukazuje na važnost društvenih aspekata u održavanju stabilnosti zajednice i društvene održivosti naselja.

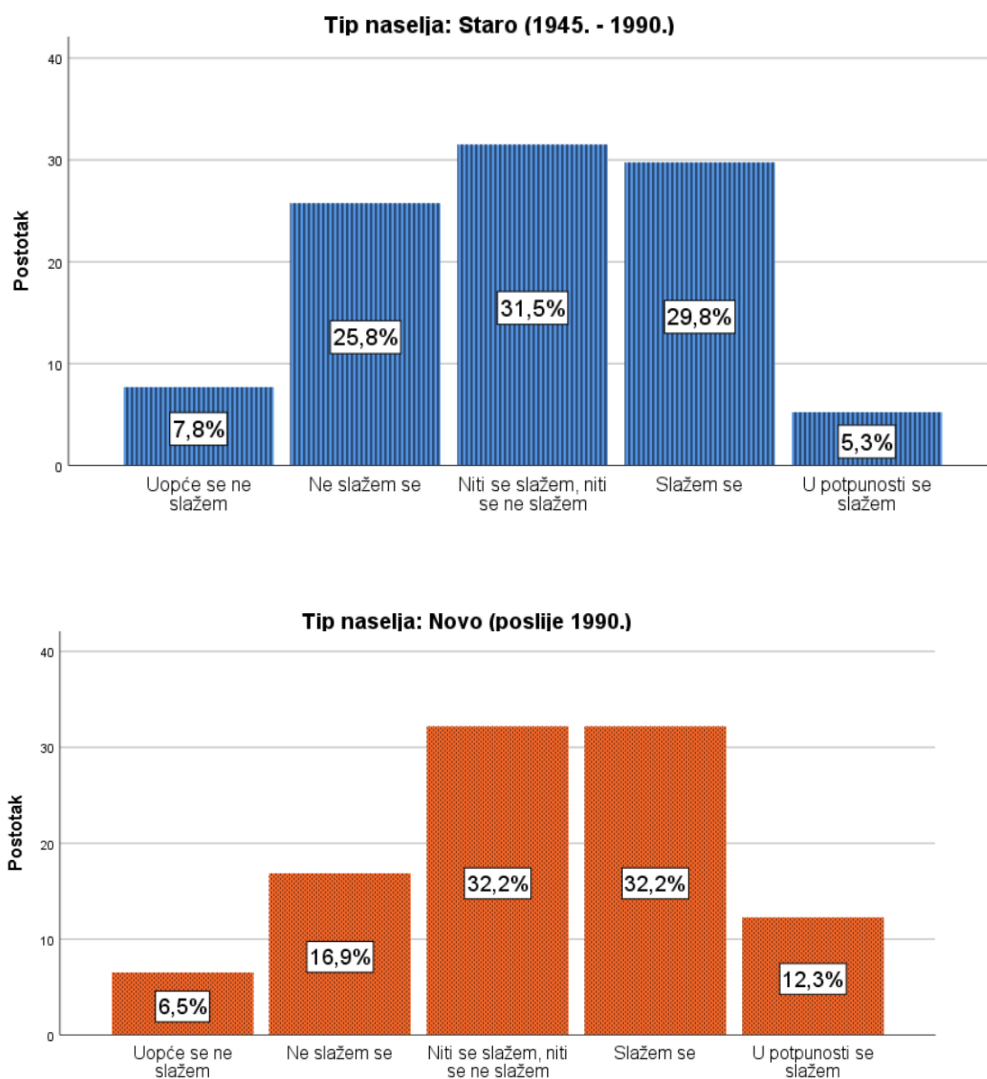
7.1.5. Percepcija o homogenosti/heterogenosti stanovništva

Srž ovog aspekta ne leži samo u identificiranju trenutnog i budućeg demografskog sastava stanovništva, već u saznanju kako suživot različitih demografskih skupina utječe na zadovoljstvo životom u nekom naselju. Iduća analitička pitanja na koja tražimo odgovor su: Percipiraju li stanovnici međusobne (socio-demografske) razlike? (Koje?) Preferiraju li stambenu okolinu koja je homogena ili heterogena (prema kojim karakteristikama)? Dolaze li u kontakt stanovnici koji su međusobno različiti prema socio-ekonomskom statusu (kada, kako, koliko učestalo)?

U anketnom smo istraživanju pitali sudionike da na skali od 1 do 5 procijene slaganje s tvrdnjom: *Stanovnici u naselju sličnog su socioekonomskog statusa*. Distribucija odgovora u starim i novim naseljima prikazana je na Slikama 14 i 15. Kao što je vidljivo iz grafova, sudionici iz oba tipa naselja o ovoj su izjavi imali podijeljeno mišljenje. Slična je distribucija odgovora i kod tvrdnje *Društvena različitost (mješovitost) potiče kontakte među stanovnicima*. Pritom su na prvoj tvrdnji sudionici iz novih naselja stanovništvo svojih naselja ocijenili kao homogenije nego stanovnici starih naselja (M (stara) = 3,0, Md (stara) = 3, IKR (stara) = 2 – 4; M (nova) = 3,3, Md (nova) = 3, IKR (nova) = 3 – 4; $Mann\ Whitney\ U = 44656,5$, $p < ,01$), dok su na drugoj tvrdnji stanovnici starih naselja bili pesimističniji, odnosno u manjoj su se mjeri slagali s navedenom tvrdnjom da društvena različitost potiče kontakte među stanovnicima (M

⁴⁶ Potvrdu toga pronašli smo i u anketnom istraživanju. Dok je prosjek sudionika koji se planiraju preseliti na varijabli povezanosti s naseljem 3,45 te onih koji bi se željeli preseliti, a nemaju mogućnosti 3,47, prosjek sudionika koji planiraju ostatu u naselju na varijabli povezanosti s naseljem je 4,09.

(stara) = 2,7, Md (stara) = 3, IKR (stara) = 2 – 3; M (nova) = 3,0, Md (nova) = 3, IKR (nova) = 2 – 4; Mann-Whitney $U = 42186,0$, $p < ,01$).

Slike 14 i 15. Percepcija homogenosti stanovništva u starim ($N = 400$) i novim ($N = 261$) naseljima – slaganje s tvrdnjom *Stanovnici u naselju sličnog su socioekonomskog statusa*

U slučaju obje tvrdnje možemo pretpostaviti da je na njih sudionicima bilo teško dati odgovor u okviru anketnog istraživanja. U članku na ovu temu (Klasić i Svirčić Gotovac, 2024.) interpretirale smo to na način da stanovnici ne primjećuju socioekonomske razlike zbog činjenice da razlike u socioekonomskom statusu ili društvenim klasama u Hrvatskoj nisu toliko izražene, a najniže i najviše društvene klase, kao što smo vidjeli u ovom poglavlju, rijetko žive

u stambenim naseljima koja proučavamo (u njima žive stanovnici od radničke klase do niže i više srednje klase). Društvena mješovitost u zagrebačkim stambenim naseljima, kako starim, tako i novim, predstavlja stoga gotovo “homogenu” heterogenost, onu koja ne odskače jer nije problematična, nametnuta ili ekstremna, za razliku od mješovitosti u velikim zapadnim stambenim naseljima u Europi.

Ovi rezultati su u skladu s nalazima urbane antropologinje Gulin Zrnić (2009.), koja je prikupljajući intervjue sa stanovnicima Novog Zagreba zabilježila sjećanja na njihov život u tom dijelu grada. Autorica je istaknula da, iako je u njihovom naselju živjela raznolika populacija (s obzirom na društvenu klasu, profesiju, nacionalnost i regiju iz koje su doselili), stanovnici su imali osjećaj kao da su svi slični. Gulin Zrnić objasnila je da je taj dojam proizašao iz zajedničkog iskustva useljavanja i prilagodbe životu u velikim stambenim jedinicama, kao i iz sličnih obiteljskih situacija. Na razini percepcije i iskustva bila je prisutna neka vrsta “heterogene homogenosti” (Gulin Zrnić, 2009.: 164.), kojoj je težio stari (socijalistički) sustav, a ta se percepcija zadržala i u novom (postsocijalističkom) sustavu. Sličan bi se proces mogao zbivati u novim naseljima, u kojima mladi ljudi viđaju i druže se sa stanovnicima slične obiteljske situacije i životnog stila, što je možda jedno od objašnjenja zašto svoja naselja percipiraju više homogenima od stanovnika socijalističkih naselja.

Zanimljivo je da je u oba tipa naselja postojala umjerena pozitivna korelacija među odgovorima na ove dvije tvrdnje ($r = ,372, p < ,01$), što bi značilo da stanovnici koji svoje naselje percipiraju homogenijim ujedno u većoj mjeri smatraju da heterogenost potiče kontakte među stanovnicima. Na temelju isključivo kvantitativnih podataka, teško je interpretirati ove nalaze. Jedna od mogućih interpretacija (iznesena u Klasić i Svirčić Gotovac, 2024.) je da, iako ljudi svoja naselja doživljavaju homogenima (zbog malih razlika među klasama), u ovom hrvatskom kontekstu dugotrajne i nenametljive heterogenosti također pokazuju toleranciju prema određenim razlikama (npr. u obrazovanju, prihodima ili mjestu rođenja u različitim regijama Hrvatske) te smatraju da određena razina raznolikosti može biti pozitivna. S druge strane, ako su sudionici doživjeli neku vrstu problema s ljudima u svojoj okolini koji su različiti od njih, mogli bi zbog toga razviti negativniji stav prema društvenoj mješovitosti te u većoj mjeri primijetiti da žive u heterogenom naselju.

Ova otvorena pitanja dalje smo proučavali u okviru kvalitativnog istraživanja, ponajviše u dvije fokus-grupe koje su provedene u svrhu pisanja doktorskog rada. Rezultate ćemo prezentirati kroz dvije povezane teme: *Umjerena je različitost dobra dok nema konflikata* te *Preferirana homogena heterogenost – 'svi smo postali domaći'.*

7.1.6. Umjerena je različitost dobra dok nema konflikata

Kroz prvu se temu potvrđuje interpretacija da stanovnici zagrebačkih naselja u većini toleriraju umjerene razlike među stanovnicima te ih smatraju prirodnima za gradsko okruženje i gradski način života, a Zagreb smatraju multikulturalnom i multinacionalnom sredinom. Kako je Zagreb glavni i najveći grad Republike Hrvatske, u njega se doseljava stanovništvo iz različitih krajeva Hrvatske (i svijeta), što sudionici smatraju normalnim te neki i za sebe kažu da su doseljenici (ili 'dotepecni'). Regionalne se razlike toleriraju, a najprimjetnije su u govoru stanovnika:

„Klinci su mi dolazili s nekim čudnim naglascima iz vrtića. Ali nema problema, Bože moj [haha].“ (FG5, M, Vrbani III)

Nacionalne razlike i tenzije među nacionalnostima s područja bivše Jugoslavije kroz istraživanje su se samo jednom spomenule. Sudionik fokus-grupe iz Vrbika spomenuo je da su one postojale u devedesetima, ali da danas ne izazivaju probleme, što evaluira kao pozitivno:

„[...] znalo je '94., '95., '96. biti takvih situacija da bi se sad toliko smirilo da ni'ko nikog ne pita ništa. Ni 'tko si' ni 'šta si'. Ima tamo metuzalema koji znaju 'ko je šta i kako, ali u principu mlađa generacija je totalno nezainteresirana za taj nacionalni dio. Što je super.“ (FG5, M, Vrbik)

Kroz istraživanje također su se u tolerantnom i pozitivnom tonu spominjale međugeneracijske razlike, razlike u životnim stilovima i razlike u vjerskoj pripadnosti i političkim stavovima. Jedna je sudionica fokus-grupe iz Vrbana čak predložila model suživota klasno različitog stanovništva s kakvim se eksperimentira u Zapadnoj Europi, a koji smo spomenuli u teorijskom dijelu rada (tzv. engl. *tenure mix*):

„Trebao bi biti princip kao u Europi gdje kada se sagradi zgrada imaju socijalni stanovi, stanovi za prodaju i stanovi za najam. Kada bi taj princip bio u svakoj zgradi već bi bilo jedno šaroliko društvo koje bi moglo učiti jedno od drugih i to bi funkcioniralo.“ (FG1, Ž, Vrbani II)

Potaknuto od strane istraživačice, u fokus-grupama i intervjuima razgovaralo se i o stranim radnicima koji u posljednjih par godina u većoj mjeri dolaze u Hrvatsku, kao i o azilantima u Dugavama. Od dvije fokus-grupe u kojima se ovo pitanje tematiziralo, kroz analizu grupne i interakcijske razine možemo reći da su u jednoj sudionici odbili definirati migrante

kao problem ili problematične, dok su u drugoj sudionici zagovarali razumijevanje prema migrantima:

Sudionica, FG5, Prečko: „[...] Taj čovjek plaća svoju najamninu i svoj porez i polažete jednaka zapravo prava. To što se došli prije njega ništa ne znači nigdje u svijetu. Možete se sutra u Berlin preseliti ili Irsku, dok god uredno plaćate režije i ne kršite zakon. Tak da mi mlađi smo nešto otvoreniji i nemamo uopće s tim problema. Mislim da su uvijek konzervativniji malo stariji ljudi, suzdržaniji.“

Sudionica, Špansko: „Točno to. Jer ljudi iz Hrvatske su bježali negdje drugdje zbog boljeg života. [ostali izražavaju slaganje: „da, da“] Tak su i oni došli kod nas. I kad sam primijetila kod mene na poslu, pošto radim u sklopu hotela, ima ih na različitim odjelima i neki su čak puno pristojniji od ovih naših jer eto... došli su u stranu zemlju i trude se da tu i ostanu.“

Unatoč razumijevanju, sudionici smatraju da se migranti nisu integrirali u hrvatsko društvo, već se druže u svojim skupinama i ne komuniciraju s domicilnim stanovništvom, što je i jedna od kritika konceptu društvene mješovitosti kakav postoji u Zapadnoj Europi (Musterd, 2008.). Isto tako, radni migranti najvjerojatnije čine mali postotak stanovnika ovih naselja – dok su ih neki sudionici susreli u radnom okruženju ili javnim prostorima, nekoliko je sudionika spomenulo da ih nisu vidjeli da žive u njihovim naseljima. Tema integracije radnih migranata nova je i aktualna te otvara puno novih pitanja koja izlaze izvan okvira ovog rada i zahtijevaju daljnja istraživanja.

Azilanti u Dugavama s druge strane dolaze u Hrvatsku u drugačijim okolnostima, zadržavaju se kraće i prisutni su na području ovog naselja dulje od radnih migranata, od tzv. prvog vala migracija. Sudionici intervjua u obilasku iz Dugava govorili su o njihovom boravku u naselju iz šire perspektive svih stanovnika naselja, od kojih ih mnogi nisu prihvatili niti se potrudili da se azilanti osjećaju dobrodošlo. Ipak, jedan je sudionik ispričao i pozitivnu anegdotu o azilantima koja oslikava da je približavanje različitih kultura i stanovnika moguće i kroz neformalne kanale:

Intervjuerka: „Što se tiče tog hotela Porin, koliko ste u kontaktu onda sa azilantima, kakav je odnos lokalnog domicilnog stanovništva prema njima?“

Sudionik 1, Dugave: „Smiješan. Šaren dosta. Ja se sjećam kad su tek došli, ono, prvi val. To su fakat bili bogeci, ono... I došli su, dolazili bi onak' malo po malo na igralište školsko dečki i... Jedan onako, po meni, briljantan moment u kojem ih se prihvatilo je bilo kad su igrali

utakmicu... Znači, bosí dečki iz Porina, ono, bosí crnci protiv kvartovskih, ono, zajebanata. I taj, ono, moment nogometa je bio baš... Šta ja znam, ima ljudi, ima tu puno i glasina, i tračeva, i puno, znaš, ovoga, predrasuda..."

I kroz otvorene se odgovore u anketnom dijelu istraživanja na pitanje *Postoje li neki problemi u vašem naselju/susjedstvu koji vas posebno smetaju?* moglo primijetiti da postoji dio sudionika kojima različitost među stanovnicima smeta. Neki od odgovora bili su:

„Nesređen suživot s nacionalnim manjinama” (Ž, Knežija)

„Socijalno ugroženi” (Ž, Sopnica-Jelkovec)

„Blizina smještaja azilanata” (Ž, Dugave)

„Nacionalne manjine koje se nisu niti se žele prilagoditi, iako su dobili sve uvjete za normalan život” (Ž, Sopnica Jelkovec)

Iako su navedeni otvoreni odgovorili činili manjinu odgovora, pokazuju da ako su razlike među stanovništvom veće/ekstremnije, da one mogu dovesti do konflikata ili pak obratno – ako dođe do konflikta među stanovnicima, u većoj će se mjeri primijetiti i razlike te će se konflikti pripisati tim razlikama. Jedan je primjer naveo sudionik fokus-grupe iz naselja Vrbik:

Sudionik, FG5, Vrbik: *Pa kod mene recimo na Vrbiku nije bilo, ovaj, problema, mada tamo je bilo jedno vrijeme do samog rata bili su ovi stanovi solidarnosti. I onda je tu bila recimo nešto siromašnija populacija, a onda je sada otišlo u drugu krajnost gdje je Vrbik postao... [drugi sudionici: “Hit, top”] Traže [...] do 3, 4 tisuće [eura po kvadratu]. Ali u nekom momentu su bile velike razlike između socijalnog statusa jedne grupacije u kvartu i druge grupacije u kvartu. I tu je čak znalo biti nekad i sukoba, dolazi do sukoba.*

Moderatorica: *„O kakvim se situacijama, na primjer, radilo?”*

Sudionik, Vrbik: *„Pa ono počevši od tih vražjih auta. 'Ti si meni sparko [na moje mjesto], ja tu živim 30 godina' - ta priča.”*

Dok se u većini naselja radi o banalnim konfliktima na razini svakodnevnih međususjedskih razmirica, u naselju Sopnica-Jelkovec razlike su ekstremnije te postoje ozbiljniji društveni problemi i dublje podjele među stanovnicima, od kojih neki pripadaju romskoj nacionalnoj manjini, neki stanuju u socijalnim stanovima, a neki su stanove kupili tržišnim putem. O ovim problemima govori sudionik fokus-grupe, stanovnik ovog naselja:

Sudionik, FG3, Sopnica-Jelkovec: „[...] to je najveći problem, što ima jako puno [...] alkohola, droge, silovanja. Znači to su socijalni slučajevi. Ljudi koji su – ima normalnih ljudi... [...] I ja sam se zbog toga najviše htio odselit' od tamo. [...] Ima usudio bih se reć' možda 50% invalida... [...] Evo sad su prije dva dana digli četiri auta, pobrali kotače, gume, felge, što god mogu, ne. Krade se nemilice dole, razbijaju se portafoni. [...]“

Moderatorica: „Znači dobili smo kvart, možemo tako reći, segregirani u Zagrebu?“

Sudionik, Sopnica-Jelkovec: „Po meni i po svima s kim god razgovaram jedan od najgorih kvartova u Zagrebu ako ne i najgori. [...] Dole imaš 90% ljudi ne plaćaju ništa. Žive, ima puno Roma dole, žive od danas do sutra, onda te ne'ko hiti van, pa dođe ne'ko drugi. Uglavnom 'ko god dođe, nemaš baš puno normalnih ljudi, osim onaj koji je kupio stan [...]“

Moramo ipak naglasiti da je slučaj Sopnice-Jelkovec (ili azilanata u Dugavama) iznimka u proučavanom uzorku naselja. Možemo stoga zaključiti da stanovnici zagrebačkih starih i novih naselja u velikoj većini žive u mirnom suživotu s 'umjereno različitim' susjedima, odnosno rječnikom Dušice Seferagić, smatramo da je u naseljima ostvarena 'tolerantna kohabitacija' (1985.: 65). Razlike među stanovnicima istraživanih naselja nisu ekstremne i ne izazivaju konflikte te stanovnici u svakodnevnom životu na njih ne obraćaju pažnju, već suživot u različitosti cijene kao kvalitetu urbanog načina života.

7.1.7. Preferirana homogena heterogenost – 'svi smo postali domaći'

Kroz kvalitativno istraživanje možemo pratiti utemeljenost hipoteze koju smo iznijeli da se unatoč razlikama poput regionalnog porijekla, stupnja obrazovanja, zanimanja ili religijske pripadnosti stanovništvo u zagrebačkim naseljima kroz godine prividno 'homogeniziralo', odnosno da sudionici percipiraju da ih unatoč raznim razlikama nešto u kvartu povezuje i čini sličnima. Sudionik fokus-grupe iz Vrbana III opisivao je svoje iskustvo dolaska u novoizgrađeno naselje u kojem nitko nije 'domaći' jer nitko od novih stanovnika u njemu nije odrastao, ali su se kroz djecu odrasli počeli družiti i povezivati, te su se odjednom svi osjećali kao domaći:

„Primijetio sam tu nekaj. Kod mene u kvartu isto naravno, svi smo se, novi je kvart, nitko nije domaći, jer taj kvart prije 17 godina nije postojal. Odnosno, sad svi smo domaći i povezujemo se preko klinaca uglavnom [ostali govore “da”].“ (FG5, M, Vrbani III)

Čak se i govor kao oznaka regionalnog porijekla prema percepciji sudionika intervjua iz Dugava s vremenom homogenizirao u 'novozagrebački', pridonijevši slici homogenog stanovništva u naselju:

Sudionik1, Dugave: „*Vrlo tipičan, zapravo, novozagrebački govor imamo. I [A] i ja. [...]. Ali bih rekao da je to ono, da se... U startu, kada je kvart nastajao, da je došla jako šarena družina, koja se homogenizirala u ovaj baš neki novozagrebački.*“

Intervjuerka: „*Znači, sad ne osjećate neke razlike među sobom?*“

Sudionik1, Dugave: „*Pa ne znam, ja bih rekao da ono, najviše gdje se osjetite razlike, bude fakat ono u govoru. I to je najopipljiviji dio. A svih pozadina, znači ono, ja [B] zvučim isto kao i [C], kojem su starci došli iz Slavonije. I isto zvučimo, i ne znam, [D] isto zvuči. Zvučimo kao da smo iz kvarta.*“

Ovakav proces objašnjava i nalaz autora Mišetić i Miletića iz 2004. godine da se u Zagrebu preko 90% stanovnika osjeća 'domaćima' unatoč tome što je manji postotak stanovnika rođen u Zagrebu, čime Zagreb postaje njihovim 'izabranim zavičajem'. Iako sudionici kvalitativnog istraživanja uvažavaju i donekle cijene međusobne razlike, određena homogenost u stambenom okruženju također je pozitivno evaluirana. Pojedini sudionici starih naselja pritom su kao njima važno izdvojili da u naselju nema velikih socijalnih razlika:

„*Recimo ako neko živi u nekoj maloj kućici, a neko pored njega je nekakav tajkun sa ogromnom viletinom koju je stekao za vreme privatizacije, onda su to te velike razlike na koje sam ja mislila. Znači toga u Novom Zagrebu nema, znači svi imamo te nekakve, ajde recimo, bivše te radničke stanove. Mislim ja sam svoje kupila, ali nije to sad bitno, hoću reći da nema takvih nekih velikih socijalnih razlika koje su prisutne u nekim kvartovima, koje mene jako smetaju.*“ (FG6, Ž, Travno)

Male klasne razlike koje su nekad bile prisutne u naselju Prečko su prema mišljenju sudionika intervjua u obilasku za pojedine stanovnike ujedno bile i 'zaštita' od srama od lošijeg imovinskog stanja te je sličan socio-ekonomski status povezivao stanovnike ovog naselja:

„*I znaš što je najbolje bilo u Prečkom? Nisi se morao sramiti gotovo ničega. Kol'ko god da si bio sirotinja, bio je neko koji je u još gore stanju. Znaš, nije bilo te neke podjele. Stvarno kao kinci nismo gledali na to. Tek ono malo kasnije kreneš gledati kako je 'ko obučen i ostalo. Nije te bilo sram bit' bez para.*“ (IuO, M, Prečko)

Za stvaranje osjećaja homogenosti i povezanosti i posljedično za više zadovoljstvo stanovanjem ponekad su dovoljne male stvari, poput dobre i složne komunikacije na razini zgrade:

„[...] kad ste pitali jesmo slični, meni je baš to dobro što smo slični zato što ono, okreni na humor i preživjet ćeš. Velika većina ljudi u mom ulazu je tako i to mi je onda super. [Moderatorica: „Znači šaljivdžije, to je nešto što dijelite.“] Pa da, ono kad se sretnoš u..., ne pričaš 'ajme meni kako je danas', ne znam ovo ono, bla bla, nego neku zafrkanciju na svoj račun ili na račun zgrade ovog' onoga, ali uglavnom to okrećeš. Onak' to malo nekako što je interakcija između nas u liftu, ili negdje ispred zgrade, oko zgrade, većinom to bude tako na humor, i to mi je super.“ (FG6, Ž, Špansko)

Za kraj smo poglavlja kao zaključak ostavili definiciju zajednice kakvom ju vide sudionici pete fokus-grupe koji su se složili da je zajednica suživot više generacija unutar jednog naselja. Ovaj izvadak pokazuje da sudionici društvenu mješovitost prema određenim karakteristikama, u ovom slučaju prema dobi, smatraju sastavnim dijelom zajednice u naselju:

Moderatorica: „Evo zadnje pitanje koje ću vas pitat, je l' imate osjećaj da vaše naselje ili vaš kvart da biste ga mogli nazvati zajednicom? Ako da, po čemu? Ako ne, je l' bi voljeli da možete? Kako bi to izgledalo? Imate neku ideju?“

Sudionik, Vrbik: „Ja mislim Vrbik da da, samo zahvaljujući tom nekom rasponu generacija od ovih koji su na tom Vrbiku još dok Vrbe bile, do sada mlađih. Nekakav suživot generacijski je jako dobar, tako da mislim da je zajednica.“

Sudionica, Trnsko: „I mi imamo jako puno starijeg stanovništva, jako puno penzionera i vidim sad mame s kolicima i mlađe obitelji. Znači isto nas je u kvartu i ovih srednjih godina. Znači jesmo jedna velika zajednica jer ima svih dobnih granica.“

Sudionica, Borongaj: „Da, i kod nas isto ima, još su nam u zgradi radili peticiju potpisivali, napravili su veliki park dječji, zatvoreni i sa klupama okolo. Sad se tu slave i rođendani i mame sjede za stolovima, pričaju, djeca se igraju, super je. Ja zadovoljna. [Sudionica, Prečko: Da, to je zajedništvo.] Da, stvarno svih generacija.“

Moderatorica: „Znači zajednica je kad ima svih generacija [„Da, da“ - potvrđuju]“

Time zaključujemo da iako je određena doza homogenosti poželjna i nužna za ostvarivanje komunikacije među stanovništvom (Seferagić, 1985.), umjerena i nekonfliktna društvena mješovitost na razini naselja (prema više aspekata) vrijedno je obilježje zagrebačkih

stambenih naselja te takva 'homogena heterogenost' pridonosi kvaliteti stanovanja njihovih stanovnika.

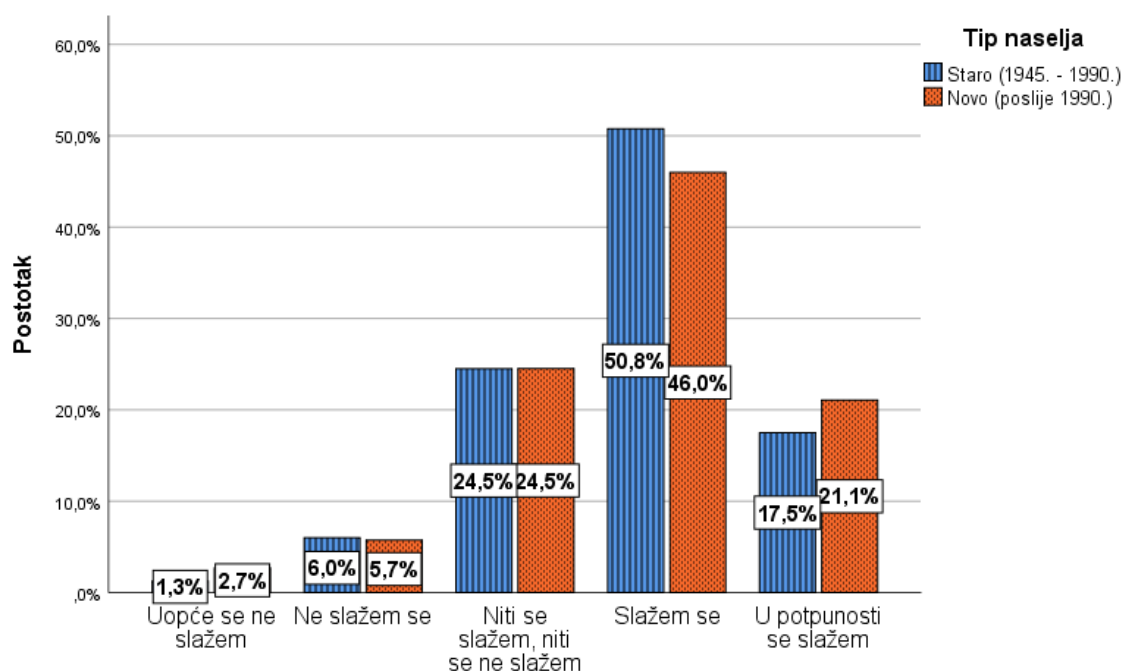
7.2. Društvena kohezija

Pod pojmom društvene kohezije obrađujemo dva odabrana društvena aspekta koji su ključni za koheziju na razini naselja – međususjedske odnose u zgradi i naselju te povezanost s naseljem i susjedstvom. U potpoglavljima 7.2.1. i 7.2.2. stoga opisujemo kakva je kvaliteta stanovanja u zagrebačkim naseljima prema ovim aspektima (prvo istraživačko pitanje) te postoje li razlike u ovim aspektima između starih i novih naselja (drugo istraživačko pitanje).

7.2.1. Međususjedski odnosi u zgradi i naselju

7.2.1.1. Rezultati na skali društvene kohezije

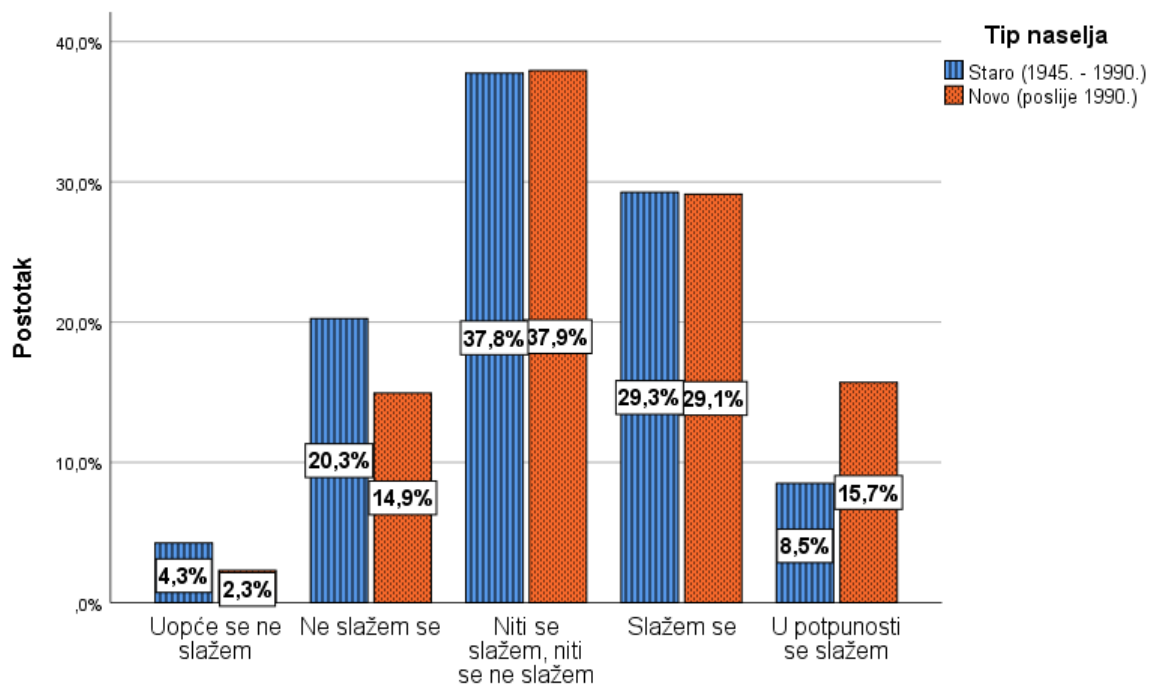
Za prvi uvid u međususjedske odnose u zgradi i naselju prikazujemo deskriptivne rezultate na skali kohezije dobivene anketnim istraživanjem. Na tri su tvrdnje koje čine ovu skalu sudionici izražavali slaganje na ljestvici od 1 do 5. Sudionici su se najviše slagali s prvom tvrdnjom da su u njihovom stambenom naselju stanovnici dobri susjedi. Kao što je vidljivo na Slici 16, u oba se tipa naselja gotovo 70% sudionika složilo ili u potpunosti složilo s ovom tvrdnjom, dok se manje od 10% sudionika nije složilo s tvrdnjom, i to bez značajne razlike između dva tipa naselja (Tablica 11).

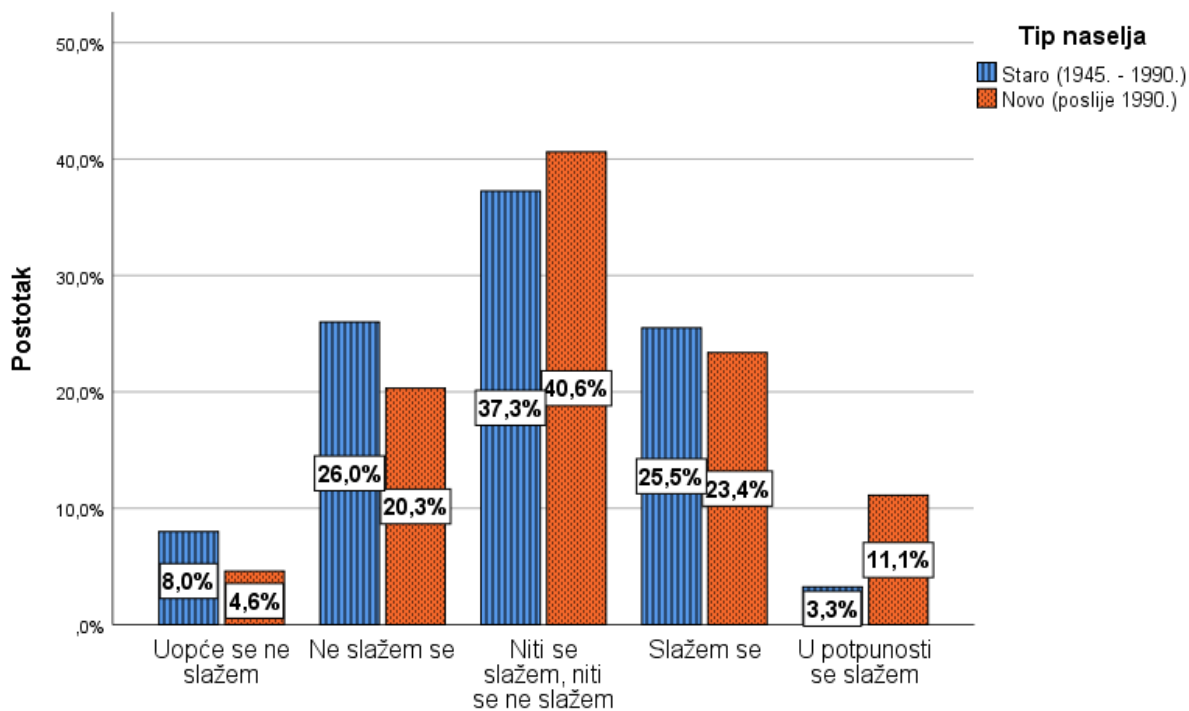
Slika 16. Slaganje sudionika iz starih ($N = 400$) i novih naselja ($N = 261$) s tvrdnjom *Stanovnici u stambenom naselju su dobri susjedi (voljni su pomoći, ljubazni su i sl.)*

Ova je tvrdnja ujedno bila najkonkretnija, najbliža svakodnevnom iskustvu, te se u zagradi sugeriralo i značenje pojma dobrog susjeda pa možemo pretpostaviti da je sudionicima na ovu tvrdnju bilo i najlakše odgovoriti. Prema prosjeku zatim slijedi slaganje s tvrdnjom da su stanovnici u stambenom naselju međusobno povezani, dok su se sudionici u najmanjoj mjeri slagali s posljednjom tvrdnjom da stanovnici u njihovom naselju dijele iste vrijednosti. Ove su tvrdnje apstraktnije te ih je bilo teško istražiti i kroz kvalitativno istraživanje gdje su sudionici mogli razmišljati o njima dulje vrijeme te se razgovor poticao kroz više pitanja moderatorice/intervjuerke.

Razdioba odgovora na ove dvije tvrdnje slična je kao i u slučaju društvene mješovitosti. Kao što je vidljivo na Slici 17 i 18, najčešći je odgovor na ove dvije tvrdnje bio 'niti se slažem, niti se ne slažem' (medijan i mod odgovora bio je 3 u oba tipa naselja). S tvrdnjom da stanovnici u naselju dijele iste vrijednosti otprilike se podjednak udio sudionika iz ukupnog uzorka složio i nije složio. Nešto višu razinu slaganja s ove dvije tvrdnje iskazali su sudionici iz novih naselja (Tablica 11).

Slika 17. Slaganje sudionika iz starih ($N = 400$) i novih naselja ($N = 261$) s tvrdnjom *Stanovnici u stambenom naselju su međusobno povezani*

Slika 18. Slaganje sudionika iz starih ($N = 400$) i novih naselja ($N = 261$) s tvrdnjom *Stanovnici ovog naselja dijele iste vrijednosti*

Ako usporedimo prosjeke na varijablama koje čine skalu društvene kohezije s ukupnim zadovoljstvom naseljem i zadovoljstvom određenim fizičkim aspektima, možemo zaključiti da je prosjek na ovim varijablama nešto niži od ukupnog zadovoljstva naseljem i zadovoljstva fizičkim aspektima naselja. No, međususjedske odnose mjerili smo u anketnom istraživanju još jednom varijablom, odnosno slaganjem s tvrdnjom *Ja osobno imam dobar odnos sa susjedima i stanovnicima naselja*, na kojoj je prosjek slaganja u oba naselja bio iznad 4 (M (stara) = 4,1; M (nova) = 4,2). Na temelju anketnog istraživanja možemo stoga zaključiti da su stanovnici oba tipa naselja u dobrom odnosu sa svojim susjedima i stanovnicima naselja te da ih smatraju dobrim susjedima.

Ovakvi su rezultati usporedivi te u skladu s rezultatima prethodnih istraživanja u Hrvatskoj autora Miletića i suradnika (2016.) te Karajića (2024.), u kojima je također prva dimenzija (koju su ovi autori nazvali 'solidarnost') prednjačila u odnosu na ostale dimenzije, dok je dimenzija povezanosti bila lošije ocijenjena. Također možemo potvrditi nalaz Miletića i suradnika (2016.) koji su zaključili da osobe koje se više druže sa susjedima doživljavaju vlastito susjedstvo kao snažnije povezanu društvenu skupinu. I u našem je istraživanju statistički značajno i umjereno pozitivno povezano slaganje s tvrdnjom o povezanosti stanovnika u susjedstvu te imanje dobrog osobnog odnosa sa susjedima i stanovnicima naselja ($r = ,381, p < ,01$). U Tablici 11 sažeti su deskriptivni pokazatelji za sve tri varijable koje čine 'skalu društvene kohezije' te su prikazane razlike između dvaju tipova naselja.

Tablica 11. Rezultati na skali kohezije u starim i novim naseljima

Tip naselja	Stara naselja (1945. – 1990.)			Nova naselja (nakon 1990.)			Razlika
							<i>Mann-Whitney U test</i>
Varijabla	<i>Prosjek</i>	<i>Medijan</i>	<i>IKR</i>	<i>Prosjek</i>	<i>Medijan</i>	<i>IKR</i>	
STANOVNICI U STAMBENOM NASELJU SU DOBRI SUSJEDI (voljni su pomoći, ljubazni su i sl.).	3,8	4	3 – 4	3,8	4	3 – 4	$p > ,05$

STANOVNICI U STAMBENOM NASELJU SU MEĐUSOBNO POVEZANI.	3,2	3	3 – 4	3,4	3	3 – 4	$p < ,01$
STANOVNICI OVOG NASELJA DIJELE ISTU VRIJEDNOSTI.	2,9	3	2 – 4	3,2	3	3 – 4	$p < ,01$

Neka otvorena pitanja u odnosu na rezultate istraživali smo dalje kroz kvalitativno istraživanje. Analitička pitanja kojima smo se vodili kroz kvalitativno istraživanje bila su: Kakvi su međususjedski odnosi u zgradi i naselju? Na koji način susjedi najčešće komuniciraju (kada, kako, koliko učestalo)? Što za stanare znači 'dobar susjed'? Ako dolazi do problema u odnosima, kako se oni rješavaju? Što stanare povezuje, a što razdvaja u istom stambenom naselju? U kojoj mjeri stanovnici istog naselja dijele slične/zajedničke vrijednosti? Koje? Možemo li unutar zgrade, susjedstva i stambenog naselja govoriti o zajednici? Kakva je ta zajednica?

Ovaj je set pitanja ujedno bio i inspirativan za sudionike te se o njima opsežno raspravljalo, kako u fokus-grupama, tako i u intervjuima u obilasku. Stoga ćemo odgovore na pitanja prikazati kroz četiri teme. Prve dvije govore o pozitivnim stranama susjedskih odnosa, a nazvali smo ih:

- *Intenzitet odnosa – s većinom susjeda na pristojnoj distanci*
- *Solidarnost – susjedi su tu u slučaju nužde*

Kroz treću obrađujemo neke negativne strane susjedskih odnosa, odnosno neslaganja među stanarima:

- *Nesuglasice među stanarima - uvijek postoji 'onaj jedan' susjed koji krši kućni red, a najveći je izazov zajedničko održavanje zgrade*

Kroz posljednju temu pitamo se što za sudionike znači zajednica u naselju te kako se ona promijenila u odnosu na prošla vremena:

- *Slabljenje i transformacija zajednice – nastanak hibridne zajednice posredovane digitalnom tehnologijom*

7.2.1.2. Intenzitet odnosa – s većinom susjeda na pristojnoj distanci

Kao što smo opisali u teorijskom dijelu rada, susjedski odnosi u gradu sežu od nepoznavanja susjeda, preko prepoznavanja i pozdravljanja, povremenog čavrljanja pa sve do razmjene usluga, suradnje i razvijanja prijateljstva. Za sve smo ove tipove odnosa potvrdu našli i u iskazima sudionika tijekom kvalitativnog istraživanja. U istom se naselju i u istoj zgradi mogu razviti različiti tipovi odnosa ovisno o karakteru i životnoj situaciji njihovih stanovnika te broju prilika (ili neprilika) koje ih povezuju i dovode u kontakt. Nemoguće je govoriti o omjerima i postocima kao što su to mogla kvantitativna istraživanja Gašparović i Božića (2005.) ili Miletića i suradnika (2015., 2016.), no možemo reći da je ovo istraživanje u kvalitativnom smislu potvrdilo njihove nalaze da najveći dio stanovnika stanare u svojoj zgradi poznaje površno (Gašparović i Božić, 2005.), odnosno da su s njima, kao što to kažu naši sudionici, 'na dobar dan' – pozdravljaju se i pristojni su, no s većinom nisu u dubljim odnosima:

„Ja sam prije stanovala u Zapruđu i sad sam se prije dve godine preselila u Sopot. Tako da još, ono, nisam baš u ne znam kakvim odnosima sa susjedima, jel me puno ne znaju, nego ono, više formalno, ono, pozdravimo se, dobar dan, dobar dan, ak' je neka starija generacija, ono, pro-forme u, pred liftom ili u liftu, kak' ste, evo, kako je vrijeme i to je to. Dakle, nemam još nekakve malo dublje kontakte. Jedino, malo sam se više povezala sa susjedima do mene stan.“ (FG6, Ž, Sopot)

Iz ovog citata može se također vidjeti da je ovakva situacija česta ako stanari u zgradi stanuju tek kraće vrijeme (poput ove sudionice iz Sopota koja u tom naselju stanuje tek 2 godine), ako se stanari u zgradi izmjenjuju (ima puno podstanara) ili je zgrada velika (s puno stanova i ulaza). U starijim smo naseljima imali i primjere sudionika koji već dugi niz godina stanuju u istoj zgradi i koji su postali starosjediocima te dobro poznaju ostale stanovnike svoje zgrade:

„Zgrada nam ima 4 ulaza, faktički znam sve klince, sve ljude, znaš kad budu ono sastanci za zgradu i to, i već srećete i znate već koji imaju auto i koga imaju, ja dosta znam. Već 30 godina sam tamo, stvarno znam puno ljudi i s puno ljudi se i družim.“ (FG5, Ž, Borongaj)

Sudionica iz Sopota koju smo prethodno citirali također je ukratko opisala susjedske odnose u gradu kakvim ih je opisalo i istraživanje Gulin Zrnić (2009.) te Milojević i Petrović (2014.) koji smatraju da među susjedima u gradu postoji određena distanca, no da stanari to većinom cijene i teže takvom “nenametljivom susjedstvu”. Svojim je ilustrativnim opisom sažela i srž ove teme:

„Tako da velim, neki kontakt je normalan. Kad smo već tu, stanujemo u istom neboderu, mislim da je to ok. Ali ja osobno ne volim. Ja volim imat privatnost za sebe i tako se ponašam u odnosu na druge. Poštujem njihov prostor, život, obitelj, 'ko šta ima. A ako nešto treba, slobodno mi se može kucat, pozvonit na vrata, nemam problema. Ali nekako to ja volim malo tu jednu pristojnu distancu. Ne volim previše da mi se neko baš ulazi ... za pomoć uvijek, ali s mjerom, s dozom, jel'.“ (FG6, Ž, Sopot)

Ključne su riječi pritom privatnost, distanca, poštivanje osobnog prostora, ali i spremnost na pomoć, što ćemo detaljnije obrazložiti u idućoj temi. Također se u ovom citatu može primijetiti da sudionica ovakav kontakt smatra *normalnim*, što pokazuje da to percipira kao određenu normu ponašanja u gradu.

No, od uloge susjeda u višestambenoj zgradi ne očekuje se samo pristojnost i poštivanje kućnog reda, već i zajednička suradnja po pitanju održavanja stambene zgrade, čime susjedi ulaze i u funkcionalne odnose. O tome da to često ne funkcionira, pisat ćemo u nastavku teksta, no za sad prenosimo citat sudionika iz Vrbana koji takvu suradnju očekuje od svojih susjeda i smatra da bi ona trebala biti norma ponašanja, a ujedno i kritizira susjede koji se ne žele angažirati. S njim su se složili i ostali sudionici fokus-grupe:

„Treba raditi međusobno, komunicirati, razgovarati, pričati, surađivati. Imamo zajednički krov, imamo zajedničke temelje, zajedničku fasadu i kaj bumo sad, moramo funkcionirati zajedno. Onaj 'ko neće, nek' si kupi kuću i preseli [Netko izražava slaganje: “Da!”].“ (FG5, M, Vrbani III)

Ovakav distancirani oblik susjedskih odnosa u zgradi i naselju neki sudionici smatraju otuđujućim i izražavaju želju za većim kontaktom i boljom komunikacijom, neki sudionici to smatraju normalnim i neproblematičnim, dok neki cijene i pozitivno evaluiraju anonimnost velikih zgrada. Ilustrativno smo ove dvije krajnje pozicije prikazali u Tablici 12, a one su podsjetnik i na nalaz Čaldarovića iz 1989. godine koji navodi da je s ovakvim tipom susjedskih odnosa u modernom gradu gotovo podjednak broj ljudi zadovoljan i nezadovoljan. Dojam autorice ovog rada, na temelju kvantitativnog i kvalitativnog istraživanja, je da 35 godina

kasnije prevagu ipak odnose stanovnici koji su zadovoljni s distanciranim susjedskim odnosima u gradu, dok je broj ljudi koji je s tim aspektom izričito nezadovoljan (sve) manji.

Tablica 12. Evaluacija površnih i svakodnevnih međususjedskih odnosa od strane sudionika intervjua u obilasku i fokus-grupa

Nezadovoljstvo distanciranim odnosima	Zadovoljstvo anonimnošću u zgradi
<i>„Pa ja imam osjećaj da [...] je nekakva otuđenost, kao nedostatak vremena i strpljenja za neki kontakt. Evo, ja ću navesti primjer. Ako idete liftom na 12. ili ne znam koji kat, možete biti unutra čovjek s čovjekom da ni pogled ne uputi jedan drugome. Meni je to neobično. Ja sam naučio da, komunikativan sam dosta, [...], pa barem se može spomenuti kako je vrijeme vani da se prereže ona nekakva rezerviranost, nekakva izoliranost u jednom prostoru dva čovjeka na dva kvadrata [...] u gradu možete biti u stanu zaključani ili ne dolaziti u stan ili kao da vas ni nema tamo. Ako ljude ne poznajete baš ono malo bliže, [...] ili ako se ne družite [...]. Ako ste samo ovako stanar, podstanar ili ne znam ja kako, možete biti sto godina tu, možete i umrijeti, neće vas nitko tražiti.“ (IuO, M, Vrbani III)</i>	<i>„Moja zgrada je ogromna i ima jako puno stanova. [...] Osobno volim anonimnost velikih zgrada, nebitno koliko su visoke. Imaš svoju anonimnost, a opet se možeš povezati s nekim tko ti osobno odgovara. [...] druge replike] Meni je samo važno da je to stvar izbora. Ako ste u zgradi od šest stanova ja sam tu radila paralelu jer je tada bilo popularno biti u urbanoj vili u, primjerice, Gornjoj Kustošiji i imati pogled na njivu jer je to jako lijepo, ali imaš šest stanova gdje si osuđen na te ljude. Meni se to ne sviđa, ja biram s kime ću se družiti i naravno da imam prve susjede kojima ćemo pomoći, ali isto tako ne volim da netko zabada nos tamo gdje mu nije mjesto – da me prati gdje mi je auto i kada ću doći kući.“ (FG2, Ž, Jaruščica)</i>

Iz ovih ćemo citata istaknuti još nekoliko ključnih stvari. Sudionica iz novog naselja Jaruščice naglasila je da velike zgrade⁴⁷ nude mogućnost izbora s kim će se stanari družiti, a da pritom nisu osuđeni na mali broj susjeda (koji mogu biti dobri ili loši) kao u malim zgradama, u kući ili u manjim naseljima. Mogućnost izbora još jedna je značajka 'nenametljivog

⁴⁷ O veličini zgrade kao varijabli također bi se dalo više napisati, no samo ćemo napomenuti da su uz sudionike koji preferiraju velike i anonimne zgrade u kvalitativnom istraživanju sudjelovali i oni koji preferiraju manje zgrade do 4 ili 5 katova, a jedna je sudionica svoju veliku zgradu u naselju Travno opisala metaforom 'košnice' i evaluirala ju kao nehumanu zbog velikog broja ljudi na malom prostoru.

susjedstva' prema Gulin Zrnić (2009.) koja je proučavala Novi Zagreb u kojem dominiraju velike socijalističke stambene zgrade. Osim pomaganja koje smo već spomenuli, sudionica je istaknula da je bliža s tzv. 'prvim susjedima', što znači da je unutar stambene zgrade veća vjerojatnost da upoznate susjede koji su vam fizički najbliži (npr. stanuju na istom katu). Također u ovom citatu možemo pronaći i ideju klasičnih sociologa o smanjenom utjecaju društvene kontrole u gradovima (Simmel, 2016. [1903.]), odnosno u ovom slučaju u velikoj zgradi.

Također u stilu klasičnih autora sudionik iz Vrbana ističe pojam otuđenosti i povezuje ga (u ovom citatu i ostatku razgovora) s gradskim načinom života koji je užurban i različit od onog u ruralnoj sredini iz koje se doselio. Dok je on način ophođenja u ruralnoj sredini usvojio i smatrao pozitivnijim (*'meni je to neobično'*), neki su sudionici koji su se doselili iz manjih i ruralnih sredina izražavali upravo suprotan i otuđeniji stav. Sudionik ističe i svoju osobinu ličnosti (komunikativnost) kojom objašnjava svoju želju za kontaktom s drugima i u neformalnim situacijama poput vožnje liftom. Svoju preferenciju ka češćem ili rjeđem kontaktu mnogo je sudionika obrazložilo upravo svojom osobinom ličnosti (*'Ja sam ekstrovert'* ili *'Ja sam introvert'*).

Možemo istaknuti i poveznicu s nalazom Gašparović i Božić (2005.) koji su opisali da većinom mlađi stanari osjećaj anonimnosti ističu kao prednost života u visokoj zgradi. Na temelju našeg broja sudionika i prikupljenih iskaza ne može se generalizirati ovakav nalaz, ali nekoliko je sudionika istaknulo da su si stariji stanovnici naselja međusobno bliži i da više inzistiraju na kontaktu i razmjeni pristojnosti. Dok su neki stariji stanovnici kontakte u naselju već ostvarili kroz dugogodišnji boravak, neki ih još nisu ostvarili ili su ih izgubili. Sudionik iz Vrbana III, čiji smo citat prenijeli, je umirovljenik koji tek nekoliko godina živi u naselju i izrazio je želju za boljim kontaktom među stanovnicima. Takvu je želju također izrazila starija stanovnica Vrbika (koja je prethodno živjela na Vrbanima), a nekoliko je sudionika istaknulo da su neki njihovi stariji susjedi sami te trebaju pomoć i druženje. To nas vraća na prethodni nalaz da upravo za ovu demografsku skupinu, koja ima puno slobodnog vremena koje provodi u naselju, u nekim naseljima nedostaje institucionaliziranih načina i infrastrukture za ostvarivanje ove primarne ljudske potrebe za druženjem. Vrsta ili intenzitet odnosa u naselju može ovisiti i o infrastrukturi, što se može iščitati iz citata umirovljenika iz naselja Vrbik, sudionika fokus-grupe koji se nakon dugo godina preselio u novu stambenu lokaciju u Samoboru i uspoređuje Vrbik s novom lokacijom koja još nema mjesta za okupljanje i koja je naseljena mlađom populacijom koja naselje koristi kao 'spavaonicu':

„Mislim da to isto zavisi od kvarta do kvarta. Ovamo na Vrbiku imate od stare populacije do mlade populacije i srednje i tako. Ima ljudi koji se pozdravljaju na cesti, u zgradi, dosta su dobri odnosi, ali u nekim naseljima, ja sam došao tamo u Samoboru, [...], mlađa je ekipa i nema šanse da netko kaže. [...] Jako su nekako svi u nekom svom filmu i tamo vam je postala bukvalno spavaonica. [...]. Tako da nema nikakvih ni kafića, ima tamo neki trgovački centar, Konzum relativno blizu, trgovine, a neka socijalizacija da ima nekakav manji kafić ili neko mjesto gdje se ljudi okupljaju, nema. Ali mislim naselje je kao neko od ovih novih zagrebačkih naselja.“ (FG5, M, Vrbik/Samobor)

Ovaj opis podsjeća na rane opise socijalističkih naselja iz razdoblja kad u njima još nije bila izgrađena sva infrastruktura (Seferagić, 1985.), no razlika je u tome što je u socijalističkim naseljima ta infrastruktura bila isplanirana i naposljetku izgrađena, dok neke nove stambene lokacije možda zauvijek ostanu bez javnih prostora i adekvatne opreme, o čemu ćemo više pisati u poglavlju o javnim prostorima. Bez takvih prostora teže je doći do faze tzv. “javne familijarnosti”, pojave da se kroz kontinuirane susrete anonimni pojedinci počinju osjećati kao zajednica (Gulin Zrnić, 2009.), odnosno međusobno se prepoznavati pa onda potencijalno pozdravljati, razgovarati u prolazu itd. Primjer za stvaranje javne familijarnosti navela je sudionica fokus-grupe iz Prečkog koja svakodnevno boravi u brojnim prostorima ovog starog naselja pritom srećući uvijek iste ljude:

„Srećem najviše penziće, s nekima se družim dobro [hehe]. Tako im izlazim u susret kad nemaju nikog. I tako kad izlazim na kavu, onda sam već zapamtila neki krug ljudi koji piju u određeno vrijeme za određenim stolom i tako, srećemo se.“ (FG5, Ž, Prečko)

Važnost javne i društvene infrastrukture u naselju postaje vidljiva i ako se analiziraju načini na koje stanovnici naselja stvaraju jače veze od do sad opisanih površnih odnosa. Dok su s većinom susjeda u zgradi sudionici u formalnim odnosima, s nekima su uspjeli ostvariti bliže odnose u vidu razmjenjivanja usluga, a za neke navode da se s njima druže, što podrazumijeva opetovano i intencionalno sretanje i provođenje zajedničkog vremena kao znak bliskih, jakih veza:

„Družimo se s jednom susjedom, baš onako, da smo si prijatelji postali u međuvremenu. I ona nama, i mi njoj, zalijevamo cvijeće, pazimo na stan i tako, kad smo duže vremena vani.“ (FG6, Ž, Špansko)

Da se na razini naselja ljudi druže i postaju prijateljima nije iznenađujuće te su to potvrdili i sudionici kvalitativnog istraživanja. Najčešći mehanizam koji su za to naveli je preko

djece koja u naselju zajedno pohađaju školu ili vrtić te izvannastavne aktivnosti, a čiji se roditelji ili bake i djedovi pritom susreću. Također se često navodilo i šetanje pasa kao mehanizam povezivanja i upoznavanja s ostalim stanovnicima u naselju. Osim toga neki se stanovnici u naselju poznaju i druže jer su odrastali zajedno u tom naselju, bilo u djetinjstvu ili adolescenciji, doselili se zajedno u naselje i sl., dok se kao odrasle osobe u naselju mogu povezati preko sportskih, religijskih ili drugih aktivnosti. Broj, vrsta i intenzitet odnosa ovisi o duljini boravka u naselju, životnoj fazi stanovnika (npr. roditelji se često druže s drugim roditeljima, djeca po prelasku u srednju školu izgube dio kontakata u naselju i sl.), količini slobodnog vremena itd., no ono što ovdje želimo naglasiti je da je druženje unutar naselja usko vezano uz infrastrukturu dostupnu u naselju, stoga smo za kraj teme u Tablici 13 naveli česte povode za druženje koji su se spominjali u kvalitativnom istraživanju, a usput smo naveli i infrastrukturu u naselju koja je potrebna kako bi se to ostvarilo. Također smo podcrtali pojam ako su stanovnici starih i novih naselja u različitoj mjeri zadovoljni dostupnošću ovih usluga u svom naselju (na temelju anketnog istraživanja), što znači da stanovnici nekih naselja možda u manjoj mjeri imaju priliku ostvariti ovu vrstu kontakta. Ne ulazeći u detaljne deskriptivne pokazatelje jer ćemo o njima pisati u poglavlju o javnim prostorima, od prostora i usluga navedenih u tablici stanovnici socijalističkih naselja značajno su zadovoljniji zelenim površinama i ostalim vanjskim javnim površinama u svom naselju od stanovnika novih naselja, a u kojima se odvija značajan broj druženja/aktivnosti u naselju, te crkvom/mjestom za bogoslužje (M (stara) = 4,0, M (nova) = 3,7, Md (oba tipa) = 4, IKR (oba tipa) = 3 – 5; *Mann-Whitney U test* = 36420,0, $p < ,05$).

Tablica 13. Česti povodi za druženje u naselju te prostor u kojem se ostvaruje druženje

Povod za druženje	Potrebna infrastruktura	Citat
Djeca	škola, vrtić, dječja igrališta, <u>ostale vanjske javne površine</u> , kafići i sl.	„[...] radim od doma. Non stop sam tu, u ili ispred zgrade, onda s djetetom svaki dan odem u školu i vraćam. Tu su opet, kažem, neka druženja, treninzi, sastanci s mamama. I ovako nekakav svaki dan u ulici baš u nekom kafiću. I ta igrališta dječja i to, svaki dan.“ (FG5, Ž, Prečko)

Šetanje pasa	<u>zelene površine</u>	„Ali na naš kat su se doselili ljudi i ta djevojka, koja isto ima dva psa, već zna sve u kvartu“ (FG6, Ž, Travno)
Odrastanje	škola, vrtić, dječja igrališta, <u>ostale vanjske javne površine</u> , kafići i sl.	„Sad je baš ono puno vremena prošlo, ali da, s onim najbližima i dalje se nalazimo generalno ovdje negdje. Bilo to oko osnovne škole, onako na najčešćim mjestima gdje smo se tada družili, i dalje se generalno tamo nalazimo“ (IuO, M, Jarušica)
Sportske aktivnosti	igrališta – <u>vanjske javne površine</u> , dodatni zatvoreni prostori za sportske aktivnosti	„Meni uvelike tu igra sport ulogu, pošto ja sam po sebi nisam previše nastrojen upoznavanju. Onda je super što imamo takve neke sportove gdje mogu upoznat druge ljude. I s tim ljudima, s nekima sam u boljem kontaktu, s nekima sam ono, 'bok, dobar dan i aj bok'. Ali mislim da samo upoznavanje u kvartu ide, barem u mom slučaju, isključivo kroz sport.“ (FG6, M, Savica)
Religijske aktivnosti	<u>crkva i ostala mjesta za bogoslužje</u>	„Pa ima, evo recimo kod nas u kvartu je dosta jaka ta crkvena zajednica. Ja ne idem u crkvu, ali mi je super vidjeti tu povezanost između njih [...], i nakon mise imaju nekakva druženja, pa ne znam, donesu neku cugu, kiflice, ovo ono, pa se druže.“ (FG6, Ž, Špansko)
Nasumičan boravak u javnom prostoru	<u>zelene površine, ostale vanjske javne površine</u>	„Ovo su super stvari, ti između svake zgrade praktički imaš taj neki parkić. I ovdje još uvijek imaš praksu, ljudi ti izađu ovako na ulicu, kužiš popit kavu. Doslovno na klupu sjedneš, neko ti je

		<i>od susjeda vani. Recimo kad je ljeto, je naravno tog puno više.“ (IuO, M, Prečko)</i>
--	--	--

7.2.1.3. Zajedničke vrijednosti stanovnika u naselju

Kod koncepta društvene kohezije isprepliće se povezanost stanovnika unutar nekog naselja s njihovom osobnom povezanošću s naseljem (engl. *place attachment*) i utjecajima koji na kolektivnoj razini dovode do više ili niže povezanosti s nekim naseljem. O povezanosti između stanovnika više pišemo u ovom poglavlju, dok o osobnoj povezanosti s mjestom i formiranju grupnog identiteta više pišemo u idućem, no ove se dvije razine preklapaju – ako su ljudi u nekom naselju međusobno povezani, to će se preslikati i na povezanost s konkretnim prostorom koji ih spaja, ali i obratno – ako su stanovnici povezani s naseljem u kojem stanuju, osjećat će se povezanijima i s ostalim stanovnicima tog područja. Sudionici kvalitativnog istraživanja imali su niz ideja o tome što ih u naselju povezuje (npr. već opisana zajednička odgovornost za stambenu zgradu, druženje kroz djecu, korištenje istih sadržaja u naselju i sl.), no zanimala nas je i najapstraktnija i najviša razina društvene kohezije, a to je dijele li stanovnici zagrebačkih naselja neke zajedničke vrijednosti. Zajedničke je vrijednosti kao apstraktnu i često latentnu kategoriju teško identificirati, pogotovo u gradskoj sredini koju odlikuje brojnost, različitost i mješovitost stanovništva⁴⁸. Ta je zadaća ostala primarno na istraživačici, ali o tome je direktno pitala i dvojicu sudionika intervju u obilasku s društveno-humanističkom pozadinom. Jedna od zajedničkih vrijednosti koja se protezala kroz intervju i fokus-grupe, a vrijedi i za stara i nova naselja, bila je želja/težnja za očuvanjem zelenih i javnih površina u naselju koje su ugrožene zbog trenda preizgrađivanja prostora naselja. Neke druge zajedničke vrijednosti kao tema razgovora pojavile su se samo za određeno naselje (skupinu naselju) ili određenu društvenu skupinu unutar naselja. Više se puta kroz istraživanje spominjalo da Novi Zagreb kao cjelina ili pojedina naselja unutar Novog Zagreba imaju određeni identitet i osjećaj zajedništva:

Sudionica, FG6, Travno: *„Ja mislim da Novi Zagreb ima taj dosta izraženi osjećaj, da neki kvartovi imaju, neki ne. To ovisi ovoga, Novi Zagreb ima, barem ja bi to mogla reći, ali*

⁴⁸ Čaldarović prenosi kako je jedan od osnovnih problema kojima se bavio Louis Wirth, pripadnik čikaške škole, „kako toliko mnogo ljudi živi zajedno, a imaju tako malo zajedničkih vrijednosti i vjerovanja?“ (2011.a: 121).

cijeli Novi Zagreb, nije, barem ja tako mislim, da se dijeli po kvartovima nego Novi Zagreb kao Novi Zagreb, kao jedna cjelina ima taj nekakav osjećaj ovoga zajedništva. “

Sudionica, Sopot: *„Da, to i ja mislim. Dobro, meni je pokojna baka stanovala nekad u Sopotu pa meni to nije ono nepoznato, tako da taj duh mi ono ostao još iz djetinjstva još dok je baka, dok sam baku posjećivala. “*

Na daljnje pitanje o tome kako je nastao taj duh Novog Zagreba i što povezuje ljude na tom području sudionica iz Travnog opisala je zajedničko radničko nasljeđe kvarta i relativno male socijalne razlike o kojima smo već pisali, no kroz fokus-grupu navela je i dvije vrijednosti ili osobine za koje ona percipira da ih stanovnici Novog Zagreba dijele, a to je 'urbani mentalitet', odnosno otvorenost za različitosti i alternativan način razmišljanja, te lijevo političko opredjeljenje koje prema njenom mišljenju prevladava u Novom Zagrebu:

„[...] osim toga mentalitet mi isto ovoga odgovara da je tako, eto, ne znam kako bi rekla, urbani mentalitet nekakav. Mislim, glupo mi je opće to, ne želim ono da ispadne nekako, ali na katu su mom, ima osam stanova, ali svi su neki čudaci [haha]. Mislim da ne opisujem sad, jedan čovjek ima... Znači rekla bi da je to zapravo dobro jer se može ispoljiti nekakva individualnost. On ima, ne znam, stan sav u grafitima i tak da sad ne nabrajam kakvi su koji susjedi, ali bitno mi je da je to netko ko možda je malo alternativnije, a takvih ljudi ima u Novom Zagrebu [...] možda čak i nekakav politički ovoga, političko opredjeljenje. Mislim ono, sad, Novi Zagreb je uvijek lijevo [hh]. “ (FG6, Ž, Travno)

Sudionik iz Dugava smatra da se u njegovom naselju među mladim obiteljima dijele progresivne vrijednosti, ali istovremeno i da prevladava lokal-patriotizam. Ono što su istaknuli i sudionik iz Prečkog i Dugava, to je tradicija navijanja za Dinamo u njihovim naseljima:

„I rekao bi prvo, znači, navijačke vrijednosti, ovo Dinamo, i puno dobrog i puno lošeg što s tim dolazi, bih rekao da je fakat. Čak i ako ja nužno ne dijelim te vrijednosti, rek'o bih da su one u kvartu dijeljene. Znači, cijeli taj paket, držimo se zajedno, ne znam, kontra murije, je fakat vrijednost u kvartu, ja bih rekao, natprosječno nego u drugim naseljima, recimo. “ (IuO, M, Dugave)

„E, i ono što ti je u Prečkom nezaobilazno [Intervjuerka: „Dinamo!“] Da. Znači gdje god prođeš, dođeš, bit će nešto. Znaš onaj film ZG80? To ti je ekipa iz Štefanićeve, ovaj dio. Tako da je uvijek bila, ono, jasna veza. “ (IuO, M, Prečko)

No, ova vrijednost izraženije povezuje muške stanovnike naselja. U intervjuu sa sudionicom iz Prečkog nije se pojavila kao tema, dok se u Dugavama pojavila potaknuto – sudionica je potvrdila vezu muških stanovnika Dugava s Dinamom, ali i rekla da njoj osobno nije toliko stalo do tog kluba. Postoji još jedna zajednička vrijednost koju smo identificirali kao obrazac značenja u oba tipa naselja i kod stanovnika svih demografskih profila, a to je solidarnost među susjedima i stanovnicima naselja.

7.2.1.4. Solidarnost – susjedi su tu u slučaju nužde

Unatoč tome što u prosjeku s većinom susjeda nemaju prisne odnose, mnogi su sudionici kvalitativnog istraživanja isticali važnost susjeda (pogotovo onih u zgradi) u situacijama nužde. Pritom su naglašavali i svoju spremnost da pomognu drugima, ali i očekivanje da susjedi pomognu njima:

„Netko je tu rekao da se voli izgubiti u masi, ali smatram da je dobro imati susjeda pokraj pa makar se i posvađati s njim, ali znate da ako se nešto dogodi, taj će susjed prvi pritrčati u pomoć.“ (FG2, Ž, Trnsko)

Situacije nužde pritom se mogu odnositi i na ozbiljnije i rjeđe situacije poput teškog nevremena u Zagrebu 2023. kad su stanovnici naselja zajednički čistili ulice ili si međusobno popravljali krovove⁴⁹, no najčešće se u primjerima sudionika radi o svakodnevnim situacijama i potrebama kad jedni drugima paze na stan, razmjenjuju namirnice, zalijevaju cvijeće, pomažu starijim stanovnicima zgrade ili puste nekoga u zgradu tko je zaboravio ključ. Takva je praksa u Zagrebu bila uobičajena i u prošlosti:

„Ja kad sam odrastala na Pešči normalno majka mi je rekla 'Gle, ak' te ona gospođa tam' pozove, njoj se baš ne ide s 1. kata nikam' i ona je znala fučkat' nama, 'možeš ić' u dućan, al' da nisi slučajno nosila joj alkohol i cigarete. Ako hoće pit' i pušit', nek' si sama ide.' Mi smo tak' odrastali k'o deca.“ (FG5, Ž, Travno)

Usmjerenost na pomoć od strane susjeda pogotovo je značajna jer u istraživanjima naseljima mnogi stanovnici nemaju u blizini rodbinu ili bliske prijatelje, što možemo tvrditi na temelju kvalitativnog i kvantitativnog istraživanja. U Tablici 13 vidljivo je da oko 45% sudionika smatra da nemaju u naselju bliskih prijatelja i rodbine, koje možemo kategorizirati

⁴⁹ Ovo je primjer autorice, nije iz iskaza sudionika.

kao 'jake veze', a među 40% sudionika koji se slažu s tvrdnjom vjerojatno su mnogi mislili i na prijatelje koje su stekli upravo među susjedima na načine koje smo opisali kroz prethodnu temu.

Tablica 14. i Slika 19. Usmjerenost na susjede u nedostatku rodbine u naselju

Kvalitativno istraživanje	„Mislim to je osnova preživljavanja. Možete imati 200 rođaka najboljih na svijetu. Ako vam nisu... Prvi susjed je prvi susjed koji kad vam je najbitnije će ili pomoći ili će vas usositi više nego kaj već jeste. Vrata do, a rođak može biti 300 km dalje, brat rođeni. Ja sam odraso na taj način. Svi smo se u zgradi znali. Vrata do, ispod iznad, sim tam, mogao si pokucat u svakom trenutku dana i reći: “E bok, trebam ovo, trebam ono”, ili sam zaboravil ključeve ili nekaj. Svi smo se znali i meni je to nekaj normalnog.“ (FG5, M, Vrbani III)												
Kvantitativno istraživanje	Ukupni uzorak (N = 661) <table border="1"> <thead> <tr> <th>Stupanj slaganja</th> <th>Postotak</th> </tr> </thead> <tbody> <tr> <td>Uopće se ne slažem</td> <td>20,9%</td> </tr> <tr> <td>Ne slažem se</td> <td>23,8%</td> </tr> <tr> <td>Niti se slažem, niti se ne slažem</td> <td>15,4%</td> </tr> <tr> <td>Slažem se</td> <td>25,3%</td> </tr> <tr> <td>U potpunosti se slažem</td> <td>14,7%</td> </tr> </tbody> </table> Slaganje s tvrdnjom <i>Moji bliski prijatelji i rođaci žive u ovom naselju.</i>	Stupanj slaganja	Postotak	Uopće se ne slažem	20,9%	Ne slažem se	23,8%	Niti se slažem, niti se ne slažem	15,4%	Slažem se	25,3%	U potpunosti se slažem	14,7%
Stupanj slaganja	Postotak												
Uopće se ne slažem	20,9%												
Ne slažem se	23,8%												
Niti se slažem, niti se ne slažem	15,4%												
Slažem se	25,3%												
U potpunosti se slažem	14,7%												

Ovakva se pomoć susjedima među sudionicima primarno očekivala od najbližih susjeda iz zgrade, ali vrijednost solidarnosti se u nekim slučajevima odnosi i na šire područje naselja pa tako mreže društvenosti stvorene kroz različite sfere i interese koje smo opisali u prethodnoj temi kasnije postaju društvenim resursom (osobnim društvenim kapitalom), odnosno izvorom pomoći i podrške, što potvrđuje i istraživanje autorice Gulin Zrnić o Novom Zagrebu (2009.). Oslanjanje na takvu vrstu podrške sudionicima povećava osjećaj zadovoljstva i sigurnosti u naselju. O snazi određenih veza u naselju formiranih kroz zajedničko odrastanje i u razdoblju manje intenzivnog kontakta govori sudionica intervjua u Dugavama:

„Tak da mislim da koliko god da onak' nismo sad u kontaktu, i kad god da se vidimo ono pozdravljamo se, popričamo. Ipak smo ono odrastali zajedno. Ali kažem, bez obzira koliko smo se ono razdvojili, mislim da kad bi nešto trebalo, da bi svi uskočili. Bez razmišljanja.“
(IuO, Ž, Dugave)

U nekim se situacijama može očekivati pomoć i od strane ostalih stanovnika naselja s kojima stanovnici nemaju direktnu vezu (slabu ili jaku). Neki su sudionici istaknuli postojanje aktivnih Facebook grupa u njihovom naselju kroz koje si ljudi pomažu i razmjenjuju usluge, npr. sudionica intervjua u obilasku iz Prečkog:

„Da, svaki dan ljudi stavljaju i pomažu jedni drugima ili jave ako je nekom ostavljeno svjetlo upaljeno pa netko nekome nekaj poklanja. I tak ono baš O.K.. Velim, kao kvart ono kad treba nekom pomoći, nema ono. Neko nekaj objavi, odmah svi da će i pomoći i pokloniti.“ (IuO, Ž, Prečko)

Njezin sustanar iz Prečkog je i u intervjuu dodao da su 'Prečkanci' solidarni prema svima onima koju su 's kvarta', 'domaći', ali i da se ta solidarnost mora graditi na temelju zajedničkih aktivnosti, okupljanja i druženja, o čemu ćemo više pisati u idućem poglavlju:

Intervjuerka: *„Koliko su ti javni prostori koje smo spominjali, obilazili, koliko su oni bitan dio tog zajedništva i društvenog života u Prečkom?“*

Sudionik, Prečko: *„Pa naravno da jesu, jesu. Jer upravo na tim nekim stvarima i gradiš, kao tu, solidarnost. Ne može solidarnost stajati samo na tome: mi smo iz iste četvrti. Moraš imati neke stvari koje se rade zajedno, pa ti je to, ne znam, ta Kocka. [...]. Ne znam, za vrijeme korone ti je Prečko gorilo. Znači, doslovno, ovaj parking je znao biti pun ljudi. [...] Ali generalno, su ta neka druženja. Ne da mi imamo nešto specifično samo tri puta godišnje radimo to i to. Ne, generalno, dođeš, sjediš, piješ pivo, i ono kao dobar si [hh].“*

I na kraju ove teme, koja je potvrdila važnost dimenzije solidarnosti za društvenu koheziju u Zagrebu (kao i Hrvatskoj prema istraživanjima Miletić i dr., 2016. te Karajić, 2024.), vraćamo se stoga na važnost infrastrukture i opremljenosti naselja za izgradnju solidarnosti i povezanosti među stanovnicima naselja.

7.2.1.5. Nesuglasice među stanarima - uvijek postoji 'onaj jedan' susjed koji krši kućni red, a najveći je izazov zajedničko održavanje zgrade

Osim pozitivnih odnosa među stanarima koji donose pomoć, podršku i druženje, ponekad u suživotu s ostalim stanovnicima zgrade i naselja dolazi do frustracija i konflikata. Nešto manje od 60% sudionika anketnog istraživanja navelo je odgovor na pitanje *Postoje li neki problemi u vašem naselju/susjedstvu koji vas posebno smetaju?* U najvećoj su se mjeri sudionici pritom žalili za probleme parkinga i otpada (odvožnje, odvajanja itd.). Mnogi od navedenih problema povezani su s međususjedskim odnosima. Jedna skupina problema odnosi se upravo na otpad, nepravilno odlaganje otpada, neodvajanje i sl: „Neodgovornost ljudi pri odlaganju smeća“, „Smeće koje ljudi svuda bacaju“, „Neodvajanje otpada, neuredan okoliš zbog stanovnika“ i sl. U kvalitativnom je istraživanju nekoliko sudionika spomenulo da njihovi susjedi smeće bacaju kroz prozor:

„Kod mene je bila jedna baka, nažalost je preminula, baš mi je bilo žao, ja sam joj išla i dućan i u ljekarnu i sve, a ona vam nije nikad htjela nosit smeće, već je bacala kroz prozor i ja kažem: „Ostavite pred vratima, ja svaki dan idem i ja ću ponijet.“ I što je najžalosnije, ona je bacila baš neku zdjelu i nama je razbila šoferšajbu.“ (FG5, Ž, Borongaj)

Ostali se problemi odnose npr. na buku i slične elemente nepoštivanja kućnog reda u stambenoj zgradi, ali postoje i problemi u širem prostoru stambenog naselja (u javnim prostorima npr. divljanje, pijančevanje, neskupljanje izmeta kućnih ljubimaca i sl.):

„Mlade također treba učiti kućnom redu jer ga oni ne znaju. Treba im govoriti: 'Ne smiješ raskrpavati krpu preko balkona ako ispod susjeda suši veš; pazi na kućni red, od 14 do 17 sati nemoj štemati' i slično.“ (FG2, Ž, Trnsko)

No, u kvalitativnom istraživanju sudionici su više puta napomenuli da su ekstremniji primjeri problematičnih stanara, poput navedene gospođe koja baca hranu kroz prozor, iznimka. Fraza koja se mogla čuti je 'uvijek ima onaj jedan u zgradi'. Za ilustraciju prenosimo raspravu iz fokus-grupe u kojoj su sudionici oko ove teme postigli konsenzus:

Sudionik, FG5, Vrbani III: *„Uvijek imate jednoga, taj jedan mora biti lud. [netko: “Jedan uvijek”]. To je umijeće socijalizacije. S nekima ste super, s nekima preživljavate.“*

Sudionica, Špansko: *„Da mi imamo jednu u zgradi koja je špijunirala i našu i susjednu zgradu, čak i slikala, zapisivala kad tko kome dolazi. Tak' da ta je malo problematična u zgradi, ali ovi ostali ok. [netko: “Svaka zgrada ima jednog”, sudionici se smiju]“ [...]*

Sudionica, Prečko: „*Ali procentualno nisu, zgrada ima jednog takvog.*“

Iz rasprave se može zaključiti da su sudionici s većinom stanara u dobrim odnosima i dok su u ovom dijelu fokus-grupe temi nesuglasica sa susjedima pristupili kroz humor, mnogim stanarima one su i izvor frustracija, pogotovo ako se radi o opetovanim ili ozbiljnijim situacijama. Jednu situaciju koja joj izaziva frustraciju podijelila je sudionica fokus-grupe iz Travnog:

„*Meni nije jasno zašto u svakom manjem kvartu nema neki dežurni bobić ili neki dežurni socijalni pedagog ili nešto, koji bi jednostavno, kad vidi neke nelogičnosti, doš'o. Nije normalno da u garsonijeri čovjek ima pitbula ogromnog, staforda, ne znam kakvih dimenzija, i da ulazimo zajedno u lift. Meni to nije normalno.*“ (FG5, Ž, Travno)

Frustracije koje mnogi sudionici dijele i o kojima se opsežno razgovaralo u fokus-grupama vezane su uz održavanje i obnovu višestambene zgrade, pogotovo u starijim naseljima gdje su i stambene zgrade starije i u kojima su stanovnici u prosjeku manje zadovoljni ($p < .01$) ukupnim stanjem zgrade te aspektima energetske učinkovitosti, vanjskim izgledom zgrade te unutarnjim izgledom zgrade (stubištem, hodnicima, liftovima itd.). Problemi i izazovi održavanja višestambenih zgrada u HESC projektu detaljno su istraženi i kroz dionicu ankete s predstavnicima suvlasnika koju nismo uključili u ovaj rad te se rezultati mogu pronaći u publikacijama Đokić i dr., 2022. te Svirčić Gotovac i dr., 2023.a. U ovoj temi sažeto ćemo navesti samo neke od izazova koji su povezani s međususedskih odnosima u zgradi. Osim problema s manjkom financijskih sredstava koje smo naveli kad smo pisali o starijem stanovništvu naselja, jedan od problema koje sudionici vide, u oba tipa naselja, je nezainteresiranost i pasivnost velikog dijela stanara vezan uz redovno održavanje ili obnavljanje zajedničkih dijelova zgrade. Prema iskazu sudionice fokus-grupe iz Knežije dio stanara počinje se baviti tim pitanjem tek kad 'voda dođe do grla', odnosno kad su potrebni hitni i veliki popravci, a pogotovo je riječ o stanarima srednjih godina koji su zaposleni i imaju puno privatnih obveza:

„*Jako je teško skupiti forum za donošenje odluka na kućnim savjetima te mislim da u toj dobroj skupini nema zainteresiranih jer su opterećeni svoji privatnim obvezama – poslom i obitelji ili upravo ovo – 'Ja se brinem za svoj stan, promijenila sam svoju stolariju i baš me briga za ovu na stubištu.' Mislim da je te ljude od 25 do 45 godina najteže motivirati. Moguće ih je motivirati jedino kada dođe do najgoreg.*“ (FG2, Ž, Knežija)

Osim što je teško skupiti kvorum i okupiti stanare na sastanku te ih općenito motivirati za sudjelovanje, na sastancima je teško postići dogovor među suvlasnicima:

„Dok su se oni dogovorili, dok su se našli, pa dok je svatko svakome izbrojao što ga ide, zašto bi, zašto ne bi, kakvu bi boju... Katastrofa.” (FG1, Ž, Dugave)

Osim toga mogu se izdvojiti situacije u kojima suvlasnici privatne interese stavljaju ispred interesa kolektiva, npr. sabotiraju ugradnju dizala ili popravljjanje krova ako stanuju na nižim katovima. Ovakve situacije ukazuju na nerazumijevanje ili neprihvatanje koncepta zajedničkog vlasništva. Sudionica fokus-grupe iz Jarušćice ovaj problem smatra i širim problemom zajedništva na razini zgrade:

„Nemaju niti percepciju zajedništva jer nisu došli iz doba kada je zajedništvo postojalo bez obzira na to što tada nije bilo privatno vlasništvo. Oni uopće ne razumiju taj koncept.” (FG2, Ž, Jarušćica)

Da bi kroz bolje međuljudske odnose u zgradi moglo doći i do povećanja osjećaja za zajedničko vlasništvo, odnosno da bi se moglo poraditi na 'zajedništvu' u zgradi, kroz medijacijski mehanizam pokazuju Klasić i Đokić, 2023. Mnogi se sudionici istraživanja osim toga žale da je teško pronaći osobu koja bi adekvatno obavljala ulogu predstavnika suvlasnika. Uz nekoliko pozitivnih iznimki, mnogi sudionici smatraju da njihovi predstavnici suvlasnika ne obavljaju posao dobro, ali im je teško pronaći zamjenu. Sudionica fokus-grupe iz Travnog smatra da bi se ova uloga u idealnoj situaciji trebala više profesionalizirati:

„Moja je vizija da jednog dana postoji natječaj za predstavnika stanara kao i za bilo koji drugi posao te da oni moraju posjedovati određene kvalifikacije te proći određene edukacije da znaju kako se raspolaže novcem i kako se organizira.” (FG2, Ž, Travno)

Manjak znanja o upravljanju zgradom prema sudionicima pokazuju i pojedini predstavnici suvlasnika, ali i suvlasnici u cjelini. Zbog brojnih problema, nedefiniranih situacija i poteškoća u demokratskom procesu, sudionici jedne od fokus-grupa došli su do konsenzusa da bi se određene procedure te obveze stanara i predstavnika trebale propisati zakonom (a ne prepustiti slučaju) te da bi se trebao smanjiti potreban broj potpisa za određene promjene (obnove, poboljšanja, npr. ugradnju dizala) u zgradi:

Sudionica, FG3, Savica: *„Gospođa je rekla: propisat' neke stvari da ipak nisu na entuzijazmu pojedinca.”*

Sudionica, Travno: *„Ili na pasivizmu.”*

Neki drugi sudionik grupe: „Da.“

Sudionica, Savica: „Staviti neke obaveze predstavnicima suvlasnika, stanara. Neke obaveze komunikacije ili prema Mjesnim odborima, prema nekom – znači malo staviti odgovornost na te funkcije, pa ako neće, fine, neka se to plati. Al' mislim da ovo što su gospođe rekle: previše stanova neće. Kad bi morali, onda to ne bi propitivali. Nažalost. Daleko od toga da sam ja za neku samovolju, al' nešto što, ne znam struka il' nešto propiše i postoji model da je najbolja praksa, onda ipak ne razvijati tu demokraciju. Demokracija se može na različitim stvarima vježbati, ali ne negdje gdje ugrožavate većinu je l'. Tak' da evo, to.“

Upravo su promjene u ovom smjeru intencija novog Zakona o upravljanju i održavanju zgrada koji je na snagu stupio početkom ove godine te koji bi po ovom pitanju mogao donijeti pozitivne promjene u sferi obnove problematičnog fonda socijalističkih zgrada, ali i pozitivne promjene za međususjedske odnose u zgradi koji su opterećeni ovom vrstom konflikata.

7.2.1.6. Slabljenje i transformacija zajednice – nastanak hibridne zajednice posredovane digitalnom tehnologijom

U prošlom smo poglavlju rekli da je jedna od definicija zajednice kakvom ju vide sudionici suživot više generacija u istom naselju. Također možemo reći da je za sudionike njihovo naselje zajednica ako se ljudi međusobno poznaju, druže, ako su povezani i ako postoji solidarnost među stanovnicima:

„Pa mislim da postoji, da. Kažem, recimo, to kak' smo mi svi došli na sprovod, to kak' se ja mogu osloniti ovak' na susjede. [...] Tipa, moja mama, ja ne znam koliko je njih, onak', deset valjda, imaju grupu, sve su iz Dugava, [...], tako da mislim da je to okej, da smo dosta povezani, što se toga tiče, da je zajednica dobro, da.“ (IuO, Ž, Dugave)

Ako pomnije promotrimo zajednice u zagrebačkim naseljima koje proučavamo, možemo reći da je svako naselje po nečemu specifično, ali opet i da su stara naselja po nekim aspektima međusobno slična te nova naselja međusobno slična. Stara naselja koja su izgrađena kao planirane cjeline u većoj mjeri zadovoljavaju aspekt geografske odijeljenosti od okolnog prostora, odnosno imaju jasnije fizičke granice od novih stambenih lokacija, a slično vrijedi i za cjelovita nova naselja. Sudionik iz Prečkog je u intervju rekao da je uz sličnost po klasnom aspektu („svi smo sirotinja“) upravo izoliranost Prečkog od ostatka grada prije dolaska tramvaja bio jedan od faktora koji je povezao njegove stanovnike:

„Znači ja mislim da je korijen, sad ne znam kako je među klincima koji su u ovoj generaciji, znači ja pričam za svoju, [sudionik je u tridesetima]. Bio si onkraj svega. Jer... ustvari nije samo stvar da nije bilo tramvaja, nego recimo, Horvaćanske kada nije bilo, tebi je okretište bilo ono na Jarunu. Ako znaš gdje je. I ti doslovno od tamo, Vrbana je bilo jako malo, bilo ti je nešto kuća, znači doslovno imao si grad, prekid i onda Prečko. I ja mislim da je ta neka zajednica proizašla iz toga kao: Evo mi smo ti koji smo izostavljeni. Mi smo sa strane.“
(IuO, M, Prečko)

Isto je tako u starim naseljima viša emocionalna povezanost s kvartom (engl. *place attachment*) koja također na razini naselja osnažuje zajednicu, a mehanizme kroz koje se ona formira objasniti ćemo u idućem poglavlju. Sudionici iz novih naselja s druge strane, kao što smo vidjeli kroz anketno istraživanje, u većoj mjeri smatraju da su međusobno slični/homogeni, postoji puno obitelji s djecom (iz više srednje klase) koja se druže te stoga u prosjeku u većoj mjeri smatraju da su međusobno povezani i da dijele iste vrijednosti. Ako se zbroje ocjene na trima tvrdnjama iz skale kohezije (i podijele s tri), može se primijetiti da između većine naselja u našem uzorku ne postoji velika razlika po prosjeku na skali (čak 11 od 19 naselja ima prosjek 3,2 i 3,3 te je teško utvrditi značajne razlike jer su premali poduzorci, Tablica 15).

Tablica 15. Prosjek naselja na skali kohezije, plavo = stara naselja, narančasto = nova naselja i lokacije

	<i>N</i>	<i>prosjek</i>
Vukovarska-Radnička (novije zgrade)	21	4,08
Vrbani 3	36	3,77
Ravnice	20	3,65
Špansko-Oranice (POS)	34	3,62
Novi Zagreb: Sopot	30	3,53
Vrbani 2	34	3,41
Poljanice	35	3,33
Dubrava: Studentski grad	52	3,33
Remiza/Ljubljana	34	3,31
Prečko	52	3,30
Savica	30	3,30
Novi Zagreb: Trnsko	28	3,29
Vrbik (novije zgrade)	30	3,26

Novi Zagreb: Dugave	50	3,21
Knežija	55	3,19
Sopnica-Jelkovec (Zagrebačka stanogradnja)	36	3,16
Jaruščica-Arena	22	3,15
Selska-Baštijanova (Pongračevo)	27	3,15
Novi Zagreb: Travno	31	3,02

Jedno od naselja s najvišom prosječnom ocjenom su Vrbani III. Budući da smo imali priliku obići to naselje te razgovarati s dosta njegovih stanovnika kroz kvalitativno istraživanje, dobili smo i bolji uvid u to što odlikuje visoku društvenu koheziju u tom naselju. Ovo je naselje urbanistički planirano te stoga i fizički jasno odijeljeno i kompaktno. Ima dosta sadržaja i javne prostore u kojima se stanovnici zadržavaju pa se može razviti tzv. *javna familijarnost*. Sudionica fokus-grupe iz ovog naselja opisala je svoje naselje kao 'malo selo' u kojem se svi znaju, a povezani su kroz djecu:

„Ja vam to ne mogu opisat'. Vrtić je tu, svi smo išli zajedno u vrtić [misli na djecu], pa eto nam tu sad škole, većinom u razredu i mlađe i starije, svi se znamo nekako. Tak' da vam je to kao neko malo selo, onak' di se baš svi znamo.“ (FG3, Ž, Vrbani III)

Sudionik druge fokus-grupe istaknuo je zadovoljstvo sadržajima u naselju Vrbani III te popularnost ovog naselja, no smatra da njegovi stanovnici čine 'interesnu zajednicu', dok bi se emocionalna zajednica u kojoj se stanovnici identificiraju s naseljem mogla razviti kroz vrijeme:

„Za jedno 10-15 godina kad ti klinci polako odrastu će se identificirati sa tim i bit će ta neka zajednica. Sad je to ja bi rek'o više onak' interesna zajednica, svi smo se doselili tamo i ok kvart, i Jarun je tamo, imamo šetnicu i vrtić i školu i to je ja mislim drugi kvart ono po traženosti u Zagrebu.“ (FG5, M, Vrbani III)

Što zapravo znači interesna zajednica, bolje smo razumjeli tek nakon intervju u obilasku u kojima su oba sudionika dali slične odgovore na pitanje što čini zajednicu u Vrbanima. Zajednički interes koji imaju stanovnici tog naselja prema sudionicima je očuvanje visoke kvalitete života koja je postignuta u tom naselju:

Sudionik, Vrbani III: „*Pa ja mislim da su dosta ljudi povezani i u tom zajedničkom interesu da to bude dobro. Da to bude tako, barem tako kako je, ako ne i bolje. I da je kroz to je zajednica. [...]*“

Intervjuerka: „*Znači, rekli biste da ono što povezuje ljude je taj zajednički interes da kvartu bude dobro [Sudionik: „Da, da, da“], lijepo, pristojno, uredno. Da bude neka dobra kvaliteta života.*“

Takav zajednički interes i povezanost stanovnika zatim po potrebi motivira stanovnike i na zajedničku akciju za očuvanje ili poboljšanje kvalitete života, što je istaknula sudionica intervjua u obilasku:

Intervjuerka: „*I što bi još rekla, što vas povezuje točno u kvartu?*“

Sudionica, Vrbani III: „*U kvartu? [malo šutnja, razmišlja] Pa ne znam evo, mislim da svi dijele jednako zadovoljstvo onako. Čak i ono tipa kada su neke takve inicijative, ono svi se pridružimo jer bi htjeli da stvari ostanu na toj razini kakve jesu.*“

Ovakav opis zajednice u ovom novom naselju podsjeća na definiciju urbane lokalne zajednice u postmodernom kontekstu koju je naveo Štulhofer (1990.), a koja označava prostorni okvir (u ovom slučaju naselje) egzistencijalnih (svakodnevnih) aktivnosti lokalnog stanovništva, unutar kojeg se pomoću „mreža individualnih, grupnih i institucionaliziranih interakcija omogućava i potiče formiranje kolektivnih emocija zajedništva putem interesnog okupljanja i zajedničke akcije“ (1990.: 739). Stanje u Vrbanima također podsjeća na teoriju Méndez i suradnika (2021.) koji argumentiraju da je kohezija resurs koji se akumulira slično kao društveni kapital (u ovom je smislu kohezija društveni kapital, ali na razini zajednice) te pokazuju da su stanovnici koji žive u poželjnijim susjedstvima s dobrom reputacijom, u kojima prevladavaju stanovnici višeg socio-ekonomskog statusa, svoje naselje percipiraju kao kohezivnije (provode više vremena zajedno, povezani su s naseljem, više se angažiraju oko zajedničkih ciljeva i sl. od ostatka stanovništva). Snažna kohezija u susjedstvu u ovom je slučaju privilegija naselja Vrbana III (a slična je pozitivna situacija opisana npr. i u POS naselju Špansko), dok su za jednako tako cjelovito naselje Sopnica Jelkovec rezultati lošiji, te postoje, kao što smo opisali u prethodnom poglavlju, problemi vezani uz društvenu mješovitost, slabiju imovinsku sliku te izoliranost naselja na rubu grada.

Svako je naselje stoga na neki način poseban slučaj, ali u cjelini možemo reći da zajednica (u svojim različitim oblicima) u percepciji stanara postoji i živi. Pitanje koje se

postavlja, a na koje je teško odgovoriti, je kako se ta zajednica razvija kroz vrijeme, odnosno može li se govoriti o eroziji zajednice i opadanju važnosti susjedstva kako pišu neki teoretičari. Ako su kod sudionika postojale neke usporedbe s prošlim vremenima ili projekcije o budućnosti, one su većinski išle u smjeru opadanja kvalitete susjedskih odnosa. I kroz neke se citate koje smo već prikazali moglo primijetiti da su sudionici poznavanje i pomaganje stanarima u zgradi i naselju opisali kao nešto što su usvojili u djetinjstvu ili što je pomalo dio prošlosti („*Mi smo tak' odrastali k'o deca*“, „*kaj smo se nekad brinuli jedni za druge*“). Kad su smatrali da se druženje u prošlosti odvijalo u većoj mjeri, sudionici su s nostalgijom znali reći „nije to k'o nekad“. Sudionik intervjua u obilasku iz Prečkog slabljenje zajednice smatra „normalnom pojavom“ koja nije specifična za njegovo naselje, a vezana je uz širenje grada, promjenu u sastavu stanovništva, digitalno i informatičko vrijeme koje smanjuje osobne kontakte i sl.:

„*Kao i svaki drugi kvart. Izgubit će se malo te zajednice, dio ekipe će ostati, ali... Nije to sudbina Prečkog, niti ona išta drugačija od drugih kvartova. Ja vjerujem da i u Travnom devedesetih je osjećaj zajednice bio jači nego sad. Znaš, nisu to promjene koje su specifične za ovaj dio. [...] to su promjene koje idu. Znaš, grad će se širit, broj ljudi će rast, nije to ono, to su normalni procesi.*“ (IuO, M, Prečko)

Dok se dio nostalgije prisutan kod sudionika može pripisati tome što su sad u životnim fazama u kojima manje vremena provode u naselju te su izgubili dio kontakata u naselju, odselili se iz naselja u kojem su odrasli i sl., kod dijela sudionika također se može primijetiti i pesimizam vezan uz upotrebu digitalnih tehnologija, odnosno predodžba da korištenje digitalnih tehnologija negativno utječe na kvalitetu odnosa i veze u zajednici (kod Žanić i dr., 2023. ova je pozicija opisana kao tzv. *digitalna opreznost*, engl. *digital caution*). Pesimizam kod sudionika većinski vezan uz predodžbu o mlađim generacijama, a detaljnije ćemo ga analizirati u idućem poglavlju gdje ćemo se baviti i povezanošću s prostorom naselja kod mlađih generacija. U ovoj temi želimo istaknuti da smo kroz istraživanje vidjeli da tehnologija može donijeti i pozitivne promjene u odnosima sudionika, što je u skladu s pozicijom tzv. *digitalnog optimizma* (Žanić i dr., 2023.). Naveli smo već primjer Facebook grupa koje umrežavaju stanovnike nekog naselja, a također smo i za razinu zgrade čuli primjere sudionika kako s predstavnikom suvlasnika efikasnije komuniciraju mailom ili kako im se komunikacija u zgradi uspješno odvija kroz WhatsApp grupe, kao što je to navela sudionica fokus-grupe iz Španskog:

„Htjela sam reći da je prednost malog ulaza, malog broja ljudi, mi imamo svoju WhatsApp grupu, gdje ono, ne znam, 'ej, susjedi, meni je nestalo vode, jel' neki kvar ili nešto?', ne znam, 'prokišnjava ovo, radit ću, ne znam, imat ću nekakve radove, doći će mi gosti pa ćemo malo slaviti', tak, i to mi je onda super.“ (FG6, Ž, Špansko)

Ovakve su promjene u smjeru veće digitalizacije neizbježne, a i dobar su primjer za to da nam se i odnos prema prostoru mijenja, odnosno pojave koju su Löw i Knoblauch opisali kao polikonteksturalizaciju (2019.) – odnosi u naselju usidreni su u fizičkom prostoru, ali istovremeno se odvijaju i u virtualnom prostoru. Mišljenja sudionika o ovakvim su procesima podijeljena, dok nekima nedostaje 'stari' izravniji kontakt s prostorom i zajednicom, neki su optimistični vezani uz digitalnu budućnost lokalne urbane zajednice.

U šestoj fokus-grupi razvila se o tome zanimljiva rasprava koju prenosimo u skraćenom obliku, a na kraju je grupa došla do konsenzusa da bi nova zajednica trebala biti 'hibridna' – počivati na nekim starim principima i druženju u fizičkom prostoru, dok bi se za poboljšanje kvalitete života u tom fizičkom prostoru mogle koristiti moderne digitalne tehnologije. Do sličnog su zaključka već došli Cabitza i suradnici (2016. prema Žanić i dr., 2023.) te su fenomen o povezivanju na internetu koje zatim stvaraja veze među stanovnicima koje mogu postojati i u virtualnom i u fizičkom prostoru također nazvali *hibridnom zajednicom*.

Iz pasusa je također vidljivo kako je u prvi mah skeptična sudionica iz Sopota na kraju diskusije promijenila mišljenje. Ovaj je izdvojeni dio rasprave podulji, no ujedno ga koristimo i kao pokazatelj prednosti fokus-grupe kao metode u kojoj možemo promatrati evoluciju mišljenja sudionika o nekoj temi. Na kraju poglavlja zaključno se možemo složiti s tezom autora Forresta i Kearnsa (2001.) koji ističu da susjedstvo nije izgubilo na važnosti, već je doživjelo transformaciju, ostajući pritom značajnim za socijalizaciju i svakodnevni život ljudi.

Sudionica, Sopot: *„[...] Ne mogu, zbilja, reći, mlađi, stari, nema veze, svi komuniciraju, pesek ovaj, onaj. I to da, ali ovo za narod, kak ja velim, [...] Ne znam, ali nešto mi fali. Nešto fali, ali ne mogu reći točno što bi ja...“*

Moderatorica: *„Jel vi ostali imate taj osjećaj da nešto fali?“*

Sudionica, Vrbik: *„Od samog početka o tome govorimo. Uvijek fali ta komunikacija.“*

Sudionica, Sopot: *„Je, da.“*

Sudionica, Špansko: *„Ja se čak i ne bi složila. Drugačija su vremena. Nisu vremena ista. Imamo sad nekakve druge zajednice. Ili imamo tu Facebook grupu gdje bilo kom treba*

nešto, stvarno se u roku keks riješi i pomogne ljudima, ne znam ni ja šta. Ne odemo tamo u mjesnu zajednicu, pa ne pričaš da nekomu nešto treba, pa da se sad to nosi tamo, nego se direktno pomogne. Znači, imamo opet to nekako zajedništvo, samo kroz drugačije kanale.“

Sudionica, Sopot: *„Ne vapim baš za modernim, jer onda mi nije ništa falilo i bilo mi je okej. A sad nek' neko veli kaj hoće, ali velim, meni, ne znam, meni fali onaj duh, ono, ono je sasvim drugačije bilo. Ne znam, ja nisam, meni to moderno baš ne predstavlja puno.“*

Sudionica, Vrbik: *„O mlađariji moramo voditi računa, oni sigurno vole nešto moderno.“*

Moderatorica: *„Evo, dečki koji nisu doživjeli taj stari štih.“*

Mlađi sudionik, Vrbani II: *„Da, mi ne znamo to. Treba onda biti hibrid između te zajednice i ovoga što je gospođa rekla da je to digitalizirano pa da si dostupan.“*

Mlađi sudionik, Savica: *„Mjesna zajednica, ali aplikacija. [haha]“*

[grupa raspravlja kako bi ta aplikacija izgledala]

Mlađi sudionik, Savica: *„U biti, može se to povezati sa mjesnim odborom gdje bi se njima u biti na neki način, ono, dalo do znanja ‘E, ljudi žele ovo’ i onda... potencijalno bi to...“*

Sopot: *„Ajde organizirajte, da, što treba. To ne bi bilo loše, da. [sudionica promijenila mišljenje]“*

7.2.2. Povezanost sa susjedstvom i naseljem

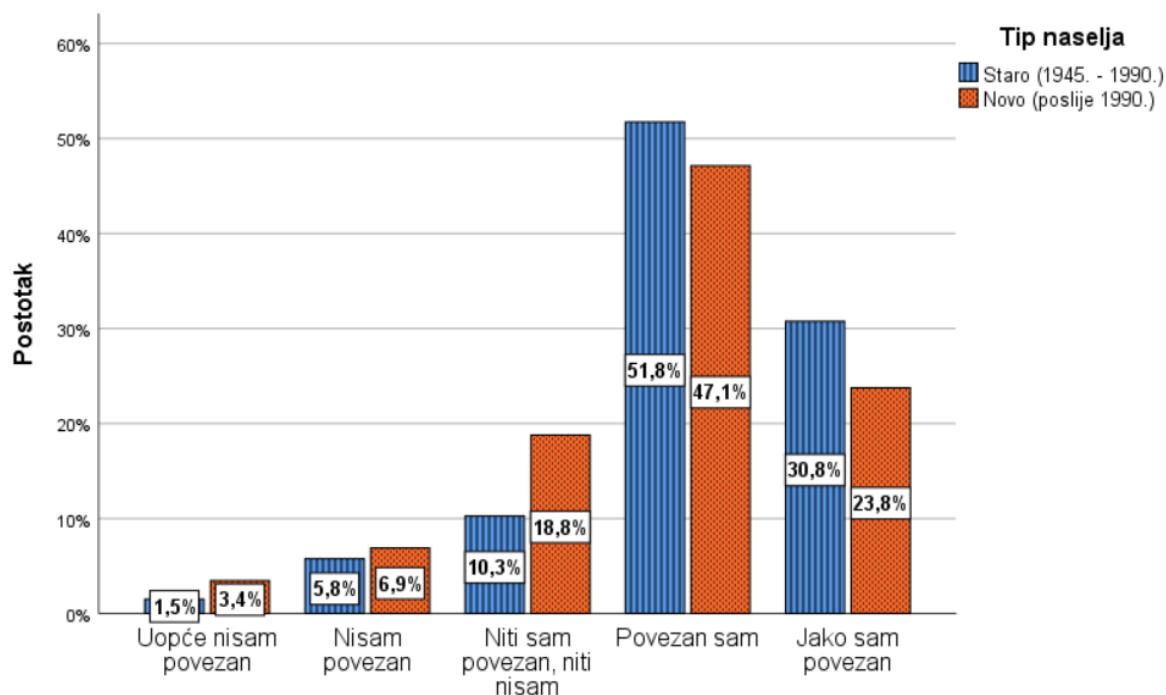
7.2.2.1. Povezanost s naseljem – anketni rezultati

Ovu domenu društvene kohezije, koju Forrest i Kearns (2001., ali i Dekker i Bolt, 2005.; Dekker i Rowlands, 2005. i dr.) nazivaju *povezanost s mjestom i identitet* (engl. *place attachment and identity*), kroz anketno smo istraživanje mjerili česticom *Recite nam (zaokružite) koliko ste povezani sa...* a) svojim stanom, b) stambenom zgradom, c) stambenim naseljem, na skali od 1 *uopće nisam povezan* do 5 *jako sam povezan*. Povezanost sa stambenim naseljem, koja je u fokusu ovog poglavlja, u oba je tipa naselja prema prosjeku bila između

povezanosti sa stanom i zgradom (Tablica 16) – sudionici u našem uzorku bili su nešto više povezani sa svojim stanom nego s naseljem, a u najmanjoj su mjeri su bili povezani sa svojom stambenom zgradom. Medijan i mod su na sve tri razine 4, odnosno odgovor *Povezan sam*. Kao što je vidljivo iz Slike 20, velika je većina sudionika iz starih (83%) i novih naselja (71%) izrazila da su povezani ili jako povezni sa svojim naseljem, što možemo smatrati visokom razinom povezanosti s mjestom stanovanja, a što je u skladu i s vrlo visokom povezanošću s gradom Zagrebom koju su u svom istraživanju ustanovili Mišetić i Miletić (2004.). Sudionici iz starih naselja pritom su statistički značajno povezaniji s naseljem od sudionika iz novih naselja (*Mann-Whitney* $U = 45095,0$, $p < ,01$).

Tablica 16. Povezanost stanovnika starih ($N = 400$) i novih naselja ($N = 261$) sa stanom, zgradom i naseljem

Tip naselja	Stara naselja (1945. – 1990.)			Nova naselja (nakon 1990.)			Razlika
	<i>Prosjek</i>	<i>Medijan</i>	<i>IKR</i>	<i>Prosjek</i>	<i>Medijan</i>	<i>IKR</i>	<i>Mann-Whitney U test</i>
<i>Povezanost sa stanom</i>	4,1	4	4 – 5	4,0	4	4 – 5	$p > ,05$
<i>Povezanost s naseljem</i>	4,0	4	4 – 5	3,8	4	3 – 4	$p < ,01$
<i>Povezanost sa zgradom</i>	3,7	4	3 – 4	3,6	4	3 – 4	$p > ,05$

Slika 20. Povezanost stanovnika starih i novih naselja sa stambenim naseljem

Budući da je povezanost s naseljem u anketi mjerena samo s jednom varijablom koja ima malu varijabilnost, a znamo da je kroz jednu česticu teško zahvatiti različita ljudska emocionalna iskustva s prostorom (Hummon, 1992.), prirodu ovog društvenog aspekta kvalitete života i razlike među tipovima naselja dalje smo istraživali kroz kvalitativno istraživanje. Analitičko pitanje koje nas je pritom vodilo bilo je na koji se način povezanost s naseljem razvija i kako se manifestira. Odgovor na drugi dio ovog analitičkog pitanja saželi smo kroz temu *Privrženost naselju vidljiva je u riječima i djelima*, dok ćemo prvi dio obrazložiti kroz temu *'Već dugo sam tu' – povezanost se formira kroz vrijeme*. U trećoj temi *Mladi se više ne druže kao prije – povezanost s naseljem kod mlađe generacije* nastavljamo raspravu iz prošlog poglavlja o tome kako tehnologija utječe na odnos s prostorom i stanovnicima naselja.

7.2.2.2. Privrženost naselju vidljiva je u riječima i djelima

Altman i Low (1992.) smatraju da su pri istraživanju povezanosti s mjestom ključne emocije koje pojedinci povezuju s mjestima, kognitivni elementi (misli, znanja, vjerovanja) te ponašanja i akcije vezane uz mjesto stanovanja. Ove smo elemente najbolje mogli istražiti kroz intervjue u obilasku koji su ih u konkretnom prostoru naselja dodatno evocirali. Time je i ovo

istraživanje potencijalno doprinijelo jačanju povezanosti s naseljem naših sudionika kroz tzv. „narrativno vezivanje”, odnosno povezivanje kroz pripovijedanje i govorenje o naselju (Gulin Zrnić, 2009.). Svoju povezanost s naseljem u intervjuima su sudionici najizravnije iskazali kroz izricanje osjećaja ljubavi i ponosa prema naselju. Dok je sudionik iz Jarušćice npr. ponosan što je u njegovom naselju Arena Zagreb, najpoznatija koncertna i sportska dvorana u Hrvatskoj, sudionik iz Prečkog ponosan je što se u njegovom naselju održava najstariji malonogometni turnir na otvorenom:

„E, i onda ako pogledam Arenu Zagreb, mislim si, e Zagreb ima, to je najveća i koliko shvaćam dvorana koncertna, bilo kakva arena, u Hrvatskoj. I baš se eto nalazi u našem kvartu. To mi je onako... [...] to mi odlično. Nevjerojatno.“ (IuO, M, Jarušćica)

„E, ovo je najbitnija stvar u Prečkom [hh]. A to je Kocka. Znači Kocka je kulturno igralište koje, ja mislim da prvi turnir je bio 70-ih, 80-ih. I dan-danas se održavaju. Mislim betonsko je igralište. Najobičnije. [...] Ali mi se jako ponosimo time da je to najstariji [turnir].“ (IuO, M, Prečko)

U drugom se citatu može primijetiti da je sudionik iskoristio zamjenicu 'mi' kao znak postojanja dijeljenog, grupnog identiteta te je ovakvu formulaciju koristio više puta tijekom intervjua. O postojanju jakog grupnog identiteta govore i sudionici intervjua iz Dugava:

Sudionik 1, Dugave: *„Ali bih rekao da ekipa koja odraste u Dugavama, da baš svi imamo veliku ljubav prema kvartu. I da se dosta veže, da ima neki dugavljanski identitet.“*

Sudionik 2, Dugave: *„Definitivno. Doslovno, kroz vremenski period se organski stvorilo 'Dugave republika'. I putovnica, imaš dugavljansku putovnicu. Doslovno, samo u toj činjenici imaš dokaz koliko su ljudi shvaćali ovaj kvart ozbiljno i koliko su se povezivali.“*

Manifestacije grupnog identiteta i povezanosti s naseljem mogle su se primijetiti i kroz brojne grafite u javnim prostorima Dugava i Prečkog. Na Slici 21 prikazan je grafit koji ovjekovječuje spomenutu frazu 'Dugave Republika', simbolizirajući grupni identitet ovog naselja, ali i povezanost stanovnika s Gradom Zagrebom i opisanu zajedničku vrijednost navijanja za Dinamo Zagreb (vidljivo u grbovima grada i kluba). Grupni identitet i snažniju identifikaciju s naseljem prema mišljenju sudionika iz pete fokus-grupe većinom imaju stanovnici starih naselja, u kojima se stanari nazivaju i identificiraju s tzv. demonimima (nazivima za stanovnike tog naselja), npr. „Prečkanci“, „dečki s Knežije“. U nekim su starim

naseljima nastali i slogani poput „Travno je glavno“, „Ravno za Travno“ ili „Sloba do groba“⁵⁰. Osim privrženosti i identifikacije s vlastitim naseljem, u Novom se Zagrebu kroz grafite i izjave sudionika mogao primijetiti i izdvojen novozagrebački identitet:

Intervjuerka: „*Kako se deklariraš? Kako se osjećaš?*“

Sudionik 1, Dugave: „*Pa kao Novozagrepčanin, Dugavljanin prvenstveno, zapravo.*“

Slika 21. Grafit Dugave Republika, izvor: autorica

Dok se u planiranim starijim naseljima mogao razviti odvojeni identitet, isto se ne može reći za nove stambene lokacije. Kao primjer imali smo Jarušćicu za koju su sudionici intervjua u obilasku rekli da stanovnici drugih dijelova grada rijetko znaju za naziv Jarušćica, dok se njeni stanovnici identificiraju sa susjednim starim naseljem Remetinec, čije sadržaje (prvenstveno javne prostore) svakodnevno koriste u nedostatku sadržaja u Jarušćici:

Intervjuerka: „*Za početak, u kojem se mi naselju nalazimo? Koliko dugo živiš tu?*“

Sudionik, Jarušćica: „*Pa ja ovo... To je sad već kontroverzno pitanje već prvo. S obzirom da je ovo nekakvo... Ovo bi se trebalo zvati Jarušćica. Ali kada me inače ljudi pitaju, ja kažem da sam iz Remetinca, s obzirom da se nalazimo na nekakvom polu raskrižju između Laništa tamo, najsjevernije, Remetinca, odmah iza Laništa i tu je Blato. To je ono staro naselje.*“

[...] kasnije u intervjuu, Intervjuerka: „*Tu na igralištu sam vidjela natpis 'Remka', jel' tako od milja zovete Remetinec?*“

Sudionik: „*Remka, da, svi govorimo Remka, apsolutno.*“

⁵⁰ Slogani mogu nastati i u 'antagonizmu' prema drugom naselju, npr. „Dugave su šugave“.

Jedan od kognitivnih elemenata koji su manifestacija povezanosti s naseljem je i znanje o povijesti naselja koje su podijelili sudionici intervjua, npr. poznavanje arhitekta Dugava, načina nazivanja ulica, povijesti osnovnih škola u Dugavama i Prečkom, faze izgradnje Jarušćice i Vrbana III itd. No, uz visoku povezanost s naseljem dolazi i subjektivnost pri opisivanju vlastitog naselja pa tako i evaluacija nekih elemenata u pozitivnijem svjetlu. Govoreći o povezanosti naselja javnim prijevozom, sudionica fokus-grupe iz Španskog navela je da je to naselje super povezano, dok je sudionica intervjua u obilasku iz Prečkog za isto to naselje navela da je puno lošije povezano od njenog naselja:

„Tu si na Črnomercu za 15 minuta, na Trgu si za 25 minuta, na Jarunu si za 10 minuta. Ono fakat odlično, to mi je super. Aha, sad su nam i FINU otvorili tu u Šopingu unutra. Znači ono, imaš sve, baš imaš sve. [... nekoliko pitanja kasnije uspoređuje Prečko i Špansko] Isto je pozicija top, ali reko, ne znam zakaj vi toliko cijenite taj svoj dio. Frende, vi imate samo jedan bus. Znači ti od Španskog do tramvaja imaš komad. Nije da ste ne zna kak' povezani. Prečko je puno bolje povezano.“ (IuO, Ž, Prečko)

Osim što je izrazila visoko zadovoljstvo opremljenošću naselja Prečko navodeći da ima sve što stanarima treba, sudionica je navela i udaljenost javnim prijevozom do nekih za nju važnih točaka u gradu. Međutim, ako na stranici Google Maps provjerimo koja je udaljenost javnim prijevozom od Shopping centra Prečko do Trga bana Josipa Jelačića, dolazimo do udaljenosti od najmanje 40 minuta javnim prijevozom. Ovo je dobar primjer kako viša povezanost s naseljem kao emocionalna komponenta može dovesti do više kognitivne procjene zadovoljstva stambenim naseljem u cjelini, odnosno ako su stanovnici povezani sa svojim naseljem, potencijalno će zažmiriti na neke nedostatke u kvaliteti života.

Naposlijetku se povezanost s naseljem manifestira kroz ponašanja i akcije stanovnika. O jednom smo aspektu ponašanja već pisali – viša povezanost s naseljem znači i manju vjerojatnost da se netko želi preseliti iz svog naselja. Također i na svakodnevnoj razini – ako naselje zadovoljava uvjete za svakodnevni boravak i aktivnosti, dio stanara povezanih s naseljem neće imati veliku potrebu ni izlaziti iz naselja:

„Ono generalno Prečko ima sve što ti treba za svakodnevni život. Štoviše, ima ljudi koji ne žele izać' iz ovog kvarta [heh]. Zaista odbijaju.“ (IuO, M, Prečko)

Sudionik iz Prečkog također govori i o ponašanju pojedinaca koji su se zbog određenih životnih okolnosti morali preseliti, ali bi se rado vratili živjeti u Prečko ili Prečko svejedno

redovno posjećuju. Kao primjer visoke povezanosti stanovnika Prečkog s naseljem navodi nogometaša koji se nakon uspješne inozemne karijere vratio živjeti u kvart:

„Branko Strupar ti je s Prečkog, ne znam jel' se ti tog sjećaš. Znači to su ti tamo 90-e, on ti je igrao za Belgiju. I to ti je primjer Prečkog [!]. Lik se nakon jako uspješne karijere i svega vratio. I recimo igra ti Kocku pod normalno, tu ti živi dole. Jer on je gore u Belgiji napravio ogromnu karijeru, čak i igrao za njihovu reprezentaciju. I on im je bio kao prva zvijezda nogometna. Ali mu se to nije svidjelo, vratio se u Prečko.“ (IuO, M, Prečko)

Za ovo je istraživanje posebno važno istražiti vezu između povezanosti s naseljem i participacije u naselju. Fornara i suradnici (2010.) ističu da je povezanost s naseljem snažan prediktor uključenosti/sudjelovanja u zajednici, ali i odbijanja velikih promjena u stambenoj okolini. Kao ilustraciju za to da stanovnici koji su povezani s naseljem snažno reagiraju na promjene u okolini prenosimo emocionalnu reakciju sudionika iz Dugava koji je tijekom intervjua u obilasku shvatio da su mu posjekli voljenu trešnju uz koju veže uspomene:

„A tu su... Srušili su trešnju. [potreseno] [...] Znači to je jedno drvo na kojem sam bio na svakoj grani. Koje je imalo ono... Još u srednju školi smo išli u proljeće, jako je rano dozrijevala ova trešnja. Znači... Pa sigurno 500 kila trešnja sam pojeo s ovog drva. U ono periodu od jedno 15 godina. [kasnije u intervjuu...] Evo, sad me zgrozilo što su skinuli onu trešnju. Znači to me je skoro rasplakalo tamo.“ (IuO, M, Dugave)

Za kraj teme možemo reći da potencijal ovog aspekta leži upravo u tome da povezanost s naseljem može potaknuti stanovnike naselja da participiraju – brinu o naselju i ostvare bolju kvalitetu života. Sudionici intervjua u Dugavama opisali su svog poznanika koji je iz ljubavi prema naselju pridobio podršku stanovnika, ušao u Vijeće gradske četvrti i donio brojne pozitivne promjene u naselje, pogotovo vezane uz revitalizaciju javnih prostora. Obraćanje pažnje na sitne popravke, poput promjene mreže na голу, sudionici vide kao odraz toga da je onome tko se time bavi stalo do njihovog kvarta:

Intervjuerka: *„Znači mislite da možete to nazvati zajednicom?“*

Sudionik 2, Dugave: *„Da, da.“*

Sudionik 1, Dugave: *„Pa gledaj ovo, kako smo ti pričali da je [XY] ušao u mjesni odbor [prije su rekli VGČ] i [...] natjerao ekipu da nam poprave školsko, da stave još koševa, da je mreža na... Prođi po kvartu i vidi koliko mreža ima po golovima, ako se sjećaš tamo na*

rukometnom na malom голу ima. Imaju mreže. Znači to je glupa stvar, ono, koja niš' ne znači, ali tu postoji. Znači to je neko svaki put kada podere, potrga, neko se s tim pozabavi.“

7.2.2.3. 'Već dugo sam tu' – povezanost se formira kroz vrijeme

Ako želimo razumjeti zašto su stanovnici starih naselja povezaniji s naseljem od stanovnika novih naselja, za početak se trebamo sjetiti definicije povezanosti s naseljem Fornare i suradnika (2010.) koji navode da ona obuhvaća osjećaje, veze, misli i namjere ponašanja koje ljudi razvijaju *tijekom vremena* u odnosu na svoje okruženje. Stanovnici starih naselja u našem uzorku u prosjeku u svom naselju stanuju već 21,1 godinu, dok stanovnici novih naselja u prosjeku u svom naselju stanuju kraće – 11,5 godina ($t(592) = 10,677, p < ,01$), a duljina boravka u naselju u oba tipa naselja statistički je slabo do umjereno pozitivno povezana s povezanošću s naseljem ($r(\text{stara}) = ,256, r(\text{nova}) = ,257, p < ,01$)⁵¹. Drugim riječima, neovisno o tome stanujete li u socijalističkom ili postsocijalističkom naselju, s vremenom / s duljim boravljenjem u tom prostoru razvit ćete višu povezanost s naseljem.

Hummon (1992.) to objašnjava time da dugotrajni boravak na nekom mjestu značajno povećava sentimentalne veze na način da se stvaraju sjećanja na značajna životna iskustva/događaje koja se zatim povezuju s tom okolinom, a s vremenom se također povećavaju šanse za stvaranje lokalnih društvenih veza, kao što smo opisali u prošlom poglavlju. Ovdje se možemo sjetiti i definicije 'kvarta' kao prostorno-socijalnog entiteta koji živi u *sjećanju* svakog stanovnika te čija je socijalna komponenta (uspomene, povezanost, identitet i sl.) čak i značajnija od fizičko-prostorne (Čaldarović, 2011.b; Šarinić i Čaldarović, 2015.). No, kako bi se ostvarila povezanost s naseljem važna je i prostorna komponenta naselja, prvenstveno javni prostori, u kojima se zbiva javni život i socijalni tok aktivnosti te se individualna i kolektivna povezanost s prostorom „taloži kroz vrijeme“ (Čaldarović, 2011.b: 129).

Sudionike intervjua u obilasku pomno smo izabrali na način da već dugo borave u svom naselju te kod njih možemo pratiti sve elemente koji dovode do povezanosti⁵². Srž ove teme sažela je sudionica iz Prečkog koja u tom naselju stanuje gotovo cijeli život i uz to naselje vezuje brojne svoje uspomene i životne događaje:

⁵¹ Ako se kontrolira utjecaj varijable duljine boravka u naselju, pripadnost tipu naselja (starom vs. novom) ne objašnjava više značajno povezanost s naseljem.

⁵² Uz iznimku sudionika iz Vrbana III koji se u naselje doselio prije nekoliko godina, svi sudionici intervjua u obilasku u naselju su proveli više od 10 godina, dok su neki u naselju koje istražujemo proveli cijeli život.

„A povezana sam, naravno. Jesam. Kad sam tu od drugog osnovne i ono, tu sam sve prošla. Praktički cijeli život sam tu. [...] Kaj god sam radila, radila sam tu, kak' se veli, na kvartu. [...] I ono, tu sam, kak' se veli, doma.“ (IuO, Ž, Prečko)

U brojnim je starim naseljima ta povezanost međugeneracijska jer su u istim naseljima stanovali i roditelji ili bake i djedovi sudionika, time učvršćujući i povezanost sadašnje generacije. Boravak više generacija iz iste obitelji u istom naselju naziva se „genealoško vezivanje” (Low, 1992.), a ilustrirat ćemo ovakve veze s nekoliko primjera sudionika kvalitativnog istraživanja:

„Moja stara i tetka su išle tu u školu. Mojoj staroj razrednik je meni predavao njemački. [...] Znači mi smo u stanu... Ja sam išao iz tog stana u školu iz iste sobe iz koje je moja stara išla u školu.“ (IuO, M1, Dugave)

„U Trnskom je savršeno, odijeljeno je krasnim Parkom mladenaca kojeg su naši roditelji sadili - to je bila obaveza da svaki bračni par pred vjenčanje mora uplatiti za jedno drvo.“ (FG2, Ž, Trnsko)

Sjećanja i veze s naseljem mogu se formirati kroz sve životne faze, no mnogi su sudionici istaknuli da je djetinjstvo (i adolescencija) ključna faza u kojoj se formira povezanost s naseljem. Razlog tome je što su upravo djeca skupina koja najviše (najintenzivnije) koristi prostor naselja (Šikić-Mićanović, 2004.). Sudionik intervjua iz Dugava nazvao je to 'urođenim lokal-patriotizmom' te smatra da dubina odnosa dolazi od brojnih sjećanja iz djetinjstva. Šetanje kroz prostor naselja vratilo je neka od tih sjećanja za sudionicu intervjua:

„Ali baš su mi to lijepe uspomene, tak oko škole. I moja učionica, jooj [emotivno]. Isuse, kad je to bilo? Evo vidiš kak' je tamo ono drvo. [...] Pa mislim svi ovi tamo parkići isto, tamo smo se sve igrali. Ma po cijelim Dugavama smo trčali.“ (IuO, Ž, Dugave)

Povezanost s mjestom ključna je za samo-definiranje pojedinca i stvaranje vlastitog identiteta (Altman i Low, 1992.). Za sudionika koji danas stanuje u novom naselju Vrbani III formativan je bio period adolescencije koje je proveo na Voltinom, s kojim se i danas identificira:

„Ja sam se u to Voltino doselil s nekih trinaest godina i do 26., 27. sam tam živjel. Neki formirajući dio, srednje škole. Ja se identificiram s tim kvartom dan danas recimo. Mislim ne tolko, naravno, ko kad sam bio klinac, ali dosta dugo sam se identificirao s tim kvartom, bez

obzira kaj se nisam tamo ni rodio, ali formirao sam se tamo u tom dijelu.” (FG5, M, Vrbani III)

Osim što se kroz protok vremena povezivanje s naseljem zbiva kroz različite životne faze pojedinaca, također je važno istaknuti ponavljanje i dijeljenje sličnih iskustava te događaja (gdje je naglašen ciklički i repetitivan karakter socijalnog vremena, Čaldarović, 2011.b), pogotovo za formiranje grupnog identiteta. Kroz intervju u obilasku sudionici su često govorili o 'kultnim mjestima', 'kultnim ljudima' i zajedničkim događajima za koje zna i posjećuje ih mnogo stanovnika naselja, čime se stvaraju i dijeljena sjećanja te učvršćuje osobna i kolektivna povezanost s naseljem. Primjer jednog takvog kultnog mjesta već smo naveli – igralište Kocka u Prečkom – a često su se osim navođenja javnih prostora kao *lokusa* druženja kultnima nazivali i komercijalni prostori poput restorana, klubova ili kafića koji u naselju postoje već dugo vremena, imaju svoju povijest i koje posjećuju već generacije stanovnika tog naselja:

Sudionik 1, IuO, Dugave: *„Sad smo u Traču, to je onak ... [Sudionik 2: „kultni kafić“] birc za mame dok čekaju klince da se igraju. [Sudionik 2: „Ja se ne bih složio.“] Ja kad sam bio mali, tu na livadi se masu igralo. A je, kultni je kafić, definitivno.“*

Sudionik 2: *„Kultni je kafić, čak i ljudi onak' u Jugi osamdesetih... [Sudionik 1: „Al' se prije zvao Kuna. Nije oduvijek Trač.“] To nisam znao. Ali onak' ljudi koji nisu iz Dugava, koji su stariji, su mi znali govorit da su se tu nalazili sa svojim kompanjonima iz vojske i tak.“*

Budući da u starim naseljima stabilna populacijska baza živi već više desetljeća, ovakva vrsta povezanosti s naseljem puno se više ostvarila u tom tipu naselja. No, sličnih iskustava u manjoj mjeri (i s kraćim trajanjem) ima i u novim naseljima:

„Zvala se Trgovina Iva i svi smo to obožavali. Svi smo išli tamo, sok, sladoled kaj god ti treba smo tamo išli uzimat. I u jednom trenu je došao aparat kao za sve te stvari: za sokove, za grickalice, slatkiše. I onda je ubrzo nakon toga trgovina propala. E, to nam je bilo ono... [...] od tada nam je svima u srcu onak': 'ajme meni nema više trgovine Ive'. Tak da, to je bio tragičan dan za kvart.“ (IuO, M, Jaruščica)

Ono što povezuje stanovnike naselja je i poznavanje istih ljudi u naselju. Pritom su neki stanovnici naselja prema iskazima sudionika također 'kultni', odnosno postali su kvartovske legende, npr. profesor fizike koji je predavao svoj djeci u Dugavama:

„Uglavnom taj lik iz fizike, ono kultni lik. Jer i kad se razdvojilo [od jedne OŠ u Dugavama u dvije], svih 40 godina njegove karijere, je on fakat predavao svoj djeci u kvartu.

I onda imaš te neke njegove ful poznate rečenice, koje da bilo kog na cesti zaustaviš i kreneš s prvim dijelom, ljudi će ti znat' završiti: 'Ja guram zid, zid gura mene'. “ (IuO, M1, Dugave)

Prema sudionici iz Prečkog, neki su stanovnici koji su bili legende u kvartu sad ostarili ili umrli, a oni su bili ti koji su prema njenom mišljenju 'činili Prečko', odnosno bili su poveznica među stanovnicima i uvijek spremni pomoći:

„[...] ali imate te neke ljude koji su ta stara garda, ajmo reć' [...]. Još uvijek imate te ljude, sam kaj su sad stariji. [...] kad treba nekaj pomoći, bilo kaj, uvijek su tu, [...] ovi koji su tu jako dugo pa su ih svi znali. [...] tipa k'o Popaj koji je bio ono, kak' se veli, legenda Prečkog, ali je isto umro. I ti neki likovi koji su ono, ajmo reć', su činili Prečko, [...], ono veliš njega, znaš da je iz Prečkog. “ (IuO, Ž, Prečko)

Osim sretanja istih ljudi i posjećivanja istih mjesta, stanovnike u naselju naposljetku spajaju (te grade grupni identitet) i zajednička događanja i aktivnosti, bilo spontana ili organizirana poput Dana Dugava, već spomenutog turnira na Kocki u Prečkom, sajma OPG-ova u Jaruščici, Dana Zapruđa, Adventa u Španskom itd. Sudionici šeste fokus-grupe složili su se da su takva događanja pozitivna za kvart te je sudionik iz Vrbana II izrazio želju da se češće organiziraju u njegovom kvartu:

Sudionik, Vrbani II: *„Mislim da bi trebao barem jedanput u šest mjeseci neki događaj biti. kod nas nema, ja mislim, u Vrbanima, ima u Zagrebu ti Dani Zapruđa, dana ovog, onog. U Vrbanima nema jednostavno. “ [...]*

Sudionica, Špansko: *„Da, ne u POS-u, ali ima u Španskom na Kukuljeviću ima nekoliko puta godišnje koncert i nešto za klince, i ono Advent u Španskom i tak. “*

Moderatorica: *„I mislite da to puno znači za zajednicu u kvartu? “*

Sudionica, Špansko: *„Pa da, kak' ne. Je. “*

Iako su ovom temom dominirali ilustrativni citati iz Prečkog i Dugava, starih naselja s bogatom poviješću i snažnim kolektivnim identitetom, treba podsjetiti da je povezanost s naseljem prema anketnom istraživanju visoka i u novim naseljima, u kojima se stanovnici također druže i okupljaju. Hoće li u njima s vremenom doći do razvijanja identiteta kao u starim naseljima, treba istražiti u nekom budućem istraživanju za nekoliko desetljeća, no ponovno

valja naglasiti da je za to važan preduvjet dostupnost kvalitetnih javnih prostora kao mjesta okupljanja u kojima se ljudi susreću i stvaraju uspomene.

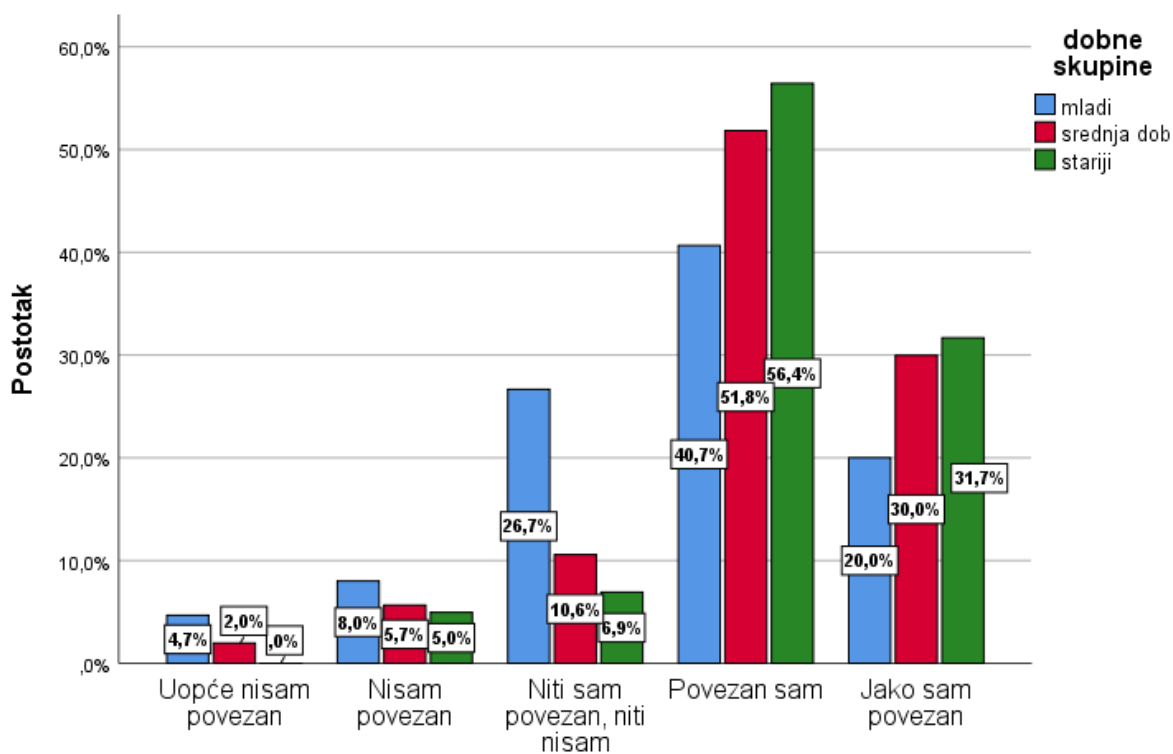
7.2.2.4. Mladi se više ne druže kao prije – povezanost s naseljem kod mlađe generacije

U prošlom poglavlju započeli smo temu o utjecaju digitalne tehnologije na zajednicu i povezanost sa susjedstvom. Žanić, Miletić i Milak u svom su članku (2023.) zaključili da sama tehnologija ne mijenja nužno lokalne odnose, ali da će se ti odnosi potencijalno promijeniti ako mladi ljudi počinju preferirati tehnološki posredovana (virtualna) druženja nauštrb susreta 'licem u lice'. Upravo tu opservaciju iznijeli su mnogi naši sudionici kvalitativnog istraživanja, i to iz svih dobnih skupina.

Za početak možemo reći da je u anketom istraživanju postojala značajna razlika u povezanosti s naseljem te osobnom odnosu sa susjedima i stanovnicima naselja između dobnih skupina (prema *Kruskal-Wallis testu*, Tablica 17). Provođenjem *post-hoc Mann-Whitney U* testova može se reći da su razlike značajne između skupina mladih i stanovnika srednje dobi na obje varijable te između mladih sudionika i onih starije dobi na varijabli povezanosti s naseljem ($p < ,017^{53}$), dok između sudionika starije i srednje dobi ne postoje statistički značajne razlike. Čak i kad se kontrolira duljina boravka u naselju, pripadnost mlađoj dobnoj skupini i dalje značajno doprinosi objašnjenju varijance povezanosti s naseljem⁵⁴. No, treba naglasiti da je kod mladih i dalje najzastupljeniji odgovor bio „povezan sam“ sa stambenim naseljem i „slažem se“ da imam dobre osobne odnose sa susjedima i stanovnicima naselja. Razlika je npr. u tome da je oko četvrtine mladih zaokružilo 'niti sam povezan, niti nisam povezan' sa stambenim naseljem, dok je isto učinilo manje od 10% sudionika iz generacije starije dobi. Više je mladih dakle zaokružilo da su niti povezani niti nisu povezani sa stambenim naseljem, nego ih je procijenilo da su jako povezani s naseljem, dok je kod ostalih dobnih skupina tri ili četiri puta više sudionika zaokružilo vrijednost 5 nego 3 na skali (Slika 22).

⁵³ Bonferronijeva korekcija ($,05/3$)

⁵⁴ Ovo smo provjerili kroz hijerarhjsku višestruku linearnu regresijsku analizu s varijablom povezanost s naseljem kao kriterijem, a duljinom boravka u naselju te pripadnosti mlađoj dobnoj skupini (eng. *dummy varijabla*) kao prediktorima. U prvom koraku testirali smo model samo s duljinom boravka kao prediktorom, dok smo u drugom koraku dodali i varijablu pripadnosti mlađoj dobnoj skupini kako bismo testirali njen doprinos objašnjenju kriterija ponad doprinosa duljine boravka u naselju. Drugi je model također značajan ($R^2 = 0,081$, $F = 28,13$; $p < ,01$) te je značajno povećanje F vrijednosti u odnosu na prvi model ($p < ,01$), a obje varijable imaju značajne regresijske koeficijente, $p < ,01$: β (mladi) = $-,112$; β (duljina boravka) = $,227$, što znači da mladi imaju manji osjećaj povezanosti s naseljem bez obzira na to koliko su dugo živjeli u naselju. To bi moglo značiti da se razlika može pripisati nekim drugim faktorima (npr. načinu života, načinu socijalizacije, korištenju digitalnih tehnologija i sl.).

Slika 22. Povezanost s naseljem kod različitih dobnih skupina – raspodjela odgovora na tvrdnju *Zaokružite koliko ste povezani sa stambenim naseljem*

Tablica 17. Razlika u povezanosti s naseljem i odnosom sa susjedima između dobnih skupina

varijabla	Stariji (65+) (N = 101)			Srednja dob (34-64) (N = 407)			Mlađi (18-33) (N = 150)			p*
	M	Md	IKR	M	Md	IKR	M	Md	IKR	
Povezanost s naseljem	4,2	4	4 – 5	4,0	4	4 – 5	3,6	4	3 – 4	p<,01
Odnos sa susjedima i stanovnicima naselja	4,1	4	4 – 5	4,2	4	4 – 5	4,0	4	4 – 5	p<,05

*p generiran na temelju *Kruskal-Wallis testa*

Iz anketnih podataka možemo reći da nije riječ o velikim razlikama, ali ipak su se te razlike konzistentno spominjale u kvalitativnom istraživanju i pripisivale uporabi digitalnih tehnologija. Više je sudionika spomenulo da se mlađe generacije druže na drugačiji način nego prije i da provode više vremena na mobitelu ili kod kuće gdje se druže online:

„Ali ovak' kad vidim klince isto su na kavi, al' su svi na mobitelu. Imam osjećaj da se ne druže tak k'o ekipa k'o prije.“ (IuO, Ž, 37, Prečko)

„Dosta su zatvoreni, ostaju kod kuće dosta, mislim idu i u klubove i to, ali ja imam svoju kumicu, sad ima 19 godina i propratio sam joj zadnjih 6-7 godina. Doma, online.“ (FG5, M, 65, Vrbik)

Zanimljivo je čuti mišljenje o tome od sudionika kvalitativnog istraživanja koji i sami pripadaju mlađoj dobnoj skupini. Od sudionika intervjua u obilasku, trojica koji pripadaju malo 'starijem dijelu' te dobne skupine također smatraju da mlađe generacije imaju drugačiji odnos prema prostoru, druženju i zajednici, međutim ne ubrajaju sebe u takvu generaciju, nego smatraju da su promjene zahvatile one mlađe od njih:

„Zumići⁵⁵ ne briju više toliko. To opet ne bih rekao da je do neke promjene u kvartu koliko je do promjene u generaciji cijeloj, diljem svijeta.“ (IuO, M, 27, Dugave)

„I, baš, ovaj, baš se vidi da, ne znam, su djeca više na mobitelu doma nego vani. Puno više na mobitelu.“ (IuO, M, 25, Dugave)

„Pitanje jel' ova mlađa generacija uopće imaju osjećaj za bilo kakvu zajednicu pa tako i kvartovsku. Drugo, ja sam još uvijek generacija koja je u tim godinama bila bez mobitela. Bez ničega. Mi smo se morali družiti vani na ulici.“ (IuO, M, 33, Prečko)

Imali smo priliku intervjuirati i dvoje sudionika koji su bliži donjoj granici te dobne skupine. Sudionica iz Dugava vidi i potvrđuje utjecaj digitalne tehnologije na način druženja u svojoj generaciji, međutim opet smatra da je najveća razlika upravo s još mlađom generacijom koja prema njenom mišljenju više ne zna 'lijepo odrastati' kao njena generacija:

„Pa, mi smo 7,5 godina razlike [ona i brat], mislim da je, što se te razlike tiče, da je dosta bilo drugačije. Ne znam, drugačija su vremena bila. Isto, ja sam imala sigurno više mobitel nego on kad je bio mali, sigurno. [...] Vidim i na sebi. Znamo i mi doći kod prijateljica doma pa da smo na mobitelu. Ali znamo se kontrolirati. Mislim da ova djeca danas to toliko ne

⁵⁵ Generacija Z (rođena, ovisno o različitim podjelama, između 1995./1996./1997. i 2012.)

znaju. [...] Tako da, mislim da su se dosta promijenila djeca. Da ne znaju više igrati, to što sam rekla. Ja mislim da oni ne znaju onako lijepo odrastati kak' smo mi odrastali.“ (IuO, Ž, 19, Dugave)

Dok je sudionica iz Dugava imala mogućnost usporedbe sa starijim bratom koji prema njenom dojmu ima više prijatelja i ekipe u kvartu, mladi sudionik iz Jarušćice imao je priliku usporediti svoj društveni život i odnos prema naselju s onim njegove mlađe sestre. On je također pesimističan prema mlađoj generaciji kojoj njegova sestra pripada:

„Nemoj uopće da počnem... Da, imam mlađu sestru, da da. Ona je 2009. rođena. [...]. To je skroz druga priča. [...] Ona je isto u nekakvom razumnom dobu dobila pristup [mobitelu], pa onda je sličnija meni nego što čujem da su npr. mlađa braća, sestre od prijatelja. Oni su definitivno...[...]. I onako, ne ide se van ili ako jesu vani, više mi se puta desi da čak i ovdje ponekad prođem, klinici su ono na dvorcu, mobitel u rukama, to mi je ono... ne želim sad zvučat k'o deda onak', ali čudno je za vidjet'. Definitivno naše okruženje nije bilo takvo.“ (IuO, M, 19, Jarušćica)

Do sad smo iznijeli više nalaza koji idu u prilog tzv. teoriji digitalnog opreza (Žanić i dr., 2023.), no na ovu temu nije jednostavno donijeti zaključak koji ide samo u tom smjeru jer postoje i iskazi koji daju malo blažu, optimističniju sliku, bližu zaključcima iz prethodnog poglavlja. Iako je nepobitno da se mladi (ali i starije generacije) danas uvelike oslanjaju na korištenje digitalne tehnologije, sudionica iz Španskog iz svog iskustva u naselju prepričava da se djeca i dalje u velikoj mjeri druže i vani:

„[...] pa se vraćam u 10 sati navečer i haklaju, ne znam, i vani su i to mi je super jer je jako puno djece vani i druže se i trče i igraju se, i kada kažu 'ne, svi su klinici za kompjuterima' i ne znam, vjerojatno jesu kad se povuku u svoje kuće, ali ih je dosta svejedno vani i to je super.“ (FG6, Ž, 53, Špansko)

Da virtualne zajednice nisu nužno suprotstavljene fizičkim zajednicama, već ih one nadopunjuju i povezuju s fizičkim svijetom (u hibridnu zajednicu koju smo spominjali), pokazuje i opis sudionika iz Jarušćice koji opisuje svoje susrete s prijateljima i u fizičkom i u virtualnom prostoru:

„Tako da mislim da smo mi baš pogodili taj onak sweet spot gdje, barem ja i moja ekipa, [...] gdje se nismo oslanjali na internet. Nije nam to bila glavna stvar, ali smo mogli onako se

osloniti na to u slučaju ono... Najlakši oblik komunikacije. Onako cijeli dan ste vani i na kraju se barem možete još malo čut' prek' poruka ili nešto tako.“ (IuO, M, 19, Jaruščica)

Da virtualne interakcije nisu zamjena za fizičke pokazao je i slučaj korona-krize, u kojoj su stanovnici jedva čekali ponovno se družiti u fizičkom prostoru te je za to upravo prostor naselja, kao najbliža okolina, bio najprikladniji. Sudionik iz Jaruščice govori o tom razdoblju kao onom koje je na neki način spojilo kvart te njemu dalo priliku da se ponovno poveže s prijateljima iz naselja:

„To je čak bilo onako nekako, ja sam to čak vidio kao onako malu priliku da reconnectam s ljudima iz kvarta. [...] npr. starci bi jedino dozvolili da se družimo baš onako malo bliže, da baš ne idemo prema centru. I to je bila prilika da se ono, s kim ćeš se drugo družiti nego s ljudima iz kvarta. Tako da to je bilo dosta dobra prilika da se onako nastavimo družiti baš specifično u kvartu.“ (IuO, M, Jaruščica)

Sudionicu iz Prečkog druženje na otvorenom za vrijeme korone sjetilo je na mlađe dane u kojima se češće tako družila. Naviku ovakvog druženja prakticira i dalje:

„[...] kad je krenuo šesti, sedmi [mjesec], onda smo lijepo kavicu, coffee to go, uzeli smo negdi na ovom, na klupicu i onda smo se u biti prisjetili kako nam je nekad bilo lijepo. I onda nam je to očito ostalo. Sad kad je toplije, isto velim, iza moje zgrade imate drveni stol, dvije klupice, kupimo si pivicu, sjedneš i ono, k'o nekad.“ (IuO, Ž, Prečko)

Ovi su primjeri pokazali da unatoč snažnoj prisutnosti tehnologije u životima stanara, fizički prostor naselja i dalje ima važnu ulogu za njihovu kvalitetu života te pretpostavljamo da će u budućnosti stanovnici Zagreba, pa tako i mlađe generacije, i dalje biti snažno povezani sa svojim naseljima. U tom smjeru ide i već naglašena i u istraživanjima potvrđena pretpostavka da je opća povezanost s gradom u cjelini uglavnom apstraktna (i ostvaruje se npr. preko pojedinačnih simbola, historijskih objekata i ambijenata, Čaldarović, 1988.), a da je dublja povezanost u kontekstu kvalitete stanovanja upravo ona neposredna povezanost s najbližom, lokalnom okolinom kao što je ulica, susjedstvo i naselje. I koliko god suvremeno i digitalno vrijeme imaju utjecaj na život na svakodnevnoj razini i život u lokalnoj zajednici, lokalna razina i povezanost s njom ostaju značajni aspekti života u gradu (Kearns i Forrest, 2000.; Forrest i Kearns, 2001.; Bonaiuto i Fornara, 2017.; Emami i Sadeghlou, 2020.; i dr.).

7.3. Participacija

U ovom se poglavlju bavimo pitanjem u kojoj mjeri stanovnici sudjeluju u različitim aktivnostima i udruženjima u naselju, prvenstveno onima koji nastoje poboljšati kvalitetu života kako bismo dobili uvid u pitanje imaju li stanovnici zagrebačkih naselja *kontrolu nad stanovanjem* (Cooper i Rodman, 1994.). Istražujući participaciju vodili smo se, između ostalih, sljedećim analitičkim pitanjima: U kojoj mjeri stanovnici u svom naselju participiraju u društvenim i drugim aktivnostima (civilnim, sportskim, kulturnim, političkim i sl.)? Koje su prepreke jačoj participaciji? Što bi potaknulo stanovnike da više participiraju?

Rezultate kvalitativnog i kvantitativnog istraživanja strukturirali smo u tri teme. Kroz prvu temu koju smo nazvali *Pasivna većina i aktivna entuzijastična manjina* prikazat ćemo kako se svakodnevnim problemima i stanjem u naselju bavi manjina zainteresiranih pojedinaca, dok većina stanovnika iz niza razloga nije uključena u pitanja poboljšanja kvalitete života u naselju. Jedan od razloga je i manjkavo funkcioniranje mjesnih odbora, što smo saželi u temi *Nedopiranje mjesnih odbora do stanovnika*. Naposljetku ćemo kroz temu *Reakcijska participacija – reagiramo ako su ugroženi javni prostori* opisati akcije u kojima ipak sudjeluje veći broj stanovnika naselja ako postoji opasnost od gubitka javnih prostora te istaknuti koje pozitivne učinke ovakve akcije mogu imati za društvenu koheziju u naselju.

7.3.1. Pasivna većina i aktivna entuzijastična manjina

Sudionike anketnog istraživanja pitali smo *Jeste li vi u zadnjih 5 godina bili aktivni u nekoj udruzi / inicijativi koja je imala za cilj poboljšati susjedstvo/naselje?* te *Sudjelujete li vi u nekoj društvenoj aktivnosti u vašem naselju (kulturnoj, sportskoj, ekološkoj, religijskoj i sl.)?* (mogući odgovori bili su DA / NE). Rezultati za stara i nova naselja sažeti su u Tablici 18. U oba tipa naselja se bez značajne razlike (*Fisherov egzaktni test, $p > ,05$*) aktivnost kreće oko 10% ili ispod 10% sudionika. Također smo sudionike pitali da kroz otvoreni odgovor obrazlože o kakvim se aktivnostima radi. Kod društvenih se aktivnosti većinom radilo o aktivnostima sportskog, kulturnog i religijskog karaktera, a nekoliko je sudionika navelo i da sudjeluje u određenim humanitarnim aktivnostima u naselju (npr. sakupljanje odjeće, pomoć susjedima slabijeg imovinskog statusa i sl.). Sudionici koji su se u posljednjih 5 godina angažirali kako bi poboljšali susjedstvo činili su to kroz uključivanje u mjesni odbor ili vijeće gradske četvrti ($N = 9$), kroz uključivanje u udruge (tek nekoliko sudionika koji sudjeluju u npr. Udruzi zelene i plave Sesvete ili udruzi koja se bavi mentalnim zdravljem), dok se ostatak aktivnih sudionika

uključio u različite inicijative čiji je cilj poboljšanje infrastrukture u naselju, npr. za uređenje dječjih parkova, igrališta, izgradnju nove škole i vrtića, rješavanje problema s parkingom i nogostupima, uređenje kvarta i smanjenje problema s odvozom smeća, izgradnju teretane na otvorenom i slično.

Tablica 18. Sudjelovanje sudionika u aktivnostima za poboljšanje naselja i drugim društvenim aktivnostima u naselju (N (stara) = 396, N (nova) = 259)

	Stara naselja (1945. – 1990.)	Nova naselja (nakon 1990.)
<i>Sudjelovanje u udrugama i inicijativama za poboljšanje susjedstva/naselja u posljednjih 5 godina</i>	9,3%	7,3%
<i>Sudjelovanje u društvenim aktivnostima u naselju</i>	10,6%	8,5%

Ako se promotri postotak sudionika koji je sudjelovao u ovakvim aktivnostima, možemo reći da se radi o relativno malom broju stanara, odnosno da velika većina sudionika nije aktivno angažirana u svom naselju. Kroz kvalitativno se istraživanje pokazalo da iako stanovnici podržavaju inicijative i akcije za poboljšanje stanja u naselju, sami se uključuju ako je potreban relativno mali angažman (npr. potpisivanje peticije na *Facebooku*). Također rijetko iniciraju ovakvu vrstu aktivnosti te se pogotovo izuzimaju od političkog angažmana. Jedan od razloga za to je nezainteresiranost. Sudionica intervjua u obilasku iz Prečkog na pitanje zna li gdje je mjesni odbor odgovorila je da ne zna jer ju takve stvari jednostavno ne zanimaju, ali da je spremna potpisati peticiju ako se slaže s predloženom inicijativom:

Intervjuerka: „Znate li gdje je mjesni odbor u Prečkom? Jeste bili kad?“

Sudionica, Prečko: „Ne, nisam nikad. Znam gdje je veterinar. [...] Ovo kaj me zanima znam, ovo me uopće... [ne zanima]. Ak' je neka peticija za nekaj, to potpišem, isto ak' se slažem s tim i to je to.“

Neke od sudionika zanima sudjelovanje u susjedstvu i u načelu bi se voljeli uključiti, ali ne u okviru političkih institucija mjesnih odbora i vijeća gradske četvrti. Sudionik intervjua u Jaruščici bio je oduševljen kad je saznao da postoji udruga koja organizira aktivnosti u njegovom naselju za koju nije čuo prije intervjua te je izrazio želju da se priključi. No, smatra

da je angažman političke prirode prikladniji za neke druge ljude koji su ambiciozniji i angažiraniji:

Intervjuerka: „Što misliš, jel' bi se jednog dana htio uključiti u nešto, u mjesni odbor ili neku udrugu da nešto probaš promijeniti u svojoj okolini?“

Sudionik, Jaruščica: „Pa definitivno, u sklopu nekakve udruge sigurno. Sam za sebe, ne znam, mislim osobno čak znam puno ambicioznije i angažiranije ljude koji bi bili prikladniji za takve poslove, za takve pozicije.“

Kao što je vidljivo i u ovom citatu, malobrojne stanovnike koji su aktivni u naselju ostali stanovnici percipiraju kao ambiciozne, angažirane ili entuzijastične te su oni ti koji iniciraju i predvode pozitivne promjene u naselju, bilo kroz mjesni odbor ili različite inicijative. Kao takvu osobu sudionica fokus-grupe iz Sopota opisuje bivšeg člana mjesnog odbora:

„Ja znam za Sopot i gospodin koji je do sada bio, međutim više nije promjenom stranke. Još uvijek je aktivan nešto sa strane, ali mislim da je osoba koja se jako trudila. Od toga da postoji grupa na Facebooku pa je tamo objavljivao razne događaje ili kada je palo stablo na neki automobil napisao bi: 'Ne znam čije je, ali dajte da to riješimo iz proračuna, ja sam zvao i pisao, ali nitko nije došao iz grada', također se zalagao i za neke promjene – što mi mislimo da bi trebalo promijeniti na školskom igralištu ili do toga da bi objavio da se popravljaju stazice pa da zaobilazimo taj puteljak i slično. Mislim da je osoba koja se jako trudi i koja u kvartu živi 40-ak godina.“ (FG1, Ž, Sopot)

Sudionica druge fokus-grupe iz istog naselja također je spominjala članove svog lokalnog mjesnog odbora i opisala kako su članovi sadašnjeg saziva manje aktivni od članova prošlog saziva, što pokazuje da je efikasnost tog tijela također ovisna o entuzijazmu i kompetenciji uključenih članova:

„Članovi mjesnog odbora sad su se promijenili. Sad smo izabrali nažalost te neke nove koji nisu baš kompetentni, al' ovi prije su stvarno čuda napravili za cijeli kvart općenito.“ (FG4, Ž, Sopot)

Spomenuta udruga u Jaruščici također je nastala kao rezultat entuzijazma nekoliko stanovnika naselja, između ostalih i sudionice intervju u obilasku, te kao odgovor na probleme u naselju vezane uz nedostatak infrastrukture, (javnih) prostora za okupljanje, zajedničkih aktivnosti i sl. Udruga se oglašava na društvenoj mreži Facebook, a organizira aktivnosti poput sportskih igara za djecu, sajma OPG-ova, odnosno male tržnice s nazivom Zelena Jaruščica,

adventsko druženje i kićenje kvarta i sl. Problemi udruge su nedostatak vlastitog prostora u kojem bi se provodile aktivnosti, kao i nedostatak vremena članova koji u radu udruge participiraju na volonterskoj bazi:

„Udruga je nastala iz inicijative, a puno više može i puno više bi se dalo, ali tu je i naš problem vremena. Ne možete kraj svih obaveza koje imate biti 100% aktivni negdje, osim ako niste zaposleni. [...] Tu je problem prostora najviše. Udruga kao takva nema svoj prostor. [...] najčešće smo u prostoru Centra za kulturu. [...] A jako malo površina u naselju je te namjene koje bi se dalo iznajmiti da bi udruga dobila i mogla koristiti. Zato kažem, taj društveni dom bi nam nekako u mjesnom odboru bio, ne samo zbog ove udruge, nego i zbog druge, jedna od bitnijih stvari.“ (IuO, Ž, Jaruščica)

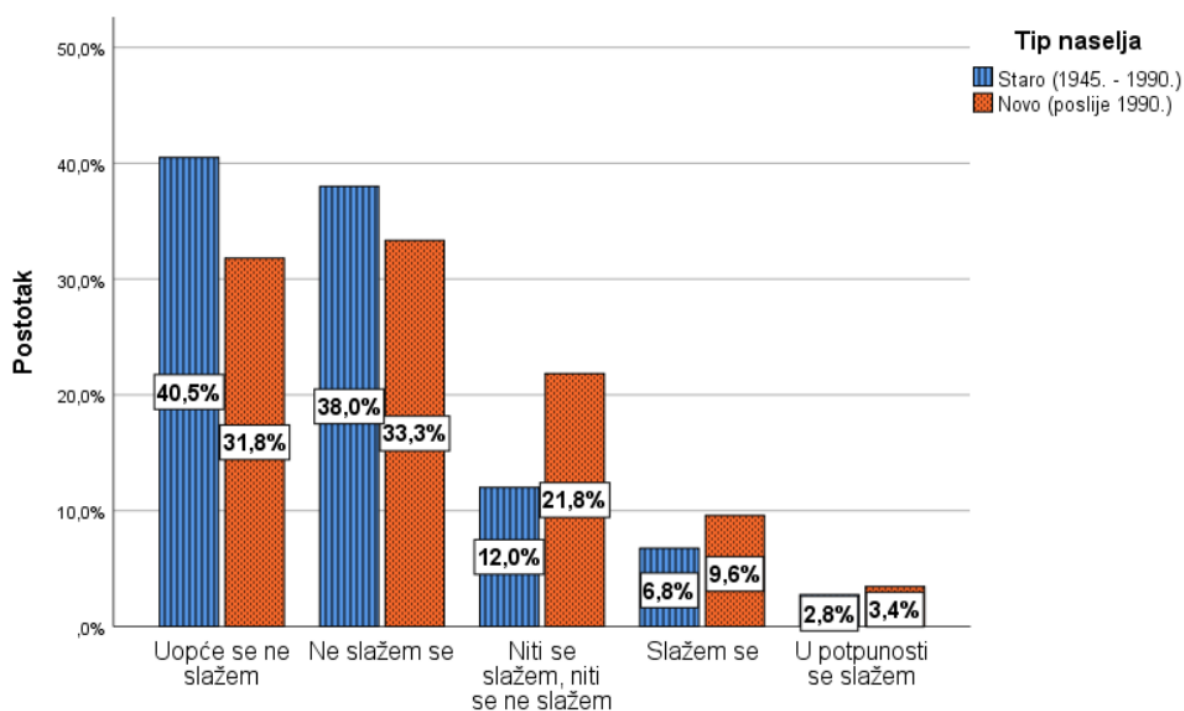
Ovaj primjer pokazuje da je unatoč entuzijazmu stanovnika inicijative i udruge za poboljšanje kvalitete života u susjedstvu teško održavati u kontinuitetu bez institucionalne potpore i bez primjerenih prostora u naselju koje bi stanovnici mogli koristiti za organizaciju svojih aktivnosti.

Zaključak da je većina stanovnika pasivna i ne sudjeluje u lokalnoj zajednici, od hrvatskih je sociologa već odavno iznio Ognjen Čaldarović u svom članku *Društenost u suvremenom gradu*: „Pasivnost, želja za neuključivanjem i nesudjelovanjem, distanciranost – sve su to odlike suvremenog stanovnika gradova.“ (1987.b: 68). O nezainteresiranosti, neinformiranosti i pasivnosti stanovnika u tadašnjim novim naseljima pisala je i Dušica Seferagić (1985., 1988.), a ovakvi se nalazi o slaboj participaciji u hrvatskom društvu kontinuirano mogu pronaći i u sociološkim radovima u 21. stoljeću (Bežovan i Zrinščak, 2007.; Zlatar, 2015.; Svirčić Gotovac i Zlatar Gamberožić, 2020.; Svirčić Gotovac i dr., 2021.b). Ključno pitanje koje je pritom postavio Čaldarović je „Kako takvog pojedinca operacionalno uključiti u zajednicu?“ (1987.b: 68). Prvi je korak istraživanje uzroka slabe participacije te faktora koji potiču participaciju. Navest ćemo neke od njih koje smo identificirali na temelju kvalitativnog istraživanja. Prvi je razočaranost u politički sustav i osjećaj nemogućnosti utjecaja na odluke koje se donose u naselju. Razočaranost u predstavnike lokalne političke vlasti izrazili su sudionici fokus-grupa:

„Osjećaj da se ništa ne može promijeniti je glavni problem, a političari se jako trude da mi imamo taj osjećaj. Samo nas pitaju kada su izbori, a poslije toga apsolutno ništa.“ (FG1, M, Savica)

„Apropos mjesne inicijative koju smo spominjali maloprije, sjećam se kada su bili izbori dobili smo letke i pitala sam se zašto ne postoji plac baš na kvartu, a postoji mjesto s betonskim stolovima koje je zatvoreno, zagrađeno i tako stoji, a znam da je u programu bilo otvaranje toga. Prošli su izbori, bilo je obećanja da će se to napraviti i na kraju ništa.“ (FG2, Ž, Ravnice)

Ovakvi primjeri pokazatelj su manjka povjerenja između građana i lokalne vlasti (van Beckhoven, 2005.) te šire nepovjerljivosti građana prema predstavničkim institucijama u Hrvatskoj (Bovan i Baketa, 2022.), a ona se može manifestirati (ili je pak uzrokovana) i kroz osjećaj da građani osobno ne mogu utjecati na odluke koje se donose u vezi njihovog naselja. U anketnom smo istraživanju pitali sudionike u kojoj se mjeri slažu s tvrdnjom *Mogu osobno utjecati na odluke koje se donose u vezi s mojim naseljem (izgradnja, infrastrukturne promjene)* (na skali od 'uopće se ne slažem' do 'u potpunosti se slažem'). Rezultati su bili niski za oba tipa naselja (Slika 23), s prosjekom 1,9 za stara i 2,2 za nova naselja (Md (stara) = 2, IKR (stara) = 1 – 2; Md (nova) = 2, IKR (nova) = 1 – 3; $Mann\ Whitney\ U = 44767,0$, $p < ,01$) te više od 65% sudionika iz novih i 78% sudionika iz starih naselja koji misle da ne mogu osobno utjecati na odluke o svom naselju. Ovakav je nalaz usporediv s onim Karajića (2024.) na uzorku stanovnika Rijeke i Primorsko-goranske županije koji je također utvrdio visok postotak sudionika koji smatraju da nemaju utjecaja na donošenje političkih odluka na lokalnoj razini.

Slika 23. Slaganje sudionika iz starih ($N = 400$) i novih naselja ($N = 261$) s tvrdnjom *Mogu osobno utjecati na odluke koje se donose u vezi s mojim naseljem*

Još jedan faktor koji možemo istaknuti je manjak znanja i edukacije o participacijskom procesu koji je, uz nemogućnost odlučivanja o budućnosti naselja, također pokazatelj niskog stupnja demokracije koji se u literaturi veže uz postsocijalističke zemlje s kraćom demokratskom povijesti (Dekker i van Kempen, 2008.). Sudionica fokus-grupe iz Dugava opisuje kako ljudima fali kultura participacije koja je postojala u socijalizmu, a u postsocijalističkom sistemu se izgubila jer ne postoji edukacija o toj temi. Smatra da u Europi postoji nasljeđe građanske participacije, no koje još nije preneseno mlađim generacijama u Hrvatskoj:

„Mi imamo jako veliku rupu između socijalizma i današnjega doba. Djecu treba početi učiti u prvom razredu osnovne škole kako sudjelovati u društvu. Nitko to od nas ne zna. Mi smo neke generacije koje su između. Ostali su digli ruke i sada bismo se zapravo trebali uključiti u bolje društvo, male zajednice i mjesne odbore, a stojimo po strani baš iz tog nekog neznanja. Mlade treba što prije aktivirati upravo da se njima ne dogodi ovo što se nama događa, a to je da nas je teško aktivirati za zajednicu – od zgrade pa nadalje. Mi nemamo te navike, izgubili smo to. To je imao socijalizam, a mi smo upali u rupu koja traje već 30 godina, a nismo ni školovali mladu generaciju da preuzme naslijeđa Europe kako se sudjeluje u gradskom životu – da imamo pravo na prigovore i da zapravo trebamo prigovarati kako bi se stvari promijenile.“ (FG1, Ž, Dugave)

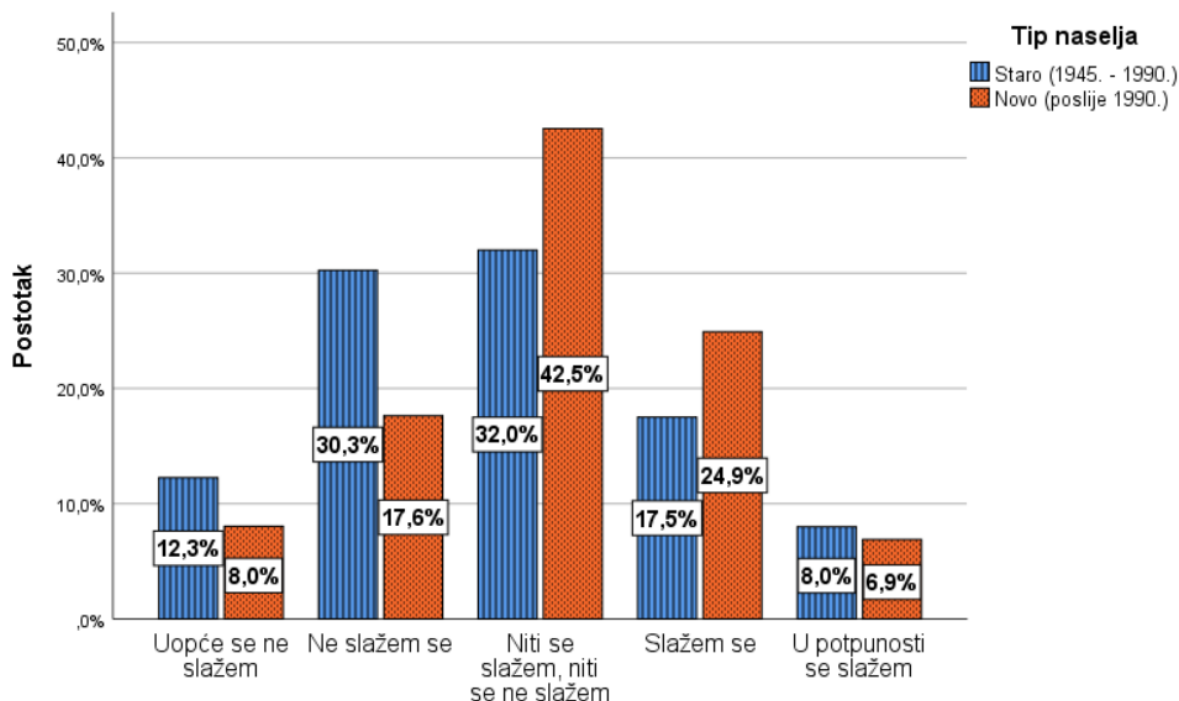
Osim negativnih faktora poput nezainteresiranosti, neznanja i nepovjerenja građana u institucije, postoje i neki faktori koji pozitivno utječu na stupanj participacije u naselju. U prošlom smo poglavlju već naveli primjer kako povezanost s naseljem može potaknuti stanovnike da se uključe u aktivnosti za poboljšanje kvalitete života u naselju. Pozitivnu ulogu također može igrati društveni kapital zajednice (Filipović Hrast i Dekker, 2009.) u obliku veza i poznanstava među stanovnicima. Nekoliko je sudionika navelo kako su za pozitivne promjene u naselju zaslužne i društvene mreže, odnosno *Facebook* grupe naselja, kroz koje se stanovnici povezuju i mogu se međusobno informirati o stanju u naselju te poticati na promjene. Primjer toga dala je sudionica fokus-grupe iz Španskog koja volontira sa slijepim osobama i informirala je stanovnike svog naselja kroz *Facebook* grupu kako pravilno prići slijepima. Ona smatra da su i ovakvi mali koraci i oblici participacije zaslužni za povećanje kvalitete života u naselju:

„Mi u kvartu imamo nekoliko slijepih. Ja kak' sam volontirala sa slijepim osobama, znam kak' im prići i znam da puno ljudi im ne priđe iz razloga što se boji na koji način prići' [...]. Onda sam isto tako napisala post koji je imao ono 700, 800 lajkova i komentara sve skupa

[...]. I to su te nekakve male stvari, znači ne moramo izgraditi pol kvarta ili ne znam iskopati koliko kanala, evo i ovo povećava kvalitetu života u kvartu. “ (FG6, Ž, Špansko)

7.3.2. Nedopiranje mjesnih odbora do stanovnika

Još jedna prepreka participaciji koju nismo naveli u prošloj temi je i način funkcioniranja mjesnih odbora. Mjesni odbori i vijeće gradske četvrti prema percepciji sudionika ankete glavni su akteri u lokalnim politikama ili aktivnostima koje se događaju u naselju. Kao glavne aktere navelo ih je 37,1% sudionika, a slijedi gradska vlast koju je izabralo 19,5% sudionika, inicijative stanara s 4,5% te civilne udruge s 1,2%. Čak 37,2% sudionika navelo je da ne zna odgovoriti na pitanje tko je glavni akter lokalnih politika i aktivnosti u naselju, što može biti još jedan pokazatelj neznanja ili nezainteresiranosti stanara. Jednako tako sudionici nisu bili sigurni je li njihova lokalna zajednica aktivna. Izražavajući slaganje s tvrdnjom *Lokalna zajednica (gradska četvrt, mjesni odbor, inicijative građana/stanara i sl.) u mom naselju je aktivna* (možemo pretpostaviti da su tu sudionici prvenstveno mislili na mjesni odbor i vijeće gradske četvrti koje prepoznaju kao glavne aktere), najčešći je odgovor u oba tipa naselja bio 'niti se slažem, niti se ne slažem' (Slika 24). Pritom je prosjek na ovoj varijabli bio nešto viši u novim (M (nova) = 3,1) nego u starim naseljima (M (stara) = 2,8). Percepcija o aktivnosti lokalne zajednice statistički je značajno viša u novim naseljima (Md (stara) = 3, IKR (stara) = 2 – 4, Md (nova) = 3, IKR (nova) = 2 – 4; $Mann\ Whitney\ U = 44317,5$, $p < ,01$), no iz distribucije odgovora na Slici 19 vidljivo je da se možda radi samo o višoj neupućenosti ili nezainteresiranosti stanara u novim naseljima, gdje je više od 40% sudionika reklo da se niti slaže niti ne slaže s tvrdnjom.

Slika 24. Slaganje sudionika iz starih ($N = 400$) i novih naselja ($N = 261$) s tvrdnjom *Lokalna zajednica (gradska četvrt, mjesni odbor, inicijative građana/stanara i sl.) u mom naselju je aktivna*

Potvrdu o neupućenosti stanara u aktivnosti mjesnog odbora mogli smo pronaći i u kvalitativnom istraživanju. Na pitanje znaju li gdje su prostorije mjesnog odbora u njihovom naselju gotovo svi sudionici intervjua u obilasku te mnogi sudionici fokus-grupa nisu znali odgovor. Sudionica intervjua iz Vrbana III rekla je da ne zna kako to tijelo funkcionira i da njihove aktivnosti ne dopiru do nje. Također smatra da je mjesni odbor u svojim aktivnostima ograničen te se divi ljudima koji se unatoč tome odluče obavljati tu dužnost. U njenim je riječima ujedno vidljiva nezainteresiranost, neupućenost, ali i neefikasnost mjesnog odbora da dopre do stanara:

„Do mene ne dopiru, tako da možda nisu toliko aktivni, ja nisam možda profil za to, ali do mene ne dopiru uopće. Mislim da bi oni mogli sigurno puno toga bolje raditi i organizirati, ali ne znam kako to tijelo funkcionira, možda imaju hrpu ograničenja pa rade šta mogu, ne razumijem se uopće u to. [...] Ne znam stvarno, ništa ne znam o tim mjesnim odborima, to mi je bilo... nezanimljivo mi je to. Mislim da je to puno... Divim se ljudima koji se time bave i koji

žele nešto napraviti na taj način, a mislim da je to puno posla, a ne možeš postići neke efekte, da si stalno ograničen.“ (IuO, Ž, Vrbani III)

Jedna od mogućnosti upućivanja stanara u rad mjesnog odbora je i putem društvenih mreža, što neki odbori iskorištavaju, a neki ne:

„Ja nisam znala da postoje mjesni odbori dok nisam vidjela na Facebooku od kolege grupu 'Mjesni odbor Buzin' u kojoj je sve objašnjeno gdje se što radi. Ja sam tražila za Dugave i nisam nigdje našla niti na jednoj društvenoj mreži da ima 'Mjesni odbor Dugave' niti slično. Interesiralo me i tražila sam po Facebooku jer vidim da svi imaju nešto.“ (FG1, Ž, Dugave)

Isto tako stanovnici imaju mogućnost doći i razgovarati s članovima mjesnih odbora uživo, no samo u ograničeno i kratko vrijeme. Sudionica istraživanja koja je članica ovog tijela navela je da ljudi znaju gdje zasjedaju, no rijetko dolaze. Sudionik fokus-grupe iz Vrbika žalio se koliko je zapravo teško doći do članova mjesnog odbora, a složio se i ostatak grupe:

„Ti sad moraš mjesnom odboru [ostali se ubacuju: „Se najaviti, pisati...“] da se najaviš, pa onda mjesni odbor ima svoj ured na Vrbiku negdje tamo..., jednom tjedno pa ako pogodiš i tako... [ko-moderatorica: „Pa nema nikoga i kad dođete u redovno vrijeme.“] pa nema nikoga. [...] Ja treba da pogađam prvu srijedu u mjesecu od 10 do 11 da bi nešto rekao.“ (FG5, M, Vrbik)

Sudionici druge fokus-grupe u raspravi o participaciji podržali su aktivizam i inicijative građana, no također su se složili da bi mjesna samouprava trebala brinuti o dobrobiti građana neovisno o aktivizmu. Sudionica iz Knežije istaknula je da aktivizam oduzima puno vremena, a rješava probleme koje bi trebala rješavati mjesna samouprava koju građani financiraju iz prireza:

„Apsolutno podržavam aktivizam, ali ja se ne bih složila. Mislim da on čovjeku oduzima jako puno vremena. Čini mi se da mi u Gradu Zagrebu imamo 18 % prireza, što je poprilično velik novac. Ono što ja od gradske vlasti i svoje mjesne zajednice očekujem je da znaju što trebaju napraviti te da to bude u cilju moje dobrobiti. Onog trenutka kada ja moram potpisivati peticiju zbog njihovog lošeg posla, onda smo mi već u problemu.“ (FG2, Ž, Knežija)

Jedna je sudionica kvalitativnog istraživanja članica mjesnog odbora u svom naselju te smo kroz razgovor s njom saznali i drugu perspektivu o radu ovog tijela. Dok građani smatraju da su za mnoge nedostatke u naselju krivi članovi mjesnog odbora, sudionica iz perspektive člana objašnjava da mnogo odluka nije u njihovoj ingerenciji – o njima moraju odlučivati više

instance vijeća gradske četvrti ili Gradske skupštine, a često o određenim prostorima u naselju ne može odlučivati ni jedno od tih tijela jer je prostor u privatnom vlasništvu. Sudionica smatra da odboru ne manjka ideja, ali ih je teško realizirati zbog manjka sredstava i složenog birokratskog postupka, što joj izaziva frustracije:

„Trnovit je put jer mi smo tu samo neko 'ko pokušava napraviti nešto i vidjeti koji su nedostaci i te nedostatke popraviti, ali nismo ti koji možemo odlučivati o konkretnim stvarima. I to je u stvari frustrirajuće, i to je onak' problem. Jer to sve ide mjesni odbori, gradska četvrt, Gradska skupština, Grad. I vi kad krenete od bilo čega da treba napraviti, da bi htjeli promijeniti, da bi htjeli napraviti, to mora proći 5-6 instanci i onda vas negdje stopiraju, vrte na početak i onda se vrtite u krug. I ono, frustrirajuće je to što ste na prvoj meti svih oko sebe, a nažalost niste u mogućnosti napraviti nešto.“ (Ž⁵⁶)

Ovi nalazi potvrđuju i prethodna istraživanja i medijske prikaze o mjesnim odborima koje smo naveli u teorijskom dijelu rada (Manojlović Toman i dr., 2019., Ivković, 2020.). Mjesne odbore u Gradu Zagrebu, kako u starim, tako i u novim naseljima, u velikoj mjeri karakterizira manjak vlastitih sredstava, manjak komunikacije s građanima i složena komunikacija s ostalim tijelima gradske vlasti, što su Svirčić Gotovac i Zlatar Gamberožić (2020.) opisale kao prejaku formalizaciju participativnog procesa. Ovi primjeri pokazuju, kao i prošla istraživanja u hrvatskom kontekstu, da je stupanj participacije u zagrebačkim naseljima nizak prema Arnsteininoj ljestvici građanske participacije. Većina građana ne sudjeluje u procesu odlučivanja o svom naselju (što je karakteristično za prije dvije 'stepenice' ljestvice), dok je rijetkim građanima omogućeno da se njihov glas čuje (kroz inicijative, rad u mjesnom odboru i sl.), ali još uvijek nemaju garanciju da će njihovi prijedlozi u konačnici biti usvojeni jer pravo odlučivanja zadržavaju više instance, odnosno nositelji moći (što spada pod stepenice koje Arnstein naziva 'tokenizmom', 1969.). Ako se osvrnemo na pitanje s početka poglavlja, možemo stoga zaključiti da stanovnici zagrebačkih naselja u velikoj većini nemaju kontrolu nad svojim stanovanjem i stanjem u naselju.

Za kraj teme opisat ćemo percepciju sudionika o usporedbi mjesnog odbora i nekadašnje mjesne zajednice koja je u socijalizmu imala sličnu funkciju kao današnji mjesni odbori te se o ovoj usporedbi u nekoliko navrata (potaknuto) raspravljalo tijekom fokus-grupa. Jedan od dojмова sudionika je da je mjesna zajednica bila mnogo aktivnija od današnjih mjesnih odbora, s raznovrsnijim sadržajima koji su angažirali stanovnike naselja:

⁵⁶ Radi zaštite identiteta sudionice izostavili smo oznaku za metodu i naselje.

„Moj tata je radio u mjesnoj zajednici i proveli smo jako puno vremena u mjesnoj zajednici, zato što smo imali jako puno sadržaja. Od doslovce ono, od kina, ne znam, to sad ne bi bilo vjerojatno interesantno, ali smo imali stolni tenis, pa smo imali nekakvu foto-grupu, pa su umirovljenici imali jako puno isto toga. [...] Kod nas u mjesnom odboru nema apsolutno ništa od toga, jednostavno se održavaju tamo sastanci i to je to.“ (FG6, Ž, Špansko)

Sudionik iz Vrbika stekao je dojam da su nekadašnje mjesne zajednice bile više organizirane oko potreba ljudi, dok su mjesni odbori samo politička tijela. Sudionici šeste fokus-grupe složili su se da je ova distinkcija vidljiva već u imenu – dok je odbor birokratski i službeni termin koji stvara određenu distancu i svodi ulogu ovog tijela na administrativnu, mjesna zajednica više je služila stanovništvu naselja. Svoje mišljenje po tom pitanju detaljno je elaborirala sudionica iz Sopota, a prenosimo isječak iz njenog nostalgичnog osvrta na nekadašnju mjesnu zajednicu:

„Imam osjećaj kao da je to više bilo, evo sad ću se izraziti, narodski. Ono, stvarno svi iz kvarta. Svi k'o jedan, k'o jedan narod. Zaprudanci svi. Mlađi, stariji, nema veze. A ovo, kad kažemo mjesni odbor, čini mi se da tu sad već ima nešto malo... [Sudionica, Travno: „Birokracije“]. Da, da, upravo, politike. [...] Moj tata je nekad bio predsjednik mjesne zajednice u Zaprudju. Isto to, kada je bil prvi svibanj, prvi maj, tamo se na sred onog trgića u Zaprudju napravila drvena pozornica i onda pjev'o Vlado Kalember, ples'o se folklor, ali to je bila mjesna ZAJEDNICA, kužite kaj hoću reći. A sad kako su ovi mjesni odbori, toga nema baš tako. Nije to toliko narodski, nego je onako... organizira se, ali točno vidiš da tu još ono nešto fali.“ (FG6, Ž, Sopot)

Neki mjesni odbori u Zagrebu iznimno su aktivni te osim što paze na red i održavaju infrastrukturu u naselju, organiziraju i zajednička događanja, čime postaju i kohezivnim elementom u naselju. Zaključak ove teme je da bi se svi mjesni odbori u većoj mjeri trebali truditi da dopru do stanovnika u svom naselju, slušati njihove želje i potrebe, a u idealnom slučaju i povezati ih u zajednicu.

7.3.3. Reakcijska participacija – reagiramo ako su ugroženi javni prostori

Dok je većinu vremena stanovništvo zagrebačkih naselja pasivno i ne participira u svojoj stambenoj okolini, postoje situacije u kojima se uspije mobilizirati veći postotak stanovništva nekog naselja kako bi se zaustavila neka neželjena promjena u okolini. Budući da su takve akcije većinom reakcija na neku situaciju i planiranu intervenciju, ovakvu vrstu participacije nazivamo *reakcijskom* (Svirčić Gotovac i dr., 2021.b). Poznat primjer toga je i inicijativa „Čuvamo naš park“ kroz koju se u naselju Savica uspjela spriječiti izgradnja crkve na zelenoj površini parka, a ovu su akciju više puta spominjali i sudionici ovog istraživanja. Slučaj je detaljno opisan u Svirčić Gotovac i Zlatar Gamberožić, 2020., a svoje odjeke među stanovništvom tog naselja i drugih zagrebačkih naselja ima i danas. Ova uspješna akcija postala je uzor i stanovnicima drugih naselja, npr. stanovnicima Knežije koji su uspješno obranili javni prostor u naselju od izgradnje velike zgrade. Sudionica jedne od fokus-grupa detaljnije je opisala inicijativu, dok je u drugoj fokus-grupi stanovnica tog naselja dodala da je za ovu pobjedu aktivista u Knežiji uzor bila Savica:

„Knežija je imala inicijativu zabrane gradnje na jednom trgu gdje je mala niska prizemnica u kojoj je DM, nasuprot toga je škola s dječjim igralištem, a pokraj toga je vrlo popularna terasa kafića. Tu je između dvije velike zgrade planirana gradnja šesterokatnice, onda je bila inicijativa i skupljali su se potpisi od građana Knežije. To je zaustavljeno na kraju i inicijativa je uspjela.“ (FG2, Ž, Knežija)

„Nama stvarno je bila Savica uzor, to su se ljudi stvarno angažirali, ne mogu reć'...“ (FG3, Ž, Knežija)

Neke od inicijativa i akcija koje su opisali sudionici bile su uspješne, a neke ne (npr. inicijative protiv izgradnje zgrade Hrvatske lutrije u Sopotu ili izgradnje benzinske crpke u Jarunu koje nisu uspjele spriječiti gradnju), no zajedničko im je da stanovnici naselja staju u obranu dragocjenih javnih i zelenih površina u naselju. Jedan od ključeva uspjeha inicijative u Savici bila je prema percepciji stanara upornost aktivnih sudionika, prisutnost na terenu i intenzivna komunikacija s građanima – dijeljenje letaka, obilaženje stanova i sl.:

„Bio sam aktivan kada je bilo ovo vezano uz park. Tada je to bilo jako prisutno i ljudi su išli – nije to bilo jedno mjesto pa ako vi dođete, nego su ljudi išli po stanovima i skupljali su se potpisi. Dolazili su k vama i onda htjeli vi to ili ne, bili ste involvirani. [...] kada ti dođe doma s papirom i objasni što treba, onda svi ljudi znaju o čemu se radi i puno više ljudi će se uključiti“ (FG1, M, Savica)

Sudionica jedne od fokus-grupa istaknula je, a možemo reći da to potvrđuju i izjave drugih sudionika kvalitativnog istraživanja, da će ljudi u naselju rado sudjelovati u brojnim inicijativama ako ih netko drugi inicira i uključi ostatak stanovnika. Time se ponovno vraćamo na važnost entuzijastičnih pojedinaca koji pokreću akcije u naselju. Ova sudionica iz Španskog kao primjer je navela spremnost ljudi da sudjeluju u humanitarnim akcijama, ali isto vrijedi i za akcije u naselju u kojima se brani javni interes te stanovnici imaju zajednički cilj:

„Pa ja mislim da ljudi [...] žele sudjelovati. To smo vidjeli kad je bio potres, svi su nosili nekakvu humanitarnu akciju, organizirali su se. [...] Međutim, kao da nitko to ne organizira, nema neke inicijative. Jer ako netko preuzme inicijativu, vidim da se ljudi jako odazivaju i svi žele sudjelovati.“ (FG6, Ž, Špansko)

Na kraju želimo istaknuti i potencijal participacije za jačanje društvene kohezije u kvartu, odnosno povezanost participacije s drugim aspektima koje proučavamo. Stanarka iz Savice istaknula je kako je opisana uspješna inicijativa približila i povezala stanovnike tog naselja te da oni u visokoj mjeri participiraju i komuniciraju i dalje. Osim toga, stanovnici naselja bolje su se upoznali kroz ovu inicijativu i izgradila se solidarnost u naselju:

„Konsenzus je bio da ta zelena površina tu ostaje i jednostavno su se ljudi povezali i mislim da ta razina participacije dosta visoka i da je ona ostala i dalje [...] kroz komunikaciju s mjesnim odborom, ali prije svega na Facebooku ja bih rekla. [...] Naravno da je potrebna inicijativa nekolicine, ali to se jednostavno stvorilo, ja bih rekla samo od sebe, od tih nekih zajedničkih interesa. Ali je jako dobar model povezivanja kvarta. Ja sad k'o da živim ono, neću reć' na selu, ali na selu u onom pozitivnom aspektu u smislu da kad god ti nešto treba, 10 ljudi će uskočit'.“ (FG3, Ž, Savica)

7.4. Javni i polujavni prostori društvenosti u naselju

U svim smo dosadašnjim poglavljima rezultata uz opisivanje procesa vezanih uz pojedini društveni aspekt uvijek naglasili važnost javnih prostora u kojima se ti procesi odvijaju i od kojih su neodvojivi. Pokazali smo da su javni prostori mjesta organiziranih i spontanijih događanja u koja se kroz vrijeme upisuju uspomene i simbolička značenja (Čaldarović, 2011.) te se razvija povezanost s naseljem. Opisali smo situacije u kojima javni prostori postaju prostori političkog djelovanja (Čaldarović i Šarinić, 2017.), u kojima i zbog kojih se mogu odvijati skupovi ili protesti, odnosno koje se brani kroz reakcijsku participaciju. Rezultati su potvrdili da su javni prostori i prostori susreta i urbane društvenosti (Gulin Zrnić i Škrbić Alempijević, 2019.), u kojima se susreću različitosti, ali i stvara bliskost i gradska zajednica. U ovom poglavlju sažimamo rezultate o stanju javnih prostora u zagrebačkim starim i novim naseljima kroz tri teme. Teme su pritom djelomično izašle iz okvira analitičkih pitanja koja smo si postavili u početku: U kojim se javnim i polujavnim prostorima u naselju stanovnici spontano ili organizirano okupljaju? Na koji se način mogu poboljšati javni prostori kako bi stanovnici bili zadovoljniji i češće boravili u njima?

U prvoj temi, *Želja za očuvanjem zelenih površina*, opisujemo važnost koju sudionici istraživanja pridaju ovom dijelu društvene i javne infrastrukture u svom naselju te se nadaju da se neće smanjiti uslijed trenda točkaste gradnje. U drugoj temi, *Nedostatak nekomercijalnih prostora za okupljanje zaštićenih od vremenskih uvjeta*, govorimo o nekim prednostima i nedostacima javnih prostora zagrebačkih naselja, npr. o deficitu besplatnih javno dostupnih prostora za druženje, pogotovo za potrebe mlađe generacije, dok u trećoj temi, koju smo nazvali *Visoka percipirana sigurnost u zagrebačkim naseljima*, suprotstavljamo percipiranu i 'objektivnu' sigurnost javnih prostora u odabranim naseljima.

7.4.1. Želja za očuvanjem zelenih površina

U anketnom smo istraživanju pitali sudionike da na skali od 1 do 5 ocijene koliko su im određene odrednice prostora i usluge važne u odnosu na život u stambenom naselju (od 1 – uopće nije važno do 5 – jako je važno). Od 21 varijable s različitim uslugama (npr. škola, vrtić, pošta, dom zdravlja i sl.) koje čine primarnu i sekundarnu infrastrukturu u naselju te odrednica prostora poput blizine javnog prijevoza, pješačkih staza, rekreacijskih područja itd., varijabla *uređene zelene površine* imala je u ukupnom uzorku treći najviši prosjek – čak 4,55, te niži po važnosti samo od dućana s prehranom ($M = 4,73$) te dostupnosti ljekarne ($M = 4,57$). Ukupno

je 96% sudionika zaokružilo da su im uređene zelene površine u naselju važne ili jako važne. Nije stoga neobično da su sudionici u kvalitativnom istraživanju pri navođenju prednosti svog stambenog naselja nerijetko na prvom mjestu istaknuli upravo prisutnost zelenih površina. Kao uvodno pitanje u šestu fokus-grupu sudionici su morali navesti jednu stvar koja im se najviše sviđa u njihovom naselju:

Sudionik, FG6, Savica: „*Ono što se meni najviše sviđa i zašto tamo i jesam, zašto preferiram ostati tamo, je da naspram svih ostalih mjesta gdje sam bio, znači Kvatrić, tamo Ilica kod Parka dr. Franje Tuđmana, Kustošije i sličnih mjesta, imam osjećaj da imam najviše zelenila tamo i u biti zbog toga sam prvenstveno tamo [...].*“

Sudionica, Vrbik: „*Ja sam iz Vrbika. Naselje mi se sviđa iz istog razloga što ima puno zelenila. [...]*“

Sudionik, Vrbani II: „*Ja sam s Vrbana i najbolje mi je tamo što isto ima zelenila i dosta se sve modernizira. [...] I blizina Jaruna mi je isto bitna.*“

Jednako su tako u intervjuima u obilasku u starim naseljima Dugavama i Prečkom, ali i cjelovitom novom naselju Vrbani III, sudionici isticali značaj javnih zelenih površina i ostalih javnih prostora u njihovom naselju (poput igrališta, rekreacijskog područja uz jezero Jarun i dr.), dok su u Jaruščici sudionici isticali nedostatak ovakvih prostora. U anketnom su istraživanju sudionici iz socijalističkih naselja bili statistički značajno zadovoljniji sa zelenim površinama nego sudionici iz postsocijalističkih naselja, a isto tako i s ostalim vanjskim javnim površinama i pješačkim stazama, dok su jednako zadovoljni bili s dječjim igralištima (Tablica 19). Najveća je razlika upravo u zadovoljstvu zelenim površinama.

Tablica 19. Zadovoljstvo sudionika starih i novih naselja javnim prostorima

	Stara naselja (1945. – 1990.)			Nova naselja (nakon 1990.)			Mann-Whitney U	p
	M	Md	IKR	M	Md	IKR		
zadovoljstvo zelenim površinama	4,4	5	4 – 5	3,8	4	3 – 5	34531,5	<,01
zadovoljstvo dječjim igralištima	4,2	4	4 – 5	4,1	4	4 – 5	48527,0	>,05
zadovoljstvo ostalim vanjskim javnim površinama	4,0	4	4 – 5	3,8	4	3 – 4	45663,5	<,01
zadovoljstvo uređenošću pješačkih staza	4,1	4	4 – 5	3,9	4	3 – 5	45482,0	<,01

Od nedostatka zelenih površina posebno 'pate' stanovnici novih stambenih lokacija, u kojima privatni investitori ostavljaju prostora za zelene površine tek toliko da zadovolje minimalne zakonske norme. Minimalnu količinu zelenila u svom naselju komentira sudionik fokus-grupe iz nove lokacije Selska-Baštijanova (Pongračevo):

„Beton je doslovce svugdje; mislim ima tih zelenih površina, ali baš izgledaju kao isforsirane zelene površine. Ajmo sad tu staviti – tu ide točno tol'ko na milimetar, sve je na milimetar...“ (FG3, M, Pongračevo)

Ovaj je deficit posebno došao do izražaja tijekom intervjua u obilasku te tijekom promatranja u novom stambenom naselju Jaruščica, gdje su odabrane lokacije za promatranje zapravo bile polujavnog ili poluprivatnog karaktera – javni prostor ispred Arena Centra koji je u privatnom vlasništvu te livada iza stambene zgrade koju stanovnici koriste za šetnju pasa ili odmor, ali zapravo je dijelom u zajedničkom vlasništvu stanara zgrade, a dijelom u privatnom vlasništvu te je neizvjesno hoće li se kao takva očuvati u budućnosti. Potonja je lokacija bila i početna točka intervjua u obilasku (Slika 25), čija nam je sudionica objasnila da se veći dio društvenog života stanovnika Jaruščice zapravo zbiva u prostorima susjednog Remetinečkog Gaja, dok se u Jaruščici zbog rascjepkanosti privatnih parcela ni ne mogu urediti novi javni prostori:

„Nekako taj glavni društveni dio i dalje se održava u starom dijelu. Tamo je Centar za kulturu, tamo su i veliki parkovi koji su puno, puno veći i dječji parkovi koji su baš ono primjereni jednom ovakvom naselju, a mi ga tu nemamo. I ovo je velika razlika u tome što je ovo sve građeno na, znači ovo su sve privatne investicije i kod privatnih investicija uvijek se jako malo vodi računa o bilo kakvom zajedničkom društvenom sadržaju. Jer svaki investitor pokušava iz svoje parcele izvući ono najviše što može. I onda jako malo prostora ostaje za taj nekakav zajednički dio. I onda imamo situaciju da se mi trenutno nalazimo na privatnom posjedu. Odnosno, tu iza nas je privatna parcela. Ova livada, tu. Tamo ovaj sad novi parking ili nešto što će biti, to je isto privatna parcela. Znači sve je iscjepkano, nema prostora gdje bi se mogao napraviti nekakav veći park, trg ili bilo šta gdje bi se ljudi mogli više družiti i provoditi vremena vani.“ (IuO, Ž, Jaruščica)

Slika 25. Livada u privatnom posjedu koja je značajna za stanovnike Jaruščice, izvor: autorica

Ova je razlika već opsežno opisana u teoriji i prošlim istraživanjima. Dok se prisutnost brojnih zelenih površina i ostalih otvorenih javnih prostora sigurnih od prometa smatra jednom od glavnih prednosti socijalističkih stambenih naselja (Dekker i dr., 2005.; Sendi i Kerbler, 2021.; Svirčić Gotovac i dr., 2021.a), u postsocijalističkim su naseljima i lokacijama te površine reducirane na manji prostor ili nisu izgrađene (Svirčić Gotovac, 2015., Svirčić Gotovac i dr., 2023.b) te se stanovnici oslanjaju na infrastrukturu susjednih starih naselja. Kroz navedeni je citat još jednom vidljivo da okvir planiranja prostora usmjeren na privatne i tržišne interese, tipičan za postsocijalistički period, rezultira degradacijom, fragmentacijom i nestankom javnih i otvorenih prostora, što je karakteristično i za druge postsocijalističke zemlje (Vasilevska i dr., 2014.).

Sudionici kvalitativnog istraživanja uvelike su svjesni ovakvih procesa u prostornom (ne)planiranju te je zajednička vrijednost koju možemo prepoznati među sudionicima želja za očuvanjem postojećih zelenih površina. Prijetnju od nestajanja zelenih površina sudionici

pripisuju procesu intenzivne gradnje, odnosno preizgrađenosti i pugušćivanja prostora (Svirčić Gotovac, 2015.a). Najvidljivije je to u prostoru novih stambenih lokacija, o čemu svjedoči sudionik intervjua u obilasku iz Jarušćice:

„[...] definitivno svakih godinu dana ima sve manje i manje zelenih površina. To je meni naj, naj, najgori dio. [...] Čak i Blato sada koje ostaje kao onaj, ajmo reći, najzeleniji dio isto. Kol'ko sam svjestan sada kada idem biciklirati ovako kroz Blato, vidim da se novi kompleksi zgrada grade, tako da u roku od 50 godina imam osjećaj kao da će ovo naselje skroz biti u zgradama.“ (IuO, M, Jarušćica)

Ovaj sudionik razmišlja da se u budućnosti preseli u neko zagrebačko socijalističko naselje u kojemu je prisutan „zdraviji omjer zgrade i prirode“. Dobar omjer između izgrađenosti i zelenih površina u socijalističkim naseljima zabilježen je i u literaturi (Köberl i dr., 2024.), no i sudionici iz starih naselja primjećuju da se u njihovim naseljima gradi sve više novih zgrada te se boje da bi se to moglo negativno odraziti na prisutnost javnih zelenih površina, što komentiraju sudionici fokus-grupe:

„Zanimljivo mi je što ima toliko livada bez ičega, samo za šetnju. Strah te hvata da će netko vidjeti tu livadu i reći da ima mjesta za izgraditi još nešto – to bi bilo previše. Sada je točno onako kako treba.“ (FG2, Ž, Travno)

„Sad su počeli uništavati stara naselja ovom neakvom divljom gradnjom i gradnjom na zelenim površinama, otimanjem zapravo prostora stanovnicima tih kvartova“ (FG2, Ž, Knežija)

Sudionik intervjua u obilasku iz Prečkog ovakve je trendove nazvao 'katastrofom urbanizacije' te nam pokazao novogradnju u svom naselju za koju smatra da je građena bez reda te da su zgrade smještene preblizu jedne drugima:

„Ovo je sve novo. I ovo je ova katastrofa urbanizacije, jer meni je ovo isto k'o na Trešnjevci. Znači jedno nagurano na drugo. [...] Ovaj dio je građen katastrofalno. Mislim, ovi ljudi nemaju dva metra tu od prozora ovih.“ (IuO, M, Prečko)

Koliko je gustoća izgrađenosti važna za stanovnike, pitali smo i u anketnom istraživanju. Dok su stanovnici starih naselja očekivano značajno zadovoljniji gustoćom izgrađenosti u svom naselju (M (stara) = 3,9, Md (stara) = 4, IKR (stara) = 3 – 5; M (nova) = 3,3, Md (nova) = 3, IKR (nova) = 3 – 4; $Mann-Whitney U = 38079,5$, $p < ,01$), niska gustoća izgrađenosti je bez značajne razlike važna za stanovnike oba tipa naselja (M (stara) = 4,0, Md

(stara) = 4, *IKR* (stara) = 4 – 5; *M* (nova) = 3,9, *Md* (nova) = 4, *IKR* (nova) = 3 – 5; *Mann-Whitney U* = 47960,0, $p > ,05$). U ukupnom je uzorku čak 73% sudionika navelo da im je niska gustoća izgrađenosti naselja važna ili jako važna. Nije stoga neobično da je sudionica intervju u obilasku iz Prečkog očuvanje zelenih površina navela kao najvažniju stvar koju bi u njenom naselju trebalo očuvati u budućnosti (primjer površine koju je navela na Slici 26), dok kao suprotnost tome navodi preizgrađen prostor iza City Centra West u Španskom:

Intervjuerka: „Što mislite kako će izgledati Prečko u budućnosti?“

Sudionica, IuO, Prečko: „Fakat ne znam, voljela bi da ostane ovako kako je. Meni je ovo prelijepo ovak' da ima tog zelenila, a ne samo zgrada, zgrada, zgrada. K'o u Španskom, onaj dio iza Cityja, ono je meni katastrofa. Znači zgrada do zgrade. Prenapučeno je, nema zelenila ništa [...].“

U skladu s tim su sudionici u anketnom istraživanju na pitanje *Što mislite kako se postojeći javni prostori / površine u vašem naselju/susjedstvu mogu poboljšati? (izaberite samo 3 najvažnija odgovora)* kao prvi izbor najčešće naveli odgovor „Ozelenjivanjem (gradnja novih parkova, sadnja novih stabala, drvoreda i sl.)“. Ovu je opciju kao prvi odabir zaokružilo 32,1% sudionika, dok je kao jedan od prva tri izbora to navelo 42,8% sudionika. Ovaj je rezultat pokazatelj važnosti zelenih javnih površina za kvalitetu života stanovnika koji ih u budućnosti žele ne samo očuvati, već i povećati njihovu površinu u svojim naseljima. Takvo je nastojanje u skladu i s ciljevima ekološke održivosti te je razvijanje zelene i plave infrastrukture jedan od ključnih ciljeva za stvaranje zelenih i održivih gradova budućnosti kakvima teži *Nova lajpciška povelja* (2020.) i *Agenda 2030*. Socijalistička naselja pritom imaju prednost jer već imaju potrebnu infrastrukturu, no koju treba obnoviti i održavati (Sendi, 2006.; Petaccia i Angrilli, 2020.), dok će u novim naseljima biti potrebni radikalniji i kreativniji zahvati te rješenja utemeljena na prirodi (engl. *nature-based solutions*) planirana kroz kombinaciju tzv. engl. *top-down* i *bottom-up* pristupa (Čaldarović i Šarinić, 2017., Vukić i dr., 2019.). Na temelju rezultata ovog istraživanja možemo pretpostaviti da bi ovakva rješenja stanovnici novih naselja spremno prihvatili te da bi, ako ih se uključi u proces planiranja, imali brojne ideje za poboljšanje javnih prostora u svojim naseljima.

Slika 26. Šetnica u Prečkom zvana 'Žila' uz koju se pruža velika otvorena zelena površina koju stanovnici žele očuvati, izvor: autorica

7.4.2. Nedostatak nekomercijalnih prostora za okupljanje zaštićenih od vremenskih uvjeta

Kako bi se ostvario cilj društvene održivosti, javni prostori moraju biti mjesta koja omogućuju interakciju i integraciju u društvo (*Nova lajpciška povelja*, 2020.), što znači da moraju biti privlačna mjesta za boravak i okupljanje stanovnika te poticati koheziju u naselju. Neke od načina za postizanje tog cilja prepoznali su i sudionici anketnog istraživanja te je kao prvi izbor za poboljšanje javnih prostora 22,2% sudionika navelo „poboljšanjem opreme za javne prostore (klupe, sprave za vježbanje i sl.)“, a 15% sudionika odabralo je „boljim održavanjem i čišćenjem postojećih javnih površina“. Potencijal i potrebu za poboljšanjima mogli smo zamijetiti i tijekom promatranja javnih prostora u pojedinim naseljima. Primjer se može vidjeti na Slici 27 koja prikazuje javne prostore u naselju Dugave. Na slici se mogu uočiti javni prostori različite namjene koji su glavna kvaliteta ovog naselja – klupice za odmor,

šetnica, stol za stolni tenis, dva košarkaška igrališta, otvorena zelena javna površina te velik broj stabala, no također se može pronaći i odbačeno smeće koje nagrđuje ambijent javnog prostora.

Slika 27. Smeće u javnom prostoru u Dugavama, izvor: autorica

Naišavši u Jaruščici na smeće u javnim prostorima, sudionik intervju u obilasku složio se s intervjuerkom da u prostoru naselja nedostaje kanti za smeće. Također, istaknuo je da prema njegovom mišljenju, ako naselje ima više zelenila i javne površine koje se bolje održavaju, onda će i njegovi stanovnici osjećati veću odgovornost za održavanjem javnih prostora čistima (neće bacati smeće, pokupit će smeće ako ga vide i sl.). No, veći problem ovog naselja svakako je kronični nedostatak kvalitetnih javnih prostora i prostora za okupljanje stanovnika, što su istaknuli i sudionik i sudionica intervju u obilasku. Sudionik intervju opisivao je i pokazao na kakvim su se mjestima on i njegovi prijatelji sastajali u nedostatku ostalih sadržaja u naselju

– na betonskim stepenicama ispred dućana, u napuštenim garažama ili (iznimno nesigurnoj) napuštenoj konstrukciji Sveučilišne bolnice s druge strane ceste:

„Tu smo se često družili. [...] to je prije bio Konzum. I onda je rutina bila odem do Konzuma, neko si uzme Colu, Fantu, neko se uzme Rumenko i tu chillamo, eventualno se dodavamo, prolazimo ovako. [Intervjuerka: Tu chillate ovako na betonu?] Na stepenicama. Da, točno to. Malo tužno kad tako kažeš, da (hhh), ali eto.[...]. Često smo, kako svaka od ovih zgrada ima garažu, bilo nam je uvijek interesantno onako istraživati te garaže. Tretirali smo ih k'o nekakve misteriozne napuštene objekte. [... kasnije u intervjuu] Pa sveučilišna bolnica, to je onako, rekao sam ti za garaže. Ta sveučilišna bolnica je bila kao magnum opus tog našeg istraživačkog duha u kvartu, gdje baš nije bilo puno stvari za istraživati. [...] Nije bilo baš najsigurnije, ali nisi imao niš' drugo za radit'. Imao si Arenu, imao si snalaženje ono... [...] Sve što smo mi radili praktički u ovom kvartu, je bilo zbog nedostatka sadržaja.“ (IuO, M, Jaruščica)

Ovaj je primjer pokazatelj onoga što je isticao još Čaldarović (1987.b) da se igra ili ostale sporadične i spontane aktivnosti kao neplanirani oblici socijalnog ponašanja mogu odvijati u uvjetima zadovoljavajućeg i nezadovoljavajućeg društvenog standarda. Dugave i Prečko, stara naselja koja smo promatrali, s druge su strane primjeri naselja sa zadovoljavajućih standardom, odnosno s mnogo otvorenih javnih prostora primjerenih za razne vrste aktivnosti te s mogućnostima za šetanje, bicikliranje, sjedenje, razgovaranje, igranje i rekreaciju, čime već zadovoljavaju nekoliko kriterija prema kojima se procjenjuje kvaliteta javnih prostora (Gehl, 2010.). Osim toga, sudionici intervjuu u Dugavama smatraju da su arhitekti ovog naselja uspjeli i u svom naumu da dizajniraju javne prostore koji pogoduju socijalizaciji i zbližavanju stanovnika. Kao primjer navode manje parkove smještene između stambenih zgrada u kojima se okupljaju djeca iz zgrada koje okružuju park te sklapaju prijateljstva:

„Ove sad zgrade, moramo doći između dvije. Ovo su ti Vijenci. To je jako cool što su napravili to da se stvaraju male zajednice unutar Vijenaca. Obično, po kvartovima, po mom iskustvu barem, se družu ljudi iz generacije. Iz razreda, iz škole itd. A ovdje se ful dogodilo da se družu ljudi iz zgrade. Znači klinci različitih generacija se skompaju i sprijateljuju na temelju toga što su oni iz ovog Vijenca pa se oni spuštaju u ovaj park igrati i tu se upoznaju, a ne u školi.“ (IuO, M1, Dugave)

Jedna od mogućnosti za poboljšanje javnih prostora u oba tipa naselja koju smo identificirali kroz promatranje, a potvrdili i kroz razgovor sa sudionicima intervjuu, vezana je

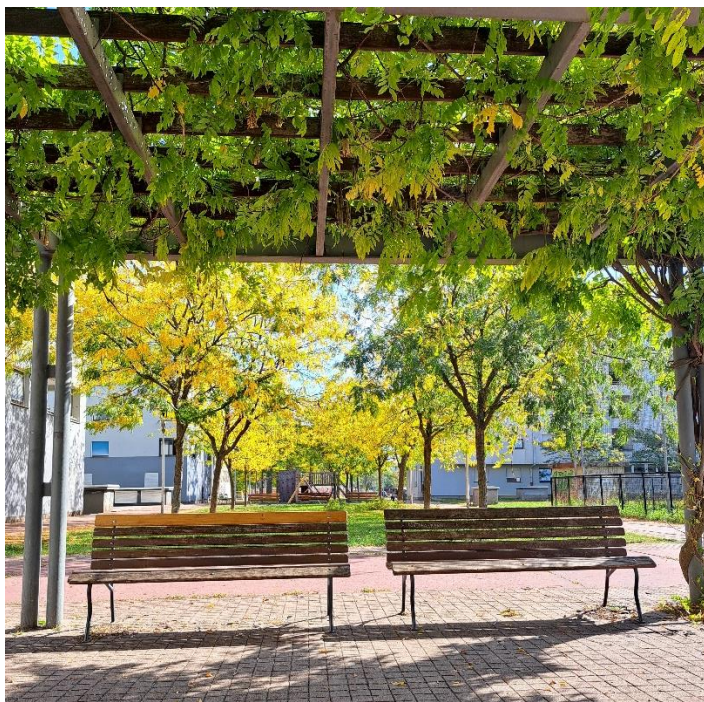
uz nedostatak prostora koji su zaštićeni od nepovoljnih vremenskih uvjeta – kiše, hladnoće, vjetrova, jakog sunca i sl., što je također jedan od kriterija kvalitete javnih prostora (Gehl, 2010.). Na Slikama 28 – 30 može se vidjeti primjer triju lokacija u naselju Vrbani III od kojih prva uopće nije zaštićena od direktnog sunca, na drugoj hlad pružaju stabla, dok su na trećoj iznad klupica postavljene drvene grede sa zelenilom. Ni jedna od ovih lokacija međutim nije zaštićena od ostalih nepovoljnih vremenskih prilika.

Slika 28. Klupice ispred shopping centra Point izložene direktnom suncu, izvor: autorica

Slika 29. Popularan 'trgić' u naselju Vrbani III, izvor: autorica

Slika 30. Klupice u naselju Vrbani III s prirodnom nadstrešnicom, izvor: autorica

Nedostatak javnih prostora zaštićenih od vremenskih uvjeta komentirali smo sa sudionicima intervju u Dugavama:

Sudionik 2, IuO, Dugave: *„Znači kad je padala kiša... I u principu jedina dva mjesta gdje si se mog'o družiti' i gdje je suho je [...] ispred škole ispod ovog krova... Ili u garaže...”*

Intervjuerka: *„Znači je l' fali 'suhih mjesta’?”*

Sudionik 1: *„Da!”*

Sudionik 2: *„Čak i da... Ali u principu fakat da... Neko natkriveno potpuno javno mjesto 'di bi čak i u vremenskim 'neuvjetima' se oslobodilo ljudima ono... Dalo neko mjesto gdje se mogu sjest'... I gledati kišu... A mislim da to ne postoji nigdje...”*

Sudionica iz Jarušice istaknula je da ovaj nedostatak zaštićenih mjesta za okupljanje, bilo na otvorenom ili zatvorenom, pogotovo pogađa generaciju mladih koja se u prostoru ovog naselja tad povlači u prostor Arena Centra u kojem su pak sve aktivnosti komercijalizirane:

„Problem nastaje zimi, kad postaje hladno, znači ne mogu biti vani više, a još uvijek je to period [tinejdžerska dob] kad nije baš izlazak po kafiće onak' prihvatljiv, [...] i onda bi ja to rekla onako besciljno hodaju Arenom, ali stvarno. [...] Šteta što Arena recimo nema ideju da

napravi nešto gdje bi baš njih privukla, s nekakvim prostorom koji bi bio namijenjen baš njima, onak' kao neki mali trg ili nešto. Mislim, ok, jesu oni gore gdje je McDonald's i to, ali baš nešto onak' specifično za te mlade, to bi im bilo pun pogodak, ali nema tu zarade, to je problem.“ (IuO, Ž, Jaruščica)

Nedostatak prostora za okupljanje mladih isticali su već istraživači tadašnjih novih stambenih naselja u 1980-ima (Seferagić i dr., 1981./1982.; Lončar-Butić i dr., 1983.; Seferagić, 1985.; 1988.), a isti se problem može primijetiti i danas. I Čaldarović (1987.b) ističe da je važno u naselju stvoriti niz raznovrsnih spontanih ili organiziranih mogućnosti (prostora i aktivnosti) kroz koje će djeca i mladi razvijati kreativnost, samouvjerenost i spontanost te će moći određene prostore naselja 'posvojiti', odnosno prilagoditi sebi i svojim potrebama. Potrebu da mladi budu odvojeni te da se mogu izraziti i biti 'svoji' ističe i sudionica iz Jaruščice u nastavku rasprave na ovu temu:

„Nije im mjesto po kafićima, ne bi im trebalo biti mjesto po kafićima, a trebali bi imati neki prostor da izraze svoje stavove, svoj način razmišljanja, da slušaju svoju muziku, da budu svoji. Eh to nema, to nema nigdje u Zagrebu. U moje vrijeme mi smo imali nekakve omladinske domove, centre.“ (IuO, Ž, Jaruščica)

Mogućnost da se mladi neometano druže i da pritom ne moraju trošiti novac (koji im u toj životnoj fazi u prosjeku ni nije na raspolaganju u velikoj mjeri), sudionik iz Dugave ističe kao jedno od dobrih obilježja svog naselja:

Intervjuerka: *„Znači bilo je zgodno da ste imali neko mjesto koje nije komercijalizirano na kojem ste se mogli družiti.*“

Sudionik 1, IuO, Dugave: *„Da, da, da... I to je, ja mislim da si ubola ful u srž, zašto su Dugave toliko cool kvart, jer nude dosta tih ono mjesta, tipa školsko, tipa taj krov ispred škole, hrpa tih igrališta, hrpa parkova, Vijenci, sve... Nudi puno tih mjesta. Pored njih su naravno i s vremenom niknuli i kafići i dućani... I... Imaš taj Oktogon, pa ovo, pa ono. Ali uvijek smo imali gdje otići se prošetati, slušati svoju muziku, pušiti šta se ne smije i ne smetati nikom, biti free totalno i ne morati to plaćati, a ne da te ne'ko čudno gleda ako visiš negdje tri sata i družiš se.*“

Spomenuti Oktogon trgovački je centar u naselju Dugave te jedno od glavnih okupljališta stanovnika u ovom naselju. Isto tako, spomenuli smo da mladi u Jaruščici gravitiraju Arena Centru, dok su sudionici iz Prečkog kao centar društvenosti u svom naselju naveli Shopping Centar Prečko. Stanovnici Vrbana III uvelike koriste Point Shopping Center

smješten u blizini najpopularnijeg okupljališta u naselju koje stanovnici zovu 'trgić' (Slika 29). Ovi primjeri vraćaju nas na nalaze prethodnih istraživanja o tome da se trgovački centri i slični prostori sa svojim brojnim sadržajima nameću kao nova mjesta okupljanja u naseljima (Horvat, 2007.), što možemo promatrati kao vrstu ugroze javnih prostora kroz pojavu ovih tzv. polujavnih ili poluprivatnih prostora (Svirčić Gotovac, 2011., Vukić i dr., 2019.). Oba sudionika intervjua u Jaruščici na prostor Arena Centra gledaju kritično, ali sudionica ujedno smatra da bi se dio prostora u centru mogao iskoristiti i za potrebe zajednice u naselju:

„Znači nemamo nikakvog društvenog prostora, zajedničkog prostora, znači niti zgrade nemaju nekakve zajedničke prostore za korištenje. Tako da je to ono veliki, veliki fail. Bilo bi dobro kad bi [...] recimo jedna i druga Arena tu imali, nekako se mogli povezati s naseljem i osigurati nekakav prostor, s obzirom da su tu tak' kak' jesu.“ (IuO, Ž, Jaruščica)

Kako bi se to ostvarilo, javnim bi se sredstvima trebao iznajmiti prostor u Arena Centru koji je u privatnom vlasništvu i urediti ga u javne svrhe, što je dugoročno skuplje nego kad je takav prostor u javnom vlasništvu. Spomenute zajedničke prostorije u zgradi ni u starim se naseljima ne upotrebljavaju u svim zgradama. U naselju Dugave imali smo priliku vidjeti jednu takvu prostoriju koja je u funkciji, no nju prvenstveno koriste stariji stanovnici koji se tamo okupljaju i kartaju. Zaključno stoga možemo reći da i starim i novim naseljima nedostaje prostora za okupljanje koji su besplatni i zaštićeni od nepovoljnih vremenskih uvjeta te bi takvi prostori ponajviše bili korisni za generaciju mladih, ali i za ostale stanovnike naselja.

7.4.3. Visoka percipirana sigurnost u zagrebačkim naseljima

Jedan od glavnih naglasaka održivih i drugih urbanih politika (u dokumentima poput *Nove lajpciške povelje*, UN-ove *Agende za održivi razvoj 2030* i dr.) je da su gradovi sigurni. Sigurnost naselja jedan je od aspekta društvene održivosti (Dempsey i dr., 2011.) te je ključna za zadovoljstvo stanovanjem (Sirgy i Cornwell, 2022.). Jedan od kriterija kvalitete javnih prostora je da su stanovnici boraveći u njima zaštićeni od kriminala i nasilja te da se osjećaju sigurno (Gehl, 2010.). Isto je tako važno da su javni prostori sigurni i zaštićeni od prometa i nezgoda (Gehl, 2010.). U teorijskom smo dijelu objasnili da su socijalistička naselja osmišljena i građena na način da obodne ceste okružuju naselje te je unutarnji dio naselja siguran od prometa (Svirčić Gotovac i dr., 2021.a), čime stara naselja ispunjavaju potonji kriterij sigurnosti. Prema anketnom istraživanju zadovoljstvo sigurnošću u naselju visoko je u oba tipa naselja, s više od 85% sudionika koji su zadovoljni ili vrlo zadovoljni sigurnošću i bez značajne

razlike između starih i novih naselja (M (stara) = 4,3, Md (stara) = 4, IKR (stara) = 4 – 5; M (nova) = 4,2, Md (nova) = 4, IKR (nova) = 4 – 5; *Mann Whitney U* = 48000,0, $p > ,05$). Ovaj je nalaz u skladu s brojnim drugim istraživanjima koje mediji često prenose u kojima Zagreb i Hrvatska odnose titulu jednih od najsigurnijih glavnih gradova i zemalja Europe. Percipirana sigurnost bila je visoka i u kvalitativnom istraživanju, no zanimljivo je subjektivni osjećaj sigurnosti usporediti s određenim objektivnim okolnostima koje su spominjali sudionici intervjua u obilasku te koje smo primijetili tijekom obilaska naselja i promatranja. Od četiri odabrana naselja za promatranje dojam najveće sigurnosti stekli smo u naselju Vrbani III. Ovo je naselje, kao i stara zagrebačka naselja, odvojeno od veće prometnice (Horvaćanske ceste) te stanovnici zato unutrašnjost naselja percipiraju kao sigurnu za igru djece. Također, oba sudionika intervjua navode da u javnim prostorima nisu primijetili nikakvo 'problematično' ponašanje. Sudionica intervjua, kao pripadnica ženskog spola, osjeća se sigurno šetajući naseljem navečer:

Intervjuerka: „*Je l' se osjećate sigurno tu u kvartu?*“

Sudionica, IuO, Vrbani III: „*Da, da, jako. Znam, ono, šetat navečer, trčat navečer i sve, nikad nisam doživjela neku situaciju da sam vidjela da ima nekakva sumnjiva skupina ljudi ili da imaš neke čudne likove u kvartu koji se tuda šecu ili da je neko na glasu: 'Jož, ove ekipe se trebaš, ono, držati dalje', nema toga. Ono, stvarno je ovo skroz, skroz sigurno.*“

Zanimljivo je da se u ovom naselju red i kontrola potiču kroz brojne znakove upozorenja i zabrane koji se mogu pronaći u prostorima naselja, kao i kroz video nadzor pojedinih dijelova naselja. Slika 31 prikazuje ulaz u školsko igralište u Vrbanima koje je javnog karaktera, ali je za šire građanstvo otvoreno samo u određenim satima (postoji restrikcija/ograničenje korištenja, Čaldarović i Šarinić, 2017.), ograđeno je i u njemu se zabranjuju određeni nepoželjni oblici ponašanja – npr. pušenje ili konzumacija alkohola. Osim toga, ovaj je prostor pod video nadzorom.

Slika 31. Ulaz u prostor školskog igrališta u Vrbanima III, izvor: autorica

Sudionik intervjua iz Jarušnice također se osjeća sigurno u svom naselju i smatra da nema delinkventnog ponašanja u javnim prostorima, no skrenuo nam je pozornost na jedan veliki sigurnosni problem za mlađe stanovnike koji se okupljaju u kompleksu napuštene Sveučilišne bolnice koja je od same stambene lokacije udaljena 10-ak minuta hoda. Prizori na ovoj lokaciji do koje nas je sudionik odveo distopijski su, a ujedno je ovo mjesto opasno po ljude koji se tamo zadržavaju jer je puno stakla, starih i nestabilnih konstrukcija, metala i sl. Sudionik je prepričao da zna i za situacije u kojima su se ljudi na ovom mjestu ozlijedili:

„Da, znam da se neko vrijeme, valjda prije nego se to počelo shvaćati kao onak' zapravo opasnost za ljude, tamo se održavao nekakav paintball događaj. Znam da je jedan klinac pao niz otvoreni ovaj šaht, kak' se kaže, za dizala ovaj prostor. Tako da ono, opasno je. I ja sam toga sad svjestan, ali tada, kad smo bili klinici, je bilo glavna zanimacija.“ (IuO, M, Jarušnica)

Koliko je ovaj prostor nesiguran, jasno se vidi na Slici 32, na kojoj se također može primijetiti i grafit kao znak da ljudi tamo obitavaju i da su na neki način 'prisvojili' ovaj zapušteni i engl. *brownfield* prostor. Još se fotografija s opisom ovog mjesta može vidjeti na sljedećoj poveznici: <https://www.index.hr/vijesti/clanak/posjetili-smo-sramotu-zagreba-i-hrvatske/2355586.aspx>.

Slika 32. Nesigurne otvorene rupe i metalni šiljci u prostoru napuštene Sveučilišne bolnice, izvor: autorica

Za razliku od Vrbana III i Jarušnice gdje sudionici nisu primijetili devijantna ponašanja u javnim prostorima, sa sudionicima iz Dugava i Prečkog otvoreno smo razgovarali o konzumiranju droge i alkohola te nasilju u javnim prostorima njihovih naselja te o utjecaju ovih pojava na osjećaj sigurnosti. Dugave su prema mišljenju muških sudionika intervjua u obilasku pomalo 'haharski' i 'geto' kvart te je konzumiranje marihuane prema njima dio identiteta naselja. Osim toga, nije neobično da u javnim prostorima dođe i do tučnjave:

„[...] znalo se je oduvijek da tu ljudi vole pušit, da ima gro Boysa, da ono, nije mekan kvart, geto brija, otprilike, ali nekak' je uvijek... Ovo je najpitomiji geto koji možeš zamisliti, tak je prelijepo da bi bilo geto, ali ono, 'oće se dečki i onako... mlatit [hh].“ (IuO, M1, Dugave)

Iz citata se vidi da sudionik o ovoj temi govori blagonaklono. Ponašanje koje opisuje je ilegalno, ali on ga vidi kao neproblematični i čak kohezivni element u kvartu, što je još jedan primjer kako uz visoku povezanost s naseljem dolazi i manja kritičnost vezana uz nedostatke naselja. Iako svoje naselje opisuje kao 'pitomi geto', dalje kroz intervju saznajemo da u Dugavama nije bilo neobično ni sresti ljude koji konzumiraju teže droge, odnosno heroin. Kroz obilazak naselja naletjeli smo na stambenu zgradu koja je dizajnirana tako da između garaža postoji otvoreni prostor u kojem su se mogle primijetiti brojne šprice, zbog kojih možemo pretpostaviti da konzumiranje heroina u naselju i dalje nije u potpunosti nestalo. Ovakav je prizor u direktnoj suprotnosti s načelom sigurnih javnih prostora zaštićenih od kriminala, stoga smo u sklopu rasprave o heroinu pitali sudionike intervjua jesu li se u naselju ikad osjećali nesigurno:

Sudionik 2, IuO, Dugave: „*Ne, nikad. Nikad. Nikad. Ne, to uopće...*“

Sudionik 1: „*Jedino kada bi se neko osjećao nesigurnim kao, ono, outsider, ali nama svi smo tu onak' i odrasli, znali te dečke, ono... uglavnom, oni isto nisu, ono, bauk, zlonamjerni, nego su sje*** ljudi, ono...*“

Unatoč određenim objektivno manje sigurnim okolnostima, sudionici su se subjektivno i dalje osjećali sigurno jer su 'dio kvarta', odnosno 'insideri' – iz viđenja su poznavali osobe koje se upuštaju u devijantna ponašanja te ih nisu percipirali kao stvarnu opasnost. Zanimljivo je da ženska sudionica intervjua u Dugavama uopće nije u doticaju s brojnim pričama o drogama koje smo čuli od muških sudionika. Jedno od kulturnih mjesta u Dugavama je i tzv. 'Narkiće parkić', no sudionica u njemu nikad nije susrela 'narkiće' prema kojima je park dobio ime. Smatra da u Dugavama postoje ljudi koji konzumiraju drogu, ali da oni ne predstavljaju problem jer ih nije puno (čime se vraćamo na nalaz iz prethodnih poglavlja da su ovakva devijantna ponašanja ipak iznimka) te da ovakvih ljudi ima u svim naseljima:

Sudionica, IuO, Dugave: „*Tu, evo tu iza ima parkić. Kad sam ja išla u osnovnu, nama je to bio 'Narkiće parkić'. [...] Ja nikad nisam vidjela narkiće u 'Narkiće parkiću'. Ali... zbog nekog razloga je dobio to ime. [...]*“

Intervjuerka: „*Kažeš da postoji 'Narkiće parkić', ali da nisi vidjela narkiće tamo. Jesi li vidjela narkiće negdje drugdje?*“

Sudionica: „*Ne, nikad. Nikad.*“

Intervjuerka: „*Misliš da to postoji u Dugavama, je l' to problem u Dugavama?*“

Sudionica: „Mislim da postoji. Mislim da postoji svuda. Ali mislim da nije problem. Da nije da je sada jako puno narkomana pa da oni predstavljaju neki problem tu.“

Sudionica je spomenula da viđa osobe u naselju koje su u alkoholiziranom stanju, no jednako kao i muški sudionici, ne percipira ih kao opasnost jer tu to 'lokalni' ljudi te se osjeća u potpunosti sigurno šetajući se naseljem navečer:

„Da, da. Nikad nisam imala, ono, osjećaj nesigurnosti, i zbog ovih, ako se ono napiju, to su, kako god da su pijani, to su ti lokalni tu. Ono ako se tu nekaj svađaju sami sa sobom, ok, ali nikad, baš ono da sam imala neki osjećaj nesigurnosti, ne.“ (IuO, Ž, Dugave)

Postoje intervencije i promjene u javnim prostorima kojima se nastoji smanjiti stopa devijantnog ponašanja, npr. ograđivanjem javnih prostora. Zbog okupljanja određenih pojedinaca, pijanaca, u Prečkom je lokalna zajednica organizirala postavljanje ograde na dio javnog prostora (Slika 33):

„Tu u Beethovenovoj su ti bila dva diskonta za cugu. Bio je 'Alfa Dinamik' i još neki. I onda bi ti se alkići skupljali tu ispred. [...] Tu bi ti sjedili. E, i stanari ih se nisu mogli riješiti godinama. I sad ćeš vidjeti, kada dođemo, znači doslovno su zavarili rešetku oko toga da se ne mogu naslanjati.“ (IuO, M, Prečko)

Slika 33. Ograda 'protiv pijanaca' u Prečkom, izvor: autorica

Kroz razgovor sa sudionicima intervju u Prečkom mogli smo ustanoviti i određene rodne razlike u percipiranoj sigurnosti. Sudionik je istaknuo da su žene imale manju slobodu pri boravku u javnim prostorima jer su ih roditelji percipirali kao opasnije mjesto za žensku djecu:

„Mislim da je malo, malo, malo drugačije za žene i za žensku djecu. Jer, kako da kažem, ako ja prolazim pored starog Prečkog, gdje ispada 30 pijanaca van, znaš, sami roditelji to percipiraju kao veću opasnost za žensko dijete. I onda je žensko dijete, kako da kažem, jače ograničeno. Mislim da cure nisu dobijale toliko slobode koliko mi.“ (IuO, M, Prečko)

Sudionica intervju iz Prečkog navodi da su se u njenom naselju događale pljačke, u jednoj od zgrada se aktivirala bomba te da se zbog ovakvih i sličnih događaja sad osjeća manje sigurno nego se osjećala nekad u prošlosti:

„Tak da te neke stvari nemremo vjerovat da se ono na kvartu dešavaju takve stvari. Jer ne znam, pošto su opljačkali ne znam koliko puta, Koku, tu Vindiju, te male dućančiće u mojoj zgradi, kaj ja znam... i onda te stvari onak' malo ti je... nije ti ugodno. [...] Ne mogu reći da sam sigurna k'o nekad kad sam hodala u tri ujutro i sad. Ne. Sad fakat izbjegavam da sama idem u to doba negdi.“ (IuO, Ž, Prečko)

Iako su u anketnom istraživanju i muškarci i žene iskazali visoko zadovoljstvo sigurnošću u naselju, prosjek ženskih sudionica u uzorku nešto je niži – M (žene) = 4,2, M (muškarci) = 4,3. Neparametrijski *Mann-Whitney U* test pokazuje da je zadovoljstvo žena sigurnošću u naselju statistički značajno niža u odnosu na muškarce (Md (žene) = 4, IKR (žene) = 4 – 5, Md (muškarci) = 4, IKR (muškarci) = 4 – 5, MWU = 46495,5, $p < ,05$). Iako ova razlika nije velika, posljednji primjeri iz kvalitativnog istraživanja koje smo naveli pokazatelj su toga da se određene skupine građana ne osjećaju sasvim sigurno u javnim prostorima, unatoč generalno visokoj percipiranoj sigurnosti u zagrebačkim naseljima. Kako u budućnosti javni prostori ne bi postali mjestima veće nesigurnosti i straha (Vukić i dr., 2019.) i kako ne bi došlo do povlačenja određenog dijela građana iz javnih prostora te tzv. getoiziranja pojedinih površina, treba voditi računa o elementu sigurnosti, odnosno unaprijediti zaštićenost javnih prostora (npr. kroz dobro osvjetljenje, Gehl, 2010.), održavanje i čišćenje na korist svih demografskih skupina te ovisno o konkretnom problemu reagirati na vrijeme jer je otvorenost i dostupnost javnih prostora važan dio kvalitete života u naselju.

7.5. Društveni aspekti naselja kao odrednice ukupnog zadovoljstva stanovanjem

U ovom poglavlju odgovaramo na treće istraživačko pitanje: Kakva je povezanost društvenih aspekata s ukupnim zadovoljstvom stanovanjem stanara? U kompletnom višestrukom linearnom regresijskom modelu usporedit ćemo doprinos društvenih aspekata objašnjavanju ukupnog zadovoljstva stanovanjem u naselju s nekim fizičkim aspektima naselja i individualnim varijablama.

7.5.1. Prvi model: društveni aspekti kao prediktori

Prvo ćemo testirati višestruki linearni regresijski model u kojem kao prediktore koristimo samo varijable koje mjere društvene aspekte koje smo opisivali u prethodnim poglavljima, a koji su kroz prethodna istraživanja dovedeni u vezu sa zadovoljstvom stanovanjem u naselju (npr. u Sirgy i Cornwell, 2002.; Dekker i dr., 2011.; Bonaiuto i Fornara, 2017.; Emami i Sadeghlou, 2020.; Park, 2020. i dr.). Cilj ove analize je izdvojiti društvene aspekte koji najviše pridonose objašnjenju zadovoljstva stanovanjem u naselju te dobivene rezultate nadopuniti i usporediti s rezultatima kvalitativnog istraživanja. Zatim ćemo statistički značajne prediktore koristiti u idućem, širem modelu zadovoljstva⁵⁷.

Prediktori u prvom koraku su: percepcija solidarnosti među susjedima (predodžba o stanovnicima naselja kao dobrim susjedima – voljni su pomoći, ljubazni su i sl.), percepcija povezanosti među stanovnicima naselja, percepcija dijeljenja zajedničkih vrijednosti⁵⁸, prisutnost jakih veza u naselju (rodbine i bliskih prijatelja), procjena osobnog odnosa sa susjedima, povezanost s naseljem, percepcija homogenosti socio-ekonomskog statusa stanovnika u naselju, zadovoljstvo javnim prostorima, percepcija mogućnosti osobnog utjecaja

⁵⁷ Razlog zašto nismo odmah u isti model uključili sve prediktore (individualne, fizičke i društvene) je taj što uključivanjem viška varijabli koje se pokazuju statistički beznačajnima povećavamo standardne pogreške procjena, a da pritom ne povećamo mogućnost predikcije (SPSS Guide, 1988.). Manji broj prediktora u krajnjem modelu lakše je interpretirati te dovodi do veće stabilnosti jednadžbe, stoga smo se vodili principom ekonomičnosti. Isto tako, budući da je uzorak koji imamo klasteriran (klasteri su u ovom slučaju naselja), efekt dizajna smanjuje efektivnu veličinu uzorka te je i iz tog razloga bolje u model uključiti manji broj prediktora (kako bismo ostvarili adekvatniji omjer prediktora i broja sudionika). Zbog manje efektivne veličine uzorka, a velikog broja prediktora, u ovom poglavlju nećemo prikazati modele posebno za stara, a posebno za nova naselja, već za cijeli uzorak.

⁵⁸ Kao što smo već opisali, ove tri varijable u drugim se radovima definiraju kao skala kohezije (Sampson i dr., 1997.; Miletić i dr., 2016.), a u ovom ih slučaju uvodimo kao zasebne prediktore jer mjere drugačije dimenzije, odnosno razine kohezije. Ujedno se solidarnost kroz kvalitativno istraživanje istaknula kao važna tema te je vrijedno ispitati njen pojedinačni doprinos objašnjenju zadovoljstva naseljem.

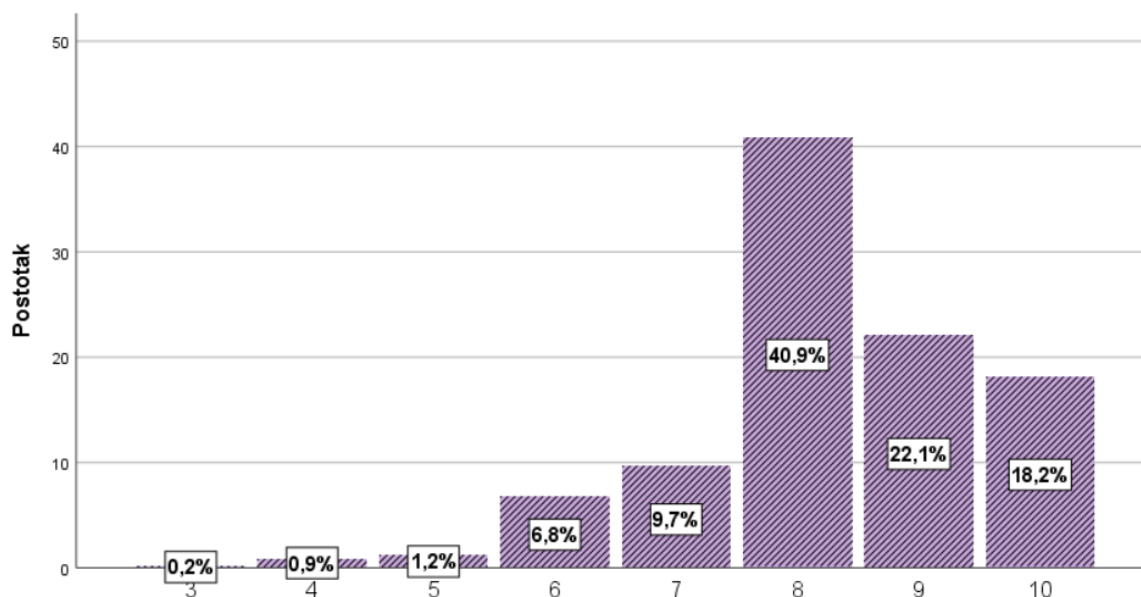
na odluke o naselju te percepcija aktivnosti zajednice u naselju⁵⁹ (sve varijable mjerene na skali od 1 do 5). Varijablu *zadovoljstvo javnim prostorima* kreirali smo zbrojivši rezultate na varijablama o zadovoljstvu zelenim površinama, dječjim igralištima i ostalim vanjskim javnim površinama te podijelivši rezultat s 3 (*Cronbachov Alpha* = ,739).

Kao što smo opisali u poglavlju Metodologija, kriterijsku varijablu u ovom modelu čini ukupno zadovoljstvo stambenim naseljem (ocijenjeno na skali od 1 do 5, od 'vrlo nezadovoljan' do 'vrlo zadovoljan') zbrojeno sa slaganjem s usporedivom česticom *Stambeno naselje ispunjava sve moje kriterije za ugodan boravak* (na skali od 1 do 5; od 'uopće se ne slažem' do 'u potpunosti se slažem') ($r = 0,512$, $p < ,01$; *Cronbachov Alpha* = ,676, distribucija prikazana na Slici 28). Obje varijable imaju sličnu distribuciju i obje varijable možemo interpretirati kao ukupno zadovoljstvo naseljem, međutim ni jedna od ovih varijabli nije kontinuirana, a distribucije ovih varijabli imaju ograničenu i nisku varijabilnost te značajno odstupaju od normalne distribucije. Preko 55% sudionika slaže se s tvrdnjom da stambeno naselje ispunjava sve njihove kriterije za ugodan boravak i zadovoljno je naseljem, a preko četvrtine se u potpunosti slaže i vrlo je zadovoljno s naseljem, dok je tek mali broj sudionika vrlo nezadovoljan ili nezadovoljan. Ovakav nalaz nije neobičan. Već smo u teorijskom dijelu objasnili da ukupno zadovoljstvo kvalitetom života u istraživanjima malo varira te je prosjek obično iznad neutralne točke mjerenja (Diener i Suh, 1997.), između ostalog zbog evolucijskog mehanizma kognitivne adaptacije, tzv. *homeostaze dobrobiti* koja razinu subjektivne dobrobiti održava stabilnom i pozitivnom (Cummins, 2000.). Već je u istraživanjima kvalitete života u 1980-ima objašnjeno da stanari unatoč nekim objektivnim fizičkim nedostacima ipak izražavaju zadovoljstvo naseljem, što se može objasniti adaptacijom, ali i socijalnim kontekstom u kojem je teško doći do stana (Seferagić, 1985., 1988.). Ako se uzme u obzir i niska stambena mobilnost (u prosjeku sudionici ovog istraživanja u svom naselju žive oko 17,5 godina, što je dug period u kojem su se adaptirali na stambene okolnosti), nije iznenađujuće da je i u ovom istraživanju distribucija varijable zadovoljstva naseljem snažno desno asimetrična. Svirčić Gotovac i suradnici (2024.) također objašnjavaju kako bi ove visoke ocjene mogle biti povezane i s niskim aspiracijama stanovnika koji su se kroz višedesetljetni boravak u starim naseljima navikli na stambeni standard u njima, a nova naselja, posebno nove stambene

⁵⁹ U poglavlju o participaciji također smo analizirali varijable koje mjere aktivnost u udruzi/inicijativi za poboljšanje susjedstva te sudjelovanje u društvenim aktivnostima u naselju, no između ljudi koji su participirali u ovakvim aktivnostima i onih koji nisu ne postoji značajna razlika u zadovoljstvu naseljem.

lokacije, nisu uspjele napraviti 'kvalitativni skok' i pružiti nove i više standarde kvalitete stanovanja kojima bi stanovnici težili.

Budući da je linearna regresijska analiza primarno namijenjena za analizu kontinuiranih i normalno distribuiranih kvantitativnih varijabli (iako to nije jedna od njenih pretpostavki, Williams i dr., 2013.), zbrajanjem ovih dviju varijabli željeli smo povećati varijabilnost kriterijske varijable.⁶⁰

Slika 34. Distribucija rezultata na kriterijskoj varijabli, N (ukupni uzorak) = 660, $M = 8,3$; $Md = 8$, $IKR = 8 - 9$

Jedna od pretpostavki višestruke regresijske analize je linearna veza između prediktora i kriterija (Lewis-Beck, 1980.) koju smo provjerili kroz dijagrame raspršenja. Kao što je vidljivo u Tablici 20⁶¹, ta povezanost varira od slabe do umjerene. Na bivarijatnoj razini sa zadovoljstvom naseljem najviše su povezani zadovoljstvo javnim prostorima u naselju, povezanost s naseljem te percepcija solidarnosti među susjedima, dok su najslabije povezane

⁶⁰ Iako distribucija aditivne varijable (prikazana na Slici 34) i dalje nije normalna (*Kolmogorov-Smirnov Test*, $p < .01$), model s ovim kriterijem ima rezidualne koji su normalnije distribuirani te veći koeficijent multiple determinacije u odnosu na modele u kojima bismo kao kriterij tretirali neku od ovih dviju navedenih varijabli. U prošlim poglavljima prikazali smo i neke od distribucija prediktora koji također nisu normalno distribuirani (*Kolmogorov-Smirnov Test*, $p < .01$), no uzimajući u obzir relativnu strogost Kolmogorov-Smirnovljeva testa te robusnost višestruke regresijske analize koja daje nepristrane koeficijente učešća i u slučaju distribucije kriterija i prediktora koja odstupa od normalne (Williams, 2013.), odlučili smo nastaviti s analizom.

⁶¹ Budući da kriterij i prediktori nisu normalno distribuirani, Pearsonove koeficijente korelacije te 95%-tne intervale pouzdanosti generirali smo metodom *bootstrappinga* (Cheung i dr., 2023.). Radi reproducibilnosti rezultata, pritom smo uključili opciju *seed* (*Marsenne Twister seed* = 2000000).

varijable koje se odnose na participaciju – percepcija aktivnosti lokalne zajednice te mogućnosti osobnog utjecaja na odluke o naselju. Očekivano, smjer povezanosti je u slučaju svih prediktora pozitivan. Inspekcijom matrice Pearsonovih korelacija nultog reda te mjera *VIF* i *Tolerance* možemo reći da u prediktorskom sklopu ne postoji izraženi problem s multikolinearnošću. Vrijednost *VIF*-a za sve je prediktore manji od 2 te Tolerancije veći od 0,5, što znači da prediktori nisu međusobno visoko povezani, odnosno ni jedan od prediktora nije savršena linearna kombinacija drugih prediktora. Prediktori su naime međusobno slabo do umjereno pozitivno povezani, a najjače su povezane varijable percepcija dijeljenja zajedničkih vrijednosti i percepcija homogenosti socio-ekonomskog statusa stanovnika u naselju ($r = 0,519, p < ,01$). Druga najviša povezanost među prediktorima je između varijabli percepcije dijeljenja zajedničkih vrijednosti i percepcije povezanosti među stanovnicima ($r = 0,492, p < ,01$), dok je treća najveća između percepcije povezanosti među stanovnicima te percepcije da su stanovnici u naselju dobri susjedi (solidarnost među susjedima, $r = 0,479, p < ,01$) – odnosno između varijabli koje čine skalu društvene kohezije.

Tablica 20. Pearsonove korelacije kriterija (ukupno zadovoljstvo naseljem) s prediktorima generirane metodom *bootstrappinga*, model 1

<i>prediktori</i>	<i>r</i>	<i>95%-tni interval pouzdanosti</i>
zadovoljstvo javnim prostorima	0,465**	[0,396 – 0,526]
povezanost s naseljem	0,433**	[0,365 – 0,501]
percepcija solidarnosti među susjedima	0,415**	[0,339 – 0,487]
percepcija povezanosti među stanovnicima naselja	0,314**	[0,244 – 0,380]
percepcija dijeljenja zajedničkih vrijednosti među stanovnicima naselja	0,293**	[0,222 – 0,365]
dobar osobni odnos sa susjedima	0,266**	[0,185 – 0,344]
percepcija homogenosti SES-a	0,207**	[0,135 – 0,282]
prisutnost rodbine i prijatelja u naselju	0,196**	[0,118 – 0,269]
percepcija aktivnosti lokalne zajednice	0,187**	[0,111 – 0,264]
percepcija mogućnosti osobnog utjecaja na odluke o naselju	0,126**	[0,050 – 0,196]

** = $p < ,01$

Također smo provjerili jesu li zadovoljene pretpostavke⁶² da su reziduali normalno distribuirani (histogramom standardiziranih reziduala i P-P prikazom normalnosti standardiziranih reziduala) te vrijedi li pravilo homoskedastičnosti (dijagramom raspršenja [*ZRESID, Dependent]). Dok je distribucija reziduala 'gaussolika', postoje manji problemi s heteroskedastičnošću⁶³ (identificirani i kroz *Breusch-Pagan* test, $p < ,05$) koja može uzrokovati nepouzdanost intervala pouzdanosti i testova značajnosti za koeficijente učešća (regresijske koeficijente), stoga ćemo ih generirati kroz *bootstrapping* postupak (Williams i dr., 2013.). Kako metoda *bootstrappinga* kakva je dostupna u SPSS-u ne uzima u obzir klasteriranost uzorka (u našem su slučaju klasteri naselja), odnosno manje uzorke iz kompletnog uzorka povlači metodom SRS-a, to može rezultirati podcjenjivanjem standardne pogreške regresijskih koeficijenata za prediktore koji imaju nešto višu interklasnu korelaciju, odnosno kojima se izvjesni dio varijance pripisuje variranju između klastera. Posljedično to dovodi do veće vjerojatnosti za pogrešku tipa I za te prediktore, stoga smo standardne pogreške korigirane za efekt ugniježđenog uzorka⁶⁴ generirali i kroz modul *Complex Samples*. Iako nam same standardne pogreške nisu ključne za interpretaciju modela, prikazat ćemo i one dobivene kroz *bootstrapping*⁶⁵ i kroz *Complex Samples* jer svaka od metoda adresira neko od ograničenja – prva odstupanja od pretpostavki višestruke regresijske analize, a potonja klasteriranost uzorka. Obje metode dovode nas do istih zaključaka jer se za ovaj model isti prediktori izdvajaju kao značajni, što je temelj naše interpretacije.

Rezultati višestruke linearne regresijske analize prikazani su u Tablici 21. Testirani skup prediktorskih varijabli objašnjava 39,3% varijance kriterijske varijable (R^2 [korigirano] = 0,393) te se može odbaciti pretpostavka da je R^2 u populaciji jednak nuli ($F = 43,289$, $p < ,01$). Od deset prediktora koji su na bivarijatnoj razini bili povezani s kriterijem, četiri ih značajno pridonosi objašnjenju varijance kriterija (istaknuti podebljanim tekstom u Tablici 21). Od njih četiri najveći regresijski koeficijent ima zadovoljstvo javnim prostorima u naselju, a zatim

⁶² Zbog ograničenja dostupnih podataka nije bilo moguće testirati prisutnost pogreške mjerenja niti autokorelaciju reziduala, ali smatramo da to ne bi značajno utjecalo na interpretaciju rezultata u ovom kontekstu. Na interpretaciju također ne bi utjecala ni pretpostavka o nultom prosjeku pogrešaka za svaku procijenjenu vrijednost zavisne varijable jer njeno kršenje rezultira samo pristranošću odsječka na osi Y koji nam ovdje nije u fokusu (Lewis-Beck, 1980.).

⁶³ Smatramo da je jedan od uzroka tome sama priroda kriterijske varijable, odnosno njena ograničena varijabilnost i distribucija. Uzrok tome može biti i ako u model nije uključen neki važan prediktor, što svakako vrijedi u slučaju ovog modela u koji nismo uključili individualne varijable i varijable koje se odnose na ostale fizičke aspekte naselja osim javnih prostora. Već je u slučaju drugog modela ovaj problem manje izražen, odnosno neznajan.

⁶⁴ Ovaj efekt u slučaju kriterijske varijable nije velik ($ICC = 0,04$, $DE = 2,3$) – 4% varijance zadovoljstva naseljem može se pripisati variranju između klastera (naselja), a 96% se pripisuje variranju unutar klastera, odnosno variranju koje se ne pripisuje svojstvima klastera. Ipak, i ovakav manji efekt može imati utjecaja na standardne pogreške, stoga smo koristili navedeni modul *Complex Samples*.

⁶⁵ Radi reproducibilnosti rezultata, pritom smo uključili opciju *seed* (*Marsenne Twister seed* = 2000000).

povezanost s naseljem i percepcija solidarnosti među susjedima. Dosta niži, ali ipak statistički značajan regresijski koeficijent ima i percepcija aktivnosti lokalne zajednice.

Tablica 21. Rezultati višestruke linearne regresijske analize s društvenim aspektima kao prediktorima i zadovoljstvom naseljem (aditivnom varijablom) kao kriterijem ($N = 654$)

<i>prediktori</i>	<i>B</i>	<i>Beta</i>	<i>bootstrapping</i>		<i>Complex Samples</i>	
			<i>st. pogreška</i>	<i>p</i>	<i>st. pogreška</i>	<i>p</i>
konstanta	2,643		0,356	0,001	0,413	<0,001
zadovoljstvo javnim prostorima	0,543	0,318	0,057	0,001	0,070	<0,001
povezanost s naseljem	0,342	0,254	0,052	0,001	0,057	<0,001
percepcija solidarnosti među susjedima	0,299	0,214	0,058	0,001	0,045	<0,001
percepcija aktivnosti lokalne zajednice	0,133	0,116	0,040	0,003	0,030	<0,001
percepcija dijeljenje zajedničkih vrijednosti među stanovnicima naselja	0,062	0,050	0,050	0,213	0,045	0,185
prisutnost rodbine i prijatelja u naselju	0,039	0,043	0,029	0,178	0,027	0,173
dobar osobni odnos sa susjedima	0,041	0,025	0,058	0,485	0,069	0,555
percepcija homogenosti SES-a	0,025	0,021	0,043	0,583	0,050	0,624
percepcija mogućnosti osobnog utjecaja na odluke o naselju	0,002	0,001	0,037	0,970	0,036	0,962
percepcija povezanosti među stanovnicima naselja	-0,001	-0,001	0,047	0,974	0,045	0,978

($R^2 = 0,402$, $R^2[\text{korigirano}] = 0,393$)

Rezultate ove analize uvelike možemo povezati i s ostalim rezultatima kvalitativnog i kvantitativnog istraživanja. U prošlom smo poglavlju istaknuli kako su javni prostori kao dio društvene i javne infrastrukture u naselju ključni za poboljšanje ostalih društvenih aspekata koje opisujemo. Također smo naveli kako su sudionici anketnog istraživanja istaknuli uređene zelene površine kao jedno od najvažnijih aspekata svog naselja. Isti smo zaključak mogli donijeti i na temelju fokus-grupa te intervjuu u obilasku, u kojima su sudionici isticali važnost ovih prostora za svoj svakodnevni život u naselju i ukupno zadovoljstvo naseljem. Ovi su nalazi u skladu s ostalim istraživanjima koja potvrđuju važnost društvene infrastrukture za zadovoljstvo naseljem (Emami i Sadeghlou, 2020.; Svirčić Gotovac i dr., 2024.). Povezanost s naseljem emocionalni je aspekt, ali smo kroz ovu analizu te kvalitativno istraživanje pokazali kako utječe i na kognitivnu evaluaciju naselja – na zadovoljstvo s naseljem i manju kritičnost prema nedostacima u naselju i sl., ali i na bihevioralnu razinu jer su upravo povezanost s naseljem sudionici isticali kao jedan od razloga zašto se ne žele iseliti iz svog naselja. Važnost ovog aspekta za zadovoljstvo naseljem ističu npr. i Bonaiuto i suradnici (2015.) te Emami i Sadeghlou (2020.). Solidarnost među susjedima, odnosno spremnost na pomoć u situacijama nužde, kao i pristojni odnosi među susjedima, konzistentno su se spominjali kroz kvalitativno istraživanje, a i kroz ovu metodu su se potvrdili kao aspekt koji značajno doprinosi osjećaju zadovoljstva u stambenom naselju. Aktivnost lokalne zajednice bila je jedna od varijabli čija se procjena kretala oko sredine skale – najviše sudionika zaokružilo je da se s ovom tvrdnjom niti slaže niti ne slaže, no u kvalitativnom smo istraživanju imali primjere sudionika koji su vrlo pozitivno govorili o radu svog mjesnog odbora, a također i primjere naselja u kojima se lokalna zajednica kao skup njenih stanovnika organizirala u inicijative koje su aktivno donosile pozitivne promjene u naselju. Iako na individualnoj razini sudionici u velikoj većini smatraju da nemaju utjecaja na odluke koje se donose u vezi s njihovim naseljem (te su kao pojedinci u naselju najčešće pasivni), aktivna lokalna zajednica (lokalne institucije, udruge i inicijative) ipak u nekoj mjeri pridonosi zadovoljstvu stanovnika stanovanjem u naselju, dok se mogućnost osobnog utjecaja nije istaknula kao značajna. To je u skladu s nalazima iz kvalitativnog istraživanja u kojem sudionici nisu u velikom broju iskazali osobnu inicijativu da sudjeluju u radu lokalnih tijela i udruga, ali im je ipak važno da netko iz lokalne zajednice brine o održavanju i kvaliteti života u njihovom naselju.

Kroz kvalitativne nalaze možemo pokušati objasniti i zašto ovi ostali prediktori nisu bili značajni. Iako s jedne strane istraživanja pokazuju da (percipirana) homogenost u naselju povećava zadovoljstvo stanovanjem (Rent i Rent, 1978.; Adams, 1992.; Kellekci i Berkoz,

2006.; Emami i Sadeghlou, 2020.; Klasić i Svirčić Gotovac, 2024.) te smo i kroz kvalitativno istraživanje saznali da sudionici u određenoj mjeri preferiraju homogenu stambeno okruženje, nisu to isticali kao nešto jako važno za njihovo zadovoljstvo jer u hrvatskom kontekstu nisu suočeni s primjerima ekstremno heterogenih stambenih naselja ili pak segregiranih naselja (kakva postoje u Zapadnoj Europi), već su navikli na 'homogenu heterogenost' kakva je već dugo prisutna u zagrebačkim naseljima. Sudionici prihvaćaju umjerenu (nekonfliktnu) različitost među stanovništvom, pa tako i prisutnost određenih drugačijih vrijednosti koje mogu imati stanovnici u gradu, stoga nije iznenađujuće da ni ovaj aspekt nije bio značajan za objašnjenje zadovoljstva naseljem (kao ni apstraktna povezanost među stanovnicima). Unatoč pozitivnoj povezanosti na bivarijatnoj razini (i dovođenja u vezu sa zadovoljstvom naseljem u literaturi, npr. u Emami i Sadeghlou, 2020.), u poglavlju o međususjedskim odnosima također smo objasnili da sudionicima često nije od presudne važnosti da u naselju živi njihova rodbina ili bliski prijatelji, dokle god imaju susjede u koje se mogu pouzdati, odnosno koji su im spremni pomoći. Ovaj je aspekt važniji i od ostvarivanja dobrog osobnog odnosa sa susjedima i stanovnicima naselja. Iako stambeno naselje pruža prilike i za bliže kontakte i druženje koje dio stanovnika ističe kao pozitivne, neki su sudionici kvalitativnog istraživanja isticali da im to nije toliko važno, već cijene distancu i pristojnost među susjedima, što može objasniti zašto dobar osobni odnos sa susjedima ne pridonosi značajno objašnjenju zadovoljstva naseljem.

7.5.2. Drugi model: dodatna individualna obilježja sudionika i neka obilježja naselja

U mnogim radovima možemo pronaći hipoteze da neko individualno obilježje stanovnika objašnjava zadovoljstvo stanovanjem. Tako Dekker i suradnici (2011.) npr. na temelju podataka iz 25 velikih stambenih naselja u Europi pokazuju da je zadovoljstvo naseljem više među kućanstvima u kojima stanuju osobe s migrantskim porijeklom i među niže obrazovanim stanovnicima, a Bonaiuto i Fornara (2017.) navode da je zadovoljstvo više među starijim stanovnicima u odnosu na mlađe. Emami i Sadeghlou (2020.) pak u pregledu literature navode da su žene zadovoljnije stanovanjem nego muškarci. No, u našem istraživanju gotovo sve socio-demografske varijable na bivarijatnoj razini nisu povezane sa zadovoljstvom naseljem. I Svirčić Gotovac i suradnici (2024.) su na temelju istih anketnih podataka, ali za kompletan uzorak Slovenije i Hrvatske, utvrdili da individualna obilježja stanovnika (spol, dob, stambeni status i duljina boravka u naselju) nisu krucijalna za objašnjavanje zadovoljstva s opremljenošću naselja, a slično možemo tvrditi i za ukupno zadovoljstvo naseljem. Dekker i dr. (2011.) u pregledu literature istaknuli su da je u literaturi o zadovoljstvu stanovanjem već puno

puta pokazano da su vlasnici zadovoljniji sa svojim stanovima i susjedstvom od podstanara, a o ovom konsenzusu u literaturi pišu i Emami i Sadeghlou (2020.). U našem je uzorku razlika između vlasnika i podstanara na kriterijskoj varijabli ukupnog zadovoljstva naseljem također statistički značajna, ali je veličina učinka niska (M (vlasnici) = 8,3, Md (vlasnici) = 8, IKR (vlasnici) = 8 – 9; M (javni + tržišni najam) = 8,0, Md (javni + tržišni najam) = 8, IKR (javni + tržišni najam) = 8 – 9; *Mann Whitney U* = 34443,5, $p < ,05$; $r = 0,102$, $p < ,05$). Ovu varijablu dodat ćemo u regresijski model primarno iz teorijskih razloga, no zbog njene niske povezanosti s kriterijem vjerojatno neće značajno pridonijeti multiploj predikciji. Za razliku od socio-demografskih obilježja, dvije su varijable koje možemo pripisati pojedincu, a koje su jače povezane s kriterijem (Tablica 23) te ćemo ih također uključiti u analizu kao prediktore, a to su zadovoljstvo stanom i zgradom. Dekker i dr. (2011.) utvrdili su da su pojedinci čiji je stan bio renoviran ujedno bili zadovoljniji sa stambenim naseljem, a povezanost zadovoljstva s naseljem sa zadovoljstvom sa stanom u njihovom je istraživanju bila umjerena. Budući da do sad u radu nismo prikazali deskriptivne podatke za zadovoljstvo stanom, u Tablici 22 prikazan je prosjek, medijan, mod te 1. i 3. kvartil za ovu varijablu te za usporedbu također i za zadovoljstvo zgradom.

Zadovoljstvo fizičkim obilježjima naselja jasno je u literaturi dovedeno u vezu s ukupnim zadovoljstvom naseljem (Sirgy i Cornwell, 2002.). To podrazumijeva društvenu i drugu infrastrukturu u naselju, usluge, ali i povezanost naselja s ostalim dijelovima grada (Emami i Sadeghlou, 2020.). Javni prostori koje smo već uvrstili u model također spadaju pod infrastrukturu u naselju, a osim toga smo odlučili testirati još četiri prediktora koji spadaju pod fizička obilježja naselja. Jedan od toga je skala općih obilježja naselja koju smo konstruirali od varijabli koje su činile taj blok pitanja u anketnom upitniku (zbrojivši njihove vrijednosti i podijelivši ih s brojem čestica): zadovoljstvo općom uređenosti, gustoćom izgrađenosti, izgledom, sigurnošću, mirom i čistoćom u naselju (*Cronbachov Alpha* = ,78). Važnost većine ovih varijabli za sudionike već smo opisali i u kvalitativnom istraživanju. Osim toga, odlučili smo kao prediktore uključiti zadovoljstvo dostupnošću usluga za koje su se sudionici anketnog istraživanja u najvećoj mjeri složili da su im one važne u naselju, odnosno varijable koje su na tom pitanju imale prosjek 4,5 ili više, što znači da su u prosjeku sudionici procijenili da su im te usluge u naselju jako važne. Kao što smo već naveli u prošlom poglavlju, na prvom je mjestu po važnosti bio dućan s prehranom, zatim ljekarna, zelene površine (koje su već uključene u model kroz skalu javnih prostora) te blizina javnog prijevoza (koju smo u model uključili kroz

varijablu zadovoljstva prometnom povezanošću s drugim dijelovima grada). Deskriptivni pokazatelji za ove prediktore nalaze se u Tablici 22.

Tablica 22. Deskriptivni pokazatelji za prediktore u modelu 2

<i>Prediktori</i>	<i>N</i>	<i>Prosjek</i>	<i>Medijan</i>	<i>Mod</i>	<i>Kvartili</i>	
					<i>1.</i>	<i>3.</i>
<i>zadovoljstvo:</i>						
dostupnošću dućana s prehranom	661	4,6	5	5	4	5
dostupnošću ljekarne	657	4,6	5	5	4	5
prometnom povezanosti s drugim dijelovima grada	658	4,5	5	5	4	5
ukupno zadovoljstvo stanom	661	4,3	4	4	4	5
javnim prostorima (skala)	655	4,1	4,0	4,0	3,7	4,7
općim obilježjima naselja (skala)	659	4,0	4,0	4,2	3,6	4,4
ukupno zadovoljstvo zgradom	661	3,9	4	4	4	4
percepcija solidarnosti među susjedima	661	3,8	4	4	3	4
povezanost s naseljem	661	4,0	4	4	4	5
percepcija aktivnosti lokalne zajednice	661	2,9	3	3	2	4

Pearsonove korelacije ovih prediktora s kriterijem zabilježene su u Tablici 23. Kao što je vidljivo iz te tablice, zadovoljstvo naseljem na bivarijatnoj je razini najviše povezano sa zadovoljstvom općim obilježjima naselja, s kojim dijeli čak 32% varijance ($0,56 \cdot 0,56$).

Ova analiza zadovoljstva naseljem ne sadrži sve moguće prediktore koji bi mogli objasniti ovaj kriterij, no smatramo da smo uključili najvažnije varijable koje smo mjerili u sklopu ovog istraživanja te smo vodeći se principom ekonomičnosti odabira prediktora uspjeli

uključiti velik dio varijabli koje se u literaturi smatraju ključnima za objašnjenje zadovoljstva stanovanjem (Emami i Sadeghlou, 2020.).

Tablica 23. Pearsonove korelacije kriterija (ukupno zadovoljstvo naseljem) s dodatnim prediktorima⁶⁶ generirane metodom *bootstrappinga*, model 2

<i>prediktori</i>	<i>r</i>	<i>95%-tni interval pouzdanosti</i>
zadovoljstvo općim obilježjima naselja	0,563**	[0,504 – 0,621]
ukupno zadovoljstvo zgradom	0,429**	[0,347 – 0,498]
ukupno zadovoljstvo stanom	0,413**	[0,329 – 0,485]
zadovoljstvo prometnom povezanosti s drugim dijelovima grada	0,330**	[0,258 – 0,406]
zadovoljstvo dostupnošću ljekarne	0,266**	[0,188 – 0,342]
zadovoljstvo dostupnošću dućana s prehranom	0,261**	[0,178 – 0,346]
vlasnici (1) vs. podstanari (0)	0,110*	[0,026 – 0,189]

** = $p < ,01$

Rezultati koji su prikazani u Tablici 24 prikazuju skup svih uključenih prediktorskih varijabli kojima se objašnjava čak 53,2% varijance kriterijske varijable ($R^2[korigirano] = 0,532$) te možemo odbaciti pretpostavku da je R^2 u populaciji jednak nuli ($F = 67,853$, $p < ,01$). Od 11 prediktora uključenih u višestruki regresijski model za devet ih možemo reći da značajno pridonose multiploj predikciji kriterijske varijable i prema rezultatima *bootstrappinga* i prema regresijskom modelu generiranom kroz modul *Complex Samples*. Najveći koeficijent učešća pritom ima prediktor zadovoljstvo općim obilježjima naselja. To znači da od svih uključenih varijabli zadovoljstvo općim obilježjima naselja najviše doprinosi objašnjenju ukupnog zadovoljstva naseljem kod sudionika ovog istraživanja. U ovu je skalu bilo uključeno zadovoljstvo općom uređenosti, gustoćom izgrađenosti, izgledom naselja, sigurnosti, mirom i čistoćom u naselju. Ono što je zajedničko ovim aspektima je da oni odražavaju zadovoljstvo generalnim fizičkim stanjem u naselju – estetskim aspektom uređenosti, izgleda, čistoće i gustoće stambenih zgrada, ali i generalni ambijent u naselju – mir i sigurnost. Ovih smo se

⁶⁶ Za korelaciju kriterija s ostalim prediktorima u ovom modelu, percepcijom solidarnosti sa susjedima, percepcijom aktivnosti lokalne zajednice i povezanosti s naseljem, vidjeti Tablicu 20.

aspekata naselja dotakli i u prošlim poglavljima u rezultatima kvalitativnog istraživanja u kojem su sudionici generalno bili zadovoljni sigurnošću u svom naselju, a od ostalih općih obilježja i sami su isticali probleme s čistoćom te zabrinutost vezanu uz gustoću izgrađenosti u naselju, što je također pokazatelj da su im ovi elementi važni za njihovo zadovoljstvo naseljem. Idući prediktor prema doprinosu multiploj predikciji je povezanost s naseljem, jedan od društvenih aspekata kojim smo se bavili. Kroz poglavlje posvećeno ovom aspektu pokazali smo koliko su sudionici kvalitativnog istraživanja prema svojem naselju izražavali privrženost, kako ta privrženost može biti povezana i s bihevioralnom dimenzijom, odnosno odlukom o ostanku ili odlasku iz naselja, ali i kako je povezana s kognitivnom komponentom koja je došla do izražaja upravo u ovom istraživanju kad su sudionici morali promisliti o svojoj kvaliteti života i zadovoljstvu stanovanjem. U fokus-grupama posebno je duga rasprava bila o stambenoj zgradi u kojoj sudionici stanuju te možemo pretpostaviti da se zadovoljstvo tom okolinom preljeva i u zadovoljstvo naseljem u cjelini, što možemo reći i na temelju trećeg najvećeg koeficijenta učešća u ovom modelu. Važnost percepcije solidarnosti među susjedima i zadovoljstva javnim prostorima već smo detaljno obrazložili, njihovi koeficijenti učešća također su značajni i bili su prema veličini sljedeći u modelu. Zatim slijede zadovoljstvo povezanošću s drugim dijelovima grada, ljekarnom i dućanom s prehranom, kao potvrda o važnosti prometne infrastrukture te primarnih usluga u naselju. Osim toga značajno je i zadovoljstvo stanom na koje možemo primijeniti sličnu logiku kao i kod zadovoljstva zgradom.

Pripadnost skupini sa statusom vlasnika ili podstanara u kompletnom je višestrukom regresijskom modelu bila neznčajna za predikciju zadovoljstva naseljem, dok se percepcija aktivnosti lokalne zajednice sa svojim niskim koeficijentom učešća kroz *bootstrapping* pokazala značajnom na razini rizika od 5%, dok se kroz *Complex Samples* pokazala kao neznčajan prediktor na multivarijantnoj razini ($p>,05$). Rezultati za ovu varijablu zapravo su vrlo slični u oba testa ovog modela, međutim korekcija za klasteriranost uzorka dovela je do više standardne pogreške regresijskog koeficijenta učešća kroz *Complex Samples*. Ako promotrimo vrijednost interklasne korelacije za ovu varijablu, možemo reći da se 13,3% njene varijance može pripisati pripadnosti pojedinom naselju ($ICC = 0,133$), što znači da bi odnos ove varijable i zadovoljstva naseljem vrijedilo proučiti i kroz višerazinsko modeliranje. Potencijalno je povezanost ove varijable sa zadovoljstvom naseljem viša ili niža ovisno o objektivnoj aktivnosti zajednice u pojedinom kvartu, no ovu analizu ostavljamo za neki budući rad.

Ukratko se o pretpostavkama provođenja analize i za model s ovim setom prediktora može reći da ponovno ne postoji problem s multikolinearnošću, reziduali su 'gussolike' distribucije, a čak je dodavanje dodatnih ključnih prediktora smanjilo problem s heteroskedastičnošću (prema *Breusch-Pagan* testu više ne možemo tvrditi da je heteroskedastičnost prisutna u modelu, $p > ,05$). Standardne pogreške regresijskih koeficijenata kao i test njihove značajnosti i intervale pouzdanosti svejedno smo generirali kroz metodu *bootstrappinga* te kroz modul *Complex Samples* kao i za prošli model.

Tablica 24. Rezultati višestruke regresijske analize, model 2, kriterij: zadovoljstvo naseljem (zbrojena varijabla), $N = 647$

<i>prediktori</i>	<i>B</i>	<i>Beta</i>	<i>bootstrapping</i>		<i>Complex Samples</i>	
			<i>st. pogreška</i>	<i>p</i>	<i>st. pogreška</i>	<i>p</i>
konstanta	-0,449 / -0,434		0,387	0,239	0,340	0,229
zadovoljstvo općim obilježjima naselja	0,493	0,266	0,070	0,001	0,061	<0,001
povezanost s naseljem	0,252	0,184	0,046	0,001	0,053	<0,001
ukupno zadovoljstvo zgradom	0,244	0,148	0,059	0,001	0,055	<0,001
percepcija solidarnosti među susjedima	0,202	0,144	0,046	0,001	0,041	<0,001
zadovoljstvo javnim prostorima	0,217	0,126	0,056	0,001	0,047	<0,001
zad. prometnom povezanosti s drugim dijelovima grada	0,179	0,109	0,048	0,001	0,051	0,002
zad. dostupnošću ljekarne	0,177	0,088	0,057	0,005	0,047	0,001
ukupno zadovoljstvo stanom	0,149	0,083	0,063	0,022	0,052	0,010
zad. dostupnošću dućana s prehranom	0,153	0,083	0,050	0,004	0,071	0,043
percepcija aktivnosti lokalne zajednice	0,071	0,062	0,033	0,031	0,037	0,070
vlasnici (1) vs. podstanari (0)	0,015	0,005	0,083	0,875	0,084	0,858

($R^2 = 0,540$, $R^2[\text{korigirano}] = 0,532$)

Bitno je još jednom naglasiti da su u ovim modelima prediktori zapravo subjektivne procjene sudionika o stanju u naselju, koje su prema Dekker i dr. (2011.) važnije za zadovoljstvo od objektivne razine. U anketnom istraživanju mjereno je subjektivno *zadovoljstvo* određenim aspektima u naselju ili *percepcija*, a ne objektivno stanje određenih aspekata. Ako bismo agregirali procjene sudionika iz istog naselja i dobili određenu prosječnu ocjenu za to naselje, kreirali bismo kontekstualne varijable koje bi mogle biti posredni pokazatelj (engl. *proxy*) za procjenu objektivne kvalitete života u naselju te poslužiti za višerazinsko modeliranje. Na taj način bismo mogli testirati i neke kompleksnije hipoteze, no takva analiza izlazi izvan okvira ovog rada.

Zaključno možemo primijetiti da se od pet najjačih prediktora zadovoljstva naseljem u ovom modelu tri odnose na aspekte koje smo obrađivali i klasificirali kao društvene aspekte kvalitete života u stambenom naselju. Javni su prostori pritom ujedno i fizički i društveni aspekt (tzv. javna i društvena infrastruktura), a pod zadovoljstvom općim obilježjima mjerila se i sigurnost, jedan od elemenata društvene održivosti (Dempsey, 2011.). Kad bismo detaljnije proučavali i ukupno zadovoljstvo zgradom, vjerojatno bismo spoznali da je i ono uvelike povezano s društvenim aspektom života u stambenoj zgradi, koji se u fokus-grupama pokazao iznimno inspirativnim za sudionike. Možemo li onda reći kao i Miletić i dr. (2016.) da socijalne karakteristike susjedstva imaju snažniji utjecaj na zadovoljstvo susjedstvom nego fizičke karakteristike? Na temelju ovog modela ovu je hipotezu teško testirati. Zbog povezanosti među prediktorima i teškoće klasifikacije prediktora na samo fizičke ili samo društvene, nemoguće je hijerarhijskom regresijskom analizom dobiti konačan odgovor na ovo pitanje, no za ovaj rad to nije presudno. Važno je, međutim, istaknuti, a ovaj je model to i potvrdio, kako i fizički i društveni aspekti imaju ključnu ulogu u objašnjavanju ukupnog zadovoljstva naseljem.

8. ZAKLJUČAK

Analiza društvenih aspekata kvalitete stanovanja kroz prvo je istraživačko pitanje i detaljnija analitička istraživačka pitanja pokazala kakva je kvaliteta života i stanovanja u zagrebačkim stambenim naseljima iz socijalističkog i postsocijalističkog razdoblja (starim i novim naseljima). Odabrani su i istraženi sljedeći društveni aspekti: društvena mješovitost (socio-demografska struktura stanara), međususjedski odnosi u zgradi i naselju, povezanost s naseljem, participacija stanara te kvaliteta javnih i polujavnih prostora društvenosti u naselju. Kroz drugo su se istraživačko pitanje istražile razlike prema odabranim aspektima između starih i novih naselja, a kroz treće se objasnila povezanost navedenih društvenih aspekata s ukupnim zadovoljstvom stanara s naseljem u kojem stanuju. Smatramo da se disertacijom ispunio zadani cilj te se u ovom poglavlju sažimaju glavni rezultati prema svakom od odabranih aspekata i naglašavaju utvrđene razlike između starih i novih naselja. Dobiveni rezultati dovode se i u vezu s prethodnim istraživanjima opisanima u teorijskom dijelu rada. Također se osvrćemo na ograničenja i doseg rada te preporuke za buduća istraživanja i moguća poboljšanja kvalitete života u naselju kao stambenoj zajednici.

Društvena mješovitost

Mnogi rezultati i zaključci ovog istraživanja potvrdili su nalaze nekih ranijih istraživanja o kvaliteti života provedenih u hrvatskom kontekstu ili kontekstu velikih stambenih naselja u ostalim postsocijalističkim državama. Jedan od njih je nalaz o većem udjelu starijeg stanovništva u socijalističkim naseljima (Herfert i dr., 2013., Gorczyca i Grabinski, 2018.; Marin i Chelcea, 2018.; Petaccia i Angrilli, 2020.; Sendi i Kerbler, 2021.; Klasić i Svirčić Gotovac, 2024.). U usporedbi s novim naseljima u starim je naseljima prosječna dob stanovnika viša, a udio umirovljenika (65+) statistički je značajno veći, što se odražava i na strukturu kućanstava. Nova naselja u većoj su mjeri naseljena mlađim obiteljima s djecom, dok u starim naseljima prevladavaju samačka i dvočlana kućanstva. Stariji stanovnici u socijalističkim naseljima često ujedno žive u starijim zgradama koje zbog lošijeg fizičkog stanja zahtijevaju redovito održavanje, što može predstavljati financijski teret s obzirom na niže prihode starije populacije. To može dovesti do problema u obnovi starijih stambenih zgrada, što je problem koji je u literaturi već istaknut (Bežovan, 2005.; Đokić i dr., 2022.; Svirčić Gotovac i dr., 2023.). Neki strani autori također upozoravaju na rizik segregacije starijeg i manje imućnog

stanovništva u socijalističkim naseljima (Herfert i dr., 2013.; Sendi i Kerbler, 2021.), no podaci iz zagrebačkih naselja ne ukazuju na takav negativan scenarij. Naprotiv, kroz kvalitativno se istraživanje pokazalo da dolazi do određene smjene generacija, odnosno da se u stara naselja doseljavaju mlađi stanovnici, što sugerira da su ova naselja i dalje poželjna za život i/ili da su jednom dijelu populacije pristupačnija za kupnju (najam). Ovakva dobna struktura zahtjeva i prilagodbu infrastrukture i usluga potrebama različitih dobnih skupina. Iako su u oba tipa naselja prisutni brojni sadržaji za djecu, a u starim se naseljima organiziraju i aktivnosti za starije građane (npr. u prostorima mjesnog odbora), stariji sudionici naglasili su da u svojim naseljima nemaju dovoljno prilagođenih prostora i aktivnosti za svoju dob. Postoji dakle potreba za većim ulaganjem u društvenu infrastrukturu za stariju populaciju, poput prilagođenih javnih prostora i društvenih centara, te organiziranje institucionalne podrške kako bi se spriječila društvena izolacija starijih osoba. Buduća istraživanja trebala bi se stoga, i s obzirom na općeniti trend starenja stanovništva u Hrvatskoj, više fokusirati na ovu dobnu skupinu i njihove potrebe.

Analiza klasne strukture stanovništva starih i novih naselja ukazala je na određene razlike u distribuciji prihoda u ova dva tipa naselja – na nešto niže medijalne prihode kućanstava u starim naseljima te bimodalnu distribuciju prihoda u novim naseljima (gdje stanuju vlasnici s uglavnom višim primanjima te podstanari s nešto nižim primanjima). Iako je jedno od ograničenja kvantitativnog istraživanja znatan udio nedostajućih vrijednosti upravo na varijabli primanja, kvalitativni podaci potvrđuju ove obrasce, pri čemu se stara naselja percipiraju kao nekadašnja radnička naselja koja se postupno mijenjaju s dolaskom novih stanovnika te se isto kao i nova naselja odlikuju visokim cijenama stanova na tržištu nekretnina, dok su u novim naseljima sudionici isticali prisutnost stanovnika više srednje klase. No, unatoč manjim razlikama, možemo reći da u oba tipa naselja većinski (i dalje) stanuje stanovništvo koje pripada srednjoj klasi, kao što je to bio slučaj i u trenutku izgradnje 'novih stambenih naselja' u bivšem sustavu, primjerice u Novom Zagrebu (Seferagić, 1988., Čaldarović, 1989. i dr.).

Ako se analiziraju planovi za preseljenje stanovnika zagrebačkih naselja, može se zaključiti kako oko tri četvrtine stanovnika ne planira preseljenje u skoroj budućnosti, što znači da postoji određena stabilnost strukture stanovništva koja je ključna za ostvarenje društvene održivosti u naselju (Dempsey, 2011.), a što se dijelom može pripisati i visokom zadovoljstvu stanovanjem u ovim naseljima koje je utvrđeno u kvantitativnom i kvalitativnom istraživanju⁶⁷

⁶⁷ Već smo u prethodnom poglavlju opisali da je jedno od ograničenja mjerenja zadovoljstva stanovanjem upravo visok udio stanovnika koji izražavaju zadovoljstvo (snažno desno asimetrična distribucija varijable) do kojeg

(kako u Hrvatskoj, tako i u Sloveniji: Sendi i dr., 2023.; Svirčić Gotovac i Đokić, 2023.; Klasić i Svirčić Gotovac, 2024.; Svirčić Gotovac i dr., 2024.) te visokoj povezanosti s naseljem. Ipak, prema percepciji sudionika kvalitativnog istraživanja svejedno postoji značajan broj stanovnika koji se iseljavaju i useljavaju u promatrana naselja, a sudionici su također istaknuli neke negativne posljedice fluktuacije stanovništva na susjedske odnose – npr. nepoznavanje novih susjeda koje rezultira manjkom povjerenja te otežanom komunikacijom vezanom uz zajedničko održavanje zgrade.

Kvalitativno i kvantitativno istraživanje pokazalo je da stanovnici zagrebačkih naselja općenito ne percipiraju u velikoj mjeri socioekonomske razlike u svojoj okolini. Premda postoje razlike u obrazovanju, prihodima, vjerskoj pripadnosti ili regionalnom porijeklu, one nisu izražene do te mjere da bi izazvale konflikte ili negativne stavove o društvenoj mješovitosti (engl. *social mix*). Kroz temu *Umjerena je različitost dobra dok nema konflikata* opisano je kako ovakve 'umjerene' razlike među stanovnicima nisu doživljene kao problematične, već kao način života u gradskoj sredini koji nije prepreka suživotu. Iako su u Zagrebu prisutni i primjeri izraženije heterogenosti, npr. u naselju Sopnica-Jelkovec ili u Dugavama gdje su smješteni azilanti, takvi slučajevi ne odražavaju širu sliku zagrebačkih stambenih naselja. Općenito, zagrebačka naselja karakterizira tzv. 'homogena heterogenost' – percepcija sudionika da ih unatoč određenim razlikama nešto u naselju povezuje i čini sličnima, čini 'domaćima'. Ovaj je rezultat u skladu i s nalazima urbane antropologije o homogenoj heterogenosti u Novom Zagrebu (Gulin Zrnić, 2009.), ali i nalazima urbanih sociologa Mišetić i Miletića iz 2004. godine koji su utvrdili da se u Zagrebu velika većina stanovnika osjeća 'domaćima' unatoč tome što određeni postotak stanovnika nije rođen u Zagrebu. Osjećaj sličnosti i povezanosti doprinosi zadovoljstvu stanovanjem, a ostvaruje se kroz druženje i kontakt sa stanovnicima naselja, kroz male percipirane socio-ekonomske razlike među stanovnicima i sl.

Zaključno se o socio-demografskoj strukturi može reći da iako socijalistička naselja imaju nešto viši udio starijeg stanovništva, ona nisu demografski niti klasno homogena te za sad ne postoji rizik od segregacije. Struktura stanovništva je u oba tipa naselja stabilna jer su stanovnici uglavnom zadovoljni i ne planiraju se iseliti, što smanjuje rizik od getoizacije naselja kakav je prisutan u nekim naseljima u zapadnoeuropskim gradovima. Ovo istraživanje u skladu je stoga s drugim istraživanjima u postsocijalističkim zemljama koja naglašavaju društvenu

dolazi zbog više razloga poput adaptacije na postojeće stanje, male mogućnosti za mobilnost itd., no kroz velik broj istraženih aspekata te mješoviti istraživački dizajn ovo je doktorsko istraživanje (i HESC projekt u cjelini) svejedno uspjelo dobiti cjeloviti uvid i u nedostatke promatranih naselja.

mješovitost kao pozitivan aspekt velikih stambenih naselja izgrađenih nakon Drugog svjetskog rata (Kährlik i Tammaru, 2010.; Kovács i Herfert, 2012.; Marin i Chelcea, 2018.; Ouředníček i dr., 2018.), a isti zaključak može se donijeti i za postsocijalistička naselja. U ovim naseljima još uvijek nema veliki broj radnih migranata koji su po mnogim karakteristikama znatno različiti od domicilnog stanovništva, što u budućnosti može utjecati na percepciju društvene mješovitosti u naselju. Ostaje stoga otvoreno hoće li se većinski pozitivan stav stanovnika prema različitostima 'zaoštriti' kao što je to slučaj u naseljima u Zapadnoj i Sjevernoj Europi. Neovisno o pozitivnim rezultatima, u budućnosti bi bilo korisno provesti detaljniju studiju usmjerenu na stanovnike koji se žele iseliti, budući da ih kvalitativno istraživanje nije u dovoljnoj mjeri obuhvatilo, kako bi se bolje razumjeli njihovi razlozi za nezadovoljstvo, što bi omogućilo dugoročno zadržavanje stanovništva i društvenu održivost promatranih naselja.

Društvena kohezija – međususedski odnosi i povezanost s naseljem

Međususedske odnose u naselju te povezanost s naseljem u radu smo objedinili pod konceptom 'društvene kohezije'. Rezultati anketnog istraživanja o međususedskim odnosima pokazuju da stanovnici oba tipa naselja percipiraju svoje susjede kao dobre (ljubazne, voljne pomoći i sl.) i smatraju da imaju dobar osobni odnos s njima, dok se u malo manjoj mjeri slažu s tvrdnjama da su stanovnici u naselju međusobno povezani i da dijele iste vrijednosti. Ovi rezultati su u skladu s prethodnim istraživanjima u Hrvatskoj (Miletić i dr., 2016., Karajić, 2024.), gdje je dimenzija „solidarnosti“ među susjedima dobivala više ocjene od dimenzije povezanosti među susjedima.

Kvalitativno istraživanje potvrdilo je postojanje različitih oblika i intenziteta susjedskih odnosa u gradu – od površnih poznanstava i povremenog razgovora do suradnje, druženja i prijateljstva. Većina stanara poznaje susjede samo površno, a distancirani odnosi često se percipiraju kao norma ponašanja u urbanim sredinama (tzv. *pristojna distanca*), što je u skladu s ranijim istraživanjima (Seferagić, 1988., Čaldarović, 1989., Gašparović i Božić, 2005., Miletić, 2015., Miletić i dr., 2016.). Vrsta i intenzitet susjedskih odnosa ovise o duljini boravka u naselju, osobnosti stanovnika, životnoj fazi, ali i dostupnosti javnih prostora u kojima se mogu formirati veze među stanarima. Infrastruktura poput parkova, škola, sportskih terena, kafića i sl. omogućuje češće susrete (stvaranje tzv. *javne familijarnosti*, Gulin Zrnić, 2009.) i stvaranje bližih odnosa među stanovnicima. Druženje je posebno izraženo među roditeljima djece, sudionicima koji su odrasli ili već dugo borave u istom naselju, vlasnicima pasa itd., što

pokazuje da zajedničke aktivnosti mogu potaknuti stvaranje bližih odnosa u urbanim sredinama kao stambenim zajednicama.

U gradskoj je sredini teško identificirati zajedničke vrijednosti među stanovnicima, no u ovom se istraživanju istaknula vrijednost solidarnosti (pomaganja) među susjedima u naselju. Solidarnost je ujedno i norma koja se očekuje od najbližih susjeda. Ona podrazumijeva da unatoč činjenici da među susjedima ne postoje nužno bliski odnosi, susjedi služe kao mreža društvene podrške u slučaju nužde, ali i u svakodnevnim situacijama, pogotovo iz razloga što mnogi stanari u naselju nemaju rodbinu ili bliske prijatelje. Uloga digitalnih platformi, Facebook grupa, maila, WhatsApp grupa itd., dodatno olakšava povezivanje i razmjenu pomoći među stanovnicima naselja.

Unatoč većinski pozitivnim odnosima među susjedima, postoje i određene nesuglasice, najčešće zbog problema s poštivanjem kućnog reda (npr. buka, nepravilno odlaganje otpada i sl.) te održavanjem zgrade. Prema percepciji sudionika, većina stanara ima korektne odnose, a susjedi koji krše kućni red su iznimka. Jedan od ključnih izazova u međususjedskim odnosima je prema rezultatima kvalitativnog istraživanja zajedničko održavanje stambene zgrade, posebno u starijim zgradama koje imaju više problema. No, u oba su tipa naselja stanari često nezainteresirani za sudjelovanje na sastancima suvlasnika, teško im je postići dogovor, a neki pojedinci stavljaju privatne interese ispred kolektivnih potreba, primjerice, protiveći se obnovi krova ili ugradnji dizala (Svirčić Gotovac i dr., 2023.a). Kako bi se prevladali ovi problemi, sudionici fokus-grupa zagovaraju jasnije zakonske regulative i pojednostavljenje procedura donošenja odluka. Novi Zakon o upravljanju i održavanju zgrada, koji je nedavno stupio na snagu, mogao bi olakšati obnovu stambenog fonda i doprinijeti boljim međususjedskim odnosima, smanjujući potencijalne konfliktne situacije vezane uz održavanje zgrade.

Kroz kvalitativno istraživanje također se istaknula tema o tome što sudionici i stanari smatraju zajednicom u svom naselju. Više je faktora koji stanovnike u nekom naselju povezuju i u njihovim ih očima čine 'zajednicom'. Jedan je suživot više generacija u istom naselju, zatim međusobno poznavanje stanovnika, druženje, solidarnost među stanovnicima, a također i zajednički ciljevi poput očuvanja dobre kvalitete života u svom susjedstvu kao neposrednoj okolini te cijelom naselju. Potonju definiciju jedan je sudionik fokus-grupe nazvao 'interesnom zajednicom', što je blisko viđenju urbane lokalne zajednice u postmodernom kontekstu kakvom ju je opisao Štulhofer (1990.), u kojoj se zajedništvo potiče kroz interesno okupljanje i zajedničke akcije. Iako neki sudionici primjećuju pad kvalitete susjedskih odnosa u usporedbi s prošlim razdobljima, zaključak je da susjedstvo kao neposredna stambena okolina nije

izgubilo na važnosti (Forrest i Kearns, 2001.), već se s vremenom transformiralo. Dok neki sudionici smatraju da digitalne tehnologije negativno utječu na međususjedske odnose, pogotovo na mlađe generacije koje prema mišljenju sudionika manje vremena provode u prostoru naselja i manje su povezani s njim, tehnologija prema mišljenju drugih sudionika može imati i pozitivan utjecaj, omogućujući bolje povezivanje stanovnika putem online platformi. Susjedstvo je stoga kao suvremena lokalna zajednica, i prema zaključku sudionika fokus-grupe, 'hibridna zajednica' koja kombinira tradicionalne vrijednosti druženja u fizičkom prostoru s prednostima digitalne komunikacije. Obje pozicije o utjecaju tehnologije već su prikazane u literaturi (Žanić i dr., 2023.), kao i zaključak da se danas odnosi u naselju istovremeno zbivaju u fizičkom i virtualnom prostoru, *prostoru mjesta* i *prostoru tokova* (Castells, 2000.; Löw i Knoblauch, 2019.).

Kvantitativno je istraživanje potvrdilo prethodne nalaze da je u Zagrebu visoka povezanost stanovnika s njihovim mjestom stanovanja (Mišetić i Miletić, 2004.) jer je preko 80% sudionika iz starih i preko 70% iz novih naselja izrazilo da su povezani ili jako povezani sa svojim naseljem. No, dok je povezanost s gradom u cjelini apstraktna (Čaldarović, 1988.), povezanost s naseljem kao neposrednom stambenom okolinom je dublja i konkretnija. To smo oslikali kroz rezultate kvalitativnog istraživanja i prikazali kroz kakve emocije, misli, znanja i vjerovanja (Altman i Low, 1992.) sudionici iskazuju svoju povezanost s naseljem kao svojim susjedstvom. Povezanost s naseljem kod stanovnika se formira kroz vrijeme – kroz 'taloženje' uspomena u javnim prostorima naselja (Čaldarović, 2011.) te kroz značajne životne događaje i iskustva koje sudionici povezuju s prostorom naselja (Hummon, 1992.), što su prepričali kroz intervjue u obilasku. Nije stoga iznenađujuće da je u starim naseljima povezanost s naseljem nešto viša, budući da u prosjeku sudionici u njima dulje stanuju. Kao ključna životna faza za formiranje povezanosti s naseljem istaknulo se djetinjstvo i adolescencija, što je ujedno faza u kojoj stanovnici najintenzivnije koriste prostor naselja (Šikić-Mićanović, 2004.). Kroz zajednička događanja, poznanstva i posjećivanje kulturnih mjesta u naselju ne razvija se samo osobna povezanost s naseljem, već i grupni identitet koji je vidljiv u grafitima, sloganima i diskursu sudionika (npr. korištenje zamjenice 'mi' za stanovnike u svom naselju).

Zaključno, društvena je kohezija u zagrebačkim naseljima prema percepciji sudionika na relativno visokoj i zadovoljavajućoj razini, a stara i nova naselja pokazuju ponešto različite obrasce društvene kohezije – stara naselja karakterizira jača emocionalna povezanost s naseljem te jači grupni identitet (pogotovo u naseljima u Novom Zagrebu) koji su se razvili kroz dugi i višegeneracijski boravak stanovnika u naselju, dok se u novim naseljima zajedništvo u većoj

mjeri temelji na socio-demografskoj sličnosti između stanovnika (npr. sličnoj obiteljskoj situaciji, povezivanju kroz djecu i sl.) i zajedničkim interesima prema očuvanju kvalitete života u svojoj lokalnoj zajednici i naselju.

Participacija

Istraživanje je također potvrdilo rezultate prošlih istraživanja o niskoj razini participacije u zagrebačkim naseljima (Čaldarović, 1987.b, Seferagić, 1988., Zlatar, 2015., Svirčić Gotovac i dr., 2021.b). Sudjelovanje sudionika u aktivnostima koje imaju za cilj poboljšati naselje (u posljednjih 5 godina), kao i sudjelovanje u društvenim aktivnostima u naselju (kulturnim, sportskim, ekološkim, religijskim i sl.) u oba je tipa naselja oko ili ispod 10%. Mali je udio sudionika pritom bio uključen u institucionalne oblike participacije – mjesne odbore i vijeće gradske četvrti – jer velika većina nije motivirana za ovakvu vrstu participacije. Ostatak se aktivnih sudionika uključio u različite udruge ili inicijative čiji je cilj poboljšati stanje javne infrastrukture ili urediti javne i zelene prostore u naselju. Budući da je velika većina stanovnika u naselju pasivna, pozitivne promjene u naselju predvode malobrojni angažirani stanovnici koje ostali percipiraju kao ambiciozne ili entuzijastične. Neki od razloga za nisku razinu participacije koje smo mogli identificirati na temelju ovog istraživanja su razočaranje u sustav i osjećaj nemogućnosti utjecaja na odluke koje se donose u vezi naselja (koja je usporediva s nalazima Karajića, 2024.). Ovaj rezultat može biti pokazatelj manjka povjerenja između građana i lokalne vlasti, što je karakteristično za Hrvatsku i na drugim razinama vlasti (Bovan i Baketa, 2022.), a što je problematično jer je povjerenje važan preduvjet za participaciju (van Beckhoven, 2005.). Još jedan od uzroka mogao bi biti i manjak znanja i edukacije o participacijskom procesu koji smo također ustanovili, a koji je prema literaturi karakterističan za postsocijalističke zemlje s kraćom demokratskom povijesti (Dekker i van Kempen, 2008.). Kroz kvalitativno se istraživanje pokazalo da se participacija može i potaknuti kroz visoku povezanost s naseljem i društveni kapital zajednice (Filipović Hrast i Dekker, 2009.) koji se vidi u obliku umreženosti stanovnika kroz poznanstva, Facebook grupe itd.

Otegotna je okolnost za participaciju u naseljima što mjesni odbori kao 'glavni akteri' na lokalnoj razini ne dopiru do stanovnika naselja te se sami predstavnici u mjesnom odboru suočavaju s brojnim izazovima. Sudionici kvantitativnog istraživanja u velikom postotku svoju lokalnu zajednicu (gradsku četvrt, mjesni odbor, inicijative građana/stanara i sl.) percipiraju neaktivnom ili nisu sigurni je li aktivna ili nije, a sudionici kvalitativnog istraživanja većinom

nisu znali gdje se nalaze prostori mjesnog odbora u njihovom naselju niti su upućeni u njegov rad. Iz perspektive jedne od članica mjesnog odbora saznali smo da su izazovi i manjak vlastitih sredstava, manjak komunikacije s građanima te manjkava i složena komunikacija s ostalim tijelima gradske vlasti. Ovi su nalazi u skladu s onima Svirčić Gotovac i Zlatar Gamberožić (2020.) koje pišu o prejakoj formalizaciji participativnog procesa. Budući da većina građana ne sudjeluje u procesu odlučivanja o svom naselju ili se njihovi prijedlozi ne uzimaju u obzir, možemo zaključiti da je razina participacije u zagrebačkim naseljima, starim i novim, niska prema Arnsteininoj ljestvici građanske participacije (1969.).

Javni i polujavni prostori društvenosti u naselju

Ovdje opisani procesi vezani uz društvene aspekte kvalitete života neodvojivi su od javnih prostora u kojima se zbivaju jer se u njima ljudi druže, povezuju, stvaraju uspomene te se za njih i bore ako su ugroženi. Kroz kvantitativno i kvalitativno istraživanje potvrđeno je da sudionici veliku važnost za svoju kvalitetu života pripisuju javnim prostorima, pogotovo zelenim površinama, te ove prostore u svom naselju žele očuvati. Stanovnici starih naselja značajno su zadovoljniji zelenim površinama od stanovnika novih naselja, što je još jednom potvrdilo da su zelene površine kao javna i društvena infrastruktura jedna od ključnih prednosti socijalističkih stambenih naselja (Sendi, 2006., Dekker i dr., 2005.; Sendi i Kerbler, 2021.; Svirčić Gotovac i dr., 2021.a). U postsocijalističkim su naseljima i lokacijama s druge strane zbog pretjerane i guste stanogradnje te površine reducirane na mali prostor ili nisu izgrađene (Svirčić Gotovac, 2015., Svirčić Gotovac i dr., 2023.b), a fragmentacija i smanjenje javnih prostora tipična je za postsocijalistički period i u drugim postsocijalističkim zemljama (Vasilevska i dr., 2014.). No, i sudionici iz starih naselja smatraju da je sadašnji dobar omjer između izgrađenih i zelenih površina u socijalističkim naseljima (Köberl i dr., 2024.) ugrožen kroz prekomjernu gradnju u prostoru starih naselja te im je važno da se očuvaju javne površine i niska gustoća izgrađenosti. Nastojanje da se očuvaju zelene površine u skladu je s vrijednostima i ciljevima ekološke održivosti, a razvijanje tzv. zelene infrastrukture jedan je od temelja za stvaranje zelenih i održivih gradova budućnosti (*Nova lajpciška povelja*, 2020.; *Agenda 2030*).

Javne prostore u naselju prema mišljenju sudionika moglo bi se unaprijediti i kroz poboljšanje opreme te bolje održavanje i čišćenje postojećih javnih površina. Analizirajući javne prostore u promatranim naseljima prema Gehlovim kriterijima kvalitete javnih prostora

(2010.), može se zaključiti da u starim naseljima postoje javni prostori primjereni za razne vrste aktivnosti, no u oba tipa naselja javni prostori većinom nisu zaštićeni od nepovoljnih vremenskih uvjeta (npr. kiše, hladnoće, vjetra ili jakog sunca). Također postoji nedostatak zatvorenih javno dostupnih mjesta za okupljanje, pogotovo za populaciju mladih, što su isticali već istraživači u 1980-ima (Seferagić i dr., 1981./1982.; Lončar-Butić i dr., 1983.; Seferagić, 1985.; 1988.). Alternativa za mlade i ostale stanovnike naselja je druženje u trgovačkim centrima koji su se i u promatranim naseljima nametnuli kao nova mjesta okupljanja. O ovoj se pojavi već pisalo u literaturi (Horvat, 2007.), a dominantnu ulogu ovakvih polujavnih ili poluprivatnih prostora možemo promatrati kao vrstu ugroze javnih prostora (Svirčić Gotovac, 2011., Vukić i dr., 2019.).

Naposlijetku se o javnim prostorima u zagrebačkim naseljima na temelju kvalitativnog i kvantitativnog istraživanja može reći da se u njima sudionici većinom osjećaju sigurno, što je također jedan od kriterija kvalitete javnih prostora (Gehl, 2010.), jedan od ključnih elemenata društvene održivosti (Dempsey i dr., 2011.) i važan element za ukupno zadovoljstvo stanovanjem (Sirgy i Cornwell, 2022.). Međutim, u promatranim naseljima, Jaruščici, Prečkom i Dugavama, naišli smo na aspekte javnih prostora koji potencijalno narušavaju sigurnost kao što su napušteni i opasni prostori na kojima dolazi do devijantnih ponašanja koja opisuju sudionici. Stoga su pojedini sudionici iskazali da se u neposrednim javnim prostorima ne osjećaju uvijek sigurno, što je pokazatelj da se u ovaj vrlo važan element kvalitete života može uložiti dodatne napore kako bi u budućnosti javni prostori u svim stambenim naseljima ostali otvoreni, dostupni i privlačni za sve skupine stanovnika.

Povezanost društvenih aspekta s ukupnim zadovoljstvom stanovanjem u naselju

Na temelju rezultata kvantitativnog i kvalitativnog istraživanja možemo reći da su svi navedeni društveni aspekti pozitivno (slabo do umjereno) povezani s ukupnim zadovoljstvom stanovanjem u naselju, kao i da su međusobno pozitivno povezani. To znači da sudionici koji u većoj mjeri percipiraju da su *stanovnici u njihovom naselju dobri susjedi* (međusobno solidarni), koji su više *povezani s naseljem*, koji imaju percepciju da žive u *aktivnijoj lokalnoj zajednici* te koji su *zadovoljniji s javnim prostorima* u svom naselju, ujedno su i zadovoljniji svojim naseljem u cjelini. Kroz višestruki linearni regresijski model s društvenim aspektima kao prediktorima istaknuli su se upravo ovi aspekti kao oni koji značajno doprinose objašnjenju zadovoljstva naseljem, a ovi su se aspekti pokazali važnima i u kvalitativnom istraživanju. Kad

smo u analizu dodali i ostale fizičke aspekte naselja te individualne karakteristike sudionika kao prediktore, solidarnost među susjedima, povezanost s naseljem i zadovoljstvo javnim prostorima i dalje su se istaknuli kao statistički značajni prediktori zadovoljstva s naseljem. Ova su se tri aspekta uz *zadovoljstvo općim obilježjima naselja* (koje je bilo prediktor s najvećim regresijskim koeficijentom) te uz *zadovoljstvo zgradom* istaknuli kao najjači prediktori zadovoljstva naseljem, što je potvrdilo važnost društvenih aspekata koja se ističe i u brojnim drugim istraživanjima na koja smo se u ovom doktorskom radu pozivali (Sirgy i Cornwell, 2002.; Dekker i dr., 2011.; Bonaiuto i Fornara, 2017.; Emami i Sadeghlou, 2020.; Park, 2020. i dr.). Regresijski model potvrdio je kako su za *ukupno zadovoljstvo stanovanjem u naselju* ključni i fizički aspekti javne infrastrukture u naselju i društveni aspekti, a kroz cijeli rad pokazali smo kako su oni ujedno neodvojivi jedni od drugih – javna i društvena infrastruktura ključna je za ostvarenje dobre kvalitete života i na razini društvenih aspekata, odnosno preduvjet je za zadovoljavajuće aspekte društvenosti u naselju.

Ograničenja i doseg istraživanja

Važno je ponoviti nekoliko metodoloških i konceptualnih ograničenja ovog dokorskog istraživanja. Prvo se metodološko ograničenje odnosi na korištenje samo subjektivnih pokazatelja kvalitete života – osobnih procjena, percepcije i zadovoljstva različitim aspektima o životu u stambenom naselju. Kako je objašnjeno u poglavlju o Kvaliteti života i Zadovoljstvu stanovanjem, subjektivne mjere podložne su utjecaju adaptacijskih mehanizama na postojeće okolnosti poput *homeostaze dobrobiti* ili *hedonističkog ergometra*, što znači da je zadovoljstvo ljudi pretežno iznad neutralne točke mjerenja te da osobe mogu s vremenom prilagoditi svoje kriterije procjene i adaptirati se na stambenu okolinu te iskazivati veće zadovoljstvo u odnosu na objektivne uvjete stanovanja. U posljednjem je poglavlju rezultata (203. str.) detaljno objašnjeno koje je implikacije to imalo za ovo istraživanje, a tome se pokušalo doskočiti upravo kroz korištenje mješovitog metodološkog dizajna istraživanja te se pretežno pozitivnim ocjenama u anketnom istraživanju pridružilo i nešto kritičnije kvalitativne uvide. Za neka buduća istraživanja može se kombinirati subjektivne i objektivne pokazatelje kvalitete života kako bi se dobila cjelovitija slika o prednostima i nedostacima u naseljima.

Drugo je ograničenje vezano uz proces uzorkovanja prostornih jedinica starih i novih naselja za provođenje anketnog istraživanja (opisano na 80. str.). Kroz rezultate anketnog

istraživanja određene razlike među ovim tipovima naselja teže su se mogle identificirati jer danas i u prostoru starih naselja dodatno dolazi do pugušćivanja prostora i izgradnje novih stambenih zgrada, čime ova naselja poprimaju i neke karakteristike naselja iz postsocijalističkog razdoblja. Isto tako, pojedine su nove stambene lokacije inkorporirane u gradsko tkivo starih naselja te su stanovnici usmjereni na korištenje infrastrukture starih naselja i tako zadovoljavaju svoje potrebe i izražavaju zadovoljstvo unatoč utvrđenim nedostacima u prostornom planiranju njihove stambene mikro-lokacije (118. – 119. str.). Također, kao što je opisano u poglavlju o Stambenom naselju u sociološkom kontekstu, prostorni okvir za koji su sudionici u anketnom istraživanju procjenjivali svoje zadovoljstvo u principu je *zamišljena* jedinica u kojoj stanovnici u krugu od svog mjesta stanovanja zadovoljavaju svakodnevne potrebe, stoga je stvaran prostorni okvir na koji bi se generalizirali rezultati također teže definirati. Shodno tome, generalizacija rezultata u slučaju ovog istraživanja nije samo statističke, već ponajviše analitičke prirode, što je važno za utvrđivanje razlika među tipovima istraživanih naseljima u smislu identifikacije procesa i trendova te njihovih posljedica za kvalitetu života stanovnika.

Naposljetku, kvalitativni dio istraživanja zahtijevao je veći vremenski angažman samih sudionika te su pojedini sudionici bili uključeni i u kvantitativnu i u kvalitativnu istraživačku dionicu, odnosno pokazali su veću inicijativu za sudjelovanjem. Unatoč pokušaju da se regrutira heterogen sastav sudionika intervju a i fokus-grupa prema spolu, dobi i tipu naselja, upravo varijabla motivacije sudionika može rezultirati pristranošću uzorka – u istraživanju su potencijalno sudjelovali građani koji su motiviraniji ili imaju izraženije stavove (pozitivne ili negativne) o svom naselju. Ipak, ovo se ograničenje pokušalo ublažiti dizajnom protokola za fokus-grupe koji potiče otvorenu raspravu i iznošenje različitih perspektiva. Tijekom intervju a u obilasku stoga se posebno nastojalo potaknuti stanovnike da kritički promišljaju o vlastitom naselju i njegovim značajkama. I uz manji broj provedenih fokus-grupa i intervju a smatramo da je postignuto kvalitativno zasićenje i prikupljeno dovoljno podataka za uočavanje postojećih obrazaca i donošenje zaključaka iznesenih u radu.

Ovo istraživanje usmjerilo se na veći broj društvenih aspekata kroz koje se moglo pokazati širu sliku društvenog života u susjedstvu i naselju kao najneposrednijoj razini života u gradu. Danas je u kontekstu urbanog života koji se suočava s mnogim teškoćama te čija se rješenja pronalaze u međunarodnim preporukama i urbanim ciljevima o održivom, zelenom i pametnom gradu (Ujedinjeni narodi, Cilj 11) upravo najvažnije djelovati na lokalnoj razini i

unutar lokalne zajednice, odnosno implementirati te ciljeve prvenstveno na razini susjedstva i naselja te na taj način poboljšati kvalitetu života i stanovanja na svakodnevnoj razini. Ovo istraživanje može poslužiti kao podloga za donošenje novih smjernica u procesu planiranja na razini grada ili naselja, a može poslužiti i za usporedbu s istraživanjima u drugim hrvatskim gradovima ili većim gradovima drugih postsocijalističkih zemalja.

Ovo istraživanje također može biti primjer za upotrebu mješovite metodologije za neka daljnja i buduća istraživanja te za analize o većem broju aspekata ili detaljnije analize samo o jednom odabranom od ovdje već istraženih aspekata. Isto tako, budući da smo se fokusirali na velik broj zagrebačkih naselja, donosili smo neke generalne zaključke o starim i novim naseljima, no svako je zagrebačko naselje specifično i može se istraživati i zasebno kako bi se još detaljnije ukazalo na mogućnosti za poboljšanje kvalitete života u svakom pojedinom naselju. Zaključno se može reći da su određeni gore navedeni nalazi ujedno i smjernice za poboljšanje kvalitete stanovanja prema društvenim aspektima koji su stanarima najvažniji, a odnose se na poboljšanje javnih i zelenih prostora, mjesta za druženje te očuvanje dobrosusjedskih odnosa i povezanosti s naseljem kako bi se ujedno očuvalo i postojeće zadovoljstvo životom u zagrebačkim naseljima.

9. POPIS LITERATURE

- Aalbers, M. B. (2016). *The Financialization of Housing: A Political Economy Approach*. London: Routledge.
- Adams, R. E. (1992). Is happiness a home in the suburbs?: The influence of urban versus suburban neighborhoods on psychological health. *Journal of community psychology*, 20(4), 353-372.
- Allam, Z., Bibri, S. E., Chabaud, D., i Moreno, C. (2022). The '15-Minute City' concept can shape a net-zero urban future. *Humanities and Social Sciences Communications*, 9(1), 1-5.
- Altman, I., i Low, S. (ur.) (1992). *Place attachment*. NY i London: Plenum Press.
- Andersson, R., i Musterd, S. (2005). Social mix and social perspectives in post-war housing estates. U: R. van Kempen, K. Dekker, S. Hall, I. Tosics (ur.): *Restructuring large housing estates in Europe*. Bristol University Press, Policy Press, str. 127-147.
- Angelo, H., i Greenberg, M. (2023). Environmentalizing Urban Sociology. *City & Community*, 22(4), 257-265.
- APN. *Put do najma – POS*. URL: <https://apn.hr/najam-stanova-i-garaza/put-do-najma> (3.12.2024.).
- Armstrong, E. (revidirano 10.10.2006). *Fieldnote Instructions for Individual and Group Interviews*. Indiana University Bloomington.
- Arnstein, S. R. (1969). A ladder of citizen participation. *Journal of the American Institute of planners*, 35(4), 216-224.
- Arthurson, K. (2010). Operationalising social mix: Spatial scale, lifestyle and stigma as mediating points in resident interaction. *Urban policy and research*, 28(1), 49-63.
- Augé, M. (2001). *Nemjesta: uvod u moguću antropologiju supermoderniteta*. Karlovac: Naklada Društva arhitekata, građevinara i geodeta.
- Aurini, J. D., Heath, M., i Howells, S. (2016). *The How To of Qualitative Research*. Sage Publications.

- Bailey, N., Besemer, K., Bramley, G., i Livingston, M. (2015). How neighbourhood social mix shapes access to resources from social networks and from services. *Housing Studies*, 30(2), 295-314.
- Banks, M., i Zeitlyn, D. (2015). *Visual Methods in Social Research*. Sage Publications.
- Bežovan, G. (1987). Stambena politika u poslijeratnom razvoju. U: V. Graovac (ur.): *Stambena politika i stambene potrebe*, Zagreb: Biblioteka Iskustva, Radničke novine, str. 81-90.
- Bežovan, G. (1993). Privatizacija stanovanja – djelotvornija stambena opskrba. *Društvena istraživanja*, 2(3), 107-124.
- Bežovan, G. (2005). Procjena standarda stanovanja u Zagrebu kao razvojnog resursa. *Revija za socijalnu politiku*, 12(1), 23-44.
- Bežovan, G. i Pandžić, J. (2020). Kvaliteta stanovanja u programu javnog najamnog stanovanja: primjer Novog Jelkovca. *Sociologija i prostor: časopis za istraživanje prostornoga i sociokulturnog razvoja*, 58(1 (216)), 33-57.
- Bežovan, G., i Zrinščak, S. (2007). *Civilno društvo u Hrvatskoj*. Jesenski i Turk.
- Bjažić Klarin, T., i Korlaet, L. (2020). Novozagrebačko naselje Dugave: novi model proizvodnje stambene zajednice. *Život umjetnosti: časopis o modernoj i suvremenoj umjetnosti i arhitekturi*, 107(2), 94-119. URL: <https://hrcak.srce.hr/file/374985>
- Bolland, J. M., i McCallum, D. M. (2002). Neighboring and community mobilization in high-poverty inner-city neighborhoods. *Urban Affairs Review*, 38(1), 42-69.
- Bonaiuto, M., Fornara, F., Ariccio, S., Cancellieri, U. G., i Rahimi, L. (2015). Perceived residential environment quality indicators (PREQIs) relevance for UN-HABITAT city prosperity index (CPI). *Habitat International*, 45, 53-63.
- Bonaiuto, M., i Fornara, F. (2017). Residential Satisfaction and Perceived Urban Quality. *Reference Module in Neuroscience and Biobehavioral Psychology*, 1-5.
- Bovan, K., i Baketa, N. (2022). Stabilnost i/ili promjene? Povjerenje u institucije u Hrvatskoj od 1999. do 2020. *Revija za sociologiju*, 52(1), 31-60.

- Božić, N. (10.12.2020.). *Nova povelja iz Leipziga*. Hrvatska komora arhitekata. URL: <https://www.arhitekti-hka.hr/hr/novosti/nova-povelja-iz-leipziga,4021.html> (2.12.2024.).
- Brajdíč Vuković, M., Miočić, I., Čekolj, N., i Ledić, J. (2021). *Kvalitativna studija slučaja: od ideje do realizacije*. Sveučilište u Rijeci, Filozofski fakultet. URL: <https://repository.ffri.uniri.hr/islandora/object/ffri:3002>
- Braun, V., i Clarke, V. (2022). *Thematic Analysis. A Practical Guide*. Sage Publications.
- Brenner, N., i Schmid, C. (2015). Towards a new epistemology of the urban?. *City*, 19(2-3), 151-182.
- Brezar, V. (1995). Stanovanjska gradnja v Sloveniji včeraj in danes. *Urbani izziv*, (28-29), 98-108.
- Bryman, A. (2006). Integrating quantitative and qualitative research: how is it done?. *Qualitative research*, 6(1), 97-113.
- Burgess, E. W. (1967). Can Neighborhood Work Have a Scientific Basis?. U: R. D. McKenzie, R. E. Park, i E. W. Burgess (1967): *The city*. Chicago: University of Chicago Press.
- Carpiano, R. M. (2009). Come take a walk with me: The “Go-Along” interview as a novel method for studying the implications of place for health and well-being. *Health & place*, 15(1), 263-272.
- Castells, M. (1977). *The Urban Question. A Marxist Approach*. Cambridge: The MIT Press.
- Castells, M. (1989). *The Informational City: Information Technology, Economic Restructuring, and the Urban-Regional Process*. Basil Blackwell.
- Castells, M. (2000). *Uspon umreženog društva*. Zagreb: Golden marketing.
- Cheung, S. F., Pesigan, I. J. A., i Vong, W. N. (2023). DIY bootstrapping: Getting the nonparametric bootstrap confidence interval in SPSS for any statistics or function of statistics (when this bootstrapping is appropriate). *Behavior Research Methods*, 55(2), 474-490.
- Cifrić, I. (1988). Kontekst socijalne ekologije. *Revija za sociologiju*, 19(1-2), 61-73.

- Cifrić, I. (2003). *Ruralni razvoj i modernizacija: prilozi istraživanju ruralnog identiteta*. Zagreb: Institut za društvena istraživanja u Zagrebu.
- Cirman, A., Mandić, S., i Zorić, J. (2013). Decisions to renovate: identifying key determinants in Central and Eastern European post-socialist countries. *Urban studies*, 50(16), 3378-3393.
- Clark, A., i Emmel, N. (2010). *Using walking interviews*. Manchester: Realities, National Centre for Research Methods. eprint.
- Coleman, J. S. (1990). *Foundation of Social Theory*. The Belknap Press of Harvard University Press.
- Cooper, M., i Rodman, M. C. (1994). Accessibility and quality of life in housing cooperatives. *Environment and Behavior*, 26(1), 49-70.
- Corbetta, P. (2022). *Istraživanje u društvenim znanostima*. Zagreb: Fakultet političkih znanosti. Biblioteka Političke analize.
- Costarelli, I., Kleinhans, R., i Mugnano, S. (2019). Reframing social mix in affordable housing initiatives in Italy and in the Netherlands. Closing the gap between discourses and practices?, *Cities*, 90, 131-140.
- Cramm, J. M., i Nieboer, A. P. (2015). Social cohesion and belonging predict the well-being of community-dwelling older people. *BMC geriatrics*, 15(1), 1-10.
- Creswell, J. W. (2007). *Qualitative inquiry and research design: Choosing among five approaches*. 2. izdanje. Sage publications.
- Cummins, R. A. (1996). The domains of life satisfaction: An attempt to order chaos. *Social indicators research*, 38, 303-328.
- Cummins, R. A. (2000). Objective and subjective quality of life: An interactive model. *Social indicators research*, 52(1), 55-72.
- Cyr, J. (2019). *Focus groups for the social science researcher*. Cambridge University Press.
- Čaldarović, O. (1987a). *Suvremeno društvo i urbanizacija*. Zagreb: Školska knjiga.

- Čaldarović, O. (1987b). Društvenost u suvremenom gradu. *Kulturni radnik - časopis za društvena i kulturna pitanja*, 40(1), 64-75.
- Čaldarović, O. (1988). Simbolički grad. *Filozofska istraživanja*, 8(2), 611-619.
- Čaldarović, O. (1989). *Društvena dioba prostora*. Zagreb: Sociološko društvo Hrvatske.
- Čaldarović, O. (2006). Filozofija kvarta. *Hrvatska revija*, 6(1), 58-61.
- Čaldarović, O. (2011a). *Čikaška škola urbane sociologije. Utemeljenje profesionalne sociologije*. Zagreb: Jesenski i Turk, Hrvatsko sociološko društvo.
- Čaldarović, O. (2011b). *Urbano društvo na početku 21. stoljeća: osnovni sociološki procesi i dileme*. Zagreb: Jesenski i Turk, Hrvatsko sociološko društvo.
- Čaldarović, O., i Šarinić, J. (2017). *Suvremeni grad – javni prostori i kultura življenja: primjer Zagreba*. Zagreb: Jesenski i Turk.
- Čelebija, M. (23.1.2024.). *Strane radnike trpaju u poslovne prostore kao stoku, a stanarima zagorčavaju život*. Index.hr. URL: <https://www.index.hr/vijesti/clanak/strane-radnike-trpaju-u-poslovne-prostore-kao-stoku-a-stanarima-zagorcavaju-zivot/2531923.aspx> (4.12.2024.).
- Černič Mali, B., Sendi, R., Filipovič Hrast, M., Boškić, R., i Goršič, N. (2003). *Large Housing Estates in Slovenia. Overview of developments and problems in Ljubljana and Koper*. Restate.
- De Tocqueville, A. (1967 [1935]). *De la Démocratie en Amérique*. Paris: Gallimard.
- Dekker, K., i Bolt, G. (2005). Social cohesion in post-war estates in the Netherlands: Differences between socioeconomic and ethnic groups. *Urban studies*, 42(13), 2447-2470.
- Dekker, K., Hall, S., van Kempen, R., i Tosics, I. (2005). Restructuring large housing estates in European cities: an introduction. U: R. van Kempen, K. Dekker, S. Hall, I. Tosics (ur.): *Restructuring large housing estates in Europe*. Bristol University Press, Policy Press, str. 1-18.

- Dekker, K., i Rowlands, R. (2005). Tackling social cohesion in ethnically diverse estates. U: R. van Kempen, K. Dekker, S. Hall, I. Tosics (ur.): *Restructuring Large Housing Estates in Europe*, str. 105-126.
- Dekker, K., i van Kempen, R. (2008). Places and participation: Comparing resident participation in post-wwii neighborhoods in northwest, central and southern Europe. *Journal of Urban Affairs*, 30(1), 63-86.
- Dekker, K., i van Kempen, R. (2009). Participation, social cohesion and the challenges in the governance process: An analysis of a post-World War II neighbourhood in the Netherlands. *European Planning Studies*, 17(1), 109-130.
- Dekker, K., de Vos, S., Musterd, S., i van Kempen, R. (2011). Residential satisfaction in housing estates in European cities: A multi-level research approach. *Housing Studies*, 26(04), 479-499.
- Dempsey, N., Bramley, G., Power, S., i Brown, C. (2011). The social dimension of sustainable development: Defining urban social sustainability. *Sustainable development*, 19(5), 289-300.
- Diener, E., i Suh, E. (1997). Measuring quality of life: Economic, social, and subjective indicators. *Social indicators research*, 40(1), 189-216.
- Dodgson, J. E. (2019). Reflexivity in qualitative research. *Journal of human lactation*, 35(2), 220-222.
- Društvo arhitekata Zagreb (DAZ) (28.12.2014). *Intervju s Prof. Tihomirom Jukićem*. URL: <https://www.d-a-z.hr/hr/vijesti/intervju-s-prof-tihomirom-jukicem,2807.html> (12.12.2024.).
- Državni zavod za statistiku (30.6.2023). *Kontinuiran rast udjela visokoobrazovanog stanovništva*. URL: <https://dzs.gov.hr/vijesti/kontinuiran-rast-udjela-visokoobrazovanog-stanovnistva/1594> (12.12.2024.).
- Duhaček, G. (23.4.2022). *Posjetili smo sramotu Zagreba i Hrvatske*. Index.hr URL: <https://www.index.hr/vijesti/clanak/posjetili-smo-sramotu-zagreba-i-hrvatske/2355586.aspx> (20.2.2025.).

- Duignan, B. (posljednje ažuriranje: 22.11.2024.). *eudaimonia. Greek philosophy*. Britannica.
URL: <https://www.britannica.com/biography/Aristotle/The-unmoved-mover>
(3.12.2024.).
- Durkheim, E. (2003). O podjeli društvenog rada. U: V. Cvjetičanin i R. Supek (ur.): *Emile Durkheim i Francuska sociološka škola*. Zagreb: Naklada Ljevak, str. 103-167.
- Đokić, R., Svirčić Gotovac, A., i Adamović, M. (2022). *Sažeti rezultati anketnog ispitivanja predstavnika suvlasnika u višestambenim zgradama u Zagrebu i drugim hrvatskim gradovima*. Zagreb: Institut za društvena istraživanja u Zagrebu.
- Đukanović, Z., Živković, J., i Lalović, K. (2004). Developing ICT tools for public participation in public spaces improvement process – Public Art & Public Space (PAPS) Belgrade Pilot Project results. U: *CORP 2004: Geo-Multimedia 04, meeting place for planners: proceedings of the 9th international symposium on information and communication technologies in urban and spatial planning and impacts of ICT on physical space: February 25-27, 2004 TU Vienna* (str. 373-378). Vienna: Vienna University of Technology, Department of Computer Planning and Design.
- Emami, A., i Sadeghlou, S. (2020). Residential Satisfaction: A Narrative Literature Review Towards Identification of Core Determinants and Indicators. *Housing, Theory and Society*, (published online), 1-29. <https://doi.org/10.1080/14036096.2020.1844795>.
- Europska komisija. (30.11.2020.). *The New Leipzig Charter: The transformative power of cities for the common good*. [Nova lajpciška povelja: Transformativna snaga gradova za opće dobro. URL: https://ec.europa.eu/regional_policy/sources/brochure/new_leipzig_charter/new_leipzig_charter_en.pdf (2.12.2024.).
- Eurostat. *Statistics Explained. Glossary: Equivalised income*. URL: https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Glossary:Equivalised_income (19.1.2025.).
- Eurostat (podatak iz 2023.a; posljednje ažuriranje: 4.10.2024.). *Distribution of population by tenure status, type of household and income group*. https://doi.org/10.2908/ILC_LVHO02 (3.12.2024.).

- Eurostat (4.9.2023.b). *When do young Europeans leave their parental home?* URL: <https://ec.europa.eu/eurostat/web/products-eurostat-news/w/ddn-20230904-1> (19.1.2025.).
- Evans, J., i Jones, P. (2011). The walking interview: Methodology, mobility and place. *Applied geography*, 31(2), 849-858.
- Farkas, J. Z., Kovács, Z., i Csomós, G. (2022). The availability of green spaces for different socio-economic groups in cities: a case study of Budapest, Hungary. *Journal of maps*, 18(1), 97-105.
- Ferriss, A. L. (2004). The quality of life concept in sociology. *The American Sociologist*, 35(3), 37-51.
- Filipovič, M. (2008). Influences on the sense of neighborhood: Case of Slovenia. *Urban affairs review*, 43(5), 718-732.
- Filipovič Hrast, M., i Dekker, K. (2009). Old habits die hard? Neighbourhood participation in post-WWII neighbourhoods in Slovenia and the Netherlands. *Cities*, 26(3), 148-157.
- Filipovič Hrast, M., i Dolničar, V. (2012). Sense of community and the importance of values: Comparison of two neighborhoods in Slovenia. *Journal of urban affairs*, 34(3), 317-336.
- Finlay, L. (1998). Reflexivity: an essential component for all research?. *British Journal of Occupational Therapy*, 61(10), 453-456.
- Finlay, L. (2002a). "Outing" the researcher: The provenance, process, and practice of reflexivity. *Qualitative health research*, 12(4), 531-545.
- Finlay, L. (2002b). Negotiating the swamp: the opportunity and challenge of reflexivity in research practice. *Qualitative research*, 2(2), 209-230.
- Fleury-Bahi, G., Felonneau, M. L., i Marchand, D. (2008). Processes of place identification and residential satisfaction. *Environment and Behavior*, 40(5), 669-682.

- Fornara, F., Bonaiuto, M., i Bonnes, M. (2010). Cross-validation of abbreviated perceived residential environment quality (PREQ) and neighborhood attachment (NA) indicators. *Environment and Behavior*, 42(2), 171-196.
- Forrest, R., i Kearns, A. (2001). Social cohesion, social capital and the neighbourhood. *Urban studies*, 38(12), 2125-2143.
- Galster, G. (2007). Neighbourhood social mix as a goal of housing policy: A theoretical analysis. *European Journal of Housing Policy*, 7(1), 19-43.
- Galster, G. C., i Friedrichs, J. (2015). The dialectic of neighborhood social mix: Editors' introduction to the special issue. *Housing Studies*, 30(2), 175-191.
- Galster, G. C., i Hesser, G. W. (1981). Residential satisfaction: Compositional and contextual correlates. *Environment and behavior*, 13(6), 735-758.
- Gašparović, S., i Božić, N. (2005). Odnos stanara prema životu u visokim stambenim zgradama na primjeru Zagreba. *Prostor: znanstveni časopis za arhitekturu i urbanizam*, 13(1 (29)), 93-104.
- Gehl Institute. *Social Spatial Research*. URL: <https://www.gehlpeople.com/services/social-spatial-research/> (16.12.2024.).
- Gehl, J. (1971). *Life Between Buildings: Using Public Space*. Arkitektens Forlag.
- Gehl, J. (2010). *Cities for people*. Island Press.
- Ghahramanpouri, A., Lamit, H., i Sedaghatnia, S. (2013). Urban social sustainability trends in research literature. *Asian Social Science*, 9(4), 185.
- Giddens, A. (1991). *The Consequences of Modernity*. Stanford University Press.
- Giddens, A. (2007). *Europe in the global age*. Cambridge: Polity.
- Gorczyca, K., i Grabiński, T. (2018). Ageing in Place: Residential Satisfaction in Polish Housing-Estate Communities, *Ageing and Society*, 38(12): 2410–2434. <https://doi.org/10.1017/S0144686X17000630>.

- Grad Zagreb (2023). *Zagreb u brojkama 2023*. URL: https://www.zagreb.hr/UserDocsImages/001/ZGBR%202023_web.pdf (16.12.2024.).
- Granovetter, M. S. (1973). The strength of weak ties. *American Journal of Sociology*, 78(6), 1360–1380. <https://doi.org/10.1086/225469>
- Greene, J. C., Caracelli, V. J., i Graham, W. F. (1989). *Toward a conceptual framework for mixed-method evaluation designs*. *Educational evaluation and policy analysis*, 11(3), 255-274.
- Grum, B. i Grum, D. K. (2020). Concepts of social sustainability based on social infrastructure and quality of life. *Facilities*, 38(11/12), 783-800.
- Gulin Zrnić, V. (2006). Domaće, vlastito i osobno: autokulturna defamilijarizacija. U: J. Čapo Žmegač, V. Gulin Zrnić, V., i G. Pavel Šantek (ur.): *Etnologija bliskoga. Poetika i politika suvremenih terenskih istraživanja*. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku, Naklada Jesenski i Turk.
- Gulin Zrnić, V. (2009). *Kvartovska spika. Značenje grada i urbani lokalizmi u Novom Zagrebu*. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku, Jesenski i Turk.
- Gulin Zrnić, V., i Škrbić Alempijević, N. (2019). *Grad kao susret. Etnografije zagrebačkih trgova*. Zagreb: Hrvatsko etnološko društvo ; Institut za etnologiju i folkloristiku.
- Hagen, B., Nassar, C., i Pijawka, D. (2017). The social dimension of sustainable neighborhood design: comparing two neighborhoods in Freiburg, Germany. *Urban Planning*, 2(4), 64-80.
- Hegedus, J., i Tosics, I. (1998). Rent reform – Issues for the countries of Eastern Europe and the Newly Independent States. *Housing studies*, 13(5), 657-678.
- Hegedus, J., Lux, M., i Teller, N. (ur.). (2013). *Social housing in transition countries*. New York, London: Routledge.
- Herfert, G., Neugebauer, C. S., i Smigiel, C. (2013). Living in residential satisfaction? Insights from large-scale housing estates in Central and Eastern Europe. *Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie*, 104, 1: 57-74. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9663.2012.00727.x>

- Hess, D. B., Tammaru, T., i van Ham, M. (2018). Lessons learned from a pan-European study of large housing estates: Origin, trajectories of change and future prospects. U: D. B. Hess, T. Tammaru, i M. van Ham (ur.): *Housing Estates in Europe: Poverty, Ethnic Segregation and Policy Challenges*. Springer Nature, str. 3-31.
- Hirvonen, J., i Lilius, J. (2019). Do neighbour relationships still matter?. *Journal of Housing and the Built Environment*, 34(4), 1023-1041.
- Hlebec, V., Filipovič Hrast, M., i Kogovšek, T. (2010). Social networks in Slovenia: Changes during the transition period. *European societies*, 12(5), 697-717.
- Horvat, S. (2007). *Znakovi postmodernog grada: prilog semilogiji urbanizma*. Zagreb: Jesenski i Turk.
- Hourihan, K. (1984). Residential satisfaction, neighbourhood attributes, and personal characteristics: an exploratory path analysis in Cork, Ireland. *Environment and Planning A*, 16(4), 425-436.
- Huang, L., Wu, J., i Yan, L. (2015). Defining and measuring urban sustainability: a review of indicators. *Landscape ecology*, 30, 1175-1193.
- Hughes, M. (2006). Affect, meaning and quality of life. *Social Forces*, 85(2), 611-629.
- Hummon, D. (1992). Community Attachment. Local Sentiment and Sense of Place. U: I. Altman, i S. Low (ur.): *Place attachment*. NY i London: Plenum Press, str. 253-278.
- Iglič, H. (2014). The crumbling or strengthening of social capital? The economic crisis' impact on social networks and interpersonal trust in Slovenia. *Družboslovne razprave*, 30(77), 7-26.
- Institut za urbane politike/Ministarstvo prostora (2022). *Izrada planova iza pritrvenih vrata*. Beograd.
- Issuu. (21.6.2016). *Public Life Diversity Toolkit - V2*. URL: https://issuu.com/gehlarchitects/docs/public_life_diversity_toolkit_v2_fo (16.12.2024.).

- Ivković, H. (7.10.2020.) Kako i što zapravo rade mjesni odbori: Treba li ih ukinuti ili reorganizirati? *Večernji list*. URL: <https://www.vecernji.hr/zagreb/kako-i-sto-zapravo-rade-mjesni-odbori-treba-li-ih-ukinuti-ili-reorganizirati-1436575> (23.3.2023.).
- Jacobs, J. (1961). *The death and life of great American cities*. New York: Random House.
- Jamieson, M. K., Govaart, G. H., i Pownall, M. (2023). Reflexivity in quantitative research: A rationale and beginner's guide. *Social and Personality Psychology Compass*, 17(4), e12735. <https://doi.org/10.1111/spc3.12735>
- Jones, P., Bunce, G., Evans, J., Gibbs, H., i Hein, J. R. (2008). Exploring space and place with walking interviews. *Journal of research practice*, 4(2).
- Jukić, T., Mlinar, I., i Smokvina, M. (2011). *Zagreb – Stanovanje u gradu i stambena naselja*. Zagreb: Sveučilište u Zagrebu, Arhitektonski fakultet, Zavod za urbanizam, prostorno planiranje i pejzažnu arhitekturu, Gradski ured za strategijsko planiranje i razvoj Grada.
- Kährik, A., i Tammaru, T. (2010). Soviet Prefabricated Panel Housing Estates: Areas of Continued Social Mix or Decline? The Case of Tallinn. *Housing Studies*, 25(2), 201–219. <https://doi.org/10.1080/02673030903561818>
- Kandjani, E. M., Hofbauer, C. K., i Meuwissen, J. M. C. (2015). Influence of the Regeneration of Large Housing Estates on Sustainable Urban Living Conditions – Benefits or Threats? *Athens Journal of Social Sciences*. 199-212.
- Karajić, N. (2024). Program Rijeka 2020 EPK u funkciji mjerenja socijalne kohezije. *Sociologija i prostor: časopis za istraživanje prostornoga i sociokulturnog razvoja*, 62(2 (230)), 279-309.
- Kardov, K., Klasić, A., i Ostojić, J. (2023). Naslijeđeni, važni i nevidljivi: uloga zagrebačkih kulturnih centara izvan okvira kulturne politike. *Sociologija i prostor: časopis za istraživanje prostornoga i sociokulturnog razvoja*, 61(2), 281-301.
- Kearns, A., i Forrest, R. (2000). Social cohesion and multilevel urban governance. *Urban studies*, 37(5-6), 995-1017.
- Kellekci, Ö, i Berköz, L. (2006). Mass Housing: User Satisfaction in Housing and its Environment in Istanbul, Turkey. *European Journal of Housing Policy*, 6(1), 77-99.

- Kerbler, B., Šeme, A., Hurtado Monarres, M., i Sendi, R. (2023). Primerjava kakovosti bivanja v socialističnih in postsocialističnih večstanovanjskih soseskah. *Urbani izziv*, posebno izdanje, 5, 19–61.
- Khavarian-Garmsir, A. R., Sharifi, A., i Sadeghi, A. (2023). The 15-minute city: Urban planning and design efforts toward creating sustainable neighborhoods. *Cities*, 132, 104101.
- King, N., i Horrocks, C. (2010). *Interviews in Qualitative Research*. Sage Publications.
- Kingdon, C. (2005). Reflexivity: Not just a qualitative methodological research tool. *British Journal of Midwifery*, 13(10), 622-627.
- Kinney, P. (2017). Walking interviews. *Social research update*, 67(1-4).
- Klasić, A. (2022). Daniel Baldwin Hess, Tiit Tammaru i Maarten van Ham (ur.) Housing Estates in Europe: Poverty, Ethnic Segregation and Policy Challenges. *Sociologija i prostor: časopis za istraživanje prostornoga i sociokulturnog razvoja*, 60(1 (223)), 204-209.
- Klasić, A., i Đokić, R. (2023). The role of neighbourly relations and cooperation in residents' willingness to renovate multi-family buildings in Croatia. *Critical housing analysis*, 10(2), 1-14.
- Klasić, A., i Svirčić Gotovac, A. (2024). Social mix in Zagreb's large housing estates. *Economics and sociology*, 17(3), 119-134.
- Kleinhans, R. (2004). Social implications of housing diversification in urban renewal: A review of recent literature. *Journal of Housing and the built environment*, 19(4), 367-390.
- Klempić, S. (2004). Razvoj stambenih naselja Splita nakon Drugog svjetskog rata. *Hrvatski geografski glasnik*, 66(2), 95-119.
- Köberl, M., Wurm, M., Droin, A., Garbasevski, O. M., Dolls, M., i Taubenböck, H. (2024). Liveability in large housing estates in Germany—Identifying differences based on a novel concept for a walkable city. *Landscape and Urban Planning*, 251, 105150.

- Korsu, E. (2016). Building social mix by building social housing? An evaluation in the Paris, Lyon and Marseille Metropolitan Areas. *Housing Studies*, 31(5), 598-623.
- Kovács, Z. (2020). Do market forces reduce segregation? The controversies of post-socialist urban regions of Central and Eastern Europe. U: *Handbook of urban segregation*. Edward Elgar Publishing, str. 118-133.
- Kovács, Z., i Herfert, G. (2012). Development pathways of large housing estates in post-socialist cities: an international comparison. *Housing studies*, 27, 3: 324–342. <https://doi.org/10.1080/02673037.2012.651105>
- Kovács, Z., Székely, J., i Szabó, B. (2022). Vertical micro-segregation in apartment buildings in Budapest. U: *Vertical Cities*. Edward Elgar Publishing, str. 189-203.
- Kovács, Z.; Egedy, T. i Szabó, B. (2018). Persistence or Change: Divergent Trajectories of Large Housing Estates in Budapest, Hungary. U: D. B. Hess, T. Tammaru, i M. van Ham, (ur.): *Housing Estates in Europe: Poverty, Ethnic Segregation and Policy Challenges*. Springer Nature, str. 191-214.
- Krištofić, B. (2015). Kvaliteta života i tranzicija. Sociološka rekonstrukcija na primjeru Zagreba. U: A. Svirčić Gotovac, i J. Zlatar (ur.): *Kvaliteta života u novostambenim naseljima i lokacijama u zagrebačkoj mreži naselja*. [The quality of living in new housing estates in the settlement network of Zagreb]. Zagreb: Institut za društvena istraživanja u Zagrebu, str. 117-144.
- Krueger, R. A. (1998). *Developing Questions for Focus Groups*. Sage Publications.
- Lay, V. (1986). Kvalitet svakidašnjeg života društvenih grupa; Neki osnovni materijalni pokazatelji. *Revija za sociologiju*, 16(1-4), 19-29.
- Leetmaa, K., Holvandus, J., Mägi, K., i Kährlik, A. (2018). Population Shifts and Urban Policies in Housing Estates of Tallinn, Estonia. U: D. B. Hess, T. Tammaru, i M. van Ham (ur.): *Housing Estates in Europe: Poverty, Ethnic Segregation and Policy Challenges*. Springer Nature, str. 389-412.
- Lefebvre, H. (2003). *The urban revolution*. University of Minnesota Press.

- Lelévrier, C. i Melic, T. (2018). Impoverishment and Social Fragmentation in Housing Estates of the Paris Region, France. U: D. B. Hess, T. Tammaru, i M. van Ham (ur.): *Housing Estates in Europe: Poverty, Ethnic Segregation and Policy Challenges*. Springer Nature, str. 313-338.
- Lewis-Beck, M. S. (1980). *Applied Regression. An Introduction*. Beverly Hills i London: Sage University Paper.
- Liamputtong, P. (2011). *Focus Group Methodology. Principles and Practice*. Sage Publications.
- Lončar-Butić, N., Lay, V., i Seferagić, D. (1983). *Upotrebna vrijednost naselja kolektivne stambene izgradnje*. Zagreb: Urbanistički zavod grada Zagreba.
- Löw, M. (2016). *The sociology of space: Materiality, social structures, and action*. Springer.
- Löw, M., i Knoblauch, H. (2019). *The re-figuration of spaces*. Working Paper No. 2. URL: https://www.researchgate.net/profile/Hubert-Knoblauch/publication/381127831_SFB_1265_Working_Paper_2_The_Re-Figuration_of_Spaces/links/665ede960856f96e7f2a4ac7/SFB-1265-Working-Paper-2-The-Re-Figuration-of-Spaces.pdf (2.12.2024.).
- Low, S. (2006). Smještanje kulture u prostor: društvena proizvodnja i društveno oblikovanje prostora u Kostarici. U: S. Low (ur.): *Promišljanje grada. Studije iz nove urbane antropologije*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk, str. 91-123.
- Low, S. (2023). *Why public space matters*. Oxford University Press.
- Lux, M., i Sunega, P. (2013). New social housing strategies in post-socialist states: effectiveness, efficiency, and sustainability. U: J. Hegedus, M. Lux, i N. Teller (ur.): *Social housing in transition countries*. New York, London: Routledge, str. 307-331.
- Lux, M., i Sunega, P. (2014). Public Housing in the Post-Socialist States of Central and Eastern Europe: Decline and an Open Future. *Housing Studies*, 29(4), 501–519. <https://doi.org/10.1080/02673037.2013.875986>.
- Maida, C. A. (ur.) (2007). *Sustainability and communities of place* (Vol. 5). Berghahn Books.

- Mandič, S., i Clapham, D. (1996). The Meaning of Home Ownership in the Transition from Socialism: The Example of Slovenia. *Urban Studies*, 33(1), 83–97.
<https://doi.org/10.1080/00420989650012130>
- Mandič, S., i Filipovič Hrast, M. (2019). Homeownership in multi-apartment buildings: Control beyond property rights. *Housing, Theory and Society*, 36(4), 401-425.
- Mandič, S., i Hlebec, V. (2021). Control over One's Life during the Covid Epidemic: A Case Study of Multi-Apartment Buildings in Ljubljana. *Teorija in Praksa*, 58, 555-575.
- Manojlović Toman, R., Vukojičić Tomić, T., i Koprić, I. (2019). Neuspješna europeizacija hrvatske mjesne samouprave: nedovoljna atraktivnost ili loše institucionalno oblikovanje. *Godišnjak akademije pravnih znanosti Hrvatske*, 10(1), 185-210.
- Mapiranje Trešnjevke. *Prečko*. URL: <https://mapiranjetresnjevke.com/kvartovi/precko/> (12.12.2024.).
- Marcińczak, S., Tammaru, T., Navák, J., Gentle, M., Kovács, Z., Temelová, J., Valatka, V., Kährik, A., i Szabó, B. (2015). Patterns of socioeconomic segregation in the capital cities of fast-track reforming postsocialist countries. *Annals of the Association of American Geographers*, 105(1), 183-202.
- Marčetić, I. (2020). *Stambene politike u službi društvenih i prostornih (ne)jednakosti* [online izdanje]. Pravo na grad.
- Maričić, T., Cvetinović, M., i Bolay, J. C. (2018). Participatory planning in the urban development of post-socialist Serbia. U: J. C. Bolay, T. Maričić, i S. Zeković (ur.): *A support to urban development process*, str. 1-28.
- Marin, V. i Chelcea, L. (2018). The Many (Still) Functional Housing Estates of Bucharest, Romania: A Viable Housing Provider in Europe's Densest Capital City. U: D. B. Hess, T. Tammaru, i M. van Ham (ur.): *Housing Estates in Europe: Poverty, Ethnic Segregation and Policy Challenges*. Springer Nature, str. 167-190.
- McKenzie, R. D. (1967). The ecological Approach to the Study of the Human Community. U: R. D. McKenzie, R. E. Park, i E. W. Burgess (1967): *The city*. Chicago: University of Chicago Press.

- McKenzie, R. D. (1968). *On human ecology*. Chicago i London: The University of Chicago Press.
- McKenzie, S. (2004). Social sustainability: towards some definitions. *Hawke Research Institute Working Paper Series*, No 27. Hawke Research Institute.
- Méndez, M. L., Otero, G., Link, F., López Morales, E., i Gayo, M. (2021). Neighbourhood cohesion as a form of privilege. *Urban Studies*, 58(8), 1691-1711.
- Miletić, G. M. (2015). Who is (still) socializing with neighbors? A contribution to the analysis of local social relations. *Sociologija i prostor: časopis za istraživanje prostornoga i sociokulturnog razvoja*, 53(2 (202)), 97-115.
- Miletić, G. M., Krnić, R., i Majetić, F. (2016). Susjedstvo i socijalna integracija: utjecaj lokalnih društvenih odnosa na percepciju socijalne kohezije u susjedstvu na primjeru Hrvatske. *Revija za socijalnu politiku*, 23(2), 215-238.
- Milić, J., i Zhou, J. (2018). Residential satisfaction among young people in post-socialist countries: the case of Serbia. *Journal of Housing and the Built Environment*, 33(4), 715-730.
- Ministarstvo prostornog uređenja, graditeljstva i državne imovine (28.11.2024.). *U Sabor upućen konačni prijedlog Zakona o upravljanju i održavanju zgrada*. URL: <https://mpgi.gov.hr/vijesti-8/u-sabor-upucen-konacni-prijedlog-zakona-o-upravljanju-i-odrzavanju-zgrada/18041> (3.12.2024.).
- Ministarstvo prostornoga uređenja, graditeljstva i državne imovine (2021). *Nacrt Programa energetske obnove višestambenih zgrada za razdoblje do 2030. godine*. URL: [https://mpgi.gov.hr/UserDocsImages//dokumenti/Propisi/Savjetovanja//Nacrt Programa en obnove VSZ do 2030.pdf](https://mpgi.gov.hr/UserDocsImages//dokumenti/Propisi/Savjetovanja//Nacrt_Programa_en_obnove_VSZ_do_2030.pdf) (24.5.2023.).
- Mišetić, A., i Miletić, G. M. (2004). Privrženost Zagrebu: “domaći” i “došljaci”. U: A. Mišetić, M. Štambuk, i I. Rogić: *Živjeti u Zagrebu. Prinosi sociologijskoj analizi*. Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, str. 123-140.

- Mohit, M. A., Ibrahim, M., i Rashid, Y. R. (2010). Assessment of residential satisfaction in newly designed public low-cost housing in Kuala Lumpur, Malaysia. *Habitat international*, 34(1), 18-27.
- Molnár, V. (2024). Large Housing Estates: A Place to Call “Home”. U: B. Engel, i N. Rogge (ur.): *Large Housing Estates under Socialism. Experiences and Perspectives on Sustainable Development of Mass Housing Districts*, str. 121-140.
- Moreno, C., Allam, Z., Chabaud, D., Gall, C., i Pratlong, F. (2021). Introducing the “15-Minute City”: Sustainability, resilience and place identity in future post-pandemic cities. *Smart cities*, 4(1), 93-111.
- Moulay, A., Ujang, N., i Said, I. (2017). Legibility of neighborhood parks as a predicator for enhanced social interaction towards social sustainability. *Cities*, 61, 58-64.
- Mumford, L. (1961). *The city in history: Its origins, its transformations, and its prospects*. New York: Harcourt Brace Jovanovich, INC.
- Murie, A. (2018). Decline and Response? Lifecycle Change and Housing Estates in Birmingham, England. U: D. B. Hess, T. Tammaru, i M. van Ham (ur.): *Housing Estates in Europe: Poverty, Ethnic Segregation and Policy Challenges*. Springer Nature, str. 121-144.
- Mustapha, F., Al-Abed, A., i Wild, S. (1995). A model for assessing the effectiveness of public housing in Sana'a (Republic of Yemen). *Construction management and economics*, 13(6), 457-465.
- Musterd, S. (2008). Residents' views on social mix: social mix, social networks and stigmatisation in post-war housing estates in Europe. *Urban Studies*, 45(4), 897-915.
- Musterd, S. (2023). *Advanced Introduction to Urban Segregation*. Edward Elgar Publishing.
- Musterd, S., i van Kempen, R. (2007). Trapped or on the springboard? Housing careers in large housing estates in European cities. *Journal of Urban Affairs*, 29(3), 311-329.
- Nakazato, N., Schimmack, U., i Oishi, O. (2011). Effect of changes in living conditions on well-being: A prospective top-down bottom-up model. *Social indicators research*, 100, 1: 115–135. <https://doi.org/10.1007/s11205-010-9607-6>

- Nedučin, D., Škorić, M., i Krklješ, M. (2019). Post-socialist Development and Rehabilitation of Large Housing Estates in Central and Eastern Europe: a Review. *Tehnički vjesnik*, 26(6), 1853-1860.
- Noll, H. H. (2004). Social Indicators and Quality of Life Research: Background, Achievements and Current Trends. U: N. Genov (ur.): *Advances in Sociological Knowledge, Over half a Century*. Wiesbaden: Springer Fachmedien, str. 151-181.
- Nowak, M., i Siatkowski, A. (2021). The late modernist community in the late socialistic block of flats: the issue of urban neighbourhood vitality in Poland. *Journal of Housing and the Built Environment*, 37(1), 101-123.
- Nzimande, N. P., i Morris-Kolawole, F. (2024). Does Size Really Matter for the Place Attachment of High-Rise and Low-Rise Housing Estates? A Budapest Case Study. *Sustainability*, 16(3), 1195.
- Ouředníček, M., Špačková, P., i Pospíšilová, L. (2018). Long-term Development of Current Socio-Spatial Differentiation of Housing Estates in Prague. U: D. B. Hess, T. Tammaru, M. van Ham (ur.): *Housing Estates in Europe: Poverty, Ethnic Segregation and Policy Challenges*. Springer Nature, str. 339-360.
- Park, K. (2020). Social Capital and Residential Satisfaction in South Korea: A Comparative Study of Communities in Seoul, Yeosu and Gwacheon. *Environment and Urbanization ASIA*, 11(1), 140-154.
- Park, R. E. (1967a). The City: Suggestions for the Investigation of Human Behavior in the Urban Environment. U: R. D. McKenzie, R. E. Park, i E. W. Burgess (1967): *The city*. Chicago: University of Chicago Press.
- Park, R. E. (1967b). Community Organization and Juvenile Delinquency. U: R. D. McKenzie, R. E. Park, i E. W. Burgess (1967): *The city*. Chicago: University of Chicago Press.
- Park, R. E. (1967c). Community Organization and the Romantic Temper. U: R. D. McKenzie, R. E. Park, i E. W. Burgess (1967): *The city*. Chicago: University of Chicago Press.
- Patton, M. Q. (2002). *Qualitative Research & Evaluation Methods*. 3. izdanje. Sage Publications.

- Perry, C. A. (1929). *The neighborhood unit* (Monograph I). U: *Regional Survey of New York and Its Environs, Neighborhood and community planning* (Vol. 7). New York: Committee on Regional Plan of New York and Its Environs.
- Petaccia, N., i Angrilli, M. (2020). Regeneration in European post-socialist cities. *Global Dwelling: Approaches to Sustainability, Design and Participation*, 193, 125-135.
- Petrović, M. (2004). Stambena politika u socijalističkom društvenom sistemu. U: M. Petrović: *Sociologija stanovanja. Stambena politika: Izazovi i mogućnosti*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu, str. 67-97.
- Petrović, M., i Milojević, M. (2014). Reafirmacija susedstva kroz prostorne prakse regulisanja poželjne prostorne i društvene distanciranosti. *Sociologija i Prostor: časopis za istraživanje prostornoga i sociokulturnog razvoja*, 52(2).
- Pušić, Lj. (1997). *Grad, društvo, prostor: sociologija grada*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Pušić, Lj. (2001). *Održivi grad. Ka jednoj sociologiji okruženja*. Beograd: NOVA175.
- Putnam, R. D. (1993.) *Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press.
- Putnam, R. D. (1995). Bowling alone: America's declining social capital. *Journal of Democracy*, 6(1), 65–78. <https://doi.org/10.1353/jod.1995.0002>
- Rent, G. S., i Rent, C. S. (1978). Low-income housing: factors related to residential satisfaction. *Environment and behavior*, 10(4), 459-488.
- Ritzer, G. (2003). Rethinking globalization: glocalization/globalization and something/nothing. *Sociological Theory*, 21(3): 193–209.
- Robertson, R. (1994). Globalisation or glocalisation?. *Journal of international communication*, 1(1), 33-52.
- Rodik, P., Matković, T., i Pandžić, J. (2019). Stambene karijere u Hrvatskoj: od samoupravnog socijalizma do krize finansijskog kapitalizma. *Revija za sociologiju*, 49(3), 319-348.

- Rogić, I. (1990). *Stanovati i biti. Rasprave iz sociologije stanovanja*. Zagreb: Sociološko društvo Hrvatske.
- Rogić, I., Mišetić, A., i Štambuk, M. (2004). Urbane aspiracije Zagrepčana. U: A. Mišetić, M. Štambuk, i I. Rogić: *Živjeti u Zagrebu. Prinosi sociologijskoj analizi*. Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, str. 11-43.
- Roudometof, V. (2016). Theorizing glocalization: Three interpretations. *European Journal of Social Theory*, 19(3), 391-408.
- Ruonavaara, H. (2022). The anatomy of neighbour relations. *Sociological Research Online*, 27(2), 379-395.
- Sabotić, I. (2024). Od stola do šanka: kratka povijest društvenosti u kavani i kafiću. U: U: A. Mišetić, M. Štambuk, i I. Rogić: *Živjeti u Zagrebu. Prinosi sociologijskoj analizi*. Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, str. 45-68.
- Saldaña, J. (2016). *The Coding Manual for Qualitative Researchers*. Sage Publications.
- Salleh, A. G. (2008). Neighbourhood factors in private low-cost housing in Malaysia. *Habitat international*, 32(4), 485-493.
- Sampson, R. J., Raudenbush, S. W., i Earls, F. (1997). Neighborhoods and violent crime: A multilevel study of collective efficacy. *Science*, 277(5328), 918-924.
- Sassen, S. (1991). *The Global City: New York, London, Tokyo*. Princeton: Princeton University Press.
- Schoonenboom, J., i Johnson, R. B. (2017). How to construct a mixed methods research design. *Kolner Zeitschrift fur Soziologie und Sozialpsychologie*, 69(Suppl 2), 107-131.
- Seferagić, D. (1985). *Problemi kvalitete života u novim stambenim naseljima*. Zagreb: Institut za društvena istraživanja Sveučilišta u Zagrebu.
- Seferagić, D. (1988). *Kvaliteta života i nova stambena naselja*. Zagreb: Sociološko društvo Hrvatske.
- Seferagić, D., Lay, V., Horvat, B., Lay, I., i Čaldarović, O. (1981./1982.). *Društveni koncept novog naselja*. Zagreb: Institut za društvena istraživanja Sveučilišta u Zagrebu.

- Sendi, R. (2006.). Improving public spaces. U: R. van Kempen, A. Murie, T. K. Siedow, i I. Tosics (ur.): *Regenerating large housing estates in Europe: A guide to better practice*. Urban and Regional Research Centre Utrecht, Faculty of Geosciences.
- Sendi, R., i Kerbler, B. (2021). The Evolution of Multifamily Housing: Post-Second World War Large Housing Estates versus Post-Socialist Multifamily Housing Types in Slovenia. *Sustainability*, 13(18), 10363.
- Sendi, R., Šeme, A., i Kerbler, B. (2023). Housing Satisfaction: A Comparison between Post-Second World War Large Housing Estates and Post-Socialist Multifamily Residential Neighbourhoods in Slovenia. *Sustainability*, 15(18), 13390.
- Silverman, D. (2013). *Doing Qualitative Research*. Sage Publications.
- Simmel, G. (1992). Exkurs über den Fremden. U: *Soziologie. Untersuchungen über die Formen der Vergesellschaftung. Gesamtausgabe*, Band II. Frankfurt na Majni: Suhrkamp.
- Simmel, G. (2016). *Die Großstädte und das Geistesleben*. E-artnow.
- Sinha, R. C., Sarkar, S., i Mandal, N. R. (2017). An overview of key indicators and evaluation tools for assessing housing quality: A literature review. *Journal of The Institution of Engineers (India): Series A*, 98(3), 337-347.
- Sirgy, M. J., i Cornwell, T. (2002). How neighborhood features affect quality of life. *Social indicators research*, 59, 79-114.
- Slavuj, L. (2011). Urban Quality of Life – a Case Study: the City of Rijeka. *Croatian Geographical/Hrvatski Geografski Glasnik*, 73(1).
- Small, M. L., i Calarco, J. M. (2022). *Qualitative literacy: A guide to evaluating ethnographic and interview research*. Univ of California Press.
- Spevec, D., i Klempić Bogadi, S. (2009). Croatian cities under transformation: New tendencies in housing and segregation. *Tijdschrift voor economische en sociale geografie*, 100(4), 454-468.
- SPSS (1988). Chapter 17: Multiple Regression, B-197 to B-243. U: *SPSS/PC+ V2.0 Base Manual for the IBM PC/XT/AT and PS/2*. Chicago: SPSS Inc.

- Staeheli, L. A., i Clarke, S. E. (2003). The new politics of citizenship: structuring participation by household, work, and identity. *Urban Geography*, 24(2), 103-126.
- Stephens, M., Lux, M., i Sunega, P. (2015). Post-socialist housing systems in Europe: Housing welfare regimes by default? *Housing Studies*, 30(8), 1210-1234. <https://doi.org/10.1080/02673037.2015.1013090>
- Stoiljković, B. (2022). Social cohesion and neighbor interactions within multifamily apartment buildings: Challenges of COVID-19 and directions of action. *Sustainability*, 14(2), 738.
- Streimikiene, D. (2015). Quality of life and housing. *International Journal of Information and Education Technology*, 5(2), 140.
- Supek, R. (1987). *Grad po mjeri čovjeka. S gledišta kulturne antropologije*. Zagreb: Naprijed.
- Svirčić Gotovac, A. (2006). Kvaliteta stanovanja u mreži naselja Hrvatske. *Sociologija sela*, 44(1), 105-126.
- Svirčić Gotovac, A. (2011). Aspekti ugroženosti javnih prostora. U: *Mjesto, nemjesto: interdisciplinarna promišljanja prostora i kulture*. Zagreb: Biblioteka Nova etnografija. Institut za etnologiju i folkloristiku, str. 303-316.
- Svirčić Gotovac, A. (2015a). The Quality of Living in New Housing Estates in the Settlement Network of Zagreb. U: A. Svirčić Gotovac, i J. Zlatar (ur.): *Kvaliteta života u novostambenim naseljima i lokacijama u zagrebačkoj mreži naselja*. [The quality of living in new housing estates in the settlement network of Zagreb]. Zagreb: Institut za društvena istraživanja u Zagrebu, str. 13-42.
- Svirčić Gotovac, A. (2015b). New Housing Estates in the Settlement Network of Zagreb – Community Infrastructure. U: A. Svirčić Gotovac, i J. Zlatar (ur.): *Kvaliteta života u novostambenim naseljima i lokacijama u zagrebačkoj mreži naselja*. [The quality of living in new housing estates in the settlement network of Zagreb]. Zagreb: Institut za društvena istraživanja u Zagrebu, str. 45-72.
- Svirčić Gotovac, A., i Zlatar, J. (ur.) (2015a). *Kvaliteta života u novostambenim naseljima i lokacijama u zagrebačkoj mreži naselja*. [The quality of living in new housing estates

- in the settlement network of Zagreb]. Zagreb: Institut za društvena istraživanja u Zagrebu. (zbornik radova)
- Svirčić Gotovac, A., i Zlatar, J. (2015b). Novi Jelkovec ili Sopnica-Jelkovec kao primjer POS-ovog naselja. U: A. Svirčić Gotovac, i J. Zlatar (ur.): *Kvaliteta života u novostambenim naseljima i lokacijama u zagrebačkoj mreži naselja*. [The quality of living in new housing estates in the settlement network of Zagreb]. Zagreb: Institut za društvena istraživanja u Zagrebu, str. 147-180.
- Svirčić Gotovac, A., i Kerbler, B. (2019). From post-socialist to sustainable: The city of Ljubljana. *Sustainability*, 11(24), 7126.
- Svirčić Gotovac, A. (2020). Učinci procesa privatizacije stanovanja u postsocijalističkoj Hrvatskoj. *Geoadria*, 25(2), 151-176.
- Svirčić Gotovac, A., i Zlatar Gamberožić, J. (2020). Obrana javnih prostora u zagrebačkim slučajevima „Čuvamo naš park “i „Vratite magnoliju “. *Sociologija i prostor: časopis za istraživanje prostornoga i sociokulturnog razvoja*, 58(1 (216)), 5-31.
- Svirčić Gotovac, A., Podgorelec, S., i Kordej-De Villa, Ž. (2021a). Kvaliteta života u stambenim naseljima u kontekstu zapadnoeuropskih i postsocijalističkih zemalja. *Geoadria*, 26(2), 143-166.
- Svirčić Gotovac, A., Zlatar Gamberožić, J., i Nikšić, M. (2021b). Public participation in post-communist cities between stagnation and progress: The examples of Zagreb and Ljubljana. [Sodelovanje javnosti v postsocijalističnih mestih med stagnacijo in napredkom: primer Zagreba in Ljubljane]. *Urbani izziv*, 32(1), 5-14.
- Svirčić Gotovac, A., i Đokić, R. (2023). *Osnovni pregled rezultata o kvaliteti života u stambenim naseljima iz socijalističkog i postsocijalističkog razdoblja u Hrvatskoj i Sloveniji*. Biblioteka Posebna izdanja. Zagreb: Institut za društvena istraživanja u Zagrebu.
- Svirčić Gotovac, A., Đokić, R., i Adamović, M. (2023a). Management and maintenance of multi-family buildings in Croatia: perspective of co-owners' representatives. *Journal of Housing and the Built Environment*, 38, 2427–2447.

- Svirčić Gotovac, A., Ursić, S., i Vukić, J. (2023b). Overall layout of socialist and post-socialist large housing estates in Croatia. U: Shrenk, M., i dr. (ur.): *REAL CORP 2023: LET IT GROW, LET US PLAN, LET IT GROW. Nature-based solutions for sustainable resilient smart green and blue cities*. Book of proceedings. CORP – Competence Center of Urban and Regional Planning, Ljubljana, Slovenija, 18.–20. rujan 2023, str. 595–602.
- Svirčić Gotovac, A., Đokić, R., i Kerbler, B. (2024). Differences in neighbourhood equipment between socialist and post-socialist housing estates in Croatia and Slovenia. *Revija za sociologiju*, 54(2), 129-154.
- Szafrańska, E. (2014). Transformations of large housing estates in post-socialist city: The case of Łódź, Poland. *Geographia Polonica*, 87(1), 77-93.
- Szafrańska, E. (2017). The changes in social and demographic structure of large housing estates in post-socialist Poland and their main determinants. *Acta Universitatis Lodziensis. Folia Geographica Socio-Oeconomica*, 30(4), 7-26.
- Šarinić, J., i Čaldarović, O. (2015). *Suvremena sociologija grada. Od nove urbane sociologije prema sociologiji urbanog*. Zagreb: Jesenski i Turk.
- Šikić-Mićanović, L. (2004). Djeca u susjedstvu: primjer jednoga novozagrebačkog naselja. U: A. Mišetić, M. Štambuk, i I. Rogić: *Živjeti u Zagrebu. Prinosi sociologijskoj analizi*. Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, str. 69-102.
- Šiljeg, S., Marić, I., i Cavrić, B. (2018). Pregled razvoja teorija u proučavanju zadovoljstva stanovanjem. *Geoadria*, 23(1), 51-84.
- Šmit, K., Duić, V., i Krajnik, D. (2011). Utjecaj etapne gradnje na funkcionalnost stambenih naselja Špansko-Oranice i Vrbani III. u Zagrebu. *Prostor*, 19, 2 (42), 405-415.
- Štulhofer, A. (1990). Prema teoriji »nevidljive zajednice«. *Revija za sociologiju*, 21(4), 729-743.
- Tönnies, F. (1887). *Gemeinschaft und Gesellschaft: Abhandlung des Communismus und des Socialismus als empirischer Culturformen*. Fues. Dostupno na URL: <https://www.ssoar.info/ssoar/handle/document/50846> (21.2.2025.).
- Touraine, A. (1969). *La société post-industrielle*. Paris: Seuil.

- Tournois, L., i Rollero, C. (2020). "Should I stay or should I go?" Exploring the influence of individual factors on attachment, identity and commitment in a post-socialist city. *Cities*, 102, 102740.
- Turkington, R. (1996). *The Renewal and Redevelopment of Large Scale Housing Estates: High-rise for the Twenty First Century?* Plenarno izlaganje na godišnjoj konferenciji mreže European Network for Housing Research, 26.-31. kolovoza, Helsingor, Danska.
- Ujedinjeni narodi. (2015). *Transforming our world: The 2030 Agenda for Sustainable Development*. URL: <https://documents.un.org/doc/undoc/gen/n15/291/89/pdf/n1529189.pdf> (2.12.2024.).
- Urry, J. (2000). *Sociology Beyond Societies: Mobility for the Twenty-First Century*. London i New York: Routledge.
- Urry, J. (2007). *Mobilities*. Cambridge i Oxford: Polity.
- Van Beckhoven, E., van Boxmeer, B., i Ferrando, L. G. (2005). Local participation in Spain and the Netherlands. U: R. van Kempen, K. Dekker, S. Hall, I. Tosics (ur.): *Restructuring large housing estates in Europe*. Bristol University Press, Policy Press, str. 231-256.
- Van Gent, W. P. C. (2009). Estates of Content. Regeneration and Neighbourhood Satisfaction. U: R. van Kempen, S. Musterd, i R. Rowlands (ur.): *Mass Housing in Europe: Multiple Faces of Development*. Hampshire: Palgrave, str. 77–100.
- Van Kempen, R., Dekker, K., Hall, S., i Tosics, I. (ur.). (2005). *Restructuring large housing estates in Europe*. Bristol University Press, Policy Press.
- Van Kempen, R., i Bolt, G. (2009). Social cohesion, social mix, and urban policies in the Netherlands. *Journal of Housing and the Built Environment*, 24(4), 457-475.
- Vasilevska, L., Vranic, P., i Marinkovic, A. (2014). The effects of changes to the post-socialist urban planning framework on public open spaces in multi-story housing areas: A view from Nis, Serbia. *Cities*, 36, 83-92.
- Veitch, J., Biggs, N., Deforche, B., i Timperio, A. (2022). What do adults want in parks? A qualitative study using walk-along interviews. *BMC Public Health*, 22(1), 753.

- Vezilić Strmo, N., Delić, A., i Kincl, B. (2013). Uzroci problema postojećeg stambenog fonda u Hrvatskoj. *Prostor: znanstveni časopis za arhitekturu i urbanizam*, 2 (46): 340-349.
- Vukić, J., Jukić, T., i Čaldarović, O. (2019). Small-scale Urbanism and Social Sustainability- Interdisciplinary Research of Public Space in Zagreb. *Sociologija i prostor: časopis za istraživanje prostornoga i sociokulturnog razvoja*, 57(1 (213)), 45-64.
- Walker, S., Read, S., i Priest, H. (2013). Use of reflexivity in a mixed-methods study. *Nurse researcher*, 20(3).
- Wassenberg, F. (2018). Beyond an ugly appearance: Understanding the physical design and built environment of large housing estates. U: D. B. Hess, T. Tammaru, i M. van Ham (ur.): *Housing Estates in Europe: Poverty, Ethnic Segregation and Policy Challenges*. Springer Nature, str. 35-55.
- Westaway, M. S. (2006). A longitudinal investigation of satisfaction with personal and environmental quality of life in an informal South African housing settlement, Doornkop, Soweto. *Habitat International*, 30(1), 175-189.
- Williams, Matt N., Grajales, Carlos Alberto Gómez, i Kurkiewicz, Dason (2013). Assumptions of Multiple Regression: Correcting Two Misconceptions. *Practical Assessment, Research & Evaluation*, 18(11). URL: <http://pareonline.net/getvn.asp?v=18&n=11> (5.2.2024.).
- Wirth, L. (1964). *On cities and social life*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Yang, C., Shi, S., i Runeson, G. (2023). Developing Place Attachment in Master-Planned Residential Estates in Sydney: The Influence of Neighbourhood Parks. *Buildings*, 13(12), 3080.
- Zagrebgradnja. *Stambeno naselje Vrbani III, Zagreb*. URL: <http://www.zagrebgradnja.hr/stambeno-naselje-vrbani-iii-zagreb.aspx> (12.12.2024.).
- Zangger, C. (2021). *Help thy neighbor. Neighborhood relations, subjective well-being, and trust during the COVID-19 pandemic*. <https://doi.org/10.1016/j.ssmph.2022.101307>

- Zlutar Gamberožić, J., Ursić, S., i Vukić, J. (2021). Socio-spatial approach to defining and researching resilience and sustainability. *Socijalna ekologija: časopis za ekološku misao i sociologijska istraživanja okoline*, 30(3), 369-393.
- Zlutar, J. (2015). The Quality of Housing at the Subjective Level: Aesthetic and Ecological Aspects of the Neighbourhood and Citizen Participation. U: A. Svirčić Gotovac, i J. Zlutar (ur.): *Kvaliteta života u novostambenim naseljima i lokacijama u zagrebačkoj mreži naselja*. [The quality of living in new housing estates in the settlement network of Zagreb]. Zagreb: Institut za društvena istraživanja u Zagrebu, str. 75-114.
- Zukin, S. (1988). The postmodern debate over urban form. *Theory, Culture & Society*, 5(2-3), 431-446.
- Žanić, M., Miletić, G. M., i Milak, M. (2023). The impact of digital technology use on youth sense of community: a case study from Croatia. *Journal of Community Positive Practices*, (1), 67-83.
- Žanić, M., Miletić, G. M., i Živić, D. (2022). Odrednice privrženosti mjestu: primjer mladih iz Vukovarsko-srijemske županije. *Društvena Istraživanja*, 31(2), 257-280.
- Župančić, M. (1971). Modernizacija društva i transformacija lokalnih zajednica. *Sociologija sela*, (31-32), 48-52.

10. PRILOZI

Prilog 1. Mišljenje Etičkog povjerenstva Instituta za društvena istraživanja u Zagrebu o etičnosti prijedloga istraživanja (anketiranje stanara višestambenih zgrada u odabranim stambenim naseljima iz socijalističkog i postsocijalističkog razdoblja u Hrvatskoj)

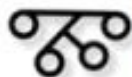
U Zagrebu, 1. travnja, 2022.

Mišljenje Etičkog povjerenstva Instituta za društvena istraživanja u Zagrebu o etičnosti prijedloga istraživanja (anketiranje stanara višestambenih zgrada u odabranim stambenim naseljima iz socijalističkog i postsocijalističkog razdoblja u Hrvatskoj) u sklopu projekta „Kvaliteta života u stambenim naseljima iz socijalističkog i postsocijalističkog razdoblja: komparativna analiza između Slovenije i Hrvatske (HESC)“ (broj protokola: 3/2022)

Članovi Etičkog povjerenstva Instituta za društvena istraživanja u Zagrebu (IDIZ) uvidom u dostavljeni protokol za provjeru etičkih implikacija istraživačke dionice u sklopu projekta *Kvaliteta života u stambenim naseljima iz socijalističkog i postsocijalističkog razdoblja: komparativna analiza između Slovenije i Hrvatske (HESC)*, voditeljice dr. sc. Anđeline Švirčić Gotovac, utvrdili su da istraživanje ne sadrži sporne elemente koji ugrožavaju etička načela i pravila ponašanja istaknuta u Etičkom kodeksu IDIZ-a, kao ni pravila ponašanja istraživanja u društvenim znanostima općenito. Temeljem navedenog članovi Etičkog povjerenstva IDIZ-a jednoglasno daju pozitivnu mišljenje za provedbu ovog projekta.

Predsjednica Etičkog povjerenstva
Dr. sc. Adrijana Šuljok

Prilog 2. Mišljenje Povjerenstva Odsjeka za sociologiju za prosudbu etičnosti istraživanja

Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
Odsjek za sociologiju
Ivana Lučića 3
10000 Zagreb

University of Zagreb
Faculty of Humanities and Social Sciences
Department of Sociology
Ivana Lučića 3
10000 Zagreb, Croatia

Tel./Phone: +385 (0)1 4092007; Fax: +385 (0)1 4092007; 4092879; URL: <http://www.ffzg.unizg.hr/socio>

Datum/Date: 13/07/2023

Broj odluke/Reference Number: 28-2022/2023

MIŠLJENJE

Povjerenstva Odsjeka za sociologiju za prosudbu etičnosti istraživanja

Naziv istraživanja: Kvalitativna dionica doktorskog rada „Društveni aspekti kvalitete života u stambenim naseljima iz socijalističkog i postsocijalističkog razdoblja: primjer Zagreba“

Voditelj/ica istraživanja: Anamaria Klasić

Autori istraživanja: Anamaria Klasić

Povjerenstvo je mišljenja da je predloženo istraživanje u skladu s važećim etičkim normama.

STATEMENT

Research Ethics Committee of the Department of Sociology

Project Title: Qualitative part of the doctoral thesis "Social aspects of the quality of life in housing estates from the socialist and post-socialist period: the example of Zagreb"

Principal Investigator: Anamaria Klasić

Author(s): Anamaria Klasić

The Committee agrees that the proposed research project is in accordance with current ethical standards.

Doc. dr. sc. Goran Koletić
Predsjednik Povjerenstva/Chairman

Kvaliteta života u stambenim naseljima iz socijalističkog i postsocijalističkog razdoblja (2020. – 2023.)

Vodič za fokus grupe

Uvod

Cilj fokus grupe jeste da kroz grupnu diskusiju dođemo do odgovora na pitanja o kvaliteti stanovanja i života u starim, tzv. socijalističkim naseljima, i novim, tzv. postsocijalističkim naseljima u Zagrebu.

U samoj diskusiji poštovat ćemo određena pravila kako bi ona bila što uspješnija. Najvažnije, ukoliko želite nešto reći, možete se slobodno javiti za riječ i ja ću vas prozvati; pri tome vas također molim da drugima dozvolite da iznesu svoje mišljenje i da ih ne prekidate ili ne govorite uglas. Osim toga, molim vas da se osjećate slobodno reći sve što mislite. Moja uloga kao moderatora je da usmjeravam razgovor, postavljam pitanja i dajem vam riječ ili vas eventualno prekinem ukoliko smatram da trebamo preći na novo pitanje ili ukoliko netko drugi želi nešto reći.

Ovaj razgovor se snima kako bismo mogli napraviti transkript razgovora i analizirati ga. Vaše sudjelovanje u diskusiji je posve anonimno, tj. vaše ime ni na koji način neće biti povezano s vašim sudjelovanjem u diskusiji i onime što ste u njoj rekli. U završnim izvještajima o sudionicima diskusije bit će prezentirani samo demografski podaci poput spola, godina, grada stanovanja i tipa naselja (staro-novo) i eventualno stručne spreme.

Za jednostavniju komunikaciju, molim vas da na listu papira ispred sebe napišete svoje ime kako bismo se tijekom diskusije mogli direktno oslovljavati. Dok vi to radite ja ću vas malo detaljnije upoznati s osnovnim terminima o kojima ćemo razgovarati, a to su tzv. stara i nova stambena naselja.

Za ilustraciju, pod starim ili socijalističkim naseljima podrazumijevamo naselja izgrađena između 1945. i 1991. godine, obično kao velika i tada moderna stambena naselja sastavljena od kompleksa zgrada sa stanovima koji su: a) različiti oblikom, b) građeni kao planirani i masovni, c) smješteni u visokim zgradama koje su d) dovoljno visoke (obično pet i više katova) da imaju lift. Također, u ovim naseljima, izgrađenima kao koherentne i kompaktne planske cjeline, stanuje najmanje 1.000 stanovnika no veličina često nije mjerilo. U starijim stambenim naseljima postoje i višestambene zgrade koje imaju tri i više katova te nemaju lift, a nastale su u ovom razdoblju (1945. – 1991.). Primjeri ovakvih naselja (niže i više gradnje) u Zagrebu bili bi Remetinec, Sopot, Dugave ili Studentski grad.

S druge strane, nova ili postsocijalistička stambena naselja su ona izgrađena nakon 1991. godine. Mogu biti samostalne stambene cjeline (npr. POS naselja), ali i sklopovi zgrada (tzv. novogradnja) integrirani u već postojeća ili starija naselja. U Zagrebu su to npr.: Vrbani 3, Ravnice, Selska-Baštijanovna ili POS Špansko-Oranice.

Ukoliko nemate pitanja možemo početi s razgovorom.

Naselje

Razgovor ćemo početi s nekoliko pitanja o kvaliteti stanovanja i života u vašim naseljima. Pri tome naglasak stavljamo na dva tipa naselja: stara, tzv. socijalistička naselja koja su izgrađena u bivšem sistemu, prije 1991. godine, i nova, tzv. postsocijalistička naselja, izgrađena poslije 1991. godine.

1. Kada usporedite stara i nova naselja u vašem gradu, koje su po vama najveće prednosti starih, a koje novih naselja i života u njima? Ukoliko biste imali mogućnost odabrati, u kojem od ova dva općenita tipa naselja biste radije živjeli i zašto?
2. Koji su po Vama najveći nedostaci (problemi) starih, a koji novih naselja u vašem gradu?
3. Kako biste ocijenili kvalitetu stanovanja u visokoj (neboderi) i nižoj gradnji u Zagrebu? Postoje li neke izražene razlike između ova dva tipa gradnje ili izraženi nedostaci ili prednosti vezane za jedan ili drugi tip (problemi s liftom, čistoćom ili susjedskim odnosima npr.)?
4. Kakvo je Vaše mišljenje o POS naseljima u Zagrebu - njihovoj izgradnji, infrastrukturi, gustoći izgrađenosti te ukupnoj kvaliteti života u naselju? Ima li velikih razlika među POS naseljima u Zagrebu?
Razlikuju li se značajno POS naselja u odnosu na druga višestambena naselja u Zagrebu? Imaju li POS naselja neke specifične prednosti ili nedostatke u odnosu na druga naselja u Zagrebu?
5. Smatrate li da generalno u stambenim naseljima ima dovoljno javnih prostora i zelenih površina i u kojim naseljima nedostaje javnih i zelenih prostora (više u starima ili novima)?
Postoje li od gradskih institucija ili lokalnih inicijativa određena nastojanja ili aktivnosti za njihovo proširenje?

Održavanje i upravljanje zgradama

Do sada smo razgovarali o pitanjima koja se odnose na naselje općenito, ali sada bih vas zamolio/la da se koncentrirate na vašu zgradu i pitanja njenog održavanja i upravljanja, kao što su plaćanje tzv. zajedničke pričuve te rad predstavnika suvlasnika i upraviteljske tvrtke, ali i samih stanara u zgradi.

6. Koliko ste zadovoljni održavanjem vaše zgrade i načinom na koji se upravlja tzv. zajedničkom imovinom zgrade? Koji su specifični problemi u ovom pogledu?
Postoje li problemi s tzv. zajedničkom pričuvom i zajedničkim sredstvima na računima zgrade (nedostatna sredstva, problem neplaćanja pričuve i sl.)?
7. Koliko su sami stanari zainteresirani i koliko sudjeluju u održavanju i upravljanju zgradom? Postoje li u vašoj zgradi problemi u tom pogledu?
8. Kako biste ocijenili rad predstavnika suvlasnika u vašoj zgradi? U kojoj mjeri vi (ili općenito stanari u vašoj zgradi) surađujete s predstavnikom u procesu održavanja i upravljanja zgradom? Što biste rekli, možete li vi (ili općenito stanari u vašoj zgradi) svojim prijedlozima i mišljenjima utjecati na rad predstavnika? S druge strane, da li

predstavnik svojim eventualnim prijedlozima i inicijativama utječe na vas (ili općenito stanare u vašoj zgradi) i vaše odluke u pogledu održavanja i upravljanja zgradom?

9. Kako biste ocijenili rad upraviteljske tvrtke koja brine o vašoj zgradi? Koliko vi kao stanari možete utjecati na rad upravitelja? Što biste predložili kao eventualna poboljšanja u ovom procesu i suradnji s upraviteljem?

Aktivizam/Participacija/Politika

Sada ću vas malo konkretnije pitati o stupnju i načinima na koji se građani uključuju u procese odlučivanja u vašem naselju i gradu.

10. Kakav je Vaš opći dojam o procesu planiranja i razvoju vašeg grada u stambenom smislu?
Kakvu ulogu u tom procesu imaju građani ili se proces odvija po principu 'odozgo-prema-dolje' (top-down) po odluci političkih aktera iz institucija Grada ili prema interesima investitora?
Možete li navesti neke primjere po ovom pitanju koji su karakteristični za naselje u kojem vi živite ili za vaš grad?
11. Koliko su, po Vašem mišljenju, stanovnici zainteresirani za participiranje u aktivnostima vezano uz svoje susjedstvo i jesu li aktivniji u poboljšanju izgleda svog susjedstva nego prije nekoliko godina?
Jeste li vi sami imali priliku sudjelovati u nekim takvim aktivnostima ili inicijativama?
Možete li reći nešto više detalja o čemu se točno radilo i koja su vaša iskustva?
12. Kako vidite izgled i stanje stambenih naselja u neposrednoj budućnosti, npr. vašeg konkretnog naselja? Mislite li da će se stanje naselja u budućnosti poboljšati ili će ići ka pogoršanju? Koji su razlozi za takvo vaše mišljenje?
Imate li vi nekih prijedloga ili ideja za poboljšanje?

Energetska obnova

Za kraj, još par pitanja o tzv. energetskej obnovi zgrada.

13. Imate li u vašoj zgradi potrebu za obnovom višestambene zgrade, tzv. energetske obnovom?
Ukoliko imate, jeste li već pokrenuli taj proces ili razmišljate li o tome? Na koji način ste proveli obnovu/planirate provesti obnovu? Jeste li obnovu proveli uz sufinanciranje od strane države i Ministarstva/planirate li prijaviti zgradu za sufinanciranje od strane države i Ministarstva?
Koja su vaša iskustva u ovom procesu?
Ukoliko ne planirate pokrenuti obnovu, a potrebna vam je, koji su razlozi za to?

Najljepše se zahvaljujemo!

Protokol za fokus-grupu sa stanarima zagrebačkih stambenih naselja

Društveni aspekti kvalitete života

Informativno o projektu i istraživanju (Introduction / Initial Briefing)

[pročitati iz informativnog pisma]

Ja sam Anamaria Klasić, doktorandica na projektu, i vodit ću ovu fokus-grupu te koristiti dobivene rezultate za izradu svoje doktorske disertacije te znanstvenih i stručnih radova, prezentacija na konferencijama i sl.. Moja je mentorica dr. sc. Anđelina Svirčić Gotovac i voditeljica je projekta te će također biti ovdje s nama.

Tema fokus-grupe je kvaliteta života i stanovanja u starim i novim zagrebačkim stambenim naseljima, s naglaskom na društvene aspekte kvalitete stanovanja. Primjeri tzv. starih (socijalističkih naselja) su npr. naselja u Novom Zagrebu – Dugave, Trnsko, Travno, Sopot i sl., zatim Knežija, Srednjaci, Studentski grad itd. i ona su većinom građena kao masovna, planirana cjelina (sadržaji dostupni 15-minutnim hodom) i ističu se kompleksima visokih zgrada (5 i više katova). S druge strane, nova ili postsocijalistička stambena naselja mogu isto tako biti samostalne stambene cjeline (npr. POS naselja: Špansko-Oranice, Sopnica-Jelkovec), ali i sklopovi zgrada (tzv. novogradnja) integrirani u već postojeća ili starija naselja. Danas ćemo većinom razgovarati o društvenim/međuljudskim odnosima u navedenim naseljima, o strukturi stanovnika, o onome što vas povezuje ili razdvaja, te vašem subjektivnom zadovoljstvu tim aspektima.

Naš bi razgovor trebao trajati između sat i pol do maksimalno dva sata. Fokus-grupa će se snimati za potrebe transkribiranja i kasnije analize, no u transkriptu se neće pojavljivati vaša stvarna imena, već pseudonimi/šifre. U kasnijoj analizi i prezentaciji rezultata koristit će se samo općeniti demografski podaci poput spola, dobi, tipa naselja (staro-novo) ili naziva naselja iz kojeg dolazite. Vaše sudjelovanje je dobrovoljno i možete odustati u bilo kojem trenutku.

Molim vas da u diskusiji svi slušamo jedni druge i ne govorimo u isto vrijeme kako bismo na zvučnoj snimci lakše razabrali govornike. Cilj fokus-grupe je da međusobno razmijenimo mišljenja, a ne da razgovor bude samo odgovaranje na moja postavljena pitanja. Iako imamo dosta tema, potrudit ću se da svi dođete do riječi i izrazite svoje mišljenje. Molim vas da ono o čemu ćemo danas razgovarati zadržite za sebe te da identitet ostalih sudionika u fokus-grupi ne otkrivete trećim osobama (prepričati dio iz Informativnog pisma).

Ako imate kakvih tehničkih pitanja na početku vezano uz provođenje fokus-grupe, slobodno me pitajte. Ako nemate pitanja, možemo početi s diskusijom.

Uvodno – Icebreaker Question, Introduction Question + Transition (5-10 min)

Možete li nam se u krug ukratko predstaviti: reći koliko dugo živite u svom naselju i jednu stvar koja vam se najviše sviđa u vašem naselju. Ako ne želite, ne morate nam reći svoje pravo ime.

[promatrati hoće li spomenuti ljude koji žive u naselju]

Za početak imam jedno pitanje o vašoj svakodnevici. Prisjetite se svog prošlog tjedna. Koliko ste vremena proveli u svom naselju? Osim što ste bili kod kuće, koliko ste boravili u javnim prostorima ili na nekim drugim lokacijama u kvartu? Što ste sve radili tamo i s kim od stanovnika/stanara ste pritom došli u kontakt?

[što želim: vidjeti koliko su funkcionalno vezani uz kvart, koliko vremena uopće imaju za sudjelovanje u aktivnostima u kvartu]

Key 1: Društvene veze u naselju i međuljudski odnosi (20 min)

Spomenuli ste / niste spomenuli... da ste bili u kontaktu s vašim neposrednim susjedima. Možete li mi opisati **kako se slažete s njima?**

potpitanja: Kako se kao susjedi međusobno slažete?

Poznajete li svoje susjede? Pozdravljate li se? Razgovarate li sa susjedima? Biste li rekli da ste s vašim susjedima u bliskim odnosima ili samo formalnim?

Razmjenjujete li neke usluge međusobno i u zgradi? Sjetite se npr. tko vam je zalijevao cvijeće dok ste zadnji put bili na putovanju.

Sjećate li se prošlog puta kad je došlo do neslaganja (sukoba) sa susjedima? O čemu se radilo? Kako se to riješilo?

ako treba potaknuti: U anketi su nam se ispitanici žalili na: “nepoštivanje kućnog reda”; “razbacivanje smeća i odvajanje otpada od strane stanara” Imate li vi slična iskustva?

[pratiti je li u podlozi toga razilaženje oko pojedinih vrijednosti i zajedničkih ciljeva]

Čuli smo dobre i loše strane suživota, ali imate li neku ideju o tome **kakav biste odnos sa susjedima željeli imati?** Kakav je vaš idealan susjed i idealno susjedstvo?

[da vidim teže li tzv. “nenametljivom susjedu” - postojanje odnosa distance i pristojnosti; transakcijski ili emotivni odnosi? promatrati slažu li se slike ispitanika]

A sad razmislite i o **ostalim ljudima u vašem naselju**. Koliko se viđate s njima?

Potpitanja: Gdje se nalazite s njima? U kakvim prigodama? Jeste li u naselju upoznali neke nove prijatelje? Kako ste ih upoznali?

Koliko vam je bitno da vaši **prijatelji i rodbina žive blizu vas?**

[višeobrazovani sklapaju interesna prijateljstva van naselja?]

Key 2: Socijalna struktura naselja, social mix/heterogenost–homogenost (20 min)

Kad razmišljate o svim tim ljudima, što mislite, **jesu li vaši susjedi i mještani slični vama i po čemu su vam slični?**

[Pomoći:] u odnosu na to koliko zarađuju, u odnosu na njihovu dob, životni stil, obrazovanje, nacionalnost, političke stavove?

[pratiti moraju li puno razmišljati o tome ili imaju odmah neku percepciju]

Koliko vam je važno da su slični vama?

[vrijednosti]

U anketi su nam neki ispitanici kao problem naveli “nesređen suživot s nacionalnim manjinama”, “izbjeglice”, 'siromašni' i sl. Kakvo je vaše iskustvo vezano uz to?

[Pratiti hoće li se odmah složiti ili usprotiviti definiciji ovih grupa kao 'problema']

[Wer ist der Fremde?]

Kad razmišljate o ljudima koji su različiti jedni od drugih, a koje smo sad spominjali, što mislite **koliko oni međusobno dolaze u kontakt** u vašem naselju?

[pratiti: družē li se, pomažu li si, dolazi li do konflikta ili do veće tolerancije, misle li sudionici da je to pozitivno ili negativno]

Key 3: Društvena kohezija i identitet (20 min)

Bili slični ili različiti, svi živite zajedno u neposrednom (bliskom) prostoru. Za svako se naselje ili kvart kaže da je poseban. Ekipa iz Dubrave drugačija je nego ekipa iz Trešnjevke. **Što vaš kvart čini posebnim? Što vas povezuje?** Ostali, slažete li se s ovim što je XY rekao/la? Vidite li i vi svoj kvart na taj način? A njihov?

Prozvati nekoga tko možda ne sudjeluje toliko: Kako se vi nazivate (npr. jeste li Dugavljani ili više pripadate gradu u cijelosti, Zagrebu?) Kakvi su ____ (npr. Dugavljani)? Osjećate li se kao da “pripadate” svom naselju? Koliko vam je važno da osjećate tu pripadnost kvartu/naselju u kojem stanujete?

Ako budemo dobri s vremenom: Ako ste odrasli u svom kvartu, možete li s nama podijeliti neku posebnu uspomenu na „ekipu” ili lokacije iz kvarta?

Sjećate li se kad je zadnji put došlo do nekih **neslaganja/konflikata u naselju**? O čemu se radilo? Kako se to riješilo?

[pratiti je li u podlozi toga razilaženje oko pojedinih vrijednosti i zajedničkih ciljeva]

Mislite li da svoje naselje/susjedstvo možete nazvati (povezanom) zajednicom?

Ako ne: Biste li voljeli da ona postoji? Kako bi to izgledalo?

Po čemu se razlikujete od drugih/susjednih naselja? Po čemu ste bolji, a po čemu lošiji?

Kraj (10 min)

sumirati o čemu smo pričali i što smo zaključili, te ih pitati za završne primjedbe

Imate li pitanja ili još nešto za nadodati? Jesmo li nešto zaboravili pitati, a mislite da je važno?

Hvala vam na sudjelovanju!

Informativno pismo za sudionike fokus-grupe

Poštovani/a,

hvala Vam što ste pristali sudjelovati u znanstvenom istraživanju u sklopu bilateralnog projekta *Kvaliteta života u stambenim naseljima iz socijalističkog i postsocijalističkog razdoblja: komparativna analiza između Slovenije i Hrvatske* koji provodi Institut za društvena istraživanja u Zagrebu (IDIZ) i Urbanistični inštitut Republike Slovenije. Projektom se istražuje kvaliteta života u stambenim naseljima u Hrvatskoj i Sloveniji u tzv. starim naseljima (izgrađenima od 1945. do 1990. – socijalističkim naseljima) i novim naseljima (izgrađenima nakon 1991. – postsocijalističkim naseljima) u četiri hrvatska grada (Zagrebu, Splitu, Rijeci i Osijeku) i dva slovenska grada (Ljubljani i Mariboru). Projekt financiraju Hrvatska zaklada za znanost (HRZZ) i slovenska Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije (ARRS).

Nakon ankete sa stanarima stambenih naselja, u kojoj ste možda i sami sudjelovali, provode se i fokus-grupe ili diskusije sa stanarima stambenih naselja, u kojoj ćete danas sudjelovati, a provodit će ju doktorandica Anamaria Klasić, koja na navedenom projektu piše svoju doktorsku disertaciju. Tema disertacije su društveni aspekti kvalitete života u zagrebačkim stambenim naseljima iz socijalističkog i postsocijalističkog razdoblja, a disertacija nastaje u sklopu projekta i Poslijediplomskog dokorskog studija sociologije pri Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu. Stoga, Vašim sudjelovanjem u današnjoj fokus-grupi značajno doprinosite znanstvenom usavršavanju mladih istraživača, ali i sveukupnim rezultatima projekta koji će imati za cilj izradu preporuka i smjernica za obnovu stambenih naselja i poboljšanja kvalitete života. Rezultati će osim u disertaciji biti dostupni i u stručnim i znanstvenim studijama kao podloga javnim politikama, prvenstveno stambenim.

Detaljne upute o načinu održavanja fokus-grupe (ili tzv. grupne diskusije) dobit ćete danas na njenom početku, a trajat će između 90 i 120 minuta. Kao zahvalu za Vaše sudjelovanje u fokus-grupi dobit ćete potrošački bon za trgovinu „dm“ u iznosu od 13,3 eura (100 kuna). Vaše sudjelovanje u ovom istraživanju je dobrovoljno i imate pravo u bilo koje vrijeme odustati od sudjelovanja, pri čemu imate pravo zadržati bon zahvale. Razgovor u fokus-grupi bit će tonski snimljen u svrhu izrade transkripta i analize podataka. Pri analizi i prezentaciji podataka neće

biti istaknuto Vaše ime, već će se koristiti općeniti demografski podaci poput spola, dobi, tipa naselja (staro-novo) ili naziva naselja iz kojeg dolazite. Kako se radi o istraživačkoj metodi u kojoj istovremeno sudjeluje više sudionika, molimo Vas da ono što ovdje čujete, zadržite za sebe, ne prepričavate osobama koje nisu sudjelovale u fokus grupi, da identitet ostalih sudionika u fokus-grupi ne otkrivajte trećim osobama i ne iskoristavate te informacije ni na koji način kako biste se svi osjećali ugodnije što dijelite međusobno svoja iskustva i znanja. Istraživačice, doktorandica i mentorica, vam u svoje ime garantiraju povjerljivost te deidentifikaciju vaših osobnih podataka u transkriptu, disertaciji, te znanstvenim i stručnim radovima.

U slučaju da imate pitanja u vezi samog istraživanja i njegovih rezultata, možete se obratiti na mail doktorandici Anamariji Klasić: anamaria@idi.hr ili voditeljici istraživanja dr. sc. Anđelini Svirčić Gotovac: svircic@idi.hr.

Ako možda imate pritužbe na provedeni postupak ili ste zabrinuti zbog nečega što ste tokom istraživačkog postupka doživjeli, molimo Vas obratite se voditeljici istraživanja dr. sc. Anđelini Svirčić Gotovac: svircic@idi.hr.

Hvala Vam!

U Zagrebu, x.y.2023.

Anamaria Klasić, mag. soc. et mag. philol. germ.

Doktorandica i asistentica u Institutu za društvena istraživanja u Zagrebu

dr. sc. Anđelina Svirčić Gotovac

znanstvena savjetnica, Institut za društvena istraživanja u Zagrebu, voditeljica projekta

POTPIS SUDIONIKA/CE

Informativno pismo za sudionike intervju u obilasku

Poštovani/a,

hvala Vam što ste pristali sudjelovati u znanstvenom istraživanju u sklopu bilateralnog projekta *Kvaliteta života u stambenim naseljima iz socijalističkog i postsocijalističkog razdoblja: komparativna analiza između Slovenije i Hrvatske* koji provodi Institut za društvena istraživanja u Zagrebu (IDIZ) i Urbanistični inštitut Republike Slovenije. Projektom se istražuje kvaliteta života u stambenim naseljima u Hrvatskoj i Sloveniji u tzv. starim naseljima (izgrađenima od 1945. do 1990. – socijalističkim naseljima) i novim naseljima (izgrađenima nakon 1991. – postsocijalističkim naseljima) u četiri hrvatska grada (Zagrebu, Splitu, Rijeci i Osijeku) i dva slovenska grada (Ljubljani i Mariboru). Projekt financiraju Hrvatska zaklada za znanost (HRZZ) i slovenska Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije (ARRS).

Nakon ankete i fokus grupa sa stanarima stambenih naselja, u kojima ste možda i sami sudjelovali, danas ćemo provesti intervju u obilasku. Provest će ga doktorandica Anamaria Klasić koja na navedenom projektu piše svoju doktorsku disertaciju. Tema disertacije su društveni aspekti kvalitete života u zagrebačkim stambenim naseljima iz socijalističkog i postsocijalističkog razdoblja, a disertacija nastaje u sklopu projekta i Poslijediplomskog dokorskog studija sociologije pri Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu. Stoga, Vašim sudjelovanjem u današnjem intervjuu značajno doprinosite znanstvenom usavršavanju mladih istraživača, ali i sveukupnim rezultatima projekta koji će imati za cilj izradu preporuka i smjernica za obnovu stambenih naselja i poboljšanja kvalitete života. Rezultati će osim u disertaciji također biti dostupni u stručnim i znanstvenim studijama kao podloga javnim politikama, prvenstveno stambenim.

Predviđeno trajanje intervju u obilasku je između 60 i 120 minuta. Kao zahvalu za Vaše sudjelovanje u fokus grupi dobit ćete potrošački bon za trgovinu „dm“ u iznosu od 13,3 eura (100 kuna). Vaše sudjelovanje u ovom istraživanju je dobrovoljno i imate pravo u bilo koje vrijeme odustati od sudjelovanja, pri čemu imate pravo zadržati bon zahvale. Razgovor u intervjuu bit će tonski snimljen u svrhu izrade transkripta i analize podataka. Pri analizi i

prezentaciji podataka neće biti istaknuto Vaše ime, već će se koristiti općeniti demografski podaci poput spola, dobi, tipa naselja (staro-novo) ili naziva naselja iz kojeg dolazite.

U slučaju da imate pitanja u vezi samog istraživanja i njegovih rezultata, možete se obratiti na mail doktorandici Anamariji Klasić: anamaria@idi.hr ili voditeljici istraživanja dr. sc. Anđelini Svirčić Gotovac: svircic@idi.hr.

Ako možda imate pritužbe na provedeni postupak ili ste zabrinuti zbog nečega što ste tokom istraživačkog postupka doživjeli, molimo Vas obratite se voditeljici istraživanja dr. sc. Anđelini Svirčić Gotovac: svircic@idi.hr.

Hvala Vam!

U Zagrebu, x.y.2023.

Anamaria Klasić, mag. soc. et mag. philol. germ.

Doktorandica i asistentica u Institutu za društvena istraživanja u Zagrebu

dr. sc. Anđelina Svirčić Gotovac

znanstvena savjetnica, Institut za društvena istraživanja u Zagrebu, voditeljica projekta

POTPIS SUDIONIKA/CE

Protokol za intervju u obilasku sa stanarima zagrebačkih stambenih naselja

Informativno o projektu i istraživanju (Introduction / Initial Briefing)

[pročitati iz informativnog pisma o projektu]

Tema intervjuja je kvaliteta života u vašem naselju, s naglaskom na prostorima koji ljudima služe za druženje i okupljanje (javni prostori i prostori s javnom namjenom. Naš bi razgovor trebao trajati između 60 i 120 minuta. Za to vrijeme obilaziti ćemo vaše naselje i pritom razgovarati.

Ovaj će se intervju snimati kako bismo ga kasnije mogli transkribirati i analizirati, no u transkriptu se neće pojavljivati vaše stvarno ime, već pseudonim/šifra, a pri analizi i prezentaciji rezultata koristit će se samo općeniti demografski podaci poput dobi, tipa naselja (staro-novo) i naziva naselja iz kojeg dolazite. Vaše sudjelovanje je dobrovoljno i možete odustati u bilo kojem trenutku.

Ako imate nekih pitanja vezano uz studiju i istraživanje, možete ih postaviti na kraju. Imate li kakvih tehničkih pitanja na početku vezano uz provođenje intervjuja? Molimo vas da nam date svoju usmenu privolu za snimanje pa možemo početi.

Pitanja:

Vaš je glavni zadatak danas da mi pokažete mjesta u svom naselju na kojima se ljudi spontano ili dogovorno okupljaju, druže, susreću. To mogu biti javni prostori (npr. park, tržnica, igralište i sl.), ali mogu biti i zatvoreni prostori poput kafića, škole, trgovine i sl.

Možete mi pokazati i neke druge prostore u naselju za koje mislite da su važni – npr. neke prostore važne za svakodnevni život stanara, “kultna mjesta u kvartu”, prostore u vezi kojih se stanari ne mogu dogovoriti, odnosno neke koje za koje mislite da bi bilo dobro urediti, obnoviti, prenamijeniti i sl. Dakle pokazat ćete mi **prostore za druženje i druge vama važne prostore** u naselju.

[krenemo hodati, ova pitanja postavljamo usput dok šetimo od jednog mjesta do drugog]

Ispričajte mi za početak koliko dugo boravite u ovom naselju. Je li se naselje promijenilo od kad živite ovdje? Na koji način? *[Pratiti posebno je li se promijenila struktura stanovništva i odnosi među ljudima. Kakve je to imalo posljedice?]*

Kako vam se sviđa život u ovom naselju? Što vas za njega veže?

Što biste rekli **kakvi su susjedi** u naselju? Organiziraju li se u kvartu neka **dogaćanja** na kojima se okupljaju stanovnici ovog naselja? (npr. sajam, sportski turnir, koncerti, tribine i sl.)

Možete li se sjetiti neke **inicijative** kojom su stanari htjeli potaknuti promjene u ovom naselju?

Rezultati ankete pokazali su nam da stanari misle da ne mogu utjecati na promjene u svom naselju i misle da njihova lokalna zajednica nije dovoljno aktivna. Što vi mislite, zašto je to tako i je li tako i u vašem naselju?

[Pomoći/potpitanja:] Znete li gdje se nalazi vaš mjesni odbor? Poznajete li njegove članove? Kad ste posljednji put saznali nešto o njihovim akcijama? Kad ste posljednji put bili u kontaktu s njima?

Je li naselje sigurno za stanovanje? Ima li nekih lokacija koje su možda godinama napuštene ili zapuštene?

Što mislite, kakvih sadržaja u vašem naselju fali? Kakvih prostora za druženje/zajedničke aktivnosti u vašem naselju fali?

Po čemu se vaše naselje razlikuje od ostalih zagrebačkih naselja? Kakvo je u usporedbi s njima?

Na svakom mjestu pitati (ako je prikladno):

Ispričajte mi nešto o ovom mjestu. Tko ovdje dolazi i u kakvim prigodama? Koliko često vi ovdje dolazite?

[ako neka skupina ljudi ne dolazi, zašto ne dolazi? stariji/mladi/djeca...]

Je li se ovo mjesto promijenilo u zadnjih nekoliko godina? Kakve uspomene vežete uz ovo mjesto?

Koje aktivnosti biste još voljeli da možete obavljati u ovom prostoru?

Kako bi ovo mjesto moglo postati ugodnije za boravak ljudi?

Prepoznajete li neke od ljudi koji se ovdje nalaze? *[razlika prepoznaju i poznaju]*

SPECIFIČNO ZA DUGAVE:

Hotel Porin – azilanti – primjećujete li ih, kako su se uklopili? Itd.

(Prema potrebi, iz ankete: čak 50% ispitanika iz Dugava u HESC anketi 2022. procijenilo da se *uopće ne slažu* s tvrdnjom “Društvena različitost (mješovitost) potiče kontakte među stanovnicima (misli se na različitost u obrazovanju, prihodima i etničkom podrijetlu).”, dok je dodatnih 22% izjavilo da se *ne slažu* s tom tvrdnjom, što ukupno čini 72% sudionika iz Dugava koji su skeptični prema efektima društvene mješovitosti na razvoj društvenih odnosa u naselju.)

Znete li tko je arhitekt ovog naselja? Dugave je projektirao urbanist Ivan Čižmek i one su prototip naselja građenih od sredine 70-ih do 90-ih godina 20. Stoljeća. Namjera arhitekata: “Poštivanjem geografskih datosti prostora, navika i potreba stanovnika stvaraju prostor kontakata, mjesta spontanijih događanja, suživota javnoga i privatnoga”. Je li to ostvareno?

Na kraju ću sumirati sve o čemu smo razgovarali. Jesam li sve dobro obuhvatila? Imate li još nešto za dodati, a što sam vas zaboravila pitati?

Hvala na sudjelovanju!

Prilog 8. Protokol za promatranje javnih prostora u naselju

OPAŽANJE JAVNIH PROSTORA U ZAGREBAČKIM STAMBENIM NASELJIMA

mjesto:

naselje:

vrsta javnog prostora (tržnica/parkić/trg/igralište/nešto drugo):

datum, dan u tjednu:

vrijeme promatranja (od-do):

vrijeme (vremenske prilike):

istraživačica: AK

Prostor: fotografija!

mapiranje: što se nalazi u promatranom prostoru? Opis prostora: sadržaji koji postoje i funkcije koje na njemu postoje za stanare i korisnike:

Ocjena upotrebne vrijednosti prostora: 1 2 3 4 5

(koliko mislim da je prostor prilagođen potrebama ljudi)

12 KRITERIJA KVALITETE URBANOG PROSTORA (*TWELVE URBAN QUALITY CRITERIA*) (Gehl) – skraćena verzija

Zaštićenost (<i>Protection</i>) (sigurnost od prometa, vremenskih prilika, noć vs. dan..., ima li neugodnih osjetilnih podražaja? – miris, buka, vjetar, jako sunce i sl.)	Udobnost – mogućnosti, dostupnost (<i>Comfort</i>) (Je li pristupačno fizički, odnosno pješacima i dostupnosti hodom npr. za kolica s djecom, za invalide; ima li prostora za sjedenje (sam ili zajedno, komercijalno ili ne) i stajanje, naslanjanje, razgovor, igru, rekreaciju? Za sva godišnja doba?)	Uživanje – urbani dizajn (<i>Enjoyment</i>) (Kako je prostor oblikovan? Prema ljudskom mjerilu? Estetski? Kvalitetom?)

Ljudi:

ljudi koji prolaze vs. ljudi koji se zadržavaju u prostoru

Koliko se ljudi nalazi u prostoru koji promatram i njihova struktura:

Dob i spol (*Age and gender Tally*) (Gehl); 10-30 min ili 100 ljudi, što se dogodi prije

kategorija	M	Ž
mlađa djeca 0-4		
djeca 5-14		
adolescenti 15-24		
odrasli 25-64		
stariji 65+		

Koje se aktivnosti obavljaju u javnom prostoru? – **Mapiranje aktivnosti** (*Activity Mapping*) (Gehl)

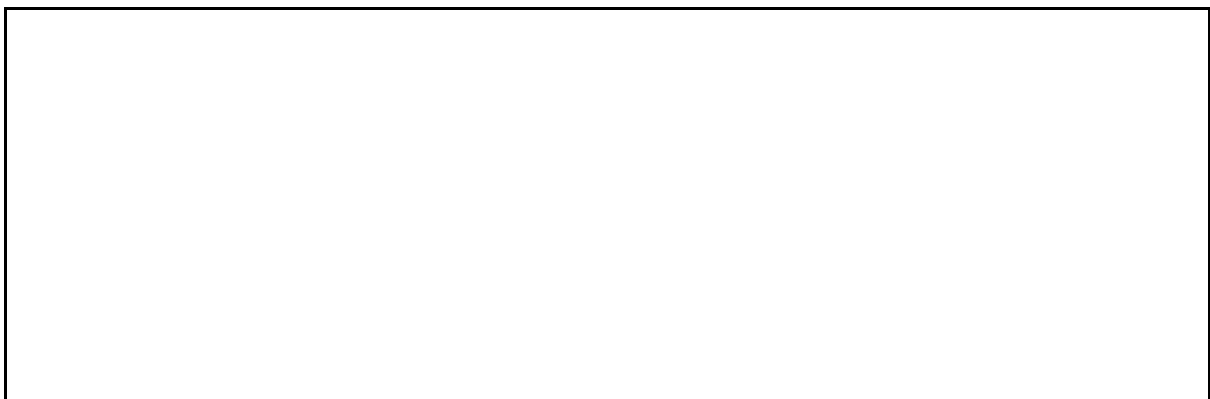
položaj	evidencija: broj ljudi	čekaju (prijevoz ili drugo)	konzumiraju hranu/piće	komercijalna djelatnost	kulturna ak.	rekreacija/igra	druženje
stajanje							
sjedenje - javno							
sjedenje - komercijalno							
ležanje							
kretanje							

Ostale aktivnosti:

Opažanja: Tko je u interakciji i kako ona izgleda? Nalaze li se u prostoru ljudi različitih socioekonomskih slojeva? (Gehl)

vrste kontakata/interakcije: PASIVNI KONTAKT, SLUČAJNI KONTAKT, POZNANSTVO, PRIJATELJSTVO

Koliko se dugo zadržavaju u prostoru?

Ima li neko formalno događanje u prostoru radi kojeg korisnici dolaze?

Ostale završne bilješke:

Prilog 9. Predložak za istraživačke bilješke nakon provođenja fokus-grupe ili intervjua

Moderator/Intervjuer:

Datum fokus-grupe/intervjua:

Mjesto (ako je online, napišite Zoom):

Trajanje:

Broj sudionika (za fokus-grupu):

Bilješke s terena:

[Opisi aktivnosti prije, tijekom i nakon fokus-grupe/intervjua, opisati što vjernije stvarnom ponašanju, uz minimalnu interpretaciju. Uključuje opis prvog kontakta i daljnje komunikacije sa sudionicima prije fokus-grupe/intervjua, kao i bilješke o tome kako su fokus-grupa/intervju izgledali, kako su se odvijali, jesu li postojali prekidi itd.]

Sažeti narativni prikaz:

[Sažetak sadržaja fokus-grupe/intervjua. Najbolje ga je napraviti odmah nakon fokus-grupe/intervjua dok je sjećanje još svježije, jer ovaj sažetak uključuje opis glavnih tema i rasprava u redoslijedu u kojem su se dogodile. Također je korisno označiti trenutke i elemente koji su se činili posebno važnima.]

Osobne bilješke:

[Zapis osobnih osjećaja/dojmova o tome što se događa ili što se dogodilo. Opći dojmovi i osjećaji o sudionicima, iskustvu/uspješnosti moderiranja, cijeloj situaciji fokus-grupe/intervjua te osjećajima o moderiranju/intervjuiranju općenito.]

Metodološke bilješke:

[Bilješke o metodološkim problemima i mogućim načinima poboljšanja prikupljanja podataka. Npr. koja su pitanja dobro funkcionirala, a koja nisu, prijedlozi za promjenu rasporeda pitanja; procjena odnosa s ispitanicima, tijeka intervjua/fokus-grupe; ideje za nova pitanja ili druge stvari koje se mogu poboljšati u sklopu istraživanja; razmatranje mogućih etičkih pitanja...]

Teorijske bilješke:

[Zabilježite sve što se čini teorijski zanimljivim.]

Životopis autorice

Anamaria Klasić rođena je 17. svibnja 1996. godine u Zagrebu. Sveučilišni dvopredmetni prijediplomski studij sociologije i germanistike završila je 2018. godine na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu. Na istom je fakultetu 2021. godine završila diplomski studij sociologije (znanstveni i nastavnički smjer) i germanistike (kulturološki smjer). Od 2021. godine zaposlena je kao doktorandica na bilateralnom HRZZ/ARIS projektu „Kvaliteta života u stambenim naseljima iz socijalističkog i postsocijalističkog razdoblja: komparativna analiza između Slovenije i Hrvatske“ (2020. – 2023., voditelji: dr. sc. Anđelina Svirčić Gotovac i dr. sc. Richard Sendi). Na Institutu za društvena istraživanja u Zagrebu radi kao asistentica u Centru za istraživanje prostora i politike. Doktorsku disertaciju piše u sklopu navedenog bilateralnog projekta i područja sociologije stanovanja. Trenutno sudjeluje u radu znanstvenog projekta „Učinci europeizacijskog procesa u izabranim urbano-ruralnim područjima Hrvatske“ (2024.-2027.; voditeljica: dr. sc. Anđelina Svirčić Gotovac).

Članica je Hrvatskog sociološkog društva (HSD-a) te radnih mreža Europskog sociološkog udruženja (ESA-e) i Međunarodnog sociološkog udruženja (ISA-e). Aktivno sudjeluje u aktivnostima za mlade istraživače mreže European Network for Housing Research (ENHR) u sklopu koje joj je 2022. godine dodijeljena i nagrada *Bengt Turner Award* za najbolji konferencijski rad u kategoriji mladih istraživača u području stanovanja. Do sad je objavila tri znanstvena i jedan stručni rad te sudjelovala na više međunarodnih znanstvenih konferencija i ljetnih škola.

Objavljeni radovi

Klasić, A., i Svirčić Gotovac, A. (2024). Social mix in Zagreb's large housing estates. *Economics and sociology*, 17(3), 119-134. DOI: <https://doi.org/10.14254/2071-789X.2024/17-3/7> (izvorni znanstveni rad)

Kardov, K., Klasić, A., i Ostojić, J. (2023). Naslijeđeni, važni i nevidljivi: uloga zagrebačkih kulturnih centara izvan okvira kulturne politike. *Sociologija i prostor*, 61(2), 281-301. DOI: <https://doi.org/10.5673/sip.61.2.2> (izvorni znanstveni rad)

Klasić, A., i Đokić, R. (2023). The Role of Neighbourly Relations and Cooperation in Residents' Willingness to Renovate Multi-Family Buildings in Croatia. *Critical Housing Analysis*, 10(2), 1-14. DOI: <https://doi.org/10.13060/23362839.2023.10.2.555> (izvorni znanstveni rad)

Klasić, A. (2022). Daniel Baldwin Hess, Tiit Tammaru i Maarten van Ham (ur.) Housing Estates in Europe: Poverty, Ethnic Segregation and Policy Challenges. *Sociologija i prostor*, 60(1), 204-209. DOI: <https://doi.org/10.5673/sip.60.1.8> (prikaz)

Kardov, K., i Klasić, A. (2020). Stanje i perspektive razvoja društveno-kulturnog centra Lazareti. U: S. Cvijetić, P. Marčinko, i A. Žuvela (ur.). *Lazareti prijepora / Lazareti suradnje. Mjesto zajednice*. Dubrovnik: Art radionica Lazareti, str. 36-48. (stručni rad)